

84 (50'z)
Q - 11

Abdulla QODIRIY

O'tkan kunslar

84 (50z)

Q-11

Abdulla
Qodiriy

O'tkan kunlar

4

YANGI ASR AVLODI
TOSHKENT

Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

y-8946/4

٢٤٨٨-٥

00 K:852.12.1985
RUB-BALDO-5014
Ruzman sifari iqtisadiyoti
6-5-9
Gozog' qurʼani. 2-3. Millatishig'iyat
Tilimam. Mənəvvəz. 952-1501. Rölye vəsaiti. T. - 952-1501
d 1008 – 1501. Rölye vəsaiti. T. - 952-1501

E-TET-TE-SAYI-STE-WEI

Büyük Oʻzbekistan 1000 yıldır oʻsib borqan, Oʻzbekiston 1000 yıldır quldor. 1000 yıldır Oʻzbekistonning 900 yıldır xalqidan shaxs shaxs. 1000 yıldır Oʻzbekistonning 900 yıldır xalqidan shaxs shaxs.

Tanximayotgan dastavchi yarzalar yoxdu. Tanximayotgan dastavchi yoxdu.

Oʻzbeklar turmishidan tarixiy roʼmon

UO'K: 821.512.133

KBK: 84(50'zb)4

Q-53

Qodiriy, Abdulla

O'tkan kunlar: roman. Abdulla Qodiriy. So'zboshi muallifi Ibrohim G'afurov. – T.: Yangi asr avlodi, 2021. – 400 b.

ISBN 978-9943-27-357-3

Sevgi kimlarni yig'latib, kimlarni kuydirmagan, deysiz. Sharq adabiyoti durdonalaridan hisoblanmish mazkur asarda muhabbat o'zgacha badiiy talqin qilinadi. Shuningdek, vatanparvarlik, olijanoblik, vafo va xiyonat, havas va hasad, zamon taloto'plari tilga olinadi. Ham tarixiy, ham adabiy chizgilar, shoirona go'zal so'zlar, betakror tasviriy ifodalar, asar qahramonlari tilidan aytilgan va bugungi kun yoshlarining tilida ham sevimli iboralarga aylanib qolgan otashin so'zlar... shubhasiz, asarni o'qimaslikning, qayta-qayta mutolaa qilmaslikning iloji yo'q.

Abdulla Qodiriyning «o'zbek romanchiligi asoschisi» sifatida tan olinishiga sabab bo'lgan ushbu asar voqealari tariximizning bir ko'rinishi, muallif ta'kidlaganidek, o'zbeklar turmushidan tarixiy romandir.

UO'K: 821.512.133

KBK: 84(50'zb)4

*Kitob asarning 1926-yilgi birinchi nashri asosida
Xondamir Qodiriy tomonidan tayyorlandi.*

So'zboshi muallifi
IBROHIM G'AFUROV

ISBN 978-9943-27-357-3

© Abdulla Qodiriy, «O'tkan kunlar». «Yangi asr avlodi», 2021-yil.

NAVQIRON AVLOD XIZMATIDA

*Bugun kitob o'qigan bitta bola
ertaga televizor ko'rib o'tirgan
o'nta bolani boshqarishi mumkin.*

Sh.M.Mirziyoyev

Kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish ayni paytda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Va tabiiyki, nashriyotlar zimmasiga bugungi kun o'quvchisiga tanlangan, bola tafakkurini yuksaltiradigan adabiyotlarni nashr etish vazifasini qo'ydi. Ushbu ma'rifiy jarayonlarda faol ishtirok etish va yosh kitobxonlarga yuksak saviyadagi adabiyotlarni taqdim etish maqsadida «Yangi asr avlod» nashriyoti navbatdagi loyihaga qo'l urdi. Loyiha maqsadi – avvalo mакtab o'quvchilarini qamrab olish, bu borada ularning badiiy adabiyotlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish, mакtab darsliklariga qisman kiritilgan yoki faqat nomlari zikr etilgan asarlarni to'liq holda taqdim etish, shuning barobarida mакtab o'quvchisi mutolaa etishi lozim deb topilgan, mutaxassislar tomonidan «o'qish shart» deya tavsiya etiladigan eng sara o'zbek va jahon adabiyoti namunalarini o'quvchilarga tanishtirishdan iborat.

Loyiha doirasidagi kitoblar yuz nomni tashkil etadi va o'quvchi ushbu kitoblarni o'n yillik mакtab davrida to'liq mutolaa qilishi lozim va bu bilan umid qilamizki, bir yilda o'nta, o'n yilda yuzta kitob o'qigan o'quvchi katta hayotga qadam qo'yar ekan, uning intellekti, dunyoqarashi, Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, televizor ko'rgan o'nta boladan ancha yuqori bo'ladi.

Farzandlarimizni keng fikrli, salohiyatli, zakovatli bo'lib voyaga yetishida hissa qo'shadigan yuz nomdag'i kitobni kutib oling, unutmang, «Yangi asr avlod» doimo navqiron avlod va ma'naviyat xizmatida!

Tahririyatdan

QODIRIY SIYMOSI

*Bizni qo'yib yiroqqa sabab chopib ketmishlar,
Tashlab azmi firoqqa ajab qochib ketmishlar.*

Mahatma

Bu Toshkentning eng puxta-pishiq, rejali, ildizi uzoq tarixiy zamonlar va makonlarga borib taqalgan xonadonlaridan edi. El-yurt, mahalla-ko'y o'rtasida katta obro'-e'tibor qozongandi; albatta, obro'-e'tiborga hech qachon puch yerda erishib bo'lmaydi.

Xonadon a'zolaridan alpqomat sarbozlar, sarkardalar, binokor va yog'ochsoz ustalar, davlatmand dehqonlar, bog'bonlar, do'kon-dorlar, savdogarlar, karvonboshilar, el-yurtning oqsoqollari yetishib chiqardilar. Ularadolatsizlikka yo'l qo'ymaydigan, iymon-e'tiqod-dan og'ishmaydigan, yaxshilikka doim qayishadigan, qiziqqon, hat-to tajang, cho'rtkesar odamlar edilar. Qo'llari har hunarga kelishar, dillari ham yaxshiliklarga payvasta edi, el-yurtga yo'l ko'rsatish, to'g'ri maslahat berishga qodir edilar.

Qodirmuhammad bobo davrining g'oyatda jo'mard kishilaridan edi. O'smirlik va yigitlik chog'larida boshidan juda ko'p kechmish-larni o'tkazgandi. Toshkent beklarining eng atovli sarbozlaridan bo'lib yetishgandi. Beklar eng mushkul, uquv va idrok, dovyuraklik talab qiladigan ish-yumushlarni unga ishonishardi, o'tdan-suvdan har doim omon chiqadigan yigit edi.

Favqulodda azamat odam bo'lganligiga yorqin bir misol: u Abdullani yetnish ikki yoshga kirgan chog'ida ko'rgandi. Abdulla deb o'g'liga ism qo'yishiga esa boshqa bir g'aroyib voqeа sabab bo'lgandi.

Qodirmuhammad bobo bir kuni iliq kuzakda oftobro'ya ayvonda asr namozidan so'ng Qur'on tilovat qilib o'tirardi. U ilgaridan Qur'onning Maryam surasini sevar va bot-bot o'qirdi. Mana bugun ham Maryamga Xudoning xabari kelganda, u qalbi iyib ko'z yosha-
larini tiyolmadni, hiqillagancha o'qiyverdi, «qola inni Abdullohi otoniyal Kitoba va ja'alani nabiyan va ja'alani muborakan...» oyatiga

kelganda, birdan sergaklandi va o'qishdan to'xtab o'ylangancha tek qotdi.

«Men Alloh bandasiman, u menga kitob ato etdi va menga xabar yetkazdi, yana meni barokatli qildi» (Maryam, 30-31). Otam Hojimuhammad rahmatli menga Qodirmuhammad deb ot qo'ydi... Alloh meni siyladi, qadrli qildi. Xayriyatki, Josiyat bu kunlarda pi-shib turibdir... Xudo xohlasa, o'g'il tug'adi... qudratingdan o'rgilay... mana ism... ul o'g'ilning ismini Allohdan so'ragayman... ha, Abdulla bo'lgay, men bitirolmagan ishlarni ul arjumandi zamona bitirgay, inshoalloh! U tizzasidagi kitobni jigarrang saxtiyon jildga soldi-da, peshonasiga bosib, so'ng ortidagi tokchaga qo'ydi.

Kuzak quyoshi afsonaviy sarbozlarday muntazam saf tortgan adl teraklar ortiga botib borardi. Qodir bobo yana bog' yumushlari ni davom ettirgali o'rnidan qo'zg'aldi. Ammo oyat ohanrabosi hech xayolidan ketmas, bu taassurot uzoq davom etdi. Bashorat ichida yashaydigan poktiynat odam emasmi, ko'p o'tmayoq uning etagiga yangi tug'ilgan chaqaloqni solishdi va padar unga Abdulla deb ot qo'ydi. Qur'on o'zi bashorat qilib turgandan so'ng amrini ado etmasinmi? Qodirmuhammad bobo anchagacha suyunib, «Kitob ato etdi, Kitob ato etdi», deb takrorlab yurdi. O'g'lining taqdiri o'shanda Qodirmuhammad boboga xuddi oynada ko'ringanday bo'lgan ekan...

...Adib Qodiriyning hayoti, asarlari, juda katta miqyosda olib borgan ijtimoiy-madaniy faoliyati to'g'risida olimlarning allaqancha tadqiqot kitoblari, zamondoshlarining baharnav xotiralari bitilgan, aksar o'quvchilarimiz ulardan yetarlicha xabardorlar. Buning ustiga o'tgan asrning yigirmanchi yillaridan to hanuzgacha bu ulug' adib ijodiyotining qirralari va xususiyatlari borasida adabiyotshunoslikda rang-barang bahslar tugagan, cho'g'i so'ngan emas, alangalar dam ko'tarilib, dam pasayib turadi, lekin hozirgi adabiyotshunoslikning ilg'or namoyandalari bo'lib o'tgan bahslarni saragini sarakka, puchagini puchakka ajratib, o'z odil bahosini berishga tuyassar bo'ldi. Adolatni tikladi va joyiga qo'ydi. Bu jihatdan ulug' adibning munosib farzandi yozuvchi Habibulla Qodiriyning juda katta va uzoq izlanishlari natijasida yuzaga chiqqan xotira kitobi, Matyoqub Qo'shjonov, Umarali Normatov, Naim Karimov, Begali Qosimov, Tohir Malik, Bahodir Karim, Shuhrat Rizayev singari sinchkov, halol adib-tadqiqotchilarining ilmiy-badiiy asarlari, asl matnlarni tiklash, zarur izohlar bilan ta'minlagan holda nashr qilish yo'lidagi sa'y-harakatlari har tomonlama tahsinga loyiqdir.

O'tkir Hoshimov, Xayriddin Sulton, Tohir Malik kabi bir qator adiblarning teran tahlil va talqinlarini o'qiganda ulug' yozuvchi mahoratining takrorlanmas qirralari haqida kutilmagan tasavvurlar hosil qilamiz, insoniy xususiyatlarining cho'ng qatlamlariga yana chiqurroq kirib borganday bo'lamiz. Qodiriy haqida XX asrning to 60-yillarigacha bo'lib o'tgan behad sharmandalarcha bahs-u munozaralarning maraz vayronalari uzra yangi, ozod, jasorat so'rab o'tirmaydigan, balki vijdon-iymon amri bilan dadil ishlayveradiganlar badiiy-ilmiy tafakkurning tom orif qasrlarini yarataveradilar deb, toza umidlana turamiz, albatta! Qodiriy qiyofasiga chizgilar! Qanchalar ulug' mas'uliyat ko'rindi bu so'zlarda! Biz - yangi zamonlarning kishilari uchun Abdulla Qodiriy tarjimai holining juda ko'p tomonlari, sahifalari noma'lum. Masalan, bolalik chog'larida u mahalliy eski maktabda boshlang'ich ta'limni olganligini manbalardan o'qib bilganmiz. Ammo u o'sha eski mahalla guzaridagi maktabda qanday o'qiganligi, nimalarni o'qiganligi, ilmga qanday qiziqishlari tug'ilganligi va shakllanganligi, maktabga birga qatnagan yor-birodarlarli, uni o'qitgan domlesi, xullas, Qodiriy mahalliy maktabda qanday ravishu holda bo'lganligini mutlaqo bilmaymiz. Keyinroq uning rus-tuzem deb atalmish yarim yevropacha usuldagi maktabda, undan so'ng, hammadan muhimrog'i, madrasalarda, xussan, Abulqosim madrasasida qanday tahsil olganligi, kimlar unga ustozlik qilgani-yu qanday ufqlar ko'z o'ngida gavdalana boshlagani va yana uning hayotining xuddi mana shu davri doirasida kechgan voqealardan hech xabarimiz yo'q. Guvohliklar yo'q, dalolatlar qolmagan. Ammo odamning bilgisi keladi, ibratlar olgisi keladi, ulug' inson va adib, afsonavor kurashchi haqidagi tasavvurlarimizni boyitgimiz keladi. Ulug', ibratli odamlarimiz haqida juda-juda oz narsalarni bilamiz. Qayerdan ornashgan bizga bu e'tiborsizlik! Insonning shaxsiy tarixiga mensimay qarashlik, o'ta-o'ta hafsalsizlik, parvosizlik! Habibulla Qodiriyning «Otam haqida» kitobida rus-tuzem maktabida bolakay Abdullani ayrim fanlardan o'qitgan ikki muallimining nomlari o'sha zamon kishilarining guvohliklari-da keltiriladi. Yosh Abdulla juda tiyrak va o'ta qiziquvchan bo'lganligi, kitoblar o'qishga o'chligi haqida bir qancha ma'lumotlar bor. Josiyat bibining aytishlariga qaraganda, yosh Abdullaning qo'lidan qog'oz-qalam tushmas, kichkina bo'la turib katta-katta kitoblarni qo'ltiqlab yurar, ko'chalarning devorlari, eshik-darvozalariga ham yozib-chizib mashq qilaverardi. U shunday qo'ltiqlab yuradigan

katta kitoblar orasida Navoiy, Sa'diy, Hofiz, Mashrab, Huvaydo, So'fi Olloyor, «Huriliqo», «Chor darvesh», «Rustami doston», «Jamshid», «Iskandarnoma» singarilar bo'lardi. Yosh Qodiriyning yuragiga kitob ishqisi mustahkam o'rashgandi. U yosh chog'laridan Qur'on va hadislarni sharillatib o'qiyverar, xotirasi g'oyatda kuchli, zehni o'tkir, sahifa-sahifa so'zlarni yod aytaverardi. Rus-tuzem maktabida uning xotirasi yanada chiniqdi, turli-tuman lug'atlar bilan oshno tutindi. Xotiraning chiniqishi, hajmining kengayishi unda shu bilan mahkam bog'liq boshqa bir qimmatli xususiyatning kuchayishiga olib keldi. U taajjublanarli darajada tez fikrlardi. Ruscha, arabcha, forscha so'zlarning badallarini tez va aniq topar, bu unga g'oyatda zavqli, qiziq tuyilar, rang-barang so'zlar dunyosi uni o'ziga maftun qilar, so'zlarning ma'nolarini chaqishga juda ishqivoz edi.

Yosh Qodiriyya kim avvalo adabiyot, badiiy adabiyot, go'zal so'zga, ilm-fanga, qadim jafokash Turkiston tarixiga qiziqish uyg'otdiykin? Habibulla Qodiriylar tilga olgan ma'lumotlarga qaraganda, o'sha paytlardagi Toshkand madaniy-ma'rifiy hayotida sezilarli o'rin hamda mavqe, obro'-e'tiborga ega Tavallo, Kamiy, Miskin, Xislat singari shoirlar Qodiriylar xonadoni bilan yor-birodar, qarindosh-urug'chilik rishtalari bilan bog'langandilar. Ular Qodirmuhammad boboni tarixiy bir shaxs, hatto qahramon deb bilar va hurmatini joyiga qo'yar, tez-tez uni ko'rgani kelar, suhbatlarini sog'inishar va e'zozlardilar.

Uydirmalar ish emas. Kimga kerak uydirmalar! Ammo yozuvchilar uydirmalar ichida ham yashaydilar, Pushkin kabi uydirmalar ustida ko'z yosollarini ham to'kib o'tiradilar. Vo ajabo! Yozuvchilik benihoya g'aroyib bir hunar-da! Ammo biz Qodiriylar haqida uydirmalar to'qimoqchi emasmiz aslo! Faqat ayrim hollarda faraz usulidan foydalanmoqchimiz. Koinotni tushuntirishda ehtimollik nazariyasidan muvaffaqiyat bilan foydalanishadi-ku, axir. Ha, ehtimollikdan kelib chiqib faraz qilmoqchimiz. Faraz kerak! Rost, faraz haqiqat bo'lolmaydi. Ammo haqiqatning manzilini ancha yaqinlashtiradi. Butunlay noma'lumlikdan har qalay faraz yaxshiroq. Faraz huquqidan foydalanimiz biz yosh Qodiriyya adabiyotga havasni shu uch nabit zot - Tavallo, Kamiy, Miskin uyg'otishgan, uning ilk mashqlarini ko'rishgan, yo'l-yo'riqlar ko'rsatishgan va hatto matbuot dunyosiga olib kirishgan, Behbudiy, Munavvarqori hazratlari, Ubaydulla Asadullaxo'jayev, Avloniy va boshqa taniqli kishilar o'zlarining nashrlari bilan tanishtirishgan edi. Ajab emaski, yosh Qodiriyning ilk she'rlari

Kamiy va ayniqsa, Tavalloning she'rlariga g'oyatda hamohang, usul va mavzu, o'z yechimlariga ko'ra g'oyatda o'xhash hamda yaqin. Bular yosh Qodiriya ustozlik qildilar, deb baralla aytish mumkin. U, ayniqsa, Behbudiyning maqolalariga oshufta bo'ldi. «Padarkush»ning hayajonlari ta'sirida u bir hafta o'tirib birinchi dramasi «Baxtsiz kuyov»ni yozdi. Bundan shunday zavqlandiki, hech nari-berisi yo'q. Pyesa uzoqqa bormay, sahnada o'ynaldi va yosh Qodiriya katta shuhrat keltirdi; uning nomi Toshkanddagina emas, Turkistonda va boshqa o'lkalarda ham tanildi. Qodiriya o'shanda «endi musannif bo'ldim-ov», deb o'ylab suyungan edi. «Baxtsiz kuyov»ning tili g'o-yat shirali, yoqimli va eng muhimi, oddiy kishilarga tushunarli edi. Ularning o'zлари shunday tilda so'zlashar va shuning uchun yuraklariga juda yaqin olardilar. Unda ko'tarilgan maishiy, axloqiy, milliy masalalar o'sha vaqtarda haqiqatan odamlar qalbiga yaqin, ularni qattiq o'ylatardi. Qodiriyning birin-ketin chiqqan «Juvonboz», «Uloqda», «Jinlar bazmi» hikoyalari jamoatchilikning e'tiboriga tushdi. Bir narsani ta'kidlab o'taylikki, ushbu ilk realistik-ma'rifiy asarlarning voqealari, qahramonlari dam sayin ishontirib, o'z borlig'iga jazb etib boradi. O'tgan asrda Andre Stil degan fransuz «adi-bi adabiyot nima foyda keltiradi?» degan savolga javob berarkan, «biz odamlarga go'zal tong va'da qilolmaymiz, ammo ularni barvaqt uyg'otishimiz mumkin», deb aytgan edi. Albatta, badiiy adabiyot odamlarning qo'ynini puch yong'oq bilan to'ldirmasligi kerak, odamlarni havoyi orzular, havoyi so'zlar bilan laqillatishdan o'zini tiyishi kerak. Haqiqatan, uning eng olijanob vazifalaridan biri - odamlarni hayotga undash, barvaqt uyg'otish. O'tgan asr arafasi va boshida bizning maorifchi taraqqiyparvarlarimiz kolonializmning yangi xalqaro sharoitida istibdod ostida qolgan mazlum xalqni o'z illatlarini tanib olish, o'z oldiga yangi yirik ijtimoiy, siyosiy, ma'rifiy, madaniy, axloqiy maqsad hamda vazifalar qo'yishi, ya'ni o'zini va a'mollarini oxir-oqibat tugal anglab olishiga erishishni eng katta va muhim ijtimoiy-siyosiy ish deb qaragan, butun kuch-qudratlari, salohiyatlarini ana shunga safarbar qilgan edilar. Qodiriya o'n sak-kiz yoshga kirganda mana shularni to'la o'z maslagi etib tanladi. Sal o'tmay bu maslak taraqqiyparvarlik hamda millatparvarlik bilan boyib, e'tiqod va ongli dunyoqarash tusini oldi. XX asrning 17-yillardan so'ng ushbu ortga qaytmas e'tiqod hamda dunyoqarash mag'ziga zamon taqozosи bilan sotsializm va demokratizm g'oyalari kirib kelib mustahkam o'rnashdi. Yozuvchilar ko'pincha o'tkir ku-

zatuvchi bo'ladilar. Yozuvchi bo'lishlari uchun ko'pincha ularga shu kuzatuvchilikning o'zi kifoya qiladi. Kuzatuvchi yozuvchilar odadta voqelikka faol aralashmaydilar. Ammo Abdulla Qodiriy va uning tevaragidagi maslakdoshlari faqat kuzatuvchi emasdilar. Holbuki, Abdulla Qodiriy tabiatan teran kuzatuvchanlik salohiyatiga ega edi. Lekin hech qachon faqat kuzatuvchanlik bilan cheklanib yurmasdi. U muborizning munosib farzandi – hayot jabhalarining faol ishtirokchisi va faol ta'sir ko'rsatuvchisi, ta'sir yurgizuvchisi edi. O'sha davr hayotining qaysi bir tomonini olib qaramang, u jamiyat, xalq hayoti marralarida jon kuydiruvchilik bilan ishtirok etganligini ko'ramiz. Sarbozning o'g'lida g'ayrat va shijoat tug'ma edi. Buning ustiga taqdir unga tayyorlagan narsalarni ko'ring. Qisqa bir vaqt ichida metropoliyada 1905, 1917-yil fevral, oktyabr inqiloblari ro'y berdi, shu davr ichida Birinchi jahon urushi boshlanib ketdi va bunda Rossiya ham qon kechishga majbur bo'ldi. Bu – Qodiriyning o'n ikki – yigirma uch yoshlari: mahalla-guzar maktabi, rus-tuzem maktabi, madrasa ta'limi: rus, arab, fors, turk, qadimgi turkiy tilni qunt bilan o'rGANISH va har tomonlama egallash davri. O'z davrining barcha matbuotini diqqat bilan kuzatish, Rossiya, Turkiya, Qrim, Ozarbayjon, Eron, Hindiston, Tataristondan kelayotgan nashrlarni bitta qo'ymay o'qish, o'lka tarixi qatlamlariga qiziqish, Toshkandning barcha kitobdorlari bilan tanishish, ular bilan yaqindan osh-nachilik, hamkorlik, har kuni shaharning barcha eski va yangi kitob do'konlari, rastalarini kanda qilmay kezish va qadim Toshkandni sinchiklab o'rGANISH – mana yosh Qodiriyni 1905 – 1917-yillar orasida qattiq qovurgan, pisitgan, chiniqtirgan, qatlam-qatlam bilimlar keltirgan, ijtimoiy-insoniyl-madaniy muhit! Mana shularga ko'ra biz Qodiriyni garchi rusniki bo'lsa ham, uch inqilobning mahsuli, natijasi, ta'bir joiz bo'lsa, farzandi deb aytolamiz. Hatto g'oyibona esa-da, birinchi jahon muhorabasida ham qatnashdi, deya olamiz, zero, bu jasur yigitning xayoli qonli janglar ketayotgan maydonlarda edi. Bu xayollar keyinchalik mashhur Obid ketmonning taqdir chiziqlarida ham ma'lum darajada o'z aksini topdi. Qodiriyning xarakteridan kelib chiqadigan bo'lsak, u o'tmish ota-bobolar tarixiga qattiq qiziqarkan, tarixiy kitoblarni muk tushib o'qish bilan bir vaqtida u Toshkandning yetti ulug'vor tepalarini aylanib chiqdi, bu tepalarda qadimdan qorovul qo'rg'onlari bo'lar, ular shahar himoyasida ser-gak turardilar. Sirdaryo, Chirchiq, Ohangaron daryolari bo'ylarini ularning har ikkala sohillari bo'ylab poyi piyoda o'tdi, qadim shah-

ristonlar xarobalarini ko'rdi, ular vayronalarida uzoq-uzoq xayolga botib o'tirdi: bulardan maqsad ota yurt g'oyasi, ruhini shimirish, badaniga singdirish edi. U goh yolg'iz, goh ahli dil do'stlari bilan Toshkandning hayot tomiri bo'lgan Bo'zsuv, Bo'rjar, Salor, Darxon, Anhor, Kaykovuz (xalq tilida Kalkovuz), Zaxariq, Zolariqlarni bosh-dan-oyoq piyoda bosib o'tdi, xonlar zamonlaridan qolgan qadim mevazor bog'lar, shaharliklarning Toshkand tevaragida, Chimkent, Sayram, Avliyoota, Pskent, Parkent, Xo'jakent, Xondayliq, Xumson, Ohangaron, Olmaliq singari obod kentlarda barpo qilgan bepoyon bog'lari, ekinzorlari, istirohatgohlari, otchoparlari, janggohlarini, bozorlarini hormay-tolmay aylandi: shunda yaxlit yurt tuyg'usi jon-u bag'rida paydo bo'ldi, shunda u ota-bobolar yurti muhabbatni nimaligini ayon bildi va ayon his qildi, o'qigan turli tarix kitoblari va ayniqsa, «Muntahab at-tavorix», «Saylangan tarixlar kitobi» va «Tarixi jadidayi Toshkand» yanada tushunarli bo'ldi. (Muhammad-hakimxon to'ra hamda Muhammad Solihning mashhur tarixiy asarlari). Yosh adibda tarix va yurt tuyg'usi tug'yonga keldi!

Inqiloblar davrlari adiblari alg'ov-dalg'ovlar ichida muttasil yashaganlari uchunmikin, xalqning holini chuqurroq tushunadilar, ijtimoiy to'lqinlarda faolroq qatnashadilar, rang-barang g'oyalarni ilgari suruvchanroq, bahslarga beriluvchanroq va o'z fikr-a'mollarida qat'iyatliroq, jangovar pozitsiyalarda sabotliroq turadilar. XIX asr avvallari fransuz inqiloblari davrlarida ijodlari gurkiragan Aleksandr Dyuma, Viktor Gyugo, Stendalda mana shunday keng miqyoslarda qanotlarini ufqlarga yozib, madaniyat va adabiyot yaratish hodisalarini ko'rish mumkin. Ular jamiyat va tarixga kuchli ta'sir ko'r-satadigan ulug'vor epopeyalar yaratgan edilar fransuz inqiloblari zamonlarida. Fransiya, albatta, erkin qirollik mamlakati edi; O'zbekiston esa istibdod zanjirida yashardi. Dyumaning erkin parvozlar bilan, qolaversa, «Uch sarboz» bilan yoki Gyugoning «93-yil»i bilan istibdod iskanjasidagi, fikrlari va ixtiyori zanjirlangan Qodiriyning «O'tkan kunlar»i yo «Mehrobdan chayon»ini to'laqonli chog'ishtirish qiyin. Talantlarning tabiatida qarindoshlik, yaqinlik bor esa-da, lekin bari bir badiiy yondashuvlarning miqyoslari tugal boshqacha. Ammo millatning shakllanishidagi, o'zini tarixan anglab yetishidagi roliga, ahamiyatiga ko'ra, inqiloblar vaqtining yodgorliklari bo'lganiga ko'ra bu asarlar jahon adabiyoti sahnasida yonma-yon turadi. Bu asarlar mabodo saodatli tasodif bilan fransuz tiliga, aytaylik, ulug' Aytmatovning «Jamila»si yoki «Birinchi muallim»i sifati da-

rajasida yorqin va haqqoniy tarjima qilinib, nashr etilganda, aytaylik, Lui Aragon miyosidagi adib fransuz o'quvchilarining e'tiborini ularga qaratganda edi, balki Qodiriy asarlari ham «Uch sarboz» kabi hali-hanuzgacha zo'r qiziqish bilan o'qilib kelinmoqda bo'lardi... Ammo bu ham bir adabiy faraz-da... O'rniغا va vaqtiga qarab ehti-moldan uzoq bo'lмаган fikrni aytish ayb emasdir, balkim. Xususan, men Qodiriy romanlarini hayotimning turli fasllarida qanday muk-kamdan ketib o'qigan bo'lsam, «Uch sarboz», yo «Qizil va qora», yo «Parma ibodatxonasi», yo Valter Skottning «Qora vallomat» yo «Kventin Dorvard» singari ulug' romanlarini shunday bosh ko'tar-may mutolaa qilganman. Mana shu qiziqib, muk tushib o'qish bu asarlarni yaqinlashtirmaydimi, tenglashtirmaydimi? Ammo millat taqdirida o'ynagan rolining miqyosiga qaraganda «O'tkan kunlar» va «Mehrobdan chayon» ulardan ko'ra ancha yuksakroq, adabiyotning ijtimoiy qimmatiga ko'r kamroq javob beradi. Ha, Abdulla Qodiriy, haqiqatan ham, uch rus inqilobi yuzaga chiqargan, uch inqilob yozuvchisi. Shuning uchun uning yuragida sotsialistik g'oyalarning ancha chuqur o'rashganligiga tabiiy inqilobiy hol deb qaramoq joiz. Uning taqdirida uch inqilob yuzaga chiqargan bir qator rus adiblari (misol uchun Mixail Bulgakov, Mixail Zoshchenko...) taqdir-larida ham o'xshashliklar kuzatiladi... Bularni va jumladan, Qodiriy ni shu inqiloblar yozuvchi qilib yetishtirdi.

Yosh Qodiriy 1914-yilning jazirama issiq kunlaridan birida «Sadoyi Turkiston» tahririyatiga uning noshiri va muharriri Ubaydulla Asadullaxo'jayev (Xo'jayev)ni ko'rgani boradi. Ubaydulla o'sha vaqt-lar Saratov universitetida o'qib, advokat bo'lgan, fikr-mulohazasi keng, oddiy xalqqa va ona diyoriga qayishadigan yetuk insonlardan biri, balki birinchisiga aylanayotgan edi. U Turkiston ziyorolarining yetakchisi Munavvarqori Abdurashidxonovga yaqin maslakdosh, Abdurashidxonov uning yorqin iste'dodini ko'rib, darhol Toshkand-ning ziyoli doiralariga olib kirgan, uni yangi yo'nalishdagi gazeta ochishga rag'batlantirgandi. Ubaydulla Qodiriyni o'zining chog'roq, lekin shinam, juda ozoda, batartib xonasida tongday charaqlab ku-tib oldi, o'rnidan peshvoz turdi: u Qodiriyni Turkistonning kelaja-gi ulug', eng iste'dodli yoshlaridan biri sifatida tanirdi, e'zozlardi. Umuman, u mamlakat istiqbolini shunday yoshlarning qo'lida deb qattiq ishonar va iloji boricha ularni jamiyatning turli ishlariga tortib, yuzaga chiqarishga jiddiy harakat qilardi. Yozayotgan pub-litsistik maqolalari ham ko'pincha shu ruhda bo'lar va yoshlarning

ristonlar xarobalarini ko'rdi, ular vayronalarida uzoq-uzoq xayolga botib o'tirdi: bulardan maqsad ota yurt g'oyasi, ruhini shimirish, badaniga singdirish edi. U goh yolg'iz, goh ahli dil do'stlari bilan Toshkandning hayot tomiri bo'lgan Bo'zsuv, Bo'rjar, Salor, Darxon, Anhor, Kaykovuz (xalq tilida Kalkovuz), Zaxariq, Zolariqlarni boshdan-oyoq piyoda bosib o'tdi, xonlar zamonlaridan qolgan qadim mevazor bog'lar, shaharliklarning Toshkand tevaragida, Chimkent, Sayram, Avliyoota, Pskent, Parkent, Xo'jakent, Xondayliq, Xumson, Ohangaron, Olmaliq singari obod kentlarda barpo qilgan bepoyon bog'lari, ekinzorlari, istirohatgohlari, otchoparlari, janggohlarini, bozorlarini hormay-tolmay aylandi: shunda yaxlit yurt tuyg'usi jon-u bag'rida paydo bo'ldi, shunda u ota-bobolar yurti muhabbatni nimaligini ayon bildi va ayon his qildi, o'qigan turli tarix kitoblari va ayniqsa, «Muntahab at-tavorix», «Saylangan tarixlar kitobi» va «Tarixi jadidayi Toshkand» yanada tushunarli bo'ldi. (Muhammad-hakimxon to'ra hamda Muhammad Solihning mashhur tarixiy asarlari). Yosh adibda tarix va yurt tuyg'usi tug'yonga keldi!

Inqiloblar davrlari adiblari alg'ov-dalg'ovlar ichida muttasil yashaganlari uchunmikin, xalqning holini chuqurroq tushunadilar, ijtimoiy to'lqinlarda faolroq qatnashadilar, rang-barang g'oyalarni ilgari suruvchanroq, bahslarga beriluvchanroq va o'z fikr-a'mollarida qat'iyatliroq, jango var pozitsiyalarda sabotliroq turadilar. XIX asr avvallari fransuz inqiloblari davrlarida ijodlari gurkiran qilingan Aleksandr Dyuma, Viktor Gyugo, Stendalda mana shunday keng miqyoslarda qanotlarini ufqlarga yozib, madaniyat va adabiyot yaratish hodisalarini ko'rish mumkin. Ular jamiyat va tarixga kuchli ta'sir ko'r-satadigan ulug'vor epopeyalar yaratgan edilar fransuz inqiloblari zamonlarida. Fransiya, albatta, erkin qirollik mamlakati edi; O'zbekiston esa istibdod zanjirida yashardi. Dyumaning erkin parvozlari bilan, qolaversa, «Uch sarboz» bilan yoki Gyugoning «93-yil»i bilan istibdod iskanjasidagi, fikrlari va ixtiyorli zanjirlangan Qodiriyning «O'tkan kunlar»i yo «Mehrobdan chayon»ini to'laqonli chog'ishtirish qiyin. Talantlarning tabiatida qarindoshlik, yaqinlik bor esa-da, lekin bari bir badiiy yondashuvlarning miqyoslari tugal boshqacha. Ammo millatning shakllanishidagi, o'zini tarixan anglab yetishidagi roliga, ahamiyatiga ko'ra, inqiloblar vaqtining yodgorliklari bo'lgniga ko'ra bu asarlar jahon adabiyoti sahnasida yonma-yon turadi. Bu asarlar mabodo saodatli tasodif bilan fransuz tiliga, aytaylik, ulug' Aytmatovning «Jamila»si yoki «Birinchi muallim»i sifati da-

rajasida yorqin va haqqoniy tarjima qilinib, nashr etilganda, aytaylik, Lui Aragon miqyosidagi adib fransuz o'quvchilarining e'tiborini ularga qaratganda edi, balki Qodiriy asarlari ham «Uch sarboz» kabi hali-hanuzgacha zo'r qiziqish bilan o'qilib kelinmoqda bo'lardi... Ammo bu ham bir adabiy faraz-da... O'rniga va vaqtiga qarab ehtimoldan uzoq bo'lмаган fikrni aytish ayb emasdир, balkim. Xususan, men Qodiriy romanlarini hayotimning turli fasllarida qanday mukkamdan ketib o'qigan bo'lsam, «Uch sarboz», yo «Qizil va qora», yo «Parma ibodatxonasi», yo Valter Skottning «Qora vallomat» yo «Kventin Dorvard» singari ulug' romanlarini shunday bosh ko'tarmay mutolaa qilganman. Mana shu qiziqib, muk tushib o'qish bu asarlarni yaqinlashtirmaydimi, tenglashtirmaydimi? Ammo millat taqdirida o'ynagan rolining miqyosiga qaraganda «O'tkan kunlar» va «Mehrobdan chayon» ulardan ko'ra ancha yuksakroq, adabiyotning ijtimoiy qimmatiga ko'r kamroq javob beradi. Ha, Abdulla Qodiriy, haqiqatan ham, uch rus inqilobi yuzaga chiqargan, uch inqilob yozuvchisi. Shuning uchun uning yuragida sotsialistik g'oyalarning ancha chuqur o'rnashganligiga tabiiy inqilobi hol deb qaramoq joiz. Uning taqdirida uch inqilob yuzaga chiqargan bir qator rus adiblari (misol uchun Mixail Bulgakov, Mixail Zoshchenko...) taqdirlarida ham o'xshashliklar kuzatiladi... Bularni va jumladan, Qodiriyini shu inqiloblar yozuvchi qilib yetishtirdi.

Yosh Qodiriy 1914-yilning jazirama issiq kunlaridan birida «Sadoyi Turkiston» tahririyatiga uning noshiri va muharriri Ubaydulla Asadullaxo'jayev (Xo'jayev)ni ko'rgani boradi. Ubaydulla o'sha vaqtlar Saratov universitetida o'qib, advokat bo'lgan, fikr-mulohazasi keng, oddiy xalqqa va ona diyoriga qayishadigan yetuk insonlardan biri, balki birinchisiga aylanayotgan edi. U Turkiston ziyoralarining yetakchisi Munavvarqori Abdurashidxonova yaqin maslakdosh, Abdurashidxonov uning yorqin iste'dodini ko'rib, darhol Toshkanding ziyorli doiralariga olib kirgan, uni yangi yo'naliishdagi gazeta ochishga rag'batlantirgandi. Ubaydulla Qodiriyini o'zining chog'roq, lekin shinam, juda ozoda, batartib xonasida tongday charaqlab kutib oldi, o'rnidan peshvoz turdi: u Qodiriyini Turkistonning kelajagi ulug', eng iste'dodli yoshlaridan biri sifatida tanirdi, e'zozlardi. Umuman, u mamlakat istiqbolini shunday yoshlarning qo'lida deb qattiq ishonar va iloji boricha ularni jamiyatning turli ishlariga tortib, yuzaga chiqarishga jiddiy harakat qildi. Yozayotgan publisistik maqolalari ham ko'pincha shu ruhda bo'lar va yoshlarning

ravnaqini ko'zlardi. Hol-ahvol so'rashgandan so'ng Ubaydulla mehmoniga gazetaning bugun tayyor bo'lgan, qog'oz va rang-bo'yoq hidi gurkirab anqib turgan yangi sonini uzatdi. Qodiriy darhol sahilarga tashnalik va yutoqlik bilan ko'z yugurtirdi. Ko'zi hammadan burun sarlavhasi juda taniqli qilib berilgan «Do'xtur Muhammadiyor»ga tushdi. Muallifi – Abdulhamid Sulaymoniy. Xursandlikdan Qodiriyning yuragi gumurib ketdi. Bir oz ilgariroq u xuddi shu gazetada shu muallifning «Qurbanji jaholat» degan g'oyatda fikrchan va hissiyotchan hikoyasini o'qib juda ta'sirlangan edi.

«–Andijondan, hali o'smir yigitcha. Ammo juda boshqacha! Talant! – dedi Ubaydulla. – Tanishmisiz? Tanishib oling. Sizga juda yaqin. Bu yerga chaqirmoqchimiz. Shahdi zo'r. O'qib boring, bir necha sonda chiqadi. Hikoyasi xuddi romanday o'qiladi. Butun g'o-yalarimiz mujassam. U qo'yan masalalar hali ko'p zamonlar hayotimizning kun tartibidan tushmaydi. Tolstoyni eshitganmisiz? Tols-toy ham shunday erta boshlagan, lekin ko'p zamon o'ziga, talantiga ishonmay yurgan, keyin o'zini muntazam suratda chin yozuvchi bo'lishga hozirlagan...»

– Chamasi, bu yigitchada gap ko'p, – dedi Abdulla, – unda ming yillik mo'ysafidning aqli va yuz minglagan shunday yoshlarning shijoati seziladi. Alloh boshini omon qilsin. Men Tolstoy hazratlarini domlam Pudovkindan eshitib edim. Ul hazrat bizga Gogol, Pushkin, Tolstoy, Krilov singari ruslarning ulug'larini ancha bat afsil so'ylanigan edi. Men ikki yil burun graf Tolstoyning chorning Kavkazni bosib olishi voqealariga bag'ishlangan «Kavkaz asiri» va «Hojimurod» degan kitoblarini o'qigandim. Ham rus tilini chuqurroq o'rganish, ham ulug' adibdan tushuncha olish, ham istibdod siyosatiga adiblar qanday munosabatda bo'lganliklarini bilish maqsadida... «Hojimurod» yozilgandan o'ttiz yil keyin, graf Tolstoy qazo qilgandan so'ng o'n ikkinchi yildagina ko'p qisqartirilib chiqqan ekan. Qisqartirilgan bo'lsa ham, vijdon bilan yozilganligi aniq sezilib turadi...

– Sizga hali aytishga ulgurganim yo'q edi... – deb so'zni davom ettirdi Ubaydulla. – Men 1909-yilda Tolstoy hazratlariga bir maktub yozganman o'sha Saratovdalik paytlarimda. Yovuzlikka qarshilik ko'rsatmaslikning xavfi va katta zarari to'g'risida... Bir oy o'tmas-danoq hazrat javob xati jo'natdilar... sizga kerak bo'lib qolishi mumkin, ijozat bersangiz, shu tabarruk zot xatining oxirini o'qib beray. Qachondir sizga o'qib berishim kerak deb, yaqinda qog'ozlarim orasidan chiqarib qo'yib edim. «Sayyoh uchun kompas ko'rsatgan

mutlaq to'g'ri yo'nalishga mumkin qadar yaqinroq yurishga intilish - birdan-bir rahnamo bo'lganidek, axloqiy idealga mumkin qadar yaqinroq bo'lishga intilish inson uchun birdan-bir rahnamo bo'lishi kerak...». (N.Karimov. Adabiyot va tarixiy jarayon. – T. 2013, 264)

- «Axloqiy ideal» dedingizmi? – miyasining qavatlarida birdan allanarsa yarq etib yorishib so'radi Qodiriy.

Fasihlik bilan sekin so'ylaydigan, ammo so'ylaganiga ishontirdigan Ubaydulla jilmayib turar, xuddi o'zi kutgan narsa yuz bergandek, xursandchiligin yashirmasdi.

- Nima ekan, u axloqiy ideal? Mabodo ma'naviy husn emasmi? – dedi yana biroz o'ylanib turib Abdulla.

- Barakalla. Shunday desa ham bo'ladi. Axloq haqida eng yuksak tushuncha, – dedi biroz anqlik kiritib Ubaydulla. – Buni o'zimizning Navoiy ideallari bilan chog'ishtirib ko'ring. Insoniyatning eng orif aql egalari hamma vaqt axloq idealiga intilib, bu idealning marg'ub namunalarini yaratganlar...

Qodiriy bu fikrning zalvoridan birpas indamay o'tirdi: «buning haqida obdan o'ylamog'im kerak ekan», deb o'yladi, so'ng ketish fursati kelganligini anglatdi, o'rnidan qo'zg'aldi.

«G'oyati ziyrak» yalt etib o'tdi ichidan Ubaydullaning.

- Yakshanba boqqa chiqing, – dedi Qodiriy chehrasidan xayol sharpasi arimay. – Qori akamiz ham bo'ladilar. Avloniy domla ham keladilar va yana allaqancha shoiri zamon. Dadam sog'inganlar.

- Bosh ustiga, – dedi Ubaydulla yaqin odamlar o'rtasidagina bo'ladigan bir nazokat-u navozish bilan, – bu matbuotlar sizlar uchun-da, qatnashib turishni kanda qilmassiz, – deb qo'ydi oxirida Ubaydulla. «Albatta», – deb javoban lutf qildi Qodiriy.

Tashqariga chiqib, kimsasiz terakzor xiyobondan ohista yurib borarkan, sabri chidamay gazetani olib, «Do'xtur Muhammadiyor»ga tez ko'z yogurtira ketdi. So'ng beixtiyor ulkan bir oqterak tagida to'xtadi. Xiyobonning ikki chetida teraklar ostidan ariqda shaldir-shaldir qilib suv oqar, ajib salqini yuzga yoqimli urib turardi. U hikoyani oxirigacha o'qidi, «aha» deb, boshini mamnun silkitdi: «Bo'lar ekan-ku! Shunday ta'sirli yozsa bo'larkan-ku. Hammamizing orzu-xayollarimizni tilga olibdi. Tilni qarang. Xuddi ulug' yozuvchilarday yozadi. Ammo chaqiriqlari, murojaatlari va ayniqsa, jamiyatlarni ko'plab tuzish va ularga aholi qatlamlarini, yoshlarni jalb qilish haqidagi fikrlari juda foydalii. Hozir bizning yurtimiz shunga juda ham muhtoj. Ammo bular baribir shior-da. Aslida-ku

badiiy adabiyotga shiorning sira hojati yo'q. Ammo inqilobiy davrlarda chaqiriq, shior, murojaatlar juda ham asqatsa kerak. Fitratlar, Sulaymoniyalar, Ayniyalar ko'plab kelaversinlar. Shior uyg'otishga chaqqon-da, birodar, – dedi u kimgadir murojaat qilganday bo'lib. «E-e, Toshkandda bo'lsalar Sulaymoniyini biznikiga ham ola keling, deb aytmabman. Shoyad o'zlarining eslariga kelsa...»

U Avloniyning «Turon» jamiyatiga a'zo bo'lib kirgan, uning majlislarini qoldirmay qatnashardi. Hozir jamiyatlar ustida yana ham chuqurroq va har tomonlama o'ylashga qaror qilib qo'ydi. Shu tobdha u Pudovkinning og'zidan eshitgan graf Tolstoyning bir gapini ham esladi: «Tarixiy narsalar yozayotganimda, men eng mayda tafsilotlarigacha voqelikka sodiq bo'lishlikni sevaman», – degan ekan Lev Tolstoy «Hojimurod»ni yozib tugatgach. Qodiriy buni qanday eslab qolganiga hayron bo'ldi. Tolstoy haqida gap ketgani uchun esimga tushdi, shekilli. Otam xonliklarning voqealari, urush-nizo, mojarolari, ishq sarguzashtlari haqida hikoya qilsalar, ikki gapning birida rost, rost deb turadilar. Tolstoy gapining ma'nosi shu bo'lsa, ehtimol.

Bu suhbatda aytilgan fikrlar Qodiriy uchun kutilmaganda juda kuchli ta'sir quvvatiga ega bo'ldi. «Ma'naviy husn» to'g'risidagi gap to'g'ri «O'tkan kunlar»ga kirdi. U «axloq idealii» haqidagi tushunchaning tabdili bo'limganda ham, lekin kutilmagan go'zal topildiq kabi roman qahramonlarining qalblarini ham, chehralarini ham yoritdi, qolaversa, «axloq idealii» tomon shu'lalar taratdi. Axir, Qodiriy «ma'naviy husn» va tolstoycha «axloq idealii»ni qidirmadimi bu romanda. Shu ideallar qanday bo'lishini nozik qochirimlar bilan ko'rsatmadimi ushbu o'zbeklarning bиринчи epopeyasida. Xalq buni yurak-yurakdan sezdi va bir umrga sevdi, mentalitetining uzviy qismi sifatida o'zlashtirdi. «Mehrobdan chayon»da bu idealning badiiy ifodasi yanada noziklashdi. «Ma'naviy husn» va «axloq idealini» faqat va faqat hayot sharoitlaridagina ko'rsatish joiz. Aksincha u quruq bir so'z bo'lib qoladi. Aflatun, Suqrot, Arastu, Forobiyyadan tortib hozirgi kunlarga gacha qanchadan-qancha ulug'vor so'zlar hamon quruq so'z holida turibdi. Ha, ularni hayot bilan sug'orishga to'g'ri keladi. Falsafaga hech kim ishonmasligining sababi uning quruqligida. Ammo o'ta ehtirosli faylasuflar ham bo'lsalar kerak...

1914-yildan Qodiriy xalq hayotidan katta epik asar yozishga muntazam tayyorgarlik ko'rishga kirishdi. Qodiriyning madrasada shinam hujrasi bor edi. U madrasa kitobxonasidan tarix kitoblarini

olib, uzzukun to qorong'i tushguncha mutolaa qilar, ularda keltirilgan voqealarni otasining aytib bergenlari bilan qiyoslar, el-yurt, gap-gashtaklar, majolislarda eshitganlariga chog'ishtirar, yaqin o'tgan xonlar zamonlarining asil haqiqatlarining tagiga yetmoqchi bo'lar va bularning barini daftarlariqa qayd etib borar, ba'zan alohida-alohida epizodlar o'z-o'zidan to'laligicha qog'ozga tushardi. U bundan hadsiz zavqlanar, to'xtamay yozgisi kelaverar, faqat qorong'i tushib bu fasih yozishdan to'xtashga majbur qildi. Shunda u ancha narsalar bugun chala qolayotganidan chinakam o'kinardi. Ma'lum bir ma'noda bunga «Do'xtur Muhammadiyor»ni «Sadoyi Turkiston»da sonma-son o'qib borishi ham sabab bo'ldi. Asar voqealari shunday katta masshtabni qamrab olishi va xalqqa har tomonlama kuchli ta'sir ko'rsatoladigan qudratga ega bo'lishi kerak, deb o'yldi. Nazarida, Sulaymoniyning bu kutilmagan shoirona o'ta jo'shqin tashviqot asarida Mahmudxo'ja Behbudiy yoki Fitratning yig'ma obrazi yaratilgandek, hozirgi sharoitning badiiy solnomasi xuddi mana shunday bo'lishi zarurdek edi. Qodiriy Behbudiyini hind ozodlik milliy harakatining yo'lboshchisi Mohandas Gandhi dajaranidagi odam bo'ladi va u Turkistondagi milliy ozodlik harakatining boshida turadi, deb o'yldi. Uning lug'at hamda fikr boyligi, fikrlar dunyosining mavzunligi, haqqoniyatiga – o'zini har qancha mustaqil ijodkor deb bilmasin, – beixtiyor muhabbat va ixlos bilan ergashardi. U o'n to'rtinchi yilgacha o'qigan asarlari orasida Behbudiyning «Padarkush» pyesasi, turli maqolalari, «Sayohat xotiralari», Fitratning «Sayha» («Na'ra»), «Hindistonda bir farangi ila buxoroli bir mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadid xususinda qilg'an munozarasi», «Hind sayyohi bayonoti» Munavvarqori hamda Avloniy, Ubaydulla Xo'jayevning dastur va manifest yo'naliishi-dagi maqolalarini birinchi o'ringa qo'yar, g'oyat qadrlar, ulardagi fikr yo'naliishlarini o'zi ham davom ettirishga oshiqar va intilardi. Mana, u sevadigan milliy asarlar qatoriga «Do'xtur Muhammadiyor» asarining kelib qo'shilishi uning uchun behad katta yangilik va kashfiyot bilan barobar bo'ldi. U birinchi marta shundan so'ng bizza ham yangi milliy adabiyot yaratila boshladi degan xayolni boshidan o'tkazdi. Bu kabi asarlarning ba'zan qissa va ba'zan roman deb atalayotganiga ham ajablanmadи. Faqat mana shu qaynoq xitob va chin nido bilan yo'g'rilgan asarlar yonida endi haqiqiy yevropacha romanlar ham yuzaga chiqishi kerak. Hozir Rossiya, Hindiston, Turkiya, Eron, Arab mamlakatlari, Ozarbayjon, Tataristonda shunaqa

milliy ozodlik g'oyalarini ko'tarayotgan yirik romanlar yozilmoqda va ommaning dunyoqarashiga kuchli ta'sir o'tkazmoqda.

1905-yil rus inqilobidan so'ng dunyodagi qudratli davlatlarning kolonial siyosati ham asta-sekinlik bilan o'zgarishga kirdi. Qodiriy buni gazetalarda bosilgan maqolalarning tag zaminidan bilib olardi. U nihoyatda ziyrak o'quvchi, haqiqiy yozuvchi-o'quvchi edi. U siyosatning kosasi tagidagi nim kosalarni sinchkovlik bilan uqardi. Qodiriy yigirmani to'ldirganda mana shunday o'y-xayollarga g'arq bo'lib yurar, katta davlatlar kichik davlatlarni muttaham bo'lib bosib olaversa, yer yuzida erksizlikda yashamoqning asti ma'nosi qolmaydi. U 1905-yildan to 1917-yil fevral inqlobi voqealari yosh Qodiriyning hayotini mutlaqo tezlashtirib yubordi. Uning atrofida-gi butun olamda HURRIYAT! degan chaqmoqdek sadolar yangrardi. «Nahotki! Nahotki! HURRIYaT!» – deb tinmay takrorlardi Qodiriy. Hayot behaddu hisob tezlashib, jo'shqinlashib ketdi. Qodiriy xuddi doimo shunday hurriyat zamonlarini kutgandek va oxir-oqibat keliшини bilgandek, ruhi tog'dek ko'tarilib jamoat ishlariga sho'ng'i-di. Qismat shunday burilish chog'larida uni eng kerakli odamlarga duch qildi: u Ismoil Obidiy, Sultonxo'ja Qosimxo'jayev singari jamoat va siyosat ishlarida faol, obro'-e'tiborli, ishchilar, masterovoylar, hunarmandlar, Eski shahar va uning aholisini besh qo'lday yaxshi biladigan va o'sha davr boshboshdoqliklarida xalq ommasiga yaxshi maslahat beraoladigan, adolatli, to'g'ri yo'l ko'rsatoladigan xalq ichidan chiqqan kishilar bilan yaqindan tanishdi. Ularni Eski shaharda mehnatkashlar bilan olib boriladigan turli-tuman inqilobiy ish-yumushlarga jalb etishdi. U ularga mirzalik, sarkotiblik qildi.

Qodiriy bu inqilobni o'zi tuqqan inqilobday qabul qildi: chinakam hurriyat shu deb o'yladi. Chunki uning ko'z o'ngida xalq harakatga kelmoqda edi. Lekin fevral inqilobidan so'ng oktyabr oyidayoq deyarli barcha davlat ishlarini bolshavoylar o'z qo'llari va jilovlariga oldilar. Kadrlar tanqisligi bois va davlatchilik, siyosatda o'ta tajribasizlik bois Qo'qon muxtoriyati ham qisqa muddat ichida tor-mor qilindi. Andak jam bo'lgan kadrlar ham tig'i parronga uchrab to'zib ketdilar. Qodiriy ana shundagina inqilob haqiqiy munqaliblik, ya'ni hol-ahvollarning kutilmaganda tez-tez o'zgarib, aylanib turishi ekanligini angladi. Ammo uning ko'z o'ngida ko'p gaplar, va'dalar boshqa-yu ishlar tamomila boshqa ekanligi ham qadam-baqadam ayon bo'la bordi. Otasining sarbozligi qonida bor

emasmi, u hatto xalq militsiyasiga ko'ngilli bo'lib yozilib otliq soqc-hilar bo'linmasida shahar osoyishtaligini saqlashda ham jon kuydir-di. Aqli kishilar ushbu militsiyani haqiqiy qurollangan milliy harbiy qismlarga aylantirish uchun hukumat oldiga masala qo'yganlarida hukumat bu muhim ishni e'tiborsiz qoldirdi. To'g'rirog'i undan, ya'ni milliy muntazam harbiy kuchlar bo'lismidan qo'rqi. Shundan keyin Qodiriy bu ishdan ketdi. Uning e'tiqodi yana bir zarba yedi. Eski shahar oziq qo'mitasida Sultonxo'jaga o'rinosarlik qildi. Shu qo'mitaning gazetasini chop etishga kirishdi. Shundan so'ng uning alangali qizg'in matbuot faoliyati boshlandi. Uning targ'ibot-tash-viqt maqolalari qariyb barcha gazeta va jurnallarda paydo bo'lar-di. Asosiy taxallusi Julqunboy shu yillarda xalq o'rtasida keng shuh-rat qozondi. Ammo shuncha inqilobiy voqeotlarda qaynab ham u o'zining yozuvchilik ishini bir zum ham unutmadi va bir chekkaga surib qo'ymadi. U hech qachon o'z oldiga siyosiy lavozimlarga erishishni maqsad qilib qo'ymagan edi. Mening asosiy ishim yozuvchilik, Xudo mening qismatimga shuni bitgan, derdi. U rus adiblari ichida Gogolni sevib o'qirdi: uning nozik hajviyoti, tilining nozikligi, tarixiy fantastik qahramonlari moyday yoqardi. Gogolning «Do'stlar bilan yozishmalardan saylanmalar» degan ajoyib-g'aroyib asarini o'qib, qattiq ta'sirlangan va o'ziga ko'p narsalarni olgandi. Gogolning «Tarixni o'rganish haqida fikrlar» maqolasidan bir ko'-chirmani daftariga qayd etib qo'ygan edi: «Hamon go'daklikdan chiqmayotgan insoniyatning keng beshigi Osiyo haqida – ushbu ulug'vor to'ntarishlar zamini – bunda kutilmaganda birdan dahan-shatli ulug'vorlik bilan xalqlar yuksaladi va kutilmaganda birdan boshqa xalqlar tomonidan so'yib tashlanadi; bunda shunchalar ko'p qavmlar biri ortidan biri hech qaytib kelmas bo'lib yo'qolib kettilar; holbuki hokimiyat shakllari, qavmlarning ruhi o'sha-o'sha bir xil; hamon osiyolik, hamon o'sha-o'sha vazmin, o'sha-o'sha mag'rur; o'sha-o'sha bir zumda gurillab yonadi, ehtiroslari jo'sh uradi, o'sha-o'sha tez tanballikka beriladi va ne'matlar ichida turg'un yashaydi». Qodiriy inqilobiy talotumlar ichida ota-bo-bolar hayoti haqida ko'p o'laydi. Gogolning so'zlari xuddi uning ko'z o'ngida ro'y berayotgan voqealarni ta'riflagandek. Xo'sh, bu turg'unlik va tanballiklardan qutulish va xalos bo'lismning chorasi topilarmikin? Shirkatlar, jam'iylar, uyushmalar yaxshi, ular xudi maktablar, madrasalar, universitetlar kabi xalqni tarbiyalaydi, yuushtiradi, ongini o'stiradi, jamiyatga taalluqli, mansublik tuyg'u-

sini ongga singdiradi. Lekin onglar va yuraklarga bulardan ham kuchliroq ta'sir qiluvchi narsa bormi, bo'lsa u nima? Yevropa faylasufi Yaspers: «Umuminsoniyat uchun yagona e'tiqod – falsafiy e'tiqod bo'lishi mumkin», deydi. Diniy e'tiqodlar odamlarni ajratadi, afzalliklar qidiradi, g'ururlantiradi va oxir-oqibatda kimning dini afzalroq deb o'rtada nizolar, xunrezliklar tug'diradi. Qodiriy xonliklar davridagi shafqatsiz va o'ta ma'nosiz xunrezliklarni esladi. Qipchoq qirg'lnari, Qo'qondagi Buxoro amiri boshlagan qirg'lnar, imperiyaning O'rta Osijo o'lkalariga va Toshkandga bostirib kirishidagi qirg'lnar, ularda to'kilgan behisob qonlar hali ham tutab, buriqsib turibdi. Nima kerak ularga?

Yo'q! Tamomila boshqacha yashash, tamomila boshqacha yashash taomillari va ravishlari kerak. Eng zo'r ta'sir ko'rsatuvchi ma'naviy qurol kerak! Bu qurol faqat adabiyot bo'lishi, faqat romanlar, pyesalar, she'rlar, maqolalar bo'lishi kerak! Biz endi shunday maorif qurolini yaratishdan boshqa choramiz yo'q! O'tkan kundardan saboq chiqarib yangi kunlarga o'taylik. Cho'lpon aytmoqchi, jandalarni endi butunlay uloqtirib tashlaylik. Ota-bobolar zamonida – ayniqsa, Temur va Bobur zamonlarida – u zamonlar quldarlik yo feodalizm deyiladimi, matriarxat yo patriarxat deydimi, bundan qat'i nazar islom dini olib kirgan shariat aqida-ahkomlarining ta'siriga qaramay, odamlar ayniqsa qadimdan Turkiston deb atalgan shu mintaqalarda juda tabiiy hayot kechirar, tabiiy yashar, yer, quyosh, oy, havo, o't, suv, koinot hamda fasllarning hukmiga ko'proq qulq solardilar. Ularni chin ma'noda tabiiy odam deb atash mumkin edi. Abdulla Qodiriy o'zining uch ulug' romanida ota-bobolar hayotining tabiyligini tasvirlab gavdalantirishni maqsad qilib qo'ydi. Har ikki mashhur «O'tkan kunlar» va «Mehrobdan chayon» romanida barcha voqealarning markaziga uylanish tugunini qo'ydi. Barcha voqealar, tarixlarning boshida shu tugun turdi. Barcha kolliziyalar shu tugunga kelib tutashdi, u yoki bu tarzda yechim topdi. Tarixning barcha kir va oljanob yo'laklariga shu tugun orqali kirildi, o'quvchini barcha labirintlardan shu uylanish shamchirog'i olib o'tdi, qabohat nima, razolat nima, oljanoblik, ezzulik nima – ushbu uylanish tuguni sinovdan o'tkazdi. Abdulla Qodiriy romanlarida uylanish asosidagi tugunni ko'ptarmoqli qilib qurish mahorati alohida ajralib turadi. Uylanish niyati orqali ishq mojarolari va sarguzashtlari harakatga tushadi. Uylanish niyati orqali turli axloqiy konfliktlar yuzaga chiqadi. Uylanish vositasida rang-barang milliy xarakterlar

o'zini namoyon etadi. Uylanish orqali ota-bobolarning tabiiy jamiyatidagi turli kuchlarning o'zaro munosabatlari oydinlashadi. Uylanish g'oyasi ularning barchasiga o'z tabiiy shu'lasini tashlab turadi. Uylanish masalasiga Abdulla Qodiriy alohida diqqat-e'tibor va qiziqish bilan qaraydi. Biroz yillar o'tib u hatto Gogolning «Uylanish» degan komediyasini ham o'zbekchalahtiradi va u milliy teatrda muvaffaqiyat bilan ancha vaqt o'ynaladi. Qiziq bir hol: u ilk she'r-laridan birini «To'y» deb nomlagan va u «Sadoyi Turkiston» gazetasida 1915-yil 20-martda bosilib chiqqan edi. Yosh adib o'shanda xalq maishiy turmushidagi noyob, ammo odatiy tabiiy hodisani keskin bir fikriy nuqtaga ko'tarib, milliy hayotdagi juda ko'p illatlar, ayniqsa qashshoqlik, jaholat, nodonlik, havoyi orzularni to'y isrofgar-chiliklari va shundan kelib chiqadigan insoniy fojialar bilan bog'lab ifodalagandi:

*Ishlamas shunday aqllik kishi
Yo'lamas aslo ahli vijdon to'y.
O'tsa to'y birla yoz-u qishimiz
Aylagay bizni yerga yakson to'...*

Bu yerda akslangan «aqlli kishi», «ahli vijdon» tushunchalari XX asr boshlarida tug'ilib kelayotgan yangi mundarijali she'r, adabiyotda uyg'onayotgan yangi mazmunlarni ifodalovchi tushunchalardir.

Bu she'r yozilib bosilib chiqqan mahalda yosh Qodiriy endigma yigirma bir yoshga to'lgan, ammo o'z yag'rinida ikki yuz – uch yuz yillik og'irliklarni ko'tarib, yuk zalvorini qattiq his qila boshlagandi. Yana shu vaqtida yozilib bosilgan «Ahvolimiz» she'rda Qodiriy ilk bora yurt ziyolilariga murojaat etadi: g'ayrat ko'rsatish va uyg'onishga chaqiradi. «Ziyoli», «g'ayrat», «uyg'otish», «adab», «ilm» so'zlarini g'oya ifodalovchi so'zlar sifatida qo'llaydi. Ushbu tushuncha-so'zlar yosh adibda tug'ilgan taraqqiy va ma'rifat bilan bog'liq g'oyalarining xarakterli kalitlari edi. Birinchi she'rda aytilgan «aqlli kishi» hamda «vijdon ahli» o'sha paytning oqartuv matbuotidan kelayotgan tasodifiy so'zlar emas. Darvoqe, XX asr boshlaridagi matbuot: xalq nega qashshoq, nega omi, nega maktabi, maorifi zaif va nochor? – degan savollar ustida muntazam, keskin bosh qotirib, xalqni qashshoq qilgan narsa bir chekkasi ortiqcha xarajatlarga to'lib-toshgan to'y-ma'rakalar degan xulosaga kelgan edi. Davrning barcha adib, shoir, jurnalistlari barcha gazeta va jurnallarda bu haq-

da alangali chiqishlar qilardilar. Abdulla Qodiriy «aqlli kishilar» va «ahli vijdon» oldida hamisha e'zoz-ikrom va ta'zimda bo'ldi, ularga ezginlikda qolgan xalqning gullari va rahnamolari deb qaradi, doimo ular bilan yaqin hamkorlik qilishga intildi. Uning atrofida shu boisdan yigirmanchi yillar davomida mustaqil fikrli, xalq ishiga sodiq, ma'rifat va erk istagan yorqin talantli fidokor kishilar yig'ildi: G'ozi Yunus, G'ulom Zafariy, Avloniy, Cho'lpon, Mirmuhsin, Elbek, Sanjar Siddiq, Ashurali Zohiriy, chunonchi shunday zamonasining ilg'or e'tiqodli chinakam ish odamlari edi. Qodiriy ular bilan yaqinidan hamkorlik qilar, ularning ijodlariga chin dildan xayrixoh munosabat bildirardi. «Ahli vijdon» va «aqlli kishilar»ni Qodiriy hech qachon nazardan qochirmsasi. Qarang, ilk she'rida ifodalagan mana shu ilk tushunchalar uning butun ulkan ijodi sahifalarida o'z badiiy inkishofini topdi, Obid ketmon siymosida esa vijdon va aql, aqlli ish, aqlli faoliyat eng go'zal hayotiy haqiqatga aylandi. Qodiriy ilk millat-parvarlik hamda ma'rifatpararlik, insonparvarlik, yurtparvarlik g'oyalariga oxirigacha izchil sodiq qoldi. Yusufbek hoji, Otabek, Anvar, Obid ketmonlarni mana shu oljanob g'oyalar bir-birlariga yaqinlashtirib turadi va bular xuddi bir-birlariga qaratib qo'yilgan ulkan toshoynalarni eslatadi: bir-birlarini shu'lasoz qiladi va shu'larni o'zaro kuchaytiradi va Katta Ayiq yulduzlariday bir-birlari bilan mushakkal bo'lib, badiiy turkum tusini oladi va mangu bodrab turadi va mangu harakatida insoniy e'tidol yaratadi. Haqiqatan ham, Obid ketmon siymosida «aqlli kishi» va «ahli vijdon» yuksak insoniy, axloqiy badiiy konsepsiya tusini oldi. Yana bir xarakterli hol shuki, davrning inqilobi ruhi aqlli kishi va vijdon ahlini kurash maydoniga olib chiqdi, hamma sohalarda milliy kadrlar mutlaqo yetishmagan bir tarixiy sharoitda ijtimoiy hayotda aqlli hamda vijdonli kishilarga ehtiyoj va talab benihoya katta bo'lgandi, ilgari ma-orif ibridoiy darajada bo'lgani, 1873-yillarda Ahmadi Donish kabi ilmparvar, vatanparvar kishilarning madaniyat va jamiyat tartibini ma'lum darajada yevropacha izga solish yo'lidagi sa'y-harakatlari butunlay chippakka chiqib, xonliklarning chang-to'zonlari qaro tuprog'iga qorishib ketganligidan inqilobi zamonalr yetib kelganda uning milliy bayrog'ini ko'taradigan qo'llar barmoq bilan sanarli darajada oz ekanligi juda qattiq bilindi. Vijdon ahli va aqlli kishilar jamiyatlarning asosini tashkil etmas ekanlar, taraqqiyot yo'lidagi to'siqlar geometrik progressiya bilan ko'payaveradi va ularni butkul bartaraf etish tobora qiyinlashadi. Qodiriy nazarida vijdon ahli

va aqlli kishilar tabiatan taraqqiyarvar bo'ladilar va bu yo'lda jasorat bilan ish ko'radilar. Jasorat Qodiriy e'tiqod qo'ygan uchinchi axloqiy ideal edi va uning qarashicha aqlli kishilar hamda vijdon ahlining hammasi ayni choqda tabiatan jasoratli odam, jasorat qudrati ga ega odam bo'ladilar. Ayting, Anvar, Otabek, Yusufbek hoji, Obid ketmon va hatto Toshpo'lod tajang jasoratli kishilar emasmi boshdan-oyoq?! Abdulla Qodiriy qahramonlari davrning inqilobiy umumjahoni sur'atiga benihoya uyg'un va mutanosib edilar. Shuning uchun ham inqiloblar davri odamlari ularni o'zlariga yaqin oldilar, ular siy whole o'zlarini ko'rdilar, ularga ergashdilar, milliy qahramonga, milliy harakat idealiga aylantirdilar. Inqiloblar davri romantik ehtiroslar va ko'tarinkiliklardan xoli bo'lmaydi hech qachon. Abdulla Qodiriyning millatga ideal namunasi bo'la olgan qahramonlarining hissiyotlari va kechinmalari tasvirida romantik va hatto o'rni-o'rni bilan sentimental ko'tarinkilik ustun. Bu shoirona hissiyotchanlik o'quvchida ham shirin kechinmalar va unutilmas tuyg'ularni jo'shtiradi va bu siymolar har bir yurak ma'naviy mulkidan to abad o'rinni oladi. 1923-yilga kelib O'rta Osiyo mintaqasida sho'rolar milliy chegaralanishni joriy qilganlaridan so'ng ahvol keskin o'zgardi. Milliy erkni bo'g'ish kuchaygandan kuchaydi va Lenin o'limidan so'ng u o'ta mafkuraviy zo'ravonlik bilan olib borildi. Milliy erkparvar ziyolilarni eski ziyoli va yangi yosh ziyolilarga bo'lib tashladilar va yosh ziyolilarni ustod ziyolilarga qayrash, ularning orasiga turli to'g'onlar qo'yishning o'ta makkorona usullaridan foydalandilar. Eslamay iloj yo'q. 1915-yilda Ubaydulla Xo'jayev «Sadoyi Turkiston» sahifalaridan: «Bolalarimizning baxtsizliklariga kimlar sabab? Taqdirmi? O'zimizmi? Insaf qiling, otalar!» – deb hayqirgandi. Undan o'n yillar ilgariroq esa Munavvarqori alam-otashga to'lib «behamiyat va bediyonat otalar» haqida na'ra tortgan edi: «hammada izhori haqqoniyat, bizlarda asrori nafsoniyat, hammada g'ayrat va hamiyat zuhuri, bizlarda ixtilof va g'aflat huzuri» («Nikoh to'g'risida», 1906-yil). Sho'rolar millatga erk va mustaqillik berish to'g'risidagi barcha va'dalarini unutib, chegaralanishdan so'ng go'yo o'zlarini millatga erk va davlat bergandek qilib ko'rsatib, haqiqiy erk va haqiqiy milliy adolat nimaligini ro'y-rost biladigan va buning uchun hech qanday kurashdan qaytmaydigan «eski ziyolilar»ning vakillarini turli yo'llar bilan yo'qotishga, ularga nisbatan odamlarda nafrat uyg'otishga, ularni go'yo «xalq dushmani», «milatchi», «panturkist» va hokazo, hokazo deb ishontirishga butun

davlatchilik mashinasining qudratini ishga solib muntazam harakat qildi va o'n yil ichida mahv etishga tuyassar bo'ldi. Abdulla Qodiriy yuqoriroqda qayd etganimizdek, fikri chaqmoqdek tez, fikrlashi ham tez, voqealarni darrov keng qamrab olar, mamlakat va xalq hayotini yaxshi bilar, siyosatning nishabi qayoqqa qarab burilganligini juda teran anglardi. Ko'z o'ngidagi bitta haqiqatdan boshqa ko'p tarmoqlangan haqiqatlarni keltirib chiqarar, so'zlarni hayot haqiqatlari bilan to'qnashtirardi. Abdulla Qodiriy qudratli davlat mashinasiga qarshi hamma vaqt ochiq-oshkor jangga chiqdi, ochiq-oshkor jangga chaqirdi. O'z ta'biri bilan aytganda, bulbul o'rniga zag'izg'on, gul o'rniga qora tikanak bo'lishga rozi edi. «Shu kunga-cha manim mezonim – vijdonim bo'lib keldi, bundan so'ng ham jilovim o'shaning qo'lida. Demak, manim istiqbolim ta'min qilingan-dir», – deb 1924-yilning bahorida bashorat qilgandi («Do'stlarga uzrim»). Uning nazarida ma'rifatparvar, taraqqiyatparvar, millatparvar ilg'or ziyolilar orzu va umid qilgan asos masalalardagi o'zgarishlardan aslo darak yo'q edi. O'zgarish yo'q edi. «O'zgarishka yet-tinchi yil, hamon bir charxni aylantiramiz»... matbuot faqat bir so'zni chaynaydi, g'ajiydi, deydi yuragi o'rtanib Qodiriy («O'rtangan ko'ngil o'rtansa qo'ymas»). Shunda u o'zi ijodiy asosini solgan «Mushtum», o'sha davrning boshqa qator gazeta-jurnallarida juda o'tkir va haddan tashqari achchiq tanqidiy, hajviy, kulgi maqolalar bilan tez-tez chiqar, turli qiyofada va tusda bo'lgan o'larday buqalmun, mutaassib, johil va yurt manfaatlariga xiyonatkor kimsalarining basharalarini fosh qilardi. U yurt, xalq manfaatlaridan kelib chiqib hech kimni rioya qilib o'tirmasdi. Har qanday so'zdan shamshir yaxshi, deydi qadim arab maqoli. Lekin Abdulla Qodiriy yashagan va ishlagan sharoitda, o'tkir haqqoniy so'z millionlarning e'tiboriga tushar va millionlarning ongi, yuragini tarbiyalardi. Ba'zan Qodiriy hajviy, kulgi so'zi keskinlikda chegara bilmasdi, unga dushmanchilik g'arazlarini ortiq darajada kuchaytirardi. Uning yigirmanchi yillar o'rtalarida sud qilinishi, qamoqda o'tirib chiqishining asl sabablari shunda edi. Sudda Qodiriy sud hay'atiga hajv nima, kulgi asar nima va nima uchun yoziladi – tushuntirishga majbur bo'lgandi. O'zbek xalqi XX asrning birinchi choragida shunday ijtimoiy-siyosiy, madaniy-iqtisodiy hodisalar pallasiga kirdiki, endi soddalik qilish yarashmasdi, u halokat bilan barobar edi, qullik bo'yinturug'ini ilib, yana bundan mammun bo'lib, go'yo hech narsani bilmaganday yurish bilan barobar edi. Bu nihoyatda xavfli edi.

Qodiriy bu holdan nihoyatda dilgir bo'lardi. U shu qullik bilan barobar, balki uning sifati darajasi bo'lgan azal soddalikka qarshi kurashga otlandi. U goh chapani Toshpo'lod tajang qiyofasiga kirdi, goh o'zini allanima balo deb tasavvur qilgan takabbur mudarris Kalvak maxzum rolini o'ynadi. Xalqqa nihoyatda tushunarli milliy xarakterlar yaratdi. Ularning nigohi va dunyoqarashlari vositasida zamona manzaralarini chizdi. Kalvakning tili – imom, mudarrisning tili, bu til ushbu mutaassib toifaning kalondimog' tovlanishlari bilan yal-yal yonadi. Chapani tajangning tili esa undan qolishmaydigan darajada yorqinroq va behad ifodaliroq. Mabodo dunyoda milliy adabiyotlarda tugal insoniy xarakterlar bo'lsa, ular ham mana shu g'aroyib Kalvak va mana shu yakto chapani Toshpo'lod. Badiiy adabiyotlarda Ayniyning sudxo'ri, Gogolning eski dunyo pomeshchiklari, Saltikov-Shchedrinning generallari xuddi mana shunaqa bir uslubda noyob tarzda xarakterlangan edi. Xalqimiz uzoq paytlar bu xarakterlardan zavqlanib yurdi va goho o'zini xon haramining oynasida ko'rganday bo'ldi. Hatto ulug' adib zo'ravonlik bilan 1937-yilda mahv etilgandan so'ng ham Kalvak maxzumlar, Toshpo'lod tajanglar xalq ichida yashayverdi, ularning so'zлари xalq dili-da yangrayverdi, san'at o'zining qilichdan million karra ustunroq ekanligini har damda isbot qilaverdi. Qodiriy xalq uchun yangi yo'nalishdagi romanlar, yangi yo'nalishdagi xarakterlar, yangi yo'nalishdagi badiiy uslublarni kashf etdi va adabiyotning ta'sir qudratini beqiyos darajaga ko'tardi. Kalvakni ham, Toshpo'lod tajangni ham, Qodiriy romanlarining barcha qahramonlarini ham tarixiy-siyosiy jarayonlar dunyoga keltirdi. Ularda nodir ijtimoiy jarayonlarining javhari mujassamlashdi. Yusufbek hojida mental donishmandlik va jasorat, Otabekda eng yaxshi orzular va jasorat, erk ma'naviyati mujassamlashgandi. Ra'no va Anvar xalqning eng toza gullari kabi hayot sahnasiga kirib kelayotgan yangi jo'shqin umidba什 yoshlarning timsollari edi. Xalq ularni shunday qabul qildi va o'zining mangu go'zallik arsenaliga kiritdi. Ularda Abdulla Qodiriyning ezgu vatanparvarlik orzulari bosh ko'targandi.

Obrazga mujassamlashish Abdulla Qodiriya favqulodda talantning bir yorqin qirrasi edi. U o'z asarlarining barcha qahramonlari ni juda yaxshi bilar va tushunar, tasavvur qilardi. Zero, uning ko'z o'ngida, u bilan birga yaqin o'tmishdan kelayotgan odamlar yashashardi. Abdulla Qodiriya qudratli evrilish xususiyati bor edi. U Otabek, Yusufbek hoji, Anvar mirzo, Kumush, Ra'nolargina emas,

Zaynab-u O'zbekoyim, Xudoyer-u Rahmat-u Homid-u Maxdum ham bo'loldari, ularni favqulodda yaxshi bilar va tanirdi, bular bari atrofidagi kishilar edi. Ular bilan bolalikdan yaxshi tanish edi. Qodiriyda obraz ichiga kirish shunchalar mukammal edi. Dunyo adabiyotlarining eng buyuk ilk namunasi Homerning «Odisseya» dostoni butun dunyo xalqlarining adabiyotlarini necha ming yillardan beri ilhomlantirib keladi, tunganmas obrazlar, go'zal syujetlar modellari, rang-barang xarakterlar xazinasi bo'lib o'ziga ergashtiradi, garchi miqyoslar o'zgacha, zamonlar, vazifalar, qarashlar butunlay o'zgacha – lekin «O'tkan kunlar» bir millat adabiyoti, balki turkiy tillar adabiyotlari uchun shunday «Odissey» rolini o'ynab keladi. «O'tkan kunlar» milliy hayotning barcha tarmoqlariga o'z ramzları, g'oyalari, poetikasi bilan kirib bordi va bu jarayon to'xtagan emas. U umummilliy hayotga har tomonlama samarali ta'sir ko'rsatdi. Hammamiz sevganmiz bu asarlarni, hammamiz chin dildan muhabbatlarimizni izhor etganmiz va hamon andisha qilamiz: sevgimizni yetarli izhor qila bilmadik deb! Hammamizning ichki dunyomizda bu asarlar va Qodiriy jasorati insoniylik, vijdoniylilik ideali bo'lib joylashgan. Inglizlar Shekspirni shunday o'zlariga yaqin olishadi, ispanlar Servantesni, ruslar Pushkinni, nemislar Gyoteni, barcha xalqlarning shunday biri-biridan kam bo'lmagan daholari bor. O'zbek Qodiriysi shunday o'z yuragining tubiga joylagan. U kurash, vijdon, erk timsoli. Ma'naviyatimiz, milliy adabiy ma'naviyatimizning markazida Diyonat va Vijdon turadi. Qodiriy har So'zini Diyonat mezoniga solgan. Uning bitmas-tunganmas ma'naviy qudrati mana shu yadroda mujassam! O'qib toliqasizmi uning asarlarini, zerikib qolasizmi, biron munosabat ila o'kinasizmi, ikkilanasizmi? Odam har qachon faqat bokira jasorat va ma'naviyat – ma'naviy husn bilan sarafroz. Va ma'naviy husn oldidagina shunday his-tuyg'ularni boshidan kechiradi. Gogol Pushkin haqida «bu odamda Rossiya uchun juda ko'p yaxshilik yig'ilib kelayotgan edi», deydi. Qodiriyga ham shu nisbatni berish mumkin. Unda o'zbek xalqi uchun buyuk yaxshiliklar namoyon edi. U: «To'g'ri yo'l qaysi?» – degan savolga hayot-mamot barobarida javob topdi. Javoharla'l Neru o'z tarixining bir epizodida shunday so'zlarni yozadi: «Unutmaslik kerakki, poeziya va proza va umuman madaniyat boy-davlatmand sinflarga-gina tegishlidir. She'riyat va madaniyatga yo'qsulning kulbasida joy yo'q, ular och qorin uchun mo'ljallanmagan» (Neru. «Butun jahon tarixiga bir nazar», M., 1983, 2-tom, str. 313). Qodiriy esa roman-

larini aynan yo'qsullar uchun, ularning kulbalari uchun mo'ljallab yozdi. Olijanob intilishlar avj olib turgan pallalarda ayni yo'qsullar uni yaxshi tushunib va anglab yetdilar va yurakdan sevdilar, ardoqladilar. Napoleon bir paytlar ilk marta buyuk Gyote bilan uchras-hganda, beixtiyor: «Ana, odam!» – deb xitob qilgan ekan. Qodiriy ijodidan hali-hamon to'la bahramand va bahrador xalqimiz hamma vaqt: «Ana, inson! Ana Qodiriy!» – deb yurakdan nidoga keladi. Taraqqiyparvarlik hamda ma'rifatparvarlik g'oyalari bugun va kela-jakning o'lmas g'oyalari. Ular Abdulla Qodiriy hayoti va ijodining, barcha maslakdoshlari va safdoshlari faoliyatining mag'zi-mag'ziga singib yotadi, Qodiriyning bu hayot g'oyalari asal qo'shilgan sutday har bir muhabbatli jonga o'rashadi va so'ng uni hech qachon tark etmaydi. «O'tkan kunlar» bilan xuddi quyosh bizning yonimizday edi, «Mehrobdan chayon» bilan quyosh biz bilan birgaday edi, «Obid ketmon» bilan quyosh xuddi yerni yumshatishga talpingan ketmonimizning yuziga mangu o'rashganday edi.

U zamonlar...

Qayda edi endigi oq saroylar, endigi ma'rifat ko'shklari va ko-shonalari!

U zamonlar...

Chorsudan O'rdagacha terakli kichkina tuproq yo'l edi, 908-yilda konka guldirab o'tmish edi, so'ng gurros solib tramvay o'tdi... Birgina shu terakli xiyobon shoh yo'llimiz deb quvonardik... Endilar u haqiqiy shohyo'l.

O'zbekiston endilar bir emas, necha-nechalab bunday shoh yo'llarni bosib hech moneliksiz jahonga chiqmoqda. Qodiriylarning barcha orzulari ushalmoqda.

Ba'zan-ba'zan: Qodiriy jadidmi, sotsialistmi, demokratmi? – deb so'rab qolishadi yangi nasllarning vakillari.

Bularning eng afzali, deb javob beraman.

Qodiriy – Qahramon! – deyman.

Qodiriy – Mahatma!

Turk qo'shig'ida aytilgandek, ukajon, sening yo'ling ochiq bo'l-sin!

Ibrohim G'AFUROV

«Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydiq, bas, biz har bir yo'sunda ham shu yangi davrnning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchiliq, ro'monchiliq va hikoyachiliklarda ham yangarishg'a,¹ xalqimizni shu zamonning «Tohir-Zuhra»-lari, «Chor darvesh»lari, «Farhod-Shirin» va «Bahromgo'r»lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz.

Yozmoqg'a niyatlanganim ushbu – «O'tkan kunlar» yangi zamon ro'monchiligi bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi bir havasdир. Ma'lumki, har bir ishning ham yangi – ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydong'a chiqishi, ahllarining yetishmamlari ila sekin-sekin tuzalib, takomulga yuz tutishi tabi'iy bir holdir. Mana shuning daldasida havasimda jasorat etdim, havaskorlik orqasida kechaturgan qusur va xatolardan cho'chib turmadim.

Moziyg'a² qaytib ish ko'rish xayrlik, deydilar. Shunga ko'ra mavzuni moziydan, yaqin o'tkan kunlardan, tariximizning eng kirlig, qora kunlari bo'lq'an keyingi «xon zamonlari»dan belguladim.

Abdulla Qodiriy – Julqunboy

¹ Yangarmoq – yangilanmoq.

² Moziy – o'tmish, o'tgan zamon.

BIRINCHI BO'LIM

1. Otabek Yusufbek hoji o'g'li

1264-inchi hijriya¹, dalv² oyining o'n yettingchisi, qishqi kunning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir...

Darbozasi sharqi-janubiga qaratib qurilg'an bu dong'dor saroyni Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egalaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar bilan to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab, hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qarag'anda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xaxolab kulishishlari saroyni ko'kka ko'targundek.

Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkmamrak bir hujra, anovi hujralarga kiyiz to'shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda³ bo'z ko'rpalari ko'rilmagan bo'lsa, munda ipak va adres ko'rpalari, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabiatlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida, bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda:

Og'ir tabiatlik, ulug' gavdalik, ko'rkmam va oq yuzlik, kelishkan qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog'idan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarlik edi. Qandog'dir bir xayol ichida o'lolg'uchi bu yigit Toshkandning mashhur a'yonlaridan bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li – Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kirgach, ulardan biravi darboza yonidagi kimdandir so'radi:

– Otabek shu saroya tushkanmi?

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomong'a qarab yurdilar. Bu ikki kishining bittasi gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol-murtlik, yigirma besh yoshlari chamaliq bir yigit bo'lib, Marg'ilonning boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o'g'lidir, ikkinchisi: uzun bo'ylik, qora cho'tir yuz-

¹ Melodiya 1847-48-yil.

² Dalv – 22 yanvar – 22 fevral.

³ Utta – u yerda.

lik, chag'ir ko'zlik, chuveq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi edi. Bu yigit yaxshig'ina davlatmand bo'lsa ham, lekin shuhrati nima uchundir boyligi bilan bo'lmay, «Homid xotinboz» deb shuhratlangan, kishilar Homid orqasidan so'zlashkanda uning otig'a taqlig'an laqabni qo'shib aytmasalar, yolg'iz «Homidboy» deyish ila uni tanita olmaydirlar. Homidning Otabek bilan tanishlig'i bo'lmasa ham Rahmatka yaqin qarindosh – Ziyo shohichining qaynisi, Rahmatning tog'asi.

Ular hujraga kelib kirdilar. Otabek kelguchilarni ulug'lab qarshiladi.

– Bizni kechirasiz, bek aka, – deb Rahmat uzr aytdi, – vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik.

Otabek ularga yuqorida joy ko'rsatar ekan, yoqimliq bir vaziyatda:

– Tinchsizlamadingizlar, bil'aks quvontirdingizlar, – dedi, – shahringizga birinchi martaba kelishim bo'lg'ani uchun tanishsizliq, yolg'izliq meni juda zeriktirgan edi.

Shu orada hujraga bir chol kirib, ul ham mehmonlar bilan so'rashib chiqdi. Bu chol Hasanali otliq bo'lib, oltmis yoshlar chamasida, cho'ziq yuzlik, do'nggiroq peshonalik, sariqqa moyil, to'garak qora ko'zlik, oppoq uzun soqollik edi. Soqolining oqlig'ig'a qaramasdan uning qaddida keksalik alomatlari sezilmas va tusida ham uncha o'zgarish yo'q edi.

Otabek mehmonlarni tanchaga o'tquzib, fotihadan so'ng Hasanalidan so'radi:

– Tuzikmisiz, ota?

– Xudoyg'a shukur, – dedi Hasanali, – boyag'idan bir oz yen-gilladim. Mazmuni is tekkan ekan.

– Ba'zi yumushlar buyursam...

– Buyuringiz, o'g'lim.

– Rahmat, ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib bersangiz-chi.

– Xo'b, begin.

Hasanali chiqdi. Rahmat Otabek bilan yana bir qaytib sog'liq so'rashqandan keyin so'radi:

– Bu kishi kimingiz bo'ladir, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalinini hujradan uzoqlatib so'ngra javob berdi:

– Qulimiz.

Bu so'zdan nima uchundir Homid ajablangan edi.

- Qulingiz?
- Shundog'.

Hasanalini bolaliq vaqtida Erondan kishi o'g'irlab kelguchi bir turkman qo'lidan Otabekning bobosi o'n besh tilla barobariqa sotib olg'an edi. Hasanalining Otabeklar oilasida qulliqda bo'lg'anig'a elli yillar chamasi zamon o'tib, endi Otabeklar oilasining chin bir a'zosi bo'lib ketkan. Xo'jasি Yusufbek hojiga, ayniqsa, xo'jazodasi Otabekka itoat va ixlosi tom¹ bo'lib, buning evaziga ulardan ham ishonch va hurmat ko'rар edi. Hasanali o'ttuz yoshliq vaqtida sotib oling'an bir cho'riga uylantirilgan bo'lsa ham, ammo o'g'ul-qizlari bo'limg'an, bo'lsalar ham yosliqda o'lib ketkanlar. Shuning uchun bo'lsa kerak, Otabekka ixlos qo'yib, unga o'z bolasi kabi qarar: «O'lganimdan keyin ruhimga bir kalima qur'on o'qusa, bir vaqtlar Hasanali ota ham bor edi deb yodlasa, menga shunisi kifoya» deb qaror bergen va hozirdan boshlab Otabekka bu to'g'rida siperishlar² berib, undan samimiш va'dalar olib yurg'uchi oq ko'ngillik bir qul edi.

Hasanalı ustida bo'lg'an haligi gapdan keyin Rahmat so'radi:

- Toshkanddan nimalar keltirdingiz, bek aka?
- Arzimagan narsalar: gazmol, qalapoy afzali va bir oz qozon.
- Marg'ilonda gazmol bilan qalapoy afzalining³ bozori chaqqon, - dedi Homid.

Otabek miqrozi⁴ bilan sham' so'xtasini kesib tuzatdi. Orada yotsirashka o'xshash bir hol bor, nima uchundir bir so'zlab ikki to'xtar edilar. Bu o'ngg'aysiz holatdan chiqish va so'zni so'zg'a ulab yuborish uchun Rahmat tirishkandek ko'rinar edi.

- Marg'ilonni qanday topdingiz, bek aka, xushlandingizmi, yo?..

Bu savolning javobiga Otabek ikkilangandek va o'ngg'aysizlang'andek bo'ldi.

- Nima desam ekan... Marg'ilonni har holda... xush ko'rdim, Marg'ilon Turkistonimizning to'qug'uchiliq hunarida birinchi shahridir.

¹ Tom – to'la, to'liq..

² Siperish – topshiriq.

³ To'g'risi: qolab poy abzali – poyabzal qolibи

⁴ Miqrozi – qaychi..

Ikkilanib berilgan bu javobdan Homid bilan Rahmat bir-birlariga qarashib oldilar. Otabek buni sezdi va o'zining so'zini kulgulikka olib izoh berdi:

– Kelgan kunimdan Marg'iloningizni xushlamay boshlag'an edim. Chunki tanishlarim yo'q, musofirchilik bilinib qolayozg'an edi. Endi bu soatdan boshlab Marg'ilondan roziman, negaki, yo'qlab kelguchi sizning kabi qadrdonlar ham bo'lur ekan.

– Kechiringiz, bek aka, – dedi Rahmat, – men sizning Marg'ilon kelganingizni bu kun otamdan eshitdim. Yo'qsa, albatta sizni zeriktirmas edim.

– Aniqmi?

– To'g'ri gap, – dedi Rahmat, – otam Toshkand borg'anlari-da to'pto'g'ri sizning eshikingizga tushsinlar-da, siz saroyga tu-shing. Bu taraf bilan sizdan o'pkani biz qilsaq arziydir.

– Haqqingiz bor, – dedi Otabek, – ammo birinchidan, sizning havlingizni so'rog'lab topish menga qiyinroq ko'rindi, undan so'ng molimizni ortqan tuyakashlar shu saroyg'a tayinlang'an edilar.

– Har holda bu uzr emas.

Hasanali dasturxon yozib, qumg'on kirgizdi. Odatiy takal-luflar bilan dasturxon va choyga qaraldi. Homid nonni shirniga bulg'ar ekan so'radi:

– Yoshingiz nechada, bek?

Otabekning labi qimirlamasdan choy quyib o'lturgan Hasanali javob berdi:

– Bekka Xudo umr bersa, bu yil hamduna bo'lsa, to'ppa-to'g'ri yigirma to'rt yoshg'a qadam qo'yadirlar.

– Yigirma to'rt yoshg'a kirdimmi, ota? – dedi bek. – Chindan ham necha yoshg'a kirganimni o'zim bilmayman.

– Yigirma to'rt yoshg'a kirdingiz, bek.

Homid tag'in so'radi.

– Uylanganmisiz?

– Yo'q.

Hasanali Otabekning yolg'iz «yo'q» bilan to'xtashig'a qano-atlanmadi va bu to'g'rida o'z tomonidan izohlar berishni lozim ko'rди:

– Bek uchun bir necha joylarg'a qiz aytdirmak istalingan bo'lsa ham, – dedi, – avval taqdir bitmaganlik, undan keyin bekning

uylanishka bo'lg'an qarshiliqlaridan bu kungacha to'y qilolmay kelamiz. Ulug' xo'jamizning qat'iy niyatlari bu safardan qaytg'a-ch bekni uylandirishdir.

– Menimcha, uylanishdek nozik bir ish dunyoda yo'qdir, – dedi Rahmat va Otabekka yuz o'girdi. – Uylangach, xotining tab'ingga muvofiq kelsa, bu juda yaxshi; yo'qsa, munchalik og'ir gap dunyoda bo'lmas.

Otabek Rahmatning bu so'zini samimiyat bilan qarshiladi.

– So'zingizning to'g'rilik'ida shubha yo'q, – dedi, – ammo shuni ham qo'shmoq kerakki, oladirg'an xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xoting'a muvofiquttab¹ bo'lsin.

– Xoting'a muvofiq bo'lish va bo'lmasliqni uncha keragi yo'q, – dedi Homid e'tirozlanib, – xotinlarg'a «er» degan ismning o'zi kifoya... ammo jiyan aytkandek, xotin degan erga muvofiq bo'lsa bas.

Rahmat kulib Otabekka qaradi. Otabek ham istehzolik tabassum orasi Homidga ko'z qirini tashladi.

– Uylanishdagi ixtiyorimiz, – dedi Rahmat, – ota-onalarimizda bo'lg'anliqdan, oladirg'an kelinlari o'g'ullarig'a yoqsa emas, balki uning ota-onalari o'zlarig'a yoqsa bas. Bu to'g'rida uylan-guchi yigit bilan er qilg'uchi qizning lom-mim deyishka haq va ixtiyorlari bo'lmay, bu odatimiz ma'qul va mashru' ishlardan emasdир. Masalan, men: ota-onamning yoqdirishlari bilan uylan-dim... ammo xotinim ota-onamg'a muvofiq bo'lsa ham, menga muvofiq emas, siz aytkandek, ehtimol, men ham xotinimg'a muvofiq emasdirm... So'zingiz juda to'g'ri, bek aka.

Otabek Rahmatning so'zini ixlos bilan eshitdi va «sen nima deysan?» degandek qilib Homidga qaradi.

– Jiyan, – dedi Homid Rahmatka qarab, – boshlab uylanishing albatta ota-onang uchun bo'lib ulardan ranjib yurishingni o'rni yo'q. Xotining ko'nglingga muvofiq kelmas ekan, muvofiqini olib, xotinni ikki qil. Bunisi ham kelishmasa uchunchisini ol. Xotinim muvofiq emas deb zorlanib, hasratlanib yurish er kishining ishi emas.

Rahmat Otabekka kulimsirab qaradi-da, tog'asig'a javob berdi:

– Xotin ko'paytirib, ular orasida azoblanishning nima hikmati bo'lsin? – dedi. – Bir xotin bilan muhabbatlik umr kechirmak,

¹ Muvofiguttab' – ta'bga mos, munosib.

manimcha, eng ma'qul ish. Masalan, ikki xotinliqning bittasi sizmi? Uyingizda har kun janjal, bir daqiqa tinchlig'ingiz yo'q.

- Seningdek yigitlar uchun albatta bitta xotin ham ortiqchaliq qiladir, - deb kului Homid. - Ko'b xotin orasida azoblanish o'zi nima degan so'z? Qamchiningdan qon tomsa, yuzta xotin orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan. Men bu kungacha ikki xotin o'rtasida turib janjalg'a to'ygunimcha yo'q, ammo xotinni uchta qilishg'a ham o'yim yo'q emas.

- Sizga taraf yo'q, tog'a.

Homid mag'rur bir tusda Otabekka qaradi. Otabek uning so'zidan kulimsiragan edi.

Hasanali palovg'a urnash uchun tashqarig'a chiqdi. Otabek mehmonlarga choy quyib uzatdi. Homidning haligi so'zidan keyin oradag'i bahs kesilgan edi. Uchavlari ham bir narsaning xayolini surgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqt shu holda qolishib Rahmat tog'asidan so'radi:

- Mirzakarim aka qizini erga berdimi, eshitdingizmi?

Bu savoldan nima uchundir Homidning chehrasi buzildi va tilar-tilamas javob berdi:

- Bundan xabarim bo'lmasdi. Gumanimcha, bermagandir...

Rahmat so'zdan chetda qoldirmas uchun Otabekni ham orag'a oldi:

- Bizning Marg'ilonda bir qiz bor, - dedi, - shundog' ko'hlikki, bu o'rtada uning o'xhashi bo'limas, deb o'ylayman.

Homid bir turlik vaziyatda yer ostidan jiyaniga qaradi. Tog'asining holidan xabarsiz Rahmat so'zida davom etti:

- Shahrimizda Mirzakarimboy otlig' bir savdogar kishi bor, bu shuning qizidir. Balki siz Mirzakarim akani tanirsiz, u bir necha vaqt Toshkandda qutidorliq qilib turg'an ekan?

- Yo'q... Tanimayman.

Homidning yuzidagi boyag'i holat yana ham kuchlanib, go'yo toqatsizlang'andek ko'rinar edi, Rahmat davom etti:

- Uning havlisi poyafzal rastasining burchagidagi imoratdir. O'zi davlatmand bir kishi; Toshkand ashroflarining¹ ko'blari bilan aloqador bo'lg'anliqdan balki otangiz bilan tanish chiqar.

- Ehtimol, - dedi Otabek va nima uchundir g'ayriixtiyoriy bir tebrandi. Uning yuzida bir o'zgarish va vujudida bir chayqalish bor

¹ Ashrof - e'tiborli kishilar, ulug'lar.

edi. Undagi bu o'zgarishdan Rahmat xabarsiz bo'lsa ham, ammo Homid uni yer ostidan ta'qib etar edi. Bu ta'qib Otabekdagi haligi o'zgarishni payqabmi yoki tasodufiyimi edi, bu to'g'rida bir muloha-za aytish, albatta, mumkin emas. Yana bir necha vaqt jim qoldilar.

- Endi biznikiga qachon mehmon bo'lasiz, bek aka?

Rahmatning bu so'zi bilan Otabek xayolidan bosh ko'tardi:

- Xudo xohlag'an vaqtda bo'larmiz...

- Yo'q, bek aka, - dedi Rahmat, - siz aniqlab bir kunni ta'yin qilingiz, biz bu yerga sizni taklif qilg'ali kelganmiz.

- Ovora bo'lmoqning nima zarurati bor?

- Bunda ovora bo'lish degan narsa yo'q. Iloji bo'lsa sizni bu saroydan havlig'a ko'chiramiz. Hozirga bir kunni tayin qilib bizza mehmon bo'ling-chi... Otam sizning bilan o'lturishib Toshkand ahvolotini so'zlashmakka mushtoqdirlar.

- Bu saroydan sizlarnikiga ko'chishim og'ir, - dedi Otabek, - ammo otangizning ziyyoratlariga borishg'a har qachon hozirman.

- Sog' bo'ling, bek aka, boradirg'an kuningizni ta'yin qila olasizmi?

- Ma'lumingiz, kechalari bo'sh bo'laman, shuning bilan birga otangiz qaysi vaqtini ixtiyor qilsalar ijobat etishdan o'zga choram bo'lmas.

- Salomat bo'lingiz, - dedi Rahmat, - shuni ham sizdan so'ravin: o'lturishka begona kishilar ham aytilsa mumkinmi, ozor chekmasmisiz? Chaqirilg'annda ham o'zimizga yaqin va ahl kishilar bo'lur, masalan, Mirzakarim qutidor kabi.

Bu vaqt Otabekning tusiga haligidek o'zgarish chiqdi ersa-da, lekin sezdirmaslikka tirishib javob berdi:

- Manim uchun farqsiz.

Oshdan so'ng mehmonlar xayrashib chiqdilar.

2. Xon qizig'a loyiq bir yigit

Otabek o'zi bilan ko'rishkan mundagi ikkita yet kishini tанимаганлигдан bir-ikki qayta ularni ko'z ostidan kechirdi. Buni payqag'an Ziyo shohichi ularni Otabekka tanitdi:

- Amaklaringizni siz tanimag'andirsiz albatta,- dedi. - Bu kishi otangizning yaqin do'stlaridan Mirzakarim qutidor. Bu zot Andijon savdogarlaridan Akram hoji.

Mirzakarim ismlik qirq besh-elli yoshlari chamasida qora qosh, qora ko'z, ko'r kam yuz, yaxshig'ina kiyangan bir kishi bo'lib, Akram hoji elli besh yoshlari orasidagi bir keksa edi. Otabek qaytadan Mirzakarim qutidorni ko'zdan kechirdi.

– Ota qadrdonlari bilan tanishdirg'aningiz uchun rahmat, amak, – dedi va Akram hoji bilan Mirzakarim akaga tavozu'landi.
– Otam sizlardek yaqin do'stlariga salom aytishni menga amonat topshirg'an edilar.

– Rahmat, sog' bo'lsinlar.

Majlis Ziyo shohichining uyida Otabekning mehmondorchiligi uchun yig'ilg'an, yuqorida ismlari o'tkan zotlardan boshqa Homid, Rahmat ham Hasanali bor edilar. Tanishdirishdan so'ng Otabek bilan qutidorning ko'zlari bir-birlariga tez-tez uchrasha boshladilar. Qutidor nimanidir Otabekdan so'ramoqqa og'zini jo'plab tursa ham, Akram hoji bilan Ziyo shohichining allanarsa to'g'risidagi gaplari keti uzilmay davom etar edi. Ularning ko'zi uchunchi to'qnashishda qutidor kulimsirab qo'yib so'radi:

– Meni eslay olasizmi, bek?

Otabek diqqat va e'tibor bilan qutidorni kuzatib javob berdi:

– Yo'q, amak.

– Necha yoshg'a bordingiz?

– Yigirma to'rt yoshg'a...

Qutidor o'zicha nima to'g'risidadir hisob yuritdi-da:

– Voqe'an siz meni eslay olmassiz, – dedi. – Men Toshkandda qutidorliq qilg'an vaqtimda siz taxminan besh-olti yoshliq bola edingiz... Go'yoki, men Toshkandda kechagina turg'andek va kechagina sizning havlingizda mehmon bo'lg'andekman... Ammo haqiqatda oradan o'n besh-yigirma yil o'tib, siz ham katta yigit bo'lg'ansiz, umr – otilg'an o'q emish.

– Siz bizning havlida bo'lg'anmisiz?

– Ko'b martabalab mehmon bo'ldim, – dedi qutidor, – ul vaqt da bobongiz ham hayotda edilar.

Bu ikkisining so'zlariga qulog' solib chetda olturagan Hasanali ham gapga aralashdi:

– Amakingiz bizning havlig'a kelib turadirgan vaqtlarida siz yosh bola edingiz, bek, – dedi. – Amakingiz sizni saroylarga ham olib tushar edilar.

Otabek uyaluv aralash kulimsirab qutidorg'a qaradi:

– Taassufki, eslay olmayman, – dedi. Qutidor tag'in nimadir aytmakchi bo'lg'an edi, Akram hoji unga yo'l bermadi:

– Hoji akamiz bu kunda qanday ish bilan mashg'ullar?

Otabek:

– Toshkand begi yonida mushovir¹ sifati bilan turadirlar.

– Azizbek bu kunda ham Toshkandga hokimdir?

– Shundog'.

– Sotqi bek ketsin, Aziz bachcha deng, – dedi Homid va Akram hojiga qarab kului. – Yaqing'inada Musulmon cho'loqning bazimi shu Aziz bachcha bilan qizir edi, – dedi, ulug' bir narsa kashf etkandek mag'rur, majliska qarab chiqdi. Homidning zaururatsiz ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan bo'lsa kerak bir-birlariga qarashib oldilar. Bu o'rinsiz tekshirish majlisni bir oz sukutga yubordi-da, so'ngra Akram hoji savolida davom etti:

– Hokimingiz juda zolim emish, bu to'g'ri so'zmi?

– To'g'ri so'z, – dedi bek. – Azizbek zulmidan aholi juda to'yg'an.

Otabekning bu javobidan yolg'iz Akram hojigina emas balki, majlisning boshqa a'zolari ham ajablandilar.

Otasining valine'mati² bo'lg'an bir bekning zulmini iqror etish haqiqatan ham taajjubka loyiq edi. Azizbekning Turkiston xonlig'ining eng zolim va mustabid sanalg'an beklarining biri va uning o'z qaramog'ida bo'lg'an Toshkand aholisiga qilg'an zulmlari Farg'onaga doston, ammo Akram hojining bu savoli Azizbekning eng yaqini bo'lg'an bir kishining o'g'lini sinab ko'rishlik uchun edi. Bu sinash natijasi Akram hojining taajjubini ortdirdi va buning sirrini bilishka qiziqsindi:

– Otangiz Azizbekning mushoviri ekan, – dedi Akram hoji, – nima uchun uni bir oz bo'lsa ham yo'lg'a solmaydir?

– Kechiringiz, amak, – deb Otabek kulimsiradi, – siz otamning mushovirlig'ini boshqacharoq onglag'ang'a o'xshadingiz... Bizning beklarga hukm vaqtida ham mushovir bo'lmoq imkonsiz narsadir. Otam Azizbekning mushoviri va yaqin musohibi³ sanalsa ham va lekin bu juz'iy ishlardaginadir, buning uchun sizga

¹ Mushovir – maslahatchi.

² Valine'mat – xo'jayin.

³ Musohib – hamsuhbat.

bir misol kelturay, bu ish shu yaqin oralardag'ina bo'ldi: Toshkanddag'i jum'alik gap majlislaridan birida bir kishi Azizbekni maxtar va bu maxtovg'a qarshi ikkinchisi «nega muncha maxtaysan, Azizbekning asli bir bachcha-da» der. Ularning bu muzokalarini chetdan eshitib turgan xufiyalardan biri bu so'zni Azizbekning qulog'iga yetkuzar. Ertasiga Azizbek mazkur ikki kishini o'z huzuriga oldirib maxtovchig'a ulug' mansab ato qilar va ikkinchisini o'limga buyurar... Bu hukm majlisida hozir turgan otam mahkumning gunohini so'rag'anida Azizbek jallodga baqirar: «Tezroq olib chiq!» Otam tag'in qulliq qilg'anida jallodga buyurar: «Qo'lingdag'ini bo'shatib, o'rniغا hojini olib chiq!» – Mana ko'rdingizmi, otamning qadru qiyamatini.

– Bo'lmasa aholi xong'a shikoyatnomma yozmaydirmi?

– Nechanchi shikoyatnomani so'raysiz, – dedi Otabek, – Azizbekdan zulm, jafo ko'rganlar bilan birlikda endi o'ninch shikoyatnomamizni yuborg'andirmiz... Lekin xonning yo'lboshchisi bo'lg'an kishining o'zi zulmda Azizbekdan necha zina baland o'rinni ishg'ol etkuchi kimsa bo'lsa, biz qandog' qilayliq. Ammo shunisi ham borki, shu keyingi vaqtarda Azizbek Qo'qonning yorlig' va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladи. «Itoatdan bosh tortmasin...» degan mulohazada yozg'an shikoyatnomalarimizdan markazning ko'z yumishi ham ehtimoldir. Harholda Toshkand aholisi Azizbek istibdodidan ortiq to'yindi, kimdan ko'mak so'rashg'a ham bilmaydir.

Yusufbek hojining qanday odam ekani, ayniqsa, Akram hojiga onglashilib bu to'g'rida ortiq bahs qilinmadi va so'z boshqa xususlarga o'tdi.

Ziyofat samimiyat bilan chaqirilg'anliqdan dasturxon qadrlik mehmonga maxsus turlangan edi. Ziyo shohichi bilan o'g'li Rahmatning har zamon mehmonlarni dasturxonga qistashlari boshqalarning ishtiholarini ochishg'a sabab bo'lsa ham, ammo bizning Otabekka sira ham asar qilmas, xayollanib o'l turar edi. Ul nima to'g'rida xayol surib, qaysi to'g'rida o'ylar edi – buni bilish qiyin bo'lsa ham, biroq uning hozirgi ba'zi harakatlari diqqatni jalb etarlik edilar: xayol surar ekan, uning ko'zlarini ixtiyorsiz kabi qarshisidag'i qutidorg'a qaraydirlar, qutidorning ko'zi o'ziga tushdi deguncha ko'zini undan olib dasturxonagi ko'ngli tilamagan narsalarga urina boshlaydir... Otabekning bu

holini majlisdagilar sezmasalar-da, ammo Homid uni ta'qib et-kandek edi.

– Savdo bilan qanday shaharlarga bordingiz, bek? – deb qu-tidor so'radi.

– O'zimizning shaharlardan ko'pini ko'rdim, – dedi bek, – o'ris shaharidan Shamayga¹ ham bordim.

– Ha, ha, siz Shamayga ham bordingizmi? – deb Ziyo shohichi ajablandi.

– O'tkan yil borg'an edim, – dedi bek, – borishim noqulay bir vaqtg'a to'g'ri kelib, ko'b mashaqqatlar chekdim.

– Chin savdogar siz emishsiz, – dedi qutidor, – biz shu yoshqa kelib hali o'zimizning kattaroq shaharlarimizni ham ko'ralmadik; siz o'risning Shamayigacha borg'ansiz.

– Yurgan daryo, olturgan bo'ryo emish, – dedi Akram hoji.

O'ris shaharlariga borib savdo qilg'uchilar Turkistonda juda oz hisobda bo'lib, chet ellarni ko'rgan Otabek majliska tansiq-landi. O'rislar to'g'risida allaqanday xayoliy rivoyatlar eshitib yurgan qutidor va Ziyo shohichilarning Otabekdan haqiqiy holni bilgilari kelib, undan Shamayda ko'rib, kechirganlarini so'radi-lar. Otabek Shamay xotirotini so'zlab berdi. O'rislarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotlarini eshitkuchilarni tongg'a qoldirib, ortiq tafsiloti bilan aytib chiqq'ach:

– Shamayga bormasimdan ilgari o'z hukumatdorlig'imizni ko'rib; boshqalar ham shundaydir, deb o'ylar edim, – dedi bek, – lekin Shamay manim fikrimni ost-ust qilib, o'zimni ham butunlay boshqa kishi yasadi. Men o'risning idora ishlarini ko'rib, o'z idoramizning xuddi bir o'yinchoq bo'lg'anlig'ini iqror etishka majbur bo'ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa holimizning nima bo'lishig'a aqlim yetmay qoldi. Shamayda ekanman, qanotim bo'lsa, vatanimga uchsam, to'ppato'g'ri xon o'rdasiga tushsam-da, o'risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig' yozib, o'risning idora tartibini dasturulamal etishka bu-yursa, men ham bir oy ichida o'z elimni o'risniki bilan bir qatorda ko'rsam... Ammo o'z elimga qaytib ko'rdimki, Shamayda

¹ Semipalat shahri. Xon zamonlarida Turkiston savdogarlarining o'ris bilan olish-berish – savdo shaharlari bo'lg'andir (Mual.).

o'ylag'anlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish. Bu yerda so'zimni eshitkuchi birav ham bo'lmasdi, bo'lmaslar ham: «Sening orzungni shu xonlar eshitadimi, shu beklar ijro qiladimi?» deb meni ma'yus qildilar. Ilgariroq men ularning gapiga bovar qilmay yursam ham, so'ngg'idan to'g'ri so'zni aytkanlarini bildim. Darhaqiqat, mozoristonda «hayyya alalfalah»¹ xitobini kim eshitar edi.

Majlis Otabekning Shamay taassurotini maroq bilan eshitikan, shu kungacha hech kimdan eshitilmagan uning fikrlariga ajablangan edi. Istiqbol qayg'usi tushiga ham kirmagan bu Turkkiston otalari Otabekning daruni dildan² chiqarib aytkan gaplaridan hissasiz qolmadilar:

– Amiri Umarxondek odil poshsho bo'lsa, – dedi qutidor, – biz ham o'risdan oshib ketar edik.

Ziyo shohichi:

– Bizning bu holga tushishimiz o'z fe'li xuyimizdan.

Akram hoji:

– To'g'ri.

Homid ham boshqalardan qolishmas uchun: «Xudo kofirning dunyosini bergen» deb qo'ydi.

– Manimcha, o'risning bizzdan yuqoridalig'i uning ittifoqidan bo'lsa kerak, – dedi Otabek, – ammo bizning kundan-kunga orqag'a ketishimizga o'z ora nizo'imiz sabab bo'lmoqda, deb o'yayman, boshqa xil aytkanda Ziyo amakimning fikrlari qisman to'g'ri. Oramizda bu qo'runch holatka bahaqqi tushunadirg'an yaxshi odamlar yo'q, bil'aks buzg'uchi va nizo'chi unsurlar tomir yoyib, har zamon sodda xalqni halokat chuqurig'a qarab tortadirlar. Bu kungi qora chopon³ va qipchoq nizo'larini sizga bir timsol o'rnida ko'rsatayin: o'ylab ko'rilsin, bu nizo'lardan bizga qanchaliq foyda va qipchoq og'aynilarg'a nima manfaat hosil bo'lmoqda? Faqat bundan foydalang'uchilar ikki xalq orasig'a adovat urug'ini sochib yurg'uchi bir necha ig'vogar boshluqlarg'inadir. Masalan, Musulmonqulni kim xolis odam, deb o'ylайдир? – Uning yurt uchun qon to'kishdan boshqa nimaga foyda-

¹ Hayyya alalfalah – qutqarilishga shoshilinglar, najotga keltinglar (azon chaqirig'i).

² Daruni dil – chin dildan.

³ Qipchoqlar o'zbeklarni qora chopon, deb atag'anlar (Mual.).

si tegdi? Musulmonqul o'z g'arazi yo'lida orada yo'q nizo'larni qo'zg'ab, kuyavi Sheralixonni¹ o'ldirdi, gunohsiz Murodxonni shahid etdi, qo'y kabi yovvosh Toshkand hokimi Salimsoqbekni o'ldirib, o'rniga Azizbekdek zolimni belguladi va o'zini mingboishi deb e'lon qilib, aqlsiz bir go'dakni (Xudoyorni) xon ko'tarib, el yelkasiga mindi. Tuzik, agar Musulmonqul bu ishlarni bir yaxshi maqsadni kuzatib qilg'anda, zolimlarni o'rtadan ko'tarib, yurtka osoyish berganda, unga kim nima deya olur edi? Holbuki, Toshkand tarixda misli ko'rilmagan Azizbek kabi vahshiyini faqat shu Musulmonqul qo'lidan oldi. Basharti Musulmonqul chin inson bo'lsa, insondan vahshiy tug'ilg'anini hech kim eshitkan chiqmas. Modomiki, o'z g'arazi yo'lida istibdod orqali el ustiga hukmron bo'lg'uchilar yo'qotilmas ekanlar, bizga najot yo'qdir, magar shunday g'arazchilarni ular kim bo'lsalar ham, ish bo-shidan quvlash va ular o'rniga yaxshi xolis odamlarni o'tquzish najotimizning yagona yo'lidi.

Otabek majliska tamoman yangi va eshitilmagan fikrlarni so'zlab ketdi, ular bekning og'zig'a anqayishib qolg'an edilar. Darhaqiqat, o'z ora bitmas nizo'larning asli mansha'ini² ul yaxshi onglab tahlil qilar va durust qiymat berar edi. Uning shu yo'sun mulohaza va fikrlari majliska chuvalg'an ipning uchini topib bergandek bo'lib, lafzan bo'lmasa ham, ma'nан ularning tahsin va olqishlarini oldi.

Otabek xuftan namozi uchun tahorat olishg'a mehmonxona-dan chiq'an edi, uning keticha:

– Otabek bolasi-da, – deb Ziyo shohichi mehmonlarga qarab qo'ydi.

– Umri uzoq bo'lsin, – dedi Akram hoji, – yigitlarimiz ichida eng aqllig'i ekan... Agarda xon ko'tarish manim qo'limda bo'lsa edi, xon qilib Otabekni ko'tarar edim... O'zi o'qug'anmi?

Bu maxtovlar bilan terisiga sig'may ketkan Hasanali javob berdi:

¹ Sheralixon Musulmonqulning singlisiga uylangan edi. Sheralixonning o'g'li Xudoyorxon, shu Musulmonqulning singlisidan tug'ildi. Musulmonqul yaxshi ish ko'rish uchun jiyani Xudoyorg'a qizini berib, o'ziga kuyav qilg'an edi. Sheralixon – Norbo'taxonning akasi, Hojibekning o'g'li (Mual.).

² Mansha' – boshlanishi, kelib chiqish joyi.

– Toshkand Beklar begi madrasasining¹ peshqadam mulla-bachchalaridan edi, lekin uch yilcha bo'ldi, xo'jamiz madrasadan olib, savdo ishiga qo'ydilar.

– Xudo har narsadan ham bergen yigit ekan, – dedi qutidor.

Ahli majlis Otabekni ko'klarga ko'tarib maxtar edi, lekin Homid bu maxtashlarga ishtirok etmas va nimadandir g'ijing'an-dek ko'rinar edi. Shu orada qutidorning «uylanganmi?» deb Hasanalidan so'rashi Homidga yana boshqacha holat berdi. Hasanalining so'rag'uchig'a bekning qiz yoqdirmasligini sabab ko'rsatib, shu kungacha uylanmay kelganligini tafsili bilan hikoya qilib berishidan so'ng ul toqatsizlang'andek bo'ldi:

– Balki begingizning tama'lari xon qizidadir, – dedi istehzo bilan Homid, – bundog' yigitlar uylanganlarida ham kishi qizini umr bo'yi azob ichida o'tkazadirlar...

Sababiga tushunish qiyin bo'lg'an bu istehzoga qarshi Hasanali sukut qilmadi:

– Men uning xon qizini olish maqsadi borlig'ini bilmayman, – dedi kulimsirab, – biroq ul xon qizini olsa arzimaydirgan yigit emas... hatto zarxarid² quli bo'lg'anim holda menga ham qattig' so'z aytishdan saqlang'an bir yigit o'z nikohida bo'lg'an ozod bir qizg'a albatta zahmat bermas, deb o'layman. Ba'zi xotin uradirgan va xotin ustiga xotin olib, xotinlarig'a zulm qiladirk'an hayvonsifat kishilardan bo'lib ketishi, menimcha, ehtimoldan juda uzoqdir, inim mulla Homid...

Hasanali o'tkan faslda Homidning o'z og'zidan xotinlarig'a qarshi qamchi ishlaskanini eshitkan edi. Shunga binoan uning bu oxirg'i jumlesi Homidni yerga qaratib, lom deyishka majol bermay qo'ydi. Ziyo shohichi qaynisi Homidga «tuzatildingmi?» degandek qilib qaradi va Hasanalidan afu so'radi:

– Kechirasiz, ota, – bizning Homidboy shunaqa qo'lansa gaplar uchun yaratilg'an odam.

Qutidor ham Hasanalining ko'nglini ko'tarib tushdi:

– Gapingiz to'g'ri, ota, – dedi, – Otabek xon qizig'a loyiq bir yigit ekan.

¹ Beklar begi – Toshkentning oldi madrasalaridan, Eski Jo'va maydonida bo'lgan. 1925 -yil avvalida buzib yuborilgan.

² Zarxarid – tilla barobariga sotib olingen.

Bahslashish uchun Homidga yo'l qolmag'an edi. Bir turlik il-jayib yer tegidan Hasanaliga ko'z tashladi.

Oshdan keyin boshlab Homid, so'ngra boshqa mehmonlar tarqalishdilar. Otabek bilan qutidorning yo'llari bir bo'lg'anliq-dan birgalashib ketdilar. Qutidor havlisiga qayrilur ekan, bek bilan xayrashdi:

- Albatta, birisi kun biznikiga marhamat qilasiz, tuzikmi?
- Xo'b, amak.
- Bizniki mana shu burchakdag'i eshik... Qaytag'a bu kun biznikida qolsangiz bo'lmasmi-a?
- Rahmat... Xayr, salomat bo'lingiz.

Ular to'xtab so'zlashqan o'rinnaridan xayrashib uzoqlashg'ach, shundagi bir burchakdan choponig'a burkangan bir kishi chiqib, haligilar kelgan tomong'a qarab yurdi...

3. Bek oshiq

Saroy tinch uyquda, tun yarim. Hasanali hujraning uzun burama qulufini ochib ichkariga sham' yoqdi va bekning to'shagini yozib, uning kirib yotishini kutib turdi. Ammo Otabek nima uchundir tez kira bermadi. Hujra eshigini ochilg'anidan, sham' yoqilib, o'rin yozilg'anidan go'yo xabarsiz kabi ustung'a suyalg'ancha qotib turar edi.

- O'rningizni yozdim, bek.

Otabek bu so'z bilan hujraga kirdi va borib to'shagi yonig'a o'lturdi. Hasanali bekning yeshinib yotishini kutib turar, chunki uni yotquzib, yoqilg'an sham'ni o'zi bilan narigi hujraga olib chiqmoqchi edi. Biroq Otabek to'shagi yonig'a o'lturdi-da, yana o'ylab qoldi... Otabek bir necha kunlardan beri Hasanalinining ko'ziga boshqacha ko'rinar edi.

Hasanali Otabekda shu kungacha ko'rilmagan qiziq bir holatka besh-olti kundan beri ajabsinib yurar edi. Hasanalini ajabsindirgan holat ham bekning shuning singari xayol ichida barchani unutib qo'yishi va boshqa ishlarga e'tibor va parvosizligi edi.

Hasanali bekning hozirg'i ipidan-ninasigacha bo'lg'an qiziq holini uzoq kuzatib turdi. Lekin Otabek xayol surishdan zerik-masa ham, Hasanali kuzatishdan zerikdi:

– Menda yumishingiz yo'qmi?

Otabek bu gapni onglamadi, shekillik, Hasanalining yuziga ko'tarilib qaradi-da, yana ko'zini bir nuqtag'a tikib qoldi. Bu holatdan Hasanalining andishasi ortib, bekning bunchalik angravlanishig'a qanday ma'no berishni ham bilmash edi. Otabek shu holda tag'in qanchag'achadir olturdi, nihoyat uyqudan uyg'ong'an kishidek cho'chib o'zini kuzatkuchiga qaradi:

– Chiqib yotmaysizmi?

– Menda yumishingiz yo'qmi?

– Nima yumishim bo'lsin, sham'ni ham olib keting.

Hasanali sham'ni olib, o'z hujrasiga chiqdi. Uning hujrasi Otabekniki bilan bir qatorda bo'lib, gazmol, poyafzal va shuning singari mollar ila to'lg'an va Otabekdan boshqa, alohida hujrada turishi ham shu mollarni saqlab yotish uchun edi. Hasanali o'rnni yozar ekan «tavba» deb qo'ydi.

Yuqorida so'zlang'anidek, Otabekdag'i bu holatni birar haftalardan beri payqasa ham, hozirg'idek andishaga tushmagan va bunchalik diqqat etmagan edi. Xo'jazodasidagi bu holat uni har turlik mulohazalarga olib keta boshladi. To'shami ustiga olturib, oq soqolini o'ng qo'li bilan tutamlab o'ylar edi: savdo to'g'risida birar xato qildimi, Ziyo shohichinikida taomdan tuzukroq totinmadni, birar og'rig'i bormikin... Musofirchiliqda og'risa... Ammo bu mulohazaralarining bittasiga ham o'zi qanoatlanmadni. Zero, savdo to'g'rilari undan yashirin emas, og'rig'anda ham, albatta shikoyat eshitar edi.

O'ylab-o'ylab bir narsaga ham aqli yetalmagach, o'rnidan turib toqchada yonib turg'an sham'ni o'chirdi. Hujra orqa-o'ngni ajratib bo'lmasliq qorong'ilandi. Qorong'ida turtinib hujra es-higiga keldi-da, avaylab g'ijirlatmay eshikni ochdi va sekingina tashqarig'a bosh chiqarib saroyni kuzatdi. Kishi yo'qliqqa qanoat hosil etib, mahsichan oyog'ini ohista qo'yib Otabek hujrasining yonida to'xtadi, saroyni yana qarab chiqdi. Saroy qop-qorong'i, tinch uyquda, ammo bu tinchlikni saroy otxonasidagi otlarning kart-kurt xashak chaynashlari va atrofdagi xo'rozlarning qichqirishlarig'ina buzar edilar. Hasanali sekingina daricha ostig'a yotib hujra ichiga qulq soldi. Hujra ichi tinch edi. Oradan uch-to'rt daqiqa fursat o'tib, hujradan ship etkan tovush eshitmadni. Tag'in bir necha daqiqa qulq uzmay turib, so'ngra o'rnidan qo'zg'al-

moqchi bo'lg'an edi, ichkaridan «ufff» degan ixrash eshitdi. Hasanalining quloqlari tikkayib o'rnidan turdi, ko'zi olalang'an edi.

– Bek og'riq, – dedi ko'ngildan va jazmlanib hujra eshigiga yurib keldi. Eshikni ochib Otabek yonig'a kirmakchi edi. Eshikni itarishka borg'an qo'lini qoldirib «balki og'riq emasdir» deb to'xtaldi. Yana kiraymi, yo'qmi, deb ikkilanib turg'andan keyin yurib o'zining hujrasiga keldi. Ammo Otabek to'g'risidag'i tashvishi boyag'idan o'n qayta ortqan edi. Yeshinib uxlarg'a yotqan bo'lsa ham, bekning xususi uni ko'z yumg'ali qo'ymadidi. Bek to'g'risida har turlik xayollarga bormoqda edi. Yusufbek hojining «O'g'lim yosh, sen dunyoning issiqsovug'ini tatig'an va manim ishongan kishimsan. O'g'limning har bir holidan xabar olib turish sening vazifangdir», deb ta'kidlashi, Otabekning onasi – O'zbek oyimning yoshliq ko'z bilan: «Seni Xudoga, Otamni senga topshirdim!» – deb yolborishlari, zorillashlari uning quloqlari ostida takrorlang'andek bo'lar edilar. Uxlab ketalmadi. Ko'ynakchan egniga choponini yopinib o'rnidan turdi, hujradan chiqib, Otabek darichasi ostig'a yana kelib olturdi.

Tun ayoz, izg'iriq yel to'rt tarafka yugurib jon achitmakchi bo'lar edi. Hasanali yarim yalang'och holda junjayib daricha ostida, izg'iriq quchog'ida olturar erdi. Ul yegan sovug'ig'a iltifot etmas, vujudini izg'iriqqa topshirib, fikrini hujra ichiga yuborg'an edi. Hujra ichiga birmuncha quloq solib olturgandan keyin, uzun tin olib boshini tirqishdan uzdi, Otabekning pishilab uxlag'an tovshini eshitib bir darajada tinchlandi. Vasvasadan ariyozg'an bo'lsa ham, o'rnidan qo'zg'almadi, nima uchundir tag'in ham sovuqqa junjib oltira berdi. Oradan yana bir necha daqiqa fursat o'tib, Hasanali tamom tinchlandi ham turib ketmakchi bo'ldi va shu holatda ichkaridan uyqusirash eshitdi:

– «...qora ko'zlari, kamon qoshlari...»

– A-a-a, – dedi Hasanali va qaytadan qulog'ini tirqishqa olib bordi. Endi uning butun borlig'i quloq bo'lib aylangan, o'zini unutib barcha diqqati hujra ichiga og'qan edi. O'rtadan ko'b fursat o'tmadidi, boyag'i uyqusirash yana takrorlandi:

– «Oy kabi yuzlar, kulib boqishlar, cho'chib qochishlar... Uff».

Hasanali uchun birinchida onglashilmay qolg'an ma'nolar bu keyingi gap bilan yeshildi. Hasanali endigi olturishni ortiqcha

topib o'rnidan turdi, hujrasiga kirar ekan, boshini chayqab o'zicha so'zlandi:

– Bek oshiq!

O'rni ustiga choponini yopdi-da, ko'rpasi ichiga kirib olturdi va «chindan oshiqmi?» degan savolni ko'nglidan kechirdi. Tanish bo'limg'an bir shaharda kimning bo'lsa ham qizig'a uchrashsin, besh-olti kun ichida bu yanglig' uyquda ham... masalaga bu jihat bilan qarab bekning ishqig'a ishongusi kelmas edi. Ammo ikkinchi tomondan qulog'i ostida bekning o'z og'zidan eshitilgan – «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar...» jumllari takrorlang'andek bo'lib, xo'jazodasidagi bir necha kunlik o'zgarishka muhabbatdan boshqa hodisa, deb ma'no beralmas edi. Bu ikki turlik masalalarning o'ng-tersini aylandirib muhokama qildi va o'lchadi. Hasanalining o'zi tarozuning ishonmasliq pallasida bo'lsa ham «kulib boqishlar, cho'chib qochishlar» hamon qu-loqlari ostida takrorlanar edilar. Tun tong otarg'a yaqinlashqan, uning uyquliq miyasi hech bir turlik bu muammoni yesha bilmas edi. Ko'b o'ylasa ham, bir qarorg'a kela olmadi. Ammo ertaga bekning o'zini sinab ko'rmakchi bo'lib ko'zi uyqug'a ketdi.

4. Marg'ilon havosi yoqmadi

Ertalabki choy hozirlang'an. Otabek xomush olturub, Hasanali ersa uning holini ta'qib etmakda edi. Oradag'i so'zsizlik bir pi-yoladan choy ichkuncha buzilmadi. Oxirda Hasanali Otabekning tusiga bir necha qayta ko'tarilib qo'ydi.

– Bir necha kundan beri xomushroq ko'rinasizmi?

Otabek savol tashlag'uchig'a qarab oldi va tasdiq ishorasini berib:

– Bilmadim, – dedi va bir oz to'xtab izoh berdi.– Xomushligim sizga ham sezildimi, bilmadim... Marg'ilon havosi mizojimga to'g'ri kelmaganga o'xshaydir...

– Aytkaningizdek, – dedi Hasanali. – Marg'ilonning havosi buziq ekan, bir-ikki kundan beri manim ham ahvolim o'zgarib boshladi. Marg'ilondan tez jo'namasaq men ham ishdan chiqadirg'an o'xshayman...

Bu gapdan keyin Hasanalining ko'zi bekka tikilgan edi, agar tundagi uyqusirash Hasanalining o'ylag'an ehtimoliga to'g'ri kel-

sa, o'zining haligi so'zi Otabekka bir o'zgarish berishida shubha qilmas edi.

Otabek boshi berk ko'chada qolg'andek bo'ldi, javobg'a qiyaldidi:

– Ketamiz, – dedi bir oz o'ylag'andan keyin, – mol baholari to'g'risida bitisha olmay turamiz – olg'uchilar arzon so'raydirlar. Shuning uchun tag'in bir necha kun qolishimizg'a to'g'ri kelarmikin... Bilmadim...

Hasanalining sinashi nihoyatiga yetkandek bo'ldi, hatto yuqoridag'i javobni eshitkan vaqtida nima uchundir o'zini bir turlik kulgidan arang to'xtatib qolg'an edi. Yana o'rtada xomushlik hukm surib, Hasanali ishni tuzikrak ochish va yo shu ko'y qoldirib ketaberish talashida edi. Hasanali bekning har bir sirriga o'zini mahram hisoblag'anliqdan, darhaqiqat, Otabekka mahram bo'lishg'a loyiq bir mehribonchiliqqa ega bo'lg'anliqdan xo'jazodasi bilan ochiq so'zlashish fikriga keldi. Bir necha daqiqa muqaddima uchun reja qurib olturgandan so'ng tilga keldi:

– O'g'lim, Otabek.

– So'zlangiz.

– Aytingiz-chi, men sizning kimingiz?

Otabek, Hasanalining maqsadig'a tushunolmay majhul unga nazar tashladi:

– Sizmi? – deb kulimsiradi. – Otam bo'lmasangiz ham meni otaliq muhabbat bilan suygan sodiq va mehribon bir kishimsiz – ya'ni ma'naviy otam.

– Barakalla, o'g'lim, – dedi Hasanali, – javobingiz o'z o'ylag'animchadir. Endi sizdan shuni ham so'rayin: xo'jasig'a sodiq bir qul, sizning ta'biringizcha, ma'naviy bir padar o'z o'g'lig'a yomonlik sog'inarmi, bu to'g'rida javob beringiz-chi?

Otabek kutilmagan bu savoldan ajablandi:

– So'zingizga tushunolmadim, ota, – dedi, – shundog' bo'lsa ham javob beraman: bu kungacha siz yolg'iz mengagina emas, bizning oilamizga otaliq mavqi'ida turib, yaxshiliqdan boshqani sog'inmay kelasiz.

Hasanalini tusini buzmadi:

– Ilgariroq balki shundog' bo'lg'andir, ammo endi, ayniqsa siz...

– Ayniqsa, men... ochib so'zlangiz.

– Ayniqsa, sizning menga saqlag'an ishonchingiz tugalganga o'xshab, o'zimdan qandog' kamchilik o'tkaniga hayratdamani.

– Qiziq gaplar so'zlaysiz, – dedi Otabek, taajjubi ortqan edi.

– Menga qandog' yomonliq sog'indingizki, sizga ishonchim bitsin? Vasvasalanishning o'rni yo'q, mundan so'ng ham sizning xayrixohona kengashlariningga, ham vujudingizga muhtojman, amonatim, boshqam mundan keyin ham ona qornida saqlang'andek sizda saqlanishig'a ishonaman va bunga sizning ham amin bo'lishingiz kerak, ota.

– Lekin... til bilan ko'ngil boshqa-boshqadir, o'g'lim... Otabek bu ters va qo'rs muqobaladan toqatsizlandi:

– Yanglighasiz, ota.

– Yanglismayman, bil'aks bilib, qanoatlanib so'zlayman.

– Tilim bilan ko'nglimning boshqalig'ini isbot qilingiz.

Hasanali ginalik qiyofada qoshlarini chimirdi va:

– Menden yashirib yurgan bir sirringiz bor, – dedi.

– Sizdan yashirg'an bir sirrim bor?

– Bor o'g'lim, bor, – dedi Hasanali, – agar da'vengiz to'g'ri bo'lsa, menga chindan o'z kishim deb qarasangiz, o'sha sirni yashirmangiz.

Otabek to'satdan o'zgarib, boyag'i asabiylilik holatini yo'qotti, shundog' bo'lsa ham o'zini yig'ib kulgan bo'ldi:

– Hali shunaqa sizdan yashirin sirrim bormi?

– Bor.

– Bo'lmasa marhamat qilib kashfingizni so'zlangiz.

Hasanali piyolani og'zig'a ko'tarib, choyni ho'pladi, kashfini ochti:

– Marg'ilong'a kelgan kunlardan boshlab sizda qiziq bir holat bor, – dedi, – siz bu holatni «Marg'ilon havosi yoqmadi» deb ta'bir qilsangiz ham, men mundan boshqa narsalar payqayman...

Otabek o'ziga qattig' tikilib turg'an Hasanalidan yuzini chetka burishka majbur bo'ldi. Go'yo bu sehrgar chol hamma sirni betdan o'qub olar edi. Hasanalinini hamon o'ziga tikilib turg'anini bilib, manglayini qashig'an bo'ldi:

– Xo'sh, davom eting...

– Bu sirringizni menden yashirmoqchi bo'lasiz, – dedi tamom qanoat bilan Hasanali, chunki, endi o'z kashfiga juda ishong'an edi. – Xayr, yashirmoqqa ham, balki, haqqqingiz bordir... Ammo shu ko'yi sir saqlash bilan birar natijaga yetish mumkinmi?

Otabek qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerga qarag'an edi. Hasanalining yuziga padarona tarahhum¹

tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og'ir yukni ola boshladi:

- Aybi yo'q, o'g'lim, - dedi, - muhabbat juda oz yigitlarga mu-yassar bo'ladirg'an yurak javharidir. Shuning bilan birga ko'b vaqtlar kishiga zararlik ham bo'lib chiqadir. Shuning uchun kuch sarf qilib bo'lsa ham unitish, ko'b o'yamasliq kerakdir.

Bu keyingi gap bilan Otabek ko'tarilib Hasanaliga qaradi va uzoq tin olib yana yerga boqdi. Go'yo buning ila «unitish mumkin emas» degan qat'iy so'zni aytkan edi. Orag'a so'zsizlik kirdi. Ikkisi ham fikrga tolg'an edi. Hasanalining ortiqcha berilib o'ylag'an kezda soqolini qayirib tishlaydirgan bir odati bo'lib, hozir ham soqolini yamlash bilan mashg'ul edi. Uzoq o'ylag'andan so'ng ishning ochilmay qolq'an qismini yeshishni boshqa vaqtg'a qoldirmoqchi bo'ldi. Chunki Otabek shuning o'ziga ham yaxshigina qizarinib, bo'rtungan edi.

5. Kiroyi kuyaving shundog' bo'lsa

Poyafzal bozori va uning burchagidagi havli... O'qug'uchi, al-batta, bu havlining egasi bilan tanish chiqar. Ko'rimsiz, chirk bosib qorayg'an, juda ko'b xizmat qilib keksaygan, oolib-yopqanda anvoysi – turlik dodi-faryod qiladirg'an, bunda sanalg'an sifatlarini bir yerga jamlab natija chiqarg'anda «sharti ketib, parti qolq'an» bir darbozaning ostonasidan uch-to'rt qadam ichkariga kirilsa Buxoro zindonlaridan birini his etilur va qorong'u yo'lakning nihoyatidagi yorug'liqqa tomon oshiqilur. Qoqilib-suqilib yo'lak zindonidan qutiling'ach bir ulug' ariq yoqasig'a, o'rdadek havliga chiqilur va rohat tin olinur. Havlining kun chiqarida kun botishg'a qaratib soling'an, uncha maxtarliq bo'lmasa ham ammo zamonasining olding'i binolaridan hisoblang'an bir ayvon bilan bir uyga ko'z tushadir. Sahn va binolar kishi zotidan bo'sh, shuning uchun bu havli oilaning tashqarig'i qismi – mehmonxona ekanligi onglashilur. Sahnning tun va kun botar jihatlari kichkina hujralar bilan o'ralg'an va bu hujralarning barcha eshiklari yopiq va qulf-

¹ Tarahhum – rahm, shafqat.

lang'an holda bo'lib mollar bilan bandligi va uy egasining davlatlik kishi bo'lg'anlig'i bilinur. Havlining janub tarafi do'konlar orqasi, ammo katta tup gilos yog'ochlari qoplab yotadirlar.

Endi biz tashqari havlini qo'yib mehmonxonaning yonidan ichkariga kiramiz. Ichkari havlining yo'lagi ham narigisidek usti va bag'ri yopiq - qorong'u, yo'lakning nihoyatiga borib o'ngga yurilsa axtaxonaga, chapka yurilsa birinchi martaba kirganimizdek ulug' bir havliga chiqarmiz. Havlining to'rt tarafi turlik ehtiyoj binolari bilan va to'rdagi binoning ikki biqini katta uylar bilan o'ralg'an bo'lib, shu ikki uyning orasig'a o'lturgan koshinkor va naqshin chorxari ayvon bu havlining birinchi martaba ko'zga chalinadirg'an ortiqqliqlaridandir. Shu chorxari ayvonning o'rta bir yerida, ustiga atlas ko'rpalari yopilg'an tanchaning to'rida devorga suyanib, avrasiga qora movut sirilgan sovsar po'stin kiyib bir kishi o'lturadir. Bu kishi bilan ikkinchi martaba tanishib o'lturmaymiz, chunki, bu odam o'qug'uchi bilan tanishqan – Mirzakarim qutidor. Tanchaning ikki biqinida ikki xotin: bulardan bittasi ichidan atlas ko'ynak, ustidan odimi xonatlas guppi kiyigan, boshig'a oq dakanani xom tashlag'an, o'ttuz besh yoshlari chamaliq go'zal, xushbichim bir xotin. Yuzidan muloyimliq, eriga itoat, to'g'riliq ma'nolari tomib turg'an bu xotin quidorning rafiqasi – Oftob oyim, ikkinchisi yetmishlardan o'tkan bir kampir, Oftob oyimning onasi – Oysha bibi. O'choq boshida qo'polg'ina, qirq besh yoshlari chamaliq yana bir xotin choy qaynatib yuradir. Bu xotin ersa oilaning cho'risci – To'ybek. Biz bular bilan tanishishni shu yerda qoldirib, ayvonning chap tarafidagi daricha orqalik uyg'a kiramiz, ham uyning to'riga soling'an atlas ko'rpa, paryostiq quchog'ida sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi uyg'oq yotqan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi paryostiqning turlik tomonig'a tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jinggila kiprak ostidag'i timqora ko'zlari bir nuqtag'a tikilgan-da, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketkan nafis, qiyig' qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi bir oz qizilliqg'a aylangan-da, kimdandir uyalg'an kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq nozik qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabi'atning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilg'an qora xolini qashidi va boshini yostiqdan olib o'lturdi. Sariq rupoh atlas ko'y-

nakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi bir oz ko'tarilib turmoq-da edi. Turib o'lturgach, boshini bir silkitdi-da, ijirg'anib qo'ydi. Silkinish orqasida uning yuzini to'zg'ig'an soch tolalari o'rab olib jonso'z¹ bir suratka kirgizdi. Bu qiz suratida ko'ringan malak, qutidorning qizi Kumushbibi edi.

Kumushbibi bir necha kundan beri sovuq havo tegdirib, bosh og'rig'i va ko'z tinishka o'xshash og'rig'lardan shikoyat qilib yurar, shuning uchun onasi «tinch uxlasis, ortiq urinmasin» deb bu kun namozga ham uyg'otdirmag'an edi.

Kumush kiyinib uydan chiqdi, To'ybekka tomonidan hozirlanib berilgan issig' suv bilan yuzini yuvdi. Uyiga kirib artinib, tuzatingach ayvonga chiqdi. Ayvondagilarga salom berib, otasining yonig'a kelib o'lturdi.

Qutidor qizini kuzatdi:

- Tuzikmisan, qizim?
- Yo'q, otajon, boshim hamon og'rib turadir.

Qutidor qizining peshonasini ushladi:

- Ey-ha, Kumush, hali issig'ing bor, - dedi. - O'zingni teja qizim, o'rningni qalin qilib burkanib yot, terlasang yorisharsan, qizim. To'ybekka, Kumushning choyini oqlab ber-chi.

Oftob oyim erining so'zini kuchlab tushdi:

- Issig'i bor, yuzi ham qizarib bo'rtib turibdir.

O'zining ruhsiz tovshi bilan Oysha buvi ham gapka aralashdi.

- Nax kechasi bilmapsiz, nax meni qo'rqtib enka-tenkamni chiqardi. Isitmasi aralash allanuchka so'zlarni aytib chiqdi...

Kumushbibi yalt etib buvisiga qarab qo'ydi.

- O'sha harorati g'arizaniki² hammasi, - dedi qutidor. - Men bu kun birar hakimdan so'rab qaraychi... Ol qizim, shu piyoladagi choyingni ich-chi, - dedi va tag'in bir qayta qizini kuzatdi.

Choyni ichib bo'lg'andan keyin qutidor fotiha o'qub, o'rnidan turdi:

- Men senga aytib qo'yay, Kumush, - dedi turar ekan qutidor. Oftob oyimg'a, - bu kunga bir mehmon aytkan edim. Cho'ringni chiqarib, mehmonxonani tozalat. Anovi yangi qoplag'an ko'rpalaringni ber, tanchaga o'shani yopsin. Katta gilamni ham chiqar, uyingda mevalaring bor edimi?

¹ Jonso'z - jon o'rtovchi, azob beruvchi.

² Harorati g'ariza - tabiiy harorat, isitma.

- Bor.
- Bor bo'lsa yaxshi. Bir ozdan so'ng et olib kirguzarman, va-raqi pishirib qo'yingiz.

Oftob oyim varaqi pishirishdan bu kungi mehmonning un-cha-muncha kishi bo'lmag'anlig'ini bildi.

- Qanaqa mehmon edi?
- Sen tanimassan, toshkandlik bir yigit, tag'i shu yerdagi uch-to'rtta og'aynilar. Tuzikmi, aytkanlarimni uqdingmi?
- Uqdim-uqdim.

Kumushbibi otasining so'ziga iltifot qilmadi. Qutidor do'koniga jo'nag'andan keyin Oftob oyim To'ybekani mehmonxonag'a buyurdi va o'zi xamir qilishg'a o'turdi. Kumushbibi xomush edi. Bir narsa to'g'risida o'ylarmidi yoki bosh og'rig'isi kuchlikmidi, harholda namozshom gul kabi yopiq edi. Qarshisida olturg'an buvisining o'tkan-ketkandan qilg'an hikoyalariga erinibgina qu-loq berar va ko'nglini ochish uchun aytigan qiziq so'zlariga ilja-yish bilan javoblanar edi.

Kumushbibi o'zining bir soatcha vaqtini shu ko'yi kechirdi, so'ngra o'rnidan turib kichkina latif oyoqlarig'a otasining yaqidag'ina olib bergen qala kavshini kiydi va oshxona yumishi bilan qorishib yotqan onasining oldig'a bordi.

Kumushbibi endi o'n yettini qo'yib o'n sakkizga qadam bosqanliqdan bo'yi ham onasig'a yetayozg'an, ammo jussasi onasig'a ko'ra to'laroq edi. Onasining yumishig'a bir oz qarab turg'anidan keyin tashqarig'a tomon ketdi. Ayvonning bir che-tidan mehmonxonada gilam to'shab uringan To'ybekaga qarang'an bo'ldi-da, ayvonning o'rta ustuniga kelib suyandi. Endi boyag'ig'a qarag'anda bir oz yengillangansumon, jon olg'uchi qora ko'zları harakatlana boshlag'an, bo'g'riqqan qizil yuzlari ochilinqirag'an edilar. Ayvon ustuniga suyang'ach, qora qiyig' qoshlarini chimirib ko'cha yo'lak tomong'a qaradi, bir oz qarab turdi-da, ayvondan yerga tushib, yo'lak tomong'a, ariq bo'yig'a ketdi. Suv bir do'konning ostidan chiqib, bu havlida uch-to'rt quloch chamasi ochiq havoda oqar va ko'prik-tom ostig'a ketar edi. Kumushbibi ariq bo'yidan bir o'rinni ko'zladi-da, sakrab narigi yuziga o'tdi va cho'nqaydi. Uning ko'zları muloyimg'ina suv ustiga og'dilar. Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg'ina oqib kelar, Kumushbibining qarshisig'a yetkanda go'yoki uning ta'zi-

mi uchun sekingina bir charx urib qo'yar, o'z ustida olturgan sohiraning¹ sihriga musahhar² bo'lg'an kabi tag'i bir kattaroq doirada aylangach, ohistag'ina ko'prik ostig'a oqib ketar edi. Ariq suvining nihoyatsiz bu harakatini uzoq ko'zdan kechirib olturg'ach, qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatka kelib chayqaldi, go'yoki suv ichida bir fitna yuz bergen edi... Ikkinchi, uchinchi qaytalab yuz yuvishda bu fitna tag'i ham kuchaydi...

Nozik oyoqlar toldilar, shekillik, sadaf kabi oq tishlarini bir-ikki qaytalab chaydi, ariq bo'yini va uning suvlarini tashlab ketdi.

Boyag'ig'a qarag'anda anchagina yengillanib ichkariga kirdi, harakatlari ham birmuncha o'zgargan edi. Oysha buvi undagi bu o'zgarishdan so'yindi:

- Yengil tortdingmi, qizim?
- Shukur...
- Endi ortiq urinma qizim, tinch oltur.

* * *

Qish kunlari – bir tutam, «ha, deguncha» kech bo'ladir. Bu kun ham «ha, deguncha»ga ham qolmay kech bo'lg'an, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlab vaqt o'tkan edi. Qutidor mehmonlarni ixlos va samimiyat bilan kutar, ziyofat quyuq-syuqlari bilan to'la to'kis davom etar edi. To'ybekicha ichkari bilan tashqarig'a³ yugurib dasturxon yangilar, choy tashir edi. Xizmat tugalayozg'andan keyin To'ybekcha o'zining sovub qolgan oshini yemak uchun Oftob oyimlar yonig'a olturdi.

So'zdan so'z chiqib, Oftob oyim To'ybekadan so'radi:

- Mehmonlar qanaqa kishilar ekan, tanidingmi?
- Nax siz yosh mehmonni ko'rmabsiz, dunyog'a kelmabsiz, – dedi To'ybekcha o'ngu ters osh chaynab, – bir chiroylik, bir aqllik, tag'in o'zi hammadan yuqorida olturadir; hali yigirmaga ham bormag'andir, mo'ylabi ham endigina chiqa boshlag'an... Nax bizga kuyav bo'ladirg'an yigit ekan, – dedi va Kumushka qarab kulib qo'ysi. Bu so'zdan Oftob oyim ham kulimsirab qizig'a qaradi:

¹ Sohira – sehrchi qiz.

² Musaxxar – sehrlangan, taslim bo'lgan, bo'ysungan.

³ Cho'ri xotinlarda kishidan qochish rasmi yo'q edi (*Mual.*).

– Ana Kumush, sen eshitdingmi, opangning so'zini, To'ybekan senga er topqan, sen bo'lsang boshim og'riydir deb yotasan.

Kumushbibining sezilar-sezilmas kulimsirashidan yoqtdek irinlari¹ ostidag'i sadafdek oq tishlari ko'rinish ketdi ersa-da, bi-roq uning bu holi tezlik bilan tundliqqa alishindi.

– Qolg'an xizmatlaringizning bittasi endi menga er topish edi. To'ybekan Kumushning tundlanishini elamadi:

– Ey... singlim, hali sen bilmaysan, – dedi, – u yigitni bir ko'r-gin-da, hu, deb ketabergin... sen tugil, shu yoshim bilan menim ham unga tekkim keldi, – dedi va xaxolab yubordi.

Kumushbibi chirt etib yuzini To'ybekadan o'girdi.

– Tezroq tegib qoling.

– Koshki edi tegalsam, – dedi To'ybekan, – men uning bir tukiga ham arzimayman. Ammo sen bo'lsang uning bilan tenglashar eding. «Teng-tengi bilan, tezak qopi bilan». Xa-xa-xa!..

To'ybekanining shuningdek hangamalari boshqa vaqtarda Kumushni yaxshigina kuldirsaga ham, hozir unga yotishib kelmadidi, shekillik, achchig'lang'an ko'yi yotish uchun uyiga kirib ketdi. Oftob oyim «bachcha-machchadir» deb o'ylag'an edi. Shuning uchun bu to'g'rida so'z ochmadi.

– Tashqaridan xabar olingiz-chi, opa, – dedi Oftob oyim, – choy kerak bo'ldimikin.

To'ybekan nari-beri oshini yeb tashqarig'a chiqib ketdi. Oradan daqiqqa vaqt o'tkan yo o'tmagan edi, hovliqib ayvongaga keldi:

– Tuf-e, qurib ketsin, jonim chiqib ketdi-ya!

Bir soatdan beri joynamozdan qo'zg'almay tasbih og'darib o'lтурган Oysha buvi To'ybekani boshdan-oyog' kuzatib, yana ishiga mashg'ul bo'ldi. Oftob oyim iltifotsizgina kulimsirab tan-chadan so'radi:

– Nima bo'ldi, nega muncha qo'rqish?

To'ybekan damini rostlab, ustunning tegiga o'lтурди:

– Pochchamdan dasturxonni olib qoqish uchun gilosning yonidan o'tarmanmi, allakim baloga turtinib ketdim. Qo'rqqanimidan oz qoldiki, dodlab yuborsam... Chamasi mehmonlarga qarab turg'an ekan.

¹ Irin – lab, dudoq.

- Kimbalo ekan?
- Qorong'uda yaxshi ajratolmadim, tusini g'ira-shira anovi qora Homidg'a o'xshatdim. Tag'i umi-boshqami – xudo bilsin, shatir-shutir qildi-da, chiqib ketdi.

* * *

Qutidor mehmonlarni jo'natib yotish uchun cheshinar ekan, Oftob oyim so'radi:

- Chiroylik yigit, aqllik yigit, deb maxtiy-maxtiy To'ybekanining ichagi uzildi, u kim edi?
- Mehmonimiz o'sha edi, - dedi qutidor, - toshkandlik Yusufbek hoji otlig' yaqin oshnamning o'g'li.
- To'ybekanining maxtag'anicha bormi, o'zi?
- Bor, - dedi qutidor va g'italandi¹, - xudo kishiga o'g'ul berса, shundayini bersin-da.

Oftob oyim kula-kula To'ybekanining Otabek to'g'risida so'zlagan gaplarini va Kumush bilan bo'lg'an mojarosini so'zlab chiqdi. Qutidor ham kulgidan o'zini to'xtatolmas ekan:

- Tentagingning aqli balo, kiroyi kuyaving shundog' bo'lsa, - dedi.

6. Toshkand ustida qonliq bulutlar

Bu kunlarda Marg'ilonda shunday xabar chiqib qoldi. «Toshkand hokimi bo'lg'an Azizbek Qo'qong'a qarshi bosh ko'targan. Xon tomonidan xiroj (zakot-soliq) uchun yuborilg'an devon beklarini o'ldirgan!». Ikkinchи kun bu xabar tag'i ham boshqa-chaga to'n kiydi: «Musulmonqul Normuhammad qushbegiga besh ming sipoh qo'shib, Toshkand ustiga jo'natqan!»

Bu xabarlar xalq tomonidan juda oddiy, ortiqcha sovuqqonliq bilan qarshi olindilar. Bu voqeaga hech kim ajabsinmadi va bunda favquloddaliq ko'rmadi. Xalq bunga haqli edi, chunki, bunday tinchsizliklarni endi ko'ra-ko'ra juda ham o'rganib qolg'an, bu kun bo'lmasa ertaga o'zining botir boshisining, oftobachasining, xullas, kim bo'lsa ham beklaridan birining shunday tinchsizlik chiqarishig'a «mumkin va bo'ladirg'an ish» deb qarar edi. Ammo biz Otabekni bu to'g'rida xalq bilan birgalashtira olmay-

¹ G'italanmoq – jonlanmoq.

miz. Chunki ul bu xabarga sovuqqonliq bilan qaray olmas edi va qaray olmadi. Bu xabarni eshitar ekan, yeb turgani og'zida, yutkani bo'g'zida qoldi: bunday o'zboshimchaliq orqasidan o'zining ochiq ko'zi, o'tkir zehni orqaliq mudhish, falokatlik manzaralar ko'rар, millatini – xalqini – musulmonini qo'rqnunch jar, tegsiz jahannam yoqasida, yiqilish oldida topar edi-da, seskanib «o'zing saqla tangrim!» der edi. Bu xabarni eshitkandan so'ng gangib esini yo'qotdi. Yarasi yangilandti:

– Oq bilan qorani ajratolmag'an fuqaroning bir necha g'arazgo' mustabidlar kayfi yo'lida bir-birisining qonig'a tashna bo'lishlari va natijada istiqbolning vahim ko'rinishlari!

Shunday qayg'ular ichida bo'kib o'lтурar ekan, Hasanali qo'li-da bir maktub bilan hujraga kirdi. Maktubni Otabekka uzatib – «Toshkanddan emish, otangizdan bo'lsa kerak» dedi. Otabek xatni ochdi: katta qog'ozda, yo'g'on qalam bilan yozilg'an uzun bir maktub edi. O'qudi (aynan):

«Huvalboriy¹ ...ko'zimizning nuri, belimizning quvvati, hayotimizning mevasi o'g'limiz mulla Otabekka yetib ma'lum va ravshan bo'lg'aykim, alhamdulilloh biz duogo'y padaringiz, mushtipar onangiz va yaqin do'stlaringiz munda Xaq taolonning hifzi himoyatida sihhat va salomat bo'lib ko'z nurimizning duoyi jonini subhi shom, balki aladdavom² rabbulolamindan rajo³ va tamanno⁴ etmakdamiz. Janobi Haq bod fursatlarda⁵, yaqin va sa'id⁶ soatlarda to'kis-tugallik birlan diydor ko'rishmakka nasib va ro'zi qilsin, omin yorabbulolamin. Ba'da⁷ so'zimiz: o'g'lim, Marg'ilong'a sihhat va salomat yetish maktubingni olib Haq taolog'a shukurlar qildik. Bizning Toshkanddan ahvol so'rasang, balki Marg'ilong'a ham eshitilgandir, munda Azizbek qandog'dir bir kuchka tayanib Qo'qong'a isyon etdi. Xazina hisobini olish uchun kelgan devon beklarini o'ldirib, o'rda darbozasiga osdi, bunga qarshi Qo'qon

¹ Huvalboriy – ul tangri, ul yaratguchi.

² Aladdavom – doimo, hamisha.

³ Rajo – umid, tilak.

⁴ Tamanno – istak, xohish.

⁵ Bod fursat – tez vaqtida, tezlikda.

⁶ Sa'id – baxtli.

⁷ Ba'd – keyin, so'ng..

ham tinch yotmag'an bo'lsa kerak. Bu kun Kirovchidan¹ besh ming sipoh ila Normuhammad qushbegini Toshkand ustiga buyurilg'anlig'in eshitdik. Fuqaroning tag'in qandog' ko'rguliklari bor ekan, o'g'lim!

Kechagina qonliq qilichini fuqaro ustida yurguzib turg'an Azizbekka uning tig'i zulmi bilan qora qonig'a belanilgan o'g'linning, otasining, onasining, og'asining mazlum gavdasi tuproq ostida hali chirib bitmay turib bu kun xalq yana Azizbekka, o'sha qonxo'rg'a o'z qoni bilan yamin² etdi; Azizbekni to o'zining bir tomchi qoni qolq'unchaliq himoya qilmoqqa ond ichdi. Azizbekning buyrug'i bilan kecha o'rda tegiga barcha Toshkand xalqi yig'ilg'an, bu yig'inda ulamolar ham bor, fuzalo ham bor; xulosa, shaharning har bir sinfidan ham hozir edi. Azizbek o'rda qorovulkonasidan turib fuqarog'a salom qildi. Azizbekning salomiga musharraf bo'lg'uchilarning ko'zlaridan yoshlар oqmoqda edi. O'g'lim, sen bir qadar oq bilan qorani ajrata olasan, yozg'anlarimni diqqat bilan o'qu.

Azizbek o'rda darbozasig'a osilg'an ikki gavdani ko'rsatib so'radi:

«Fuqaro! Ko'rasizmi bu ikki gunohkorni, nima uchun bu jazog'a mustahiq³ bo'ldilar?»

Xalq:

«Bilmaymiz, taqsir».

Azizbekning o'zi javob berdi:

«Bular Musulmon cho'loqni sarkardalaridan, qipchoqlarning yo'lboshchilaridan va qora choponning dushmanlaridan bo'lgan ikki to'ng'izning gavdalari! Men bularni siz qora chopon fuqarom tomonidan o'ch uchun o'lirdim, siz qora chopon og'aynilarning qipchoq qo'lida shahid bo'lg'an qarindoshlarining ruhlarini shodlandirmoq uchun o'lirdim! Yoki bu harakatim adolatdan emasmi, fuqaro!»

Xalq javob berdi:

«Adolat! Xo'b qilg'ansiz, taqsir! Qipchoqlarning jazolari shunday bo'lmog'i kerak!»

Azizbek maqsadg'a ko'chdi:

¹ Kirovchi – Qurama bilan Telov orasida katta bir qishloqdir (Mual.).

² Yamin – ont, qasam.

³ Mustahiq – munosib, loyiq.

«Siz qora choponliqlarg'a xolisona qilg'an bu xizmatimga qarshi albatta qipchoqlar qasdimg'a tusharlar, meni Toshkand hokimligidan azl¹ etmakchi va qo'llaridan kelsa, hatto o'ldirmakchi bo'lurlar! Siz bu ehtimolga qandog' qaraysizlar?!»

Xalq o'zining quyidagi javobi bilan ko'kni ko'tardi:

«Bir tomchi qonimiz qolg'uncha yo'lingizda jon beramiz! Qipchoqlarda had bo'lg'aymiki, biz tirik turg'an joyda sizning bir tola mo'yingizni xam qilsinlar!»

Azizbek xalqqa tashakkur aytib, yarasini yordi:

«Rahmat, fuqaro! Eshitamanki, qipchoqlar Normuhammad qushbegi qo'l ostida Toshkand ustiga harakat boshlag'an emishlar. Bunga qarshi bizning hozirlanishimiz kerakmi, yo'qmi fuqaro?!»

Xalq:

«Kerak, albatta kerak, taqsir! Agar ruxsat bersangiz, bu kundan boshlab qo'rg'onlarni tuzata beramiz!»

Azizbek:

«Rahmat, fuqaro! Orqamda sizningdek fuqarom turg'anda menga hech bir qayg'u yo'qdir!»

Xalq:

«Siz omon bo'lib osoyish o'ltursangiz, qipchoqqa yo'l bermaymiz, taqsir! Qo'rg'on tuzatishka fotiha beringiz, taqsir!»

Azizbek fotiha berdi. Xalq urush hozirlig'iga kirishdi. Ana, o'g'lim, bizning xalqning holiga yig'lashni ham bilmaysan, kulishni ham! Harholda, Toshkand ustiga yana qonliq bulutlar chiqdi, ishning oxiri nima bilan tinchlanar – bu bir xudog'ag'ina ma'lumdir. Boshqa so'zlardan ham ortiqroq esingga shuni solib o'tayki, slyosat to'g'rilarida o'ylanibroq so'zla! Arzimagan sabablar bilan talaf² bo'lg'an jonlarni hamisha ko'z oldingda tut! Sen bilan menim ko'ngillarimizdagи yaratg'uchig'ag'ina ma'lum bo'lib, ammo Farg'onada meni Azizbekning sherikidir, deb o'ylashlari va seni bir fitnachining o'g'li, deb tanishlari ehtimoldan yiroq emasdir, shu jihatlarni mulohaza qilib oyog' bos! Bu tinchsizlik vaqtida sen bilan menim hayotimizning tahlika ostida bo'lg'anlig'ini unutma! Shuni ham aytib qo'yayki, bu tinchliksiz bosilmag'uncha Toshkan-

¹ Azl – bo'shatish, mansabdan tushirish.

² Talaf – nobud bo'lismish.

dga kelmasliging maslahatdir. Toshkand tinchlangandan keyin (agar salomat bo'lsam) o'zim xabar yuborurman. Munda barcha yoru do'st salomat, mendan Hasanaliga salom ayt! Addoyi¹ otang Yusufbek hoji. Toshkand, 27-dalv oyida 1264-nchi yilda yozildi».

Otabek maktubni tugatib, tushunmay o'tkan jumlalarini qayta ko'zdan kechirar ekan, Azizbek voqeasi ustiga kelganda ixtiyorsiz «tulki» deb yubordi.

«...bosilmag'uncha Toshkandga kelmasliging maslahatdir!» - bu jumlani o'qug'anda, - undog' bo'lsa sira tinchimangiz, - dedi-da, yovoshg'ina iljayib qo'ydi...

7. Majburiyat

Qo'qondan har kun deyarlik xabarlar kelib turar edi. «Qo'qon sipohi tomonidan Toshkand o'raldi» degan xabarga endi o'n besh kunlab vaqt o'tkan edi. Ammo hanuz «Toshkand olindi» degan gap yo'q edi.

Kechadan beri kishilar og'zida: «Normuhammad qushbegi yaralang'an, Qo'qon yigitidan bir yarim minggi qirilg'an» degan xabar yurib ketdi. Chamasi, Azizbek osonliq bilan jon beradirgan ko'rinxaydi.

Anovi yarasining ustiga Toshkand foji'asi kelib qo'shil'ach, Otabek tag'in ham xayolchanlang'an, tag'in ham xomushligini ortdirg'an edi. Hatto ba'zi kunlar hujrasidan tashqarig'a chiqmas, kishilar bilan so'zlashmas, boshqacha aytkanda, kundan-kunga go'shanishinlikka yaqinlashib borar edi.

Bu kun ertalabki choydan so'ng Hasanali kechagi fikrini chinlab amalga oshirmoqchi bo'ldi. Chunki Otabekdag'i o'zgarish - kundan kunga rangining siniqib borishi, hujradan chetka chiqmaslig'i, xomushligi va boshqalar Hasanalinini yaxshig'ina qo'rquvg'a solg'an, o'zining faqat tomoshachig'ina bo'lib yurishidan rizosizlangan edi. Durust, ul Otabekning muhabbatiga voqif bo'lg'anidan beri bir daqiqa ham uni o'zining ko'z o'ngidan uzoq tutmag'an: mahbubasi kim, kimning qizi, birar ebini qilsa mumkinmi? - Mana shuningdek masalalarni tekshirib, bilib ham o'y lab kelgan edi. Ammo bu to'g'rida Otabekning ko'magiga chin-

¹ Addoyi - duo qiluvchi.

lab bel bog'lashdan uni ba'zi ehtimollar to'xtatib: «Otabek yosh, yoshlari muhabbat - uchar qush, balki, bu kun-erta unutib ham yuborar» kabi mulohazalarda bo'ling'an edi. Nihoyat, Otabek-dagi o'ychanliq va o'zgacha hollarning kundan-kunga kuchayib borishi Hasanalinini haligi mulohazadan voz kechdirib, boshqa yo'sunlarni qaratmoqqa majbur etdi.

Garchi uning qarori bir nuqta ustida to'xtag'an bo'lsa ham, shu holda tinib turmadi, yana yuz turlik boshqacha yo'sunlarni o'yladi, ming turlik xayollarga borib qaytdi, ammo ularning bit-tasini ham Otabek og'rig'ig'a em deb topmadni va nihoyat:

– Ko'ray-chi, qadamim muborak bo'larmikin, – deb qo'ydi.

Kechlik oshni o'tkazgach, Hasanali o'z hujrasidan kiyinib chiqdi-da Otabek yonig'a kirdi. Otabek «Boburnoma» mutolaasi bilan mashg'ul edi. Ba'zi bir ehtimollarga qarshi o'zining niyatini bildirmay:

– Menda yumishingiz yo'qmi, bek? – deb so'radi Hasanali. – Hammomga bormoqchi edim...

Otabek ko'zini kitobdan uzmay javob berdi:

– Yumishim yo'q, boraveringiz.

Hasanali chiqdi. Qosh qorayib, qorong'u tushayozg'an edi. Havo bulut, achchig',sovuj yel to'rt tomong'a yugurar, onda-sonda qor uchqunlarini quvlab ziriqtirar edi. Eruv vaqtida yarim beldan loy kechishka to'g'ri keladirgan ko'chalarning loyi qatqa-loqlang'an, shuning uchun yurguchi qiynalmas, aksincha, ola-chalpoq qor pag'alarini bosishdan vujudga kelgan oyoq ostidagi «g'arch-g'urch» tovushlari kishiga bir turlik kayf, musiqaviy yengillik berar edilar. Do'konlar yopiq bo'lsalar ham, choyxonalar ochiq, kishilar o'rtaga gulxan solib, choyxonachining bachchasini gohi o'zlariga xon ko'tarib va gohi «xon qizi» deb ham qo'yadirlar. Xon saylag'uchilar orasida yosh yigitlar bor bo'lg'anidek, katta sallalik mullanamolar, yetmish yoshliq keksalar ham ko'rinadirlar... Qish kechalari juda uzun, shuning uchun choyxonalar obod; xalq lazzatlanib bachchaning tabarruklangan choyini ichadir, husinga tamoshlo qilib, xudoning qudratiga hayron qoladir...

Hasanali Ziyo shohichining tashqarisig'a kelib kirdi-da, mehmonxona darichasiga qaradi. Daricha tirqishidan ko'rilgan yorug'liq mehmonxonada kishi borliqni bildirar edi. Hasanali tuzatinib oldi va ichkariga kirdi. Ziyo shohichi namoz o'qumoq-

da bo'lib, mehmonxona chet kishidan xoli edi. Bu tasodufdan Hasanali so'yindi va Ziyo akaning namozni bitirishini kutib o'l-turdi. Ziyo shohichi yonig'a salom berib joynamozdan orqasig'a qarab qo'ydi. Fotihaga qo'l ko'tardi. Fotihadan so'ng kelib Hasanali bilan so'rashdi:

- Keling, ota, tinchlikmi?
- Shukur, tinchlik.

Tancha tevaragiga olturishdilar. Birmuncha vaqt so'zsiz edilari. Ziyo shohichi bu vaqtsiz tashrifka tushuna olmay «nima qilib yurasan?» degandek etib, bir necha qayta Hasanaliga qarab oldi.

- Ajablanmangiz, boy aka, kelishimda bir majburiyat bor.
- Sizni Otabek yubordimi?
- Yo'q, o'zim keldim, boy aka.

Ziyo shohichi yana tushuna olmadi. To'g'risi ham Hasanalining bu kelishi Ziyo aka uchun yot bir ish edi. Chunki Hasanali Otabekning quli. Qullar bilan jiddiy muomalada bo'linmoq, ayniqsa Ziyo shohichilardek odamlarg'a favqulodda bir ish. Buning ustiga majburiyat ostida o'zicha kelishi...

Ziyo akaning boshi qotib, oxirda so'radi:

- Majburiyattingiz?

Hasanali kulimsirab oldi:

- Majburiyatimni eshitsangiz, balki ishonmassiz.
- Xo'sh.

- O'zingizga ma'lumki, - dedi tuzuklanib Hasanali, - Marg'i-lon kelganimizga yigirma besh kun, bir oylar chamasi fursat o'tdi. Shundan beri Otabek dardmand.

Ziyo aka ajablangan edi:

- Qanday dardmandlik, Otabek sog'-ku?
- To'g'ri aytasiz, - dedi Hasanali, - ammo men ham uning dardiga bir necha kunlab tushunmay yurgan edim.

- Xo'sh, dardi?

- Muhabbat.

- Muhabbat?

- Muhabbat! - deb takrorladi Hasanali. - Shu yigirma besh kunlik bir muddatning ichida ul butunlay odamgarchilikdan chiqayozdi. Bu o'rtada qanday tashvishlarga tushmadim, so'rasangiz.

- Kimga muhabbat qo'yg'an, xabaringiz bo'ldimi?

- Bo'ldi. Qutidorning qizig'a.
- Ha, ha-a! – deb yubordi Ziyo aka va bir oz o'ylang'an dan keyin so'radi: – Buni siz aniq bilasizmi?
- Aniq bilaman.
- O'zi aytdimi?
- O'zi aytmasa ham shunga yaqinlashtirdi.
- Otabek qizni qayerda ko'rgan?
- Afsuski, buni bila olmadim.

Hasanalining kelish majburiyati va nima uchun kelganligi Ziyo akaga yaxshi onglashildi ersa-da, yana shunday bo'lsa ham so'radi:

- Endi nima qilmoqchisiz?
- Huzuringizga kelishimning bosh sababi ham shundandir,
- dedi Hasanali. – Bu to'g'rig'a siz qanday yo'llar ko'rsatasiz va nima kengashlar berasiz, albatta, shunga qarab bir ish qilamiz, deb xizmatingizga keldim.

Ziyo aka o'ylab qoldi. Qiziq gap, deb bir-ikki qayta nos otib oldi. Bu orada Hasanali boshdan-oyoq hikoyani so'zlab chiqdi.

- Nozik gap, – dedi oxirda Ziyo aka, – agar biz Otabekni bu yerdan uylandirib qo'ysaq, hoji bizdan xafa bo'lmasmikin?

– Ko'b yashang, boy aka. Qulingiz ham bu to'g'rida ko'b o'y ladim. Xafa bo'lsa nima chorakim, biz shu ishka majbur bo'lg'an bo'lsaq. Shuning bilan birga Yusufbek hoji ham unchalik aqlsiz kishilardan emaski, bu gapka xafa bo'lsa. Ammo men qutidor ko'nadimi, yo'qmi, deb bu tomonni o'ylab turibman?

Ziyo aka yana o'ylanib bosh qashindi:

- Aytkaningizdek masalaning bu tarafi ham nozik, – dedi, – ammo qutidorning Otabekka qarashini yaxshi bilsam ham o'rta da yirog'liq masalasi bor... Qizimni musofirga bermayman, deb qo'yarmikin, bilmadim...

– Menimcha, qutidorning oldidan bir yo'li o'tilsin, – dedi Hasanali, – agarda ko'nib xo'b desa-ku xayr, ko'nmag'an taqdirda bu xabarni Otabekka yetkuzsak, zora shuning bilan ko'ngli sovib tushsa.

Hasanalining bu so'zi Ziyo akaga ham ma'qul bo'lib tushdi:

- Bo'lmasa, qutidornikiga qachon borilsin, deysiz?
- Bundagi ixtiyor sizdadir.

Ziyo aka o'ylab turdi-da, yuziga kulgi chiqardi:

- Hozir boramiz, - dedi, - biz ham umrda bir sovchiliq qilayliq. Ziyo aka kiyinish uchun qo'zg'algan edi. Hasanali undan so'radi:

- Manim ham birga borg'anim ma'qulmi yoki yolg'iz o'zingiz?
- Ziyo aka qo'l silkib:
- Sizning borishingizdan zarar yo'q, - dedi.

8. Qutlug' bo'lsin!

...Ziyo shohichining kulib aytkan so'zlariga qutidor sira ham tushunmas va kutilmagan mehmonlarning kelish sababini so'ramoqdan iymanar edi.

- Olovni qo'yaturib, qudalarg'a dasturxon olib chiqingiz.

Ziyo shohichining bu kulguligidan so'ng qutidor tanchaga olov qalashni qo'yib, dasturxon buyurish uchun ichkariga qo'zg'aldi. Uning ketidan Hasanali: «Taqdir bitkan bo'lsin-da», - deb qo'yg'an edi, shohichi qat'iy qilib: «Inshooloh bitar, shundog' yigitni kuyavlikka qabul qilmag'an bir kishini biz odamg'a sanamaymiz», - dedi.

Qutidor qaytib chiqdi... Ziyo aka bilan Hasanali ma'noliq qilib bir-birlariga qarashib olmoqda edilar. Qutidor, ayniqsa, Ziyo akaning og'zini poylab, ko'ngli chaqirilmag'an mehmonlardan tushunmog'i qiyin bo'lg'an bir ma'noni sezmakda edi. Oradagi so'zsizlik uzoqqa cho'zila bergach, qutidor Hasanalidan so'radi:

- Bek salomatmi?

Ziyo aka so'z o'nqovi kelganini payqab Hasanalining jim turishig'a ishorat qildi va o'zi javob berdi:

- Bizning sizga chaqirilmag'an mehmon bo'lishimiz ham Otabekning sog'lig'i uchundir.

Qutidor bu javobdan bir narsa tushunolmadи va shuning uchun qaytalab so'radi:

- Otabek sog'mi?

- Bu kungacha Otabek salomat, - dedi Ziyo aka salmoqlab, - ammo bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda qolq'ang'a o'xshaydir.

Qutidor yana tushunolmay taajjub bilan mehmonlarga qarab oldi.

- Tushunolmadim...

- Ya'ni Otabek bu kungacha salomat, - dedi Ziyo aka yana. - Ammo mundan keyingi sog'lig'i sizning qo'lingizda...

- Menim qo'limga?
- Sizning ixtiyoriningizda.

- Otabek kabi bir yigitning sog'lig'i har bir aqlli kishi uchun maqsad bo'lsa ham, - dedi taajjub bilan qutidor, - lekin so'zinzigining shunisi qiziqdirkim, bir yigitning sog'lig'i ikkinchi bir kishining ixtiyorida bo'lsin.

Ziyo aka boyag'i vaziyatini buzmadi:

- Ajablanmangiz, o'rtoq, - dedi, - bekning mundan keyingi sog'lig'i sizning ixtiyoriningizda; bu o'yin emas - to'g'ri gap.

Qutidor to'sindan muddaoning kim va nima to'g'risida bo'lg'anlig'ini payqab qoldi va o'zida bir turlik o'ngg'aysizlik sezdi. Ziyo aka To'ybekanining yozg'an dasturxonini tuzatib, kulchalarni sindirdi. Hasanali bilan qutidorni nong'a taklif qilib o'zi maqsadni ochiqroq onglatmoqchi bo'ldi:

- Muhabbat degan narsa juda oz kishilarga nasib bo'ladirg'an bir durri bebahodir, - dedi Ziyo aka. - Qadrondingiz Yusufbek hojining o'g'li Otabek bir necha kunlardan buyon pinhoniy bir dard bilan og'rir edi. Ko'rinishda uning quli, ammo haqiqatda Otabekning ma'naviy padari bo'lg'an Hasanali ota uning maxfiy dardining asli omilini izlaydir, bekning o'zi bo'lsa o'z holi to'g'risida hech narsa sezdirmay dardini yashiradir. Shundog' qilib xo'jasig'a ixloslik Hasanalining tajribalik kuzatishidan bekning maxfiy dardi uzoqqa qocholmay, natijada sir ochiladir... Shar'i'at ishiga sharm yo'q, deydirlar o'rtoq, agarchi siz bilan menga birmuncha og'irroq bo'lsa ham, yana so'zlab o'tishga hojat bor: kunlardan bir kun taqdir shamoli yuradir-da, bir kimsaning iffat pardasi ostida o'lturgan qizining yuzidagi niqobni ko'tarib, ikkinchi tomondan bizning Otabekni shu afifaga¹ ro'baro' qiladir. Shu daqiqadan boshlab bekda u afifaga qarshi bir ishq, ham chin bir ishq tug'uladir...

Ziyo shohichi o'z tomonidan ham yana birmuncha gaplarni qo'shib, chatib, so'zini tugatdi. Qutidor yaxshig'ina o'ngg'aysizlang'an edi. Qutidorg'ina emas, sovchilar ham o'ngg'aysizlang'an edilar. Masalaning noziklig'iga uchavlari ham tushunarlar va

¹ Afifa - pokiza qiz.

shuning uchun ittifoq qilg'andek chuqur bir sukutka ketkan edilar.

Garchi muddao kun kabi oshkora bo'lg'an bo'lsa ham, nima uchundir qutidor yana o'zini tag'ofilg'a solib so'radi:

– U kimning qizi emish?

Ziyo shohichi qutidor tarafidan o'ziga beriladirgan shu savolni kutib turg'an edi.

– Sizning karimangiz, – dedi.

Qutidor o'zining joysiz savoldidan o'kinib yerga qaradi. O'rta-da tag'in so'zsizlik, o'ngg'aysizlik boshlandi. Bir necha fursat shu yo'sun jimgina o'lturishkandan keyin yana Ziyo shohichining o'ziga gapirishka to'g'ri keldi:

– Biz o'zimizning bu kelishimizda sizning uchun dunyoga or-zug'uliq bir o'g'ul hadiya etkanimizdek, inshoolloh, qaytishimizda ham Otabek uchun mujassamai iffat bo'lg'an bir rafiqa tuhfa qilarmiz.

Bu so'zdan keyin Hasanalining yuragi bezillay boshladi. Chunki shu daqiqada qutidor og'zidan yo rad va yo qabul javobi eshitar edi. Ikkinci tomonda, kutilmagan bu sovchiliqqa ishonishni-da, ishonmasni-da bilmay shoshib o'lturgan qutidor ham o'zining og'zig'a tikilib turg'uchi ikki kishiga qanday javob aytish uchun garangsigan edi.

– Otabek kabi bir yigitni o'g'ul qilish sharafiga noil bo'la olsam, o'zimni eng baxtlik otalardan sanar edim, – dedi niho-yat qutidor, – ammo bu to'g'ridag'i hamma ixtiyor o'z qo'limda bo'lmay orada ko'krak suti berib o'sdirg'an xotin ham bor... Bu ish uchun yolg'iz o'zim qabul javobi bersam-da, onasi bir chek-kada qoldirilsa, ehtimol, puxta ish qilmag'an bo'larmiz. Agar maslahat ko'rsalaringiz bu to'g'rida uning bilan kengashib ko'rар edim...

Qutidorning javobidan samimiyat va ixlos ma'nolari tomib turar edi. Javobni eshitkan sovchilarning tomiriga umid qonlari yugurib ketdi.

– Bu ot savdosi emas, umr savdosi birodar, – dedi Ziyo aka, – yangamiz bilan kengashingiz, Otabek va otasi to'g'rilarida bil-ganlaringizni so'zlangiz, shundan keyin xo'b o'ylashib bizga javob beringiz.

Shu gapdan keyin qutidor mehmonlarni qoldirib ichkariga kirdi. Kumushbibi uqlashqa yotqan edi. To'ybek bo'lsa o'zining

o'choq boshi yonidag'i uychasini titratib hurrak otar edi. Qutidor uy eshigini ochar ekan ayvonda o'zini kutib o'lturgen Oftob oyimg'a dedi:

– Sham'ni olib kir-chi oldimg'a.

Uy jihozga g'oyatda boy, go'yo muzaxona tusini berar edi. Taxmonda turlik rangda atlas va shohilardan qoplang'an ko'rpalari, taxmon toqchalarig'a uyligan paryostiqlar, qator-qator xitoyi jononlar: kosalar, ko'zalar, chinni choydishlar, laganlar, kumush qinlik xanjar va qilichlar, qalqon va siparlar, dorga soling'an turlik-turlik er va xotin kiyimlari: po'stin, chakmon va boshqalar, qip-qizil gilam va shohi ko'rpa chalar kishi ko'zini qamashdirar darajada edilar.

Oshiqib og'zini pojlag'an Oftob oyimg'a qutidor bir iljayib qo'ydi-da:

– Xotin, sen hali eshikdag'i sovchilardan xabarsizdirsani? – dedi.

Oftob oyim erining «sovchi» xabarini oddiygina qarshiladi, chunki endi ikki-uch yildan beri uylariga kun sayin sovchilar ja-moasi yog'ilib yotqanliqdan bu sovchilar ham o'shalarning biri-sidir, deb o'ylag'an edi:

– Xayrlik bo'lzin, kimlar sovchi?

Qutidor yana bir kulib qo'ydi:

– Ziyo shohichi, tag'in senga noma'lum bir kishi.

Oftob oyim bu kungi sovchilarning qutidorg'a boshqacharoq o'zgarish bergenlarini payqadi va buni erining samimiyat ham oshiqishidan sezdi:

– Kim uchun kelganlar?

– Bundan o'n besh kunlar ilgari biz bir Toshkandlik savdogar yigitni mehmon qilg'an edik, balki esingdadir?

– Esimda bor, To'ybek Maxtab kirgan yigit.

– O'ima, xotin, – dedi qutidor, – ana shu yigit uchun kelganlar.

Bu so'zdan Oftob oyim bezong'lab tushti va eriga qarshi rizosizlik vaziyatini oldi:

– Musofir-ku?

Oftob oyimning bu so'zi bilan qutidor bosh qashib oldi va umidsiz bir tovushda:

– Men ham shunisiga hayron bo'lib qoldim, – dedi. – Yo'qsa o'zi ayni biz qidirg'an, har to'g'rida ham yetuk bir yigit edi.

Oftob oyim boshqa xotinlarimizdek erining ra'yi va xohishini, umuman, butun shaxsini ehtirom qilg'uchi bir xotindir. Shuning uchun erining hozirg'i ra'yini garchi o'z tilagiga bus-butun zid topsa ham, yolg'iz «musofirlilik» masalasi bilangina gapka xotima bermay, boshqa taraflardan ham kamchiliklar topib asoslik suratda qutidorning Otabekka tomon haroratlanayozg'an yuragiga sovuq suv sepmakchi bo'ldi:

– O'zi qanday kishining o'g'li, otasi sizga tanishmi?

Oftob oyimning bu savoli o'zi uchun zararlik bo'lib chiqdi. Chunki qutidor Yusufbek hojining qanday kishi bo'lg'anlig'ini, bu kunda qaysi ishda ekanligini va o'ziga bo'lg'an munosabati ni mayda-chuyda tafsilotlari bilan so'zlab chiqib, so'zi oxirida: «Yigitning naslini aybsitib bo'lmaydir, to'g'risig'a ko'chkanda bu yigit naslan bizdan allaqancha yuqorida turadir», deb qo'ydi.

Oftob oyim endi ikkinchi turlik yo'l bilan ketdi:

– Uylanganmi, yo'qmi?

– Uylanmagan. Buni qaysidir bir majlisda uning qulidan eshitkan edim.

– Yoshi nechalarda bor?

– Ko'b bo'lsa, yigirma besh yoshlarda bo'lur, bo'lmasa, yigirma ikki-yigirma uchlardan oshqan emas.

– Nima majburiyatda bizga kuyav bo'lmoqchi, Toshkanddan qiz topilmag'anmi?

– Topilsa ham yoqtirmas ekan, – dedi qutidor va o'ngg'aysiz holatda voqeani shipshitib chiqdi. Masalaning bu yanglig' boshlanishig'a va buning ustiga erining moyillanishiga Oftob oyim nima deyishni bilmay qoldi. Tuzik, erining maylini anchagini dalil va sabablarga suyanib bo'lgan bir mayl ekanini onglag'an, kuyav bo'ladirg'an yigitni o'zlarig'a o'g'ulliqqa loyiq bir kimsa ekanini ham yaxshi tushungan edi, ammo hozir bu gaplardan ham ilgariroqda «musofirlilik» masalasi turar; bir necha yillardan beri muvofiq kuyav izlay-izlay nihoyat toshkandlik bir musofir ga berish xo'rlig'i Oftob oyim uchun og'ir edi.

– Endi qanday kengash berasan, xotin?

Oftob oyim o'z fikrini ochiq aytishka yuraksina olmas, erining ko'ngli olinishidan qo'rqrar, ammo – «musofir» masalasiga jon-u dildan qarshi edi.

– Siz muvofiq ko'rgan bir ishka qarshi tushib, ra'yingizni qaytarolmayman, – dedi ko'b o'ylag'andan keyin Oftob oyim, – chunki nima bo'lg'anda ham, sizning otaliq ismingiz bor, ham ko'broq ixtiyor sizning qo'lingizdadir. Men, albatta, ko'zingizning oqu qorasi bo'lg'an yolg'iz qizingizni yaramas, bo'limg'ir kishiga tutib berarsiz, deb bilmayman. Bu jihat bilan bu ishka rizolig'im bilinsa ham, biroq qarshiligidir shundadirki, kuyav toshkandlik bo'lg'andan so'ng qizingizni o'zi bilan birga olib ketar va siz bilan meni yolg'iz bolamizdan ayirar... Bunga qolg'anda sizni bilmasaam-da, ammo mening bunday judoliqqa sira toqatim yo'qdir... Mana shu tarafni yengilroq o'ylag'ang'a o'xshadingiz, jonim.

– So'zlarining to'g'ri, xotin, – dedi o'ylab qutidor, – lekin taqdir bitkandanmi, nimadan bo'lsa ham, bu yigitka qarshi ko'nglim jizzillab turadir. Bu fikrim senga ma'qul tushadimi, yo'qmi, harholda, biz endi uzoq o'ylashib o'turmayliq-da, o'z xohishimizcha qilib javob beraylik: masalan,sovchilarg'a rizolig'imizni bildirib, ammo Kumushni Marg'ilondan olib ketmaslikni shart qilayliq. Agar shartimizni qabul qilsalar, yolg'iz bolamiz ikki bo'lib – ayni bizning muddaomiz; yo'q, qabul qilmasalar, ul vaqtida kinalari o'zlaridan bo'lsin, mana bu maslahatka nima deysan, xotin?

– Musofirlig'i?

– Biz ta'nani kuyav qilmaymiz, – dedi qutidor, – bizga chin yigit kerak, xalq «musofirga berdi» deb so'z qilsa, qilsin.

Oftob oyim eridagi maylni boshdayoq payqag'an edi, shuning uchun tilar-tilamas «o'zingiz bilasiz» javobini berdi. Javobni olib qutidor sovchilar oldig'a chiqdi va ma'lum shartni ularga e'lon qildi. Bu shartni Otobek ismidan Ziyo shohichi qabul etib, qutidorni Otobekdek bir yigitni kuyav qilishi bilan tabrikadi va shu takallufsiz sovchiliq ila umr savdosi bitkan hisoblandi. Ikki yoshning muhabbatlik, uvalik-juvalik bo'lishlarig'a duo qiling'ach, sovchilarg'a zarrin to'nlar kiydirildi. Hasanali qutidorg'a o'zining minnatdorchiligini aytib tugata olmas, so'z oralarida uni duolar bilan g'arq etmakda edi.

– To'nlar muborak bo'lsin!

– Sizga kuyav o'g'ul muborak bo'lsin!

Qutidor ixlos va samimiyat bilan:

– Qutlug' bo'lsin! – dedi.

9. Qarshilash

Bu kungi kutilmagan tun Hasanali otani gangitkan, uning keksa ko'zlari uyqu bilan tamom chaplashib olg'an edilar. Ul bu xabarni ertaga ertalab qaysi yo'sun bilan bekka bildirish yo'llarini o'ylar edi. Bu favqulodda so'yinch xabarni bekning qaysi yo'sunda qarshilashini o'ylar edi. Bu xabarni eshitish bilan Otabekda ko'rildirgan o'zgarishlarni, hollarni, harakatlarni... – barchasini birma-bir ko'nglidan kechirar edi. Bu gapni eshitkach, haftalab hujra ichidan chiqmay yotqan bekni ko'chalarda, bozorlarda, qutidor uylarida shodlanib, ruhlanib yurganini ko'rар edi. Bu o'ylarni tugatkandan keyin uning ko'zlari uyqu sari yumila boshlab, qarshisig'a Otabek kelib to'xtar edi: «Ota, men sizning bu qilg'an yaxshilik'ingizni sira unutmasman», deb minnatdorlik qilg'andek bo'lar edi. Hasanali uyg'onib ketar va qaytadan shu to'g'rida o'ylab boshlar edi: «Bechora. Suyganing to'g'risida o'lay-o'lay boshlaring og'rib, ohlar tortib yotadirg'andirsan... Yordamching yo'qlig'idan umiding kesilib, hasratingni kimga aytishni bilmaydirg'andirsan. Qayg'irma, begin. Hasanali otang u to'g'rida ham seni yodidan chiqarmadi... Bu kecha sening qayg'uлиq kechalarining eng keyingisi va oydinliq ham she'riyatlik tunlaringning arafasidir, begin».

Hasanalining ko'zlari tag'in uyqug'a ketar, qarshisig'a Otabek bilan ko'hlik, ko'r kam bir qiz kelib chiqar va ikkisi unga qarab il-jayishar edilar: «Bizning chin otamizsiz» degandek bo'lar edilar. Hasanalining yana uyqusi qochar edi.

– Yoshim oltmishto'rtka yetdi, o'g'ul-qizim bo'lmadidi... Dunyodan charog'chisiz boraman... Darvoqi' Otabek menga o'g'ulliq qilmasmi, xotini menga qiz bo'lmasmi, ularning bolalari meni «bobo» deb ketimdan yugurmasmikinlar? Tuproq ostlarida unutilib yotqan kezlarimda: «Bir vaqt Hasanali otamiz ham bor edi», deb yodlasalar, yaxshiliq bilan eslasalar, yetar menga shu.

Tunlar uzoq, tongni otdirib, Otabekni quvondirishg'acha sabr chidamas, ko'z yumishg'a haligidek xayollar mone' bo'lar edilar. Shu yo'sun yarim uyqu holatda tongni otdirib so'yintirish soatlari ham yetdi.

Choydan keyin hujrasiga chiqib ketkan Hasanali qo'l tug'ida bir narsa bilan kirib, bek qarshisig'a o'lturdi. Otabekdagi sukut,

xayol, fikr kabi holatlarni yulib, yulqib olib, ular o'rniga chechak donalari ekib, umid suvlari sepmakchi edi. Hasanali:

– Endi muborak bo'lsin sizga, – dedi.

Otabek tushunolmay Hasanaliga qaradi. Hasanali iljaygan ko'yi qo'l tug'idag'i zarrin choponni olib sandal ustiga qo'ydi.

– Bu qanday chopon? – deb so'radi bek.

– Muborak bo'lsin, dedim-ku.

– Nima muborak bo'lsin?

– Sizga iffatlik va sevimlik rafiqqa bilan qutidordek qayin ota, Hasanaliga kelin.

Otabek qiziq holatda qoldi: bir turlik titrab ketdi, ko'zlar qididan chiqar darajaga yetdi. G'ayriixtiyoriy qo'zg'alib o'lturgandan keyin so'radi:

– Bu nima degan so'zingiz?

– Nima deganimni so'ramangiz va deganimga ishonaberингиз, – dedi kulib Hasanali, – men sizni qutidorning qizig'a uylanadirishka qaror qilib, qarorimni ham bu kun kechasi Ziyo shohichi bilan amalga oshirdim... ya'ni qutidorning qizig'a sizning uchun unashib keldik.

Otabek gangib shoshib so'radi:

– Qaysi qizig'a unashib keldingiz?

– Qutidorning yolg'iz qizig'a, – dedi Hasanali, – bundan xorjam bo'lingiz, bek. Ziyo shohichi ertalabki choyni ichib borarman degan edi, biz uning bilan hali to'y kengashlarini qilamiz.

Otabekning tusida xursand va xafaligi majhul bir holat bor edi. Unashish masalasiga qarshi tushmaganidek, so'yinchini ham oshkor qilmadi...

* * *

Kumushbibi uyqudan turib, favqulodda bir holga uchraydir:

– Bir kechada hammaning tushiga «to'y» kirib chiq'an.

To'y uchun yangi ko'rpalari qoplamoqchi bo'ladirlar, parto'shaklar olmoqchi bo'ladirlar, kuyav uchun qanday kiyim yarashmog'i ham bahs qilinadir. Oftob oyim eriga oltin kamar olmoqqa buyuradir... Tavba, demay chora yo'q: Oftob oyimlarning kuyavlari kim, qaysi qizlarini erga beradirlar, ularning Kumushdan ham boshqa qizlari bormi? – Ularning qizlari yolg'iz, demak, Kumush erga beriladir... Tushunarlik gap emas:

- Erga kim tegadir?
- Kumush.
- Kumushbibi kuyavni yoqtiradirmi, yo'qmi? Bu to'g'rida uning fikrini bilish kerak emasmi?
- So'zlash ham kerak emas, bildirish ham.
- Nega?
- Chunki odat shul! Kumush ota-onha yoqtirg'an kishiga rozi bo'lish uchun majbur!

Kumushbibi kuyavning kim bo'lg'anlig'ini To'ybekaning shu so'zlaridan so'ng payqab oldi:

- Mana bekachim, - dedi kulib To'ybeka. - To'ybeka opangni sen hech narsaga sanamaysan. Biroq uning nafsila mrda karomati bor. Opang bir narsani tiliga va yo ko'ngliga oldimi, darrav farishtalar «omin!» deydirlar. Anovi kungi yosh mehmonni senga maxtasam achchig'landing, ammo kelib-kelib bu kun seni o'shangga berdilar... Endi mundan keyin To'ybeka opangg'a ixlos qo'y, bekachim!

Bu xabarni eshitkuchi Kumushbibining qora ko'zlarini jiq yos-hg'a to'lib, kipraklari yosh bilan belandilar.

- Yig'lama, bekachim, - dedi To'ybeka, - biz bilamiz sizning ko'z yoshlaringizning nimaga ekanin: erlar so'yinganda kulsalar, sizga o'xhash qizlar yig'laydirlar; sizning yig'lag'aningiz - qu-vong'aningiz... Meni erga bergenlarida senga o'xhash men ham yig'lag'an edim, ammo ichimdan nikoh kunining tezroq kelishini kuta-kuta o'lgan edim.

- Toqatim tugadi, opa, - dedi Kumush, - ortiq so'zlamangiz.
 - So'zlamayman, - dedi To'ybeka, - lekin sirasini so'zlayman... Oh, ko'rsang edi bir kuyavni. Qanday chiroylik, qanday aqllik ekanini bilar eding, bekachim. Yulduzingiz nax bir-biringizga to'g'ri tushkan ekan, ikkingizning ham bir-biravingizdan kamligingiz yo'q. Kumushbibi ortiq chidalmadi, qo'rqnunch bir tovush bilan hayqirdi:

- Oh, o'laman, ko'b so'zlama!
 Kumushning bu tovshig'a Oftob oyim bilan Oysha kampir uy-dan yugurishib chiqdilar:

- Nima bo'ldi, nima bo'ldi?
 Kumushbibi onasi bilan bibisining uydan chiqishlari ila bo-shini sandalning ko'rpasiga burkab, yotib oldi. To'ybeka juda qo'rqqan edi:

- Qallig'i to'g'risida so'z ochqan edim, men bilan urishdi.
- Oftob oyim To'ybekani qarg'ab berdi:
- Sen aqlsiz o'lqur, Kumushni uyaltirg'ansan! Tinch yursang seni birav bir nima qiladimi? Bor, ishingga bor!

Onalar Kumushning bu hayqirig'ini uylalg'ang'a yo'ydilar-da, yana uyg'a kirib bisot kavlashka, to'y hozirligini ko'rishka mashg'ul bo'ldilar.

Kumushbibi bir necha fursatkacha shu ko'yi burkanib yotdi. So'ngra o'rnidan turib, tashqari havlig'a qarab ketdi. Ko'b yig'lag'anliqdan ko'zlari qizarg'an, qovoqlari shishkan, yuzlar bo'rtkan edi. Ammo bu o'zgarishlar uning husnini, latofatini bir zarra ham kamitmay, balki o'n qayta oshirg'an edilar. Tashqarig'a chiqg'andan keyin ayvonning tumshug'ig'a kelib olturdi va o'ng qo'lining kaftiga yuzini olib fikrga toldi. Shu holda uzoq qoldi. Shundan keyin ul qo'lini yuzidan bo'shatdi-da, entikib dam oldi va kimnidir izlagandek, kimnidir kutkandek tevaragiga qarab qo'ydi...

- Ariq bo'yi, sirlik ariq bo'yi.

Yoshliq ko'zlar ariq bo'yig'a tushib, nozik oyoqlar ariq bo'yi tomong'a harakatlandilar. Ul ariq bo'yig'a yetkach, ma'lum o'ringa sakrab o'tdi-da, cho'nqaydi. Bir hovuch suv olib yuzidan to'kib tushirdi va ohistagina yo'lak tomong'a qarab olg'andan keyin suvning oqishig'a ko'zini tikdi. Kumushning dardini hech kim bilmas, uning xayoliga hech kim tushunmas, magar shu ariq bo'yi tushungandek, bilgandek... Sirlik ariq bo'yi unga nimalarnidir so'zlar, undan nimalarnidir tinglar, bunga chetdan hech kim voqif bo'la olmaydir-da, bo'lmog'i ham mumkin emas.

Ko'zlaridan oqqan marvarid tomchilarini shu sirlik ariq suvi bilan yuvdi, bir martabagina yuvdi emas – qaytalab-qaytalab yuvdi. Boyag'i achchig'idan birmuncha tinchlanib, ko'z qizilliqlari ketkan holda bitta-bitta bosib ichkariga qaytdi.

10. To'y, qizlar majlisi

Qutidorning tashqarisig'a er mehmonlar, ichkarisiga xotin mehmonlar to'lg'anlar, ular quyuq, suyuq oshlar, holva, nisholdalar bilan izzatlanadirlar. Tashqarida bir qo'sha sozandalar du-

tor, tanbur, g'ijjak, rubob, nay va amsoli¹ sozlar bilan dunyoga jon suvi sepib shaharning mashhur hofizlari ashula aytadirlar. To'y juda ham ruhlik...

Ichkarida xotinlar majlisi: onalarcha aytkanda, ular qumtuproqdek ko'b, biroq majlisning borishida tartib yo'q, havli yuzi va uylar xotinlar bilan to'lg'an, qaysi havli yuzida bir tovoq oshni yeb o'l turadir, kim yig'lag'an bolasini ovitish bilan ovora, birav yor-yor o'qub, tag'in bittasining quvonchi ichiga sig'may xaxolab dunyoni buzadir, xullas, bag'-bug' yetti qat ko'kdan oshadir...

Oftob oyim qayg'uliroq, tuni bir oz siniqqansumon... Mehmon kutib charchag'anidanmi, nimadan bo'lsa ham, juda kalavlagan, ba'zan qiladirk'an ishidan ham yanglishib ketkani, masalan, uyga kirmakchi bo'lib tavanxonaga kirib qolg'ani ko'rildir. To'yla kelgan xotinlarning «To'ylar muborak, kuyav o'g'ul muborak!» deb so'rashlarig'a ham ishonchsiz bir ohangda «Qutlug' bo'lsin», deydir.

Oftob oyim donxonaning eshididan turib xotinlar orasidan kimnidir o'z yonig'a chaqirdi. Yoshi ellidan oshqan, kulgusi ichiga to'lib toshqan bir xotinni duvurdan² chiqib, o'ziga qarab yurganini ko'rgandan keyin donxonag'a kirdi. Xotin ham ichkariga kirkach, Oftob oyim eshikni qiya bekladi-da, qayg'uliq bir boqish bilan xoting'a qaradi.

- Nega qayg'uliq ko'rinasan, Oftob?

Oftob oyim uzoq tin olib eshikka qaradi va yarim tovush bilan:

- Shu choqda ichimga charog' yoqsalar ham yorimaydirda, egachi, - dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

- Nega?

- Qizim to'g'risidan...

- Qizingg'a nima bo'ldi?

- Unashilg'anig'a bu kun yettinchi kun, - dedi Oftob oyim, - shundan beri Kumushingiz tun ham yig'laydi, kun ham, sababini so'rasam sira javob bermaydir-da, do'lonadek ko'z yoshisini oqiza beradir. Bu kun tag'in yig'isi oshib tushdi. Haytovur yalinib, yalpog'lanib arang hammomga yubordiq.

Xotin Oftob oyimning bu gapidan hayron bo'ldi va o'ylab so'radi:

¹ Amsol – o'xshashlar, monandlar.

² Duvur – davra, sahn, o'rta.

- Nima balo, kuyaving ko'rksizmi?
- O'zim ko'rmadim, - dedi Oftob oyim, - ammo ko'rguchilar ning so'zlariga qarag'anda o'xshashsiz ko'rkam, tengsiz aqli bir yigit emish... Otasining o'zi yigitni yaxshi ko'rib kuyav qilg'an edi.
- Kumushning o'zi yigit to'g'risidan hech narsa bilmaydirmi?
- Biladir, - dedi oyim - uning oldida biz jo'rttaga kuyavni maxtashamiz, lekin bu maxtovlarni eshitgusi kelmay, qaytag'a yig'isinig'ina ortdiradir.

Xotinning ham bu gapdan hayrati ortdi va bunda qanday sir borlig'ig'a aqli yetmadi. Oftob oyimni yupatish uchun o'tkan-ketkandan va boshda yig'lab erga tekkan qizlarning chimildiqda yigit bilan apoq-chapoq bo'l shib ketkanlaridan hikoya qildi:

- Qayg'irma, Oftob, - dedi, - kuyaving bunchalik suluv bo'lsa, gap-so'zda tenggi bo'lmasa, hali chimildiqda qizingning pechak guldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz.

- Oh, opajon, - dedi umidsizcha oyim, - manim bunga ko'nglim chopmaydir.

- Chopsin, Oftob. Men bunday yig'loq qizlarning ko'pini ko'r dim, shunday qizlarning uyalmay-suyalmay chimildiqda hatto yigitdan ham ortdirib harakat qilg'anlarini ham ko'rdim, sening qizing ham shularning bittasi, qayg'irma, Oftob.

- Ilahi shunday bo'lsin-da.

- Bo'ladi-bo'ladi, - dedi kulib xotin, - shoshmachi, Oftob. Agar qizing men aytkandek o'zgarib ketsa, menga nima berar eding?

- Sizga bosh-oyog' kiyim.

- So'zingdan qaytma, Oftob. Pechak guldek bo'lib eriga chirmashqanini ko'rarmiz hali, xudo ko'rsatsa, bor, o'ynab-kulib mehmonlaringni kut!..

Shundan keyin ikkavi donxonadan chiqib xotinlar orasiga kirdi.

* * *

Qizlar majlisi – gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi! Bu uyda – Kumushbibining tog'asining uyida qizlar majlisi, gullar majlisi!

Bu uyda o'ttuz-qirq chamaliq qizlar yig'ilg'anlar, yig'ilishdan maqsad: qizlar o'zlarining eng latif, eng go'zal bir a'zolarini bu kun xotinliq olamiga uzatmoqchidirlar. Bu uzatish majlisini jon-

lik, ruhlik o'tkazmak uchun barcha qizlar o'zlarining eng asil, eng nafis kiyimlarini kiyib, favqulodda yasanib, husn olamini yana bir qat, yana bir qayta bejabdirlar. Agar bu uyga kirib, bu majlis a'zolarini bir martaba ko'zdan kechirsangiz, hozirdanoq aytib qo'yish mumkinki, albatta esingiz chiqib ketar:

– Bu gulmi ko'hlik? Yo'q narigisi! Undan ko'ra bunisi! Barisidan ham o'ttasi!.. Ana shunday qilib esdan ham ajrarsiz, gul tanlashda bir qarorg'a kelalmay el ichida kulgiga ham qolursiz, rasvo ham bo'lursiz.

Mana, majlis a'zolari shunaqangg'i bir-biravidan o'toq malaklar, parilar edilar. Majlisning shoirlari, o'yinchilari, childirma va dutorchilari – barchasi ham hozir bo'lib, faqat Kumushbibi gina hammomdan qaytmag'an edi. Shuning uchun majlis ochilmag'an, ochilsa ham ruhsizroq, Kumush kelgach, majliska ruh kirishiga barcha ishonadir va uni to'zimsizlanib kutadir.

Kimdir, oradan bittasi «kelishdi!» deb yubordi. Barcha qizlar uyning darichasi yonig'a uymalashib havlig'a qaradilar. Chindan ham ul yonida ikki yangasi bilan kelgan edi. Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, ul kelsin edi-da, agar chindan ham shu qizni sevgan bo'lsa, suyganini bir ko'rsin edi: hammom bilan ul... faqat jong'ina so'raydir, majruh ko'kslarga o'qqina ota-dir... Boshdag'i oq shohi ro'y mol, ichdag'i oq shohi ko'ynak, ust-dagi oq kumush zarrin sirilgan po'stin, baqbaqalarni o'rab o'pib turg'an yoqa qunduzlarining kelishkani, solinib tushkan qora jinggila sochlarning bo'yin tevaragiga chirmashqani, xom nuqra yuzlarning bo'g'riqqani...

Yangalar Kumushni havlidan turib qizlarg'a topshirdilar:

– Mana Kumushbibi – sizlarga, qizlar! Kumushning ko'nglini yaxshilab ochinglar, qizlar!

Ikki-uch qiz chopib havlig'a tushdilar-da, Kumushbibidan paranjini olib uyga boshladilar. Yangalar Kumushni qizlarg'a topshirib ketdilar. Havli er va xotindan bo'sh, yolg'iz qizlarg'ag'i-na xoslanib qoldi.

Kumushbibi boshlag'uchi qizlar bilan uyga kirdi, undan ong-qan atir islari bilan uy to'ldi. Qizlar o'zlarining bir turlikkina so'zlashishlari bilan Kumush ila ko'risha boshladilar:

– Esonmisiz, sarupolar muborak?

Kumushbibining qizlarg'a bergen javobi eshitilar-eshitilmaslik edi:

– *Qutlug'*...

Kumushbibi uyning to'riga o'tquzildi. Qizlar uyning tevaragi ga o'l turishib olg'andan keyin orag'a nima uchundir bir jimjitlik kirdi. Qizlar ma'nolik qilib yer ostidan Kumushka qaraydirlar. Majlisda bir xil ma'yusiyat. Qizlar nimani o'ylaydirlar va nima to'g'risida ma'yuslanadirlar, bu ersa qizlarning bizga nomalum bo'lg'an ichki sirlaridir.

Qizlar ipka chizilg'an guldek uy tevaragini olg'anlar, buning ustiga yovoshliq, o'ychanliq ularning tuslariga ma'naviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz husn qo'shqan edi. Agar biz shu kezda zarshunosliq uchun yeng shimarsak, ya'ni gulni guldan ajratdurg'an bo'lsaq, boyag'idek esankirab, mutaraddid¹

qolmaymiz, chunki Kumushbibi lolalar ichidagi bir gul va yo yulduzlar orasidagi to'lg'an oy edi.

Orada hamon boyag'i jimjitlik hukm surar edi.

Har bir majlisning jonlandirg'uchi, idora qilg'uchi bir-ikki qahramoni bor bo'lganidek, bu qizlar majlisi ham shunday qahramonlardan xoli emas edi. Majlisni bunchalik ruhsizlanib, ma'yusiyat ichida qolishig'a Gulsin (Gulsum)bibi chidab turolmadi:

– Biz nima uchun yig'ildiq-da, nimaga yer chizishib o'l turamiz! – dedi. – Biz bu yerga aza ochqali keldikmi?

Gulsinning yonig'a Xonimbo'sh qo'shilishdi:

– Ko'b o'ylashmang, o'rtoqlar! – dedi. – Baribir, bu gap ham mamizning ham boshimizda bor! Tur, Savra! Havlig'a olov yoqib childirmangni qizit! Anorgul, sen dutoringni ol! Kumushbibi, siz uncha xayol surmang, kulib o'lturing. Baribir, ertaga joysiz chekkan qayg'ingizdan o'kinarsiz! – dedi-da, majlisni ost-ust kuldrib yubordi. Kumushbibi ham ixtiyorlik, ixtiyorsiz bu kul gullikka tortilib, uning yovoshqina iljayishidan yoqtdek lablari ostidagi sadaf kabi oq tishlari bir oz ko'riniq qo'ydilar.

Shu gapdan keyin majliska kutilmagan bir ruh kirdi. Anor gulning qo'lidaq'i dutor «O'rtoqlar» kuyini tanlarga larza berib, tarona qildi. Xonimbibi qizlarg'a qistatib o'l turmay o'rnidan sakrab turdi-da, o'ynab ham ketdi. Dutor yonig'a childirmaning

¹ Mutaraddid – taraddudlanish, ikkilanish.

chertmagi kelib qo'shilg'andan keyin bazm tag'in ham jonlandi. Chapaklar ham ko'tarildi. O'yin qizib borar edi, uyning daricha eshiklari beklanib, toqchalarg'a sham' yoqilg'andan so'ng, bazmning ruhi yana oshdi. Yel bilan o'ynashib yong'an sham' nuri qizlarni allaqanday ajib holatka qo'ymoqda, majlis ersa «Alif laylo» hikoyalaridagi «parilar» bazmini xotirlatmoqda edi. Dutor «Ifor» kuyini chalib, childirma ham nozik yo'l bilan unga qo'shilisha bordi. O'yin ham bir turlik nazokat kasb etib, Gulsinbibi yo'rg'alay ketdi. Dutor ko'ngilning allaqanday ingichka joyini qitiqlaydir, childirma yurakni nimagadir oshiqdirib, Gulsin qizning yo'rg'alashi borliq a'zoni zirillatadir. Bazm juda qiziq, juda ko'ngillik edi.

Kumushbibini ham bu qiziq bazmdan boshqalardek hissa oladir, so'yinib quvonadir, deb o'ylanmasin, chunki vujudi qizlar bazmi ichida bo'lsa ham, xayoli allaqayoqlarda uchib yurgandek, ko'zлari o'ynag'uchi qizlarda bo'lsa ham, ammo haqiqatda boshqa bir narsani ko'rgandek... Ko'rinishdan natija chiqarib aytkanda, bu qiziq majlis uning uchun bazm o'rnini emas, aza joyini tutqandek...

Ikki soatlik qiziq bir bazmdan so'ng qizlar charchadilar-da, o'yinni to'xtatdilar. Gulsin bilan Xonimbibi endi dutor bilan qo'shiqqa olturdilar. Gulsin o'zining qo'ng'uroqdek tovshi bilan «Yig'larman» kuyidan boshladi:

*O'rtoqlarim, qo'lg'a olsam torimni,
Beixtiyor yodlaydirman yorimni!*

Ikkinci qaytarib aytishda unga Xonimbibi qo'shilishdi. Bir turlik, bir ohanglik nafis, musiqaviy tovushlar kishining borliq vujudiga, qon tomirlarig'a ajoyib bir o'zgarish bergen edilar. Shu choqqacha mo'ltayib, xayol ichida sho'ng'ib olturg'an Kumushbibibi bir seskandi-da, qo'shiqchi qizlarg'a qaradi.

Qizlar ikkinchi baytka o'tdilar:

*Bir ko'rini yag'mo¹ qilg'an ko'nglimni,
Qaytib yana ko'ralmadim norimni!*

¹ Yag'mo – asir, talon-toroj.

Shu vaqt kutilmagan joyda Kumushning ikki ko'zi jiq yoshqa to'lg'an edi. Uchunchiga o'tdilar:

*Agar ko'rsam edi yana yorimni,
Bag'ishlardim hama yo'qu borimni!*

To'rtinchi:

*Bilurmikin, bilmasmikin u zolim:
Kunlar-tunlar tortqan ohu zorimni!*

Kumush toqatsizlang'an edi... Beshinchi:

*Chinin aytинг о'rtoqlарим менга siz,
Qayta boshdan ko'rарманни yоримни?*

Keyingi:

*Ketdi toqat, ketdi sabrim... ketdilar...
Sindirarman urib yerga torimni!*

Bu keyingi baytka qulq solg'uchi qolmadi. Chunki yonidagi qizg'a osilib yig'lay boshlag'an Kumushbibiga har kim tajjubda, har kimming ko'zi, qulog'i shunda edi.

- Nima bo'ldi, Kumush?
- Nega yig'laysiz, Kumush opa?
- Birar joying og'riyirmi, Kumush?

Kumushbibi o'z ustiga duv yig'ilg'an qizlarga ko'zini ochib qaradi-da, hushyor tortqanlardek bir harakat qilib qo'ydi va teztez cho'ntagidan ro'y molini olib ko'z yoshisini quritdi.

- Nega yig'lading-a?

Bu savolni berguchi Gulsinga Kumush kuch bilan iljayib qaradi-da:

- O'zim... – dedi.
 - Voy sho'rginangga sho'rva to'kilsin, Kumush! – dedi Gulsin.
 - Men shunday erni topib teksam, boshim ko'kka yetar edi!
- Gulsinning gapiga qizlar kulishdilar. Kumush juda xafa ko'riganlikdan uning ko'nglini ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Shuning

uchun boshqa o'yinlarni qo'yaturib majlisning eng qiziq tarafi bo'lib sanalg'an lapar aytishka ko'chdilar. Gulsin kuyav ro'lini o'ynar, Xonimbibi Kumush ro'lida, ikkisining bir-birisiga qarab o'qishqan laparlari barchani kuldirib, ichaklarni uzar darajada. Biroq Kumushning tishining oqini ko'rish juda qiyin, uning hamma ishi faqat mungg'ayib xayollanishqina...

Qizlarga to'yxonadan oshlar, tavanlar kelib tortildi. Oshdan keyin yangalar kelib, qizlardan Kumushni so'radilar. Qizlarning, «Yo'q, biz Kumushbibini sizlarga bermaymiz!» deb o'ynab ayt-kan so'zları Kumushbibiga chindek bo'lib eshitilar, yangalar bilan uydan chiqar ekan, ko'mak so'rag'andek qizlarga termulib qarar edi. Shu yo'sun qizlar o'zlarining bir o'rtoqlarini xotinliq dunyosiga uzatib, majlisdan tarqalishdilar.

11. Kutilmagan baxt

Kumushbibidan vakolat olish ham juda qiyin bo'ldi. Domlaning: «Sizkim Kumushbibi Mirzakarim qizi, nafsingizni tosh-kandlik musulmon Otobek Yusufbek hoji o'g'lig'a bag'ishlamoq vakolatini amakingiz Muhammadrahim Yo'ldosh o'g'lig'a top-shirdingizmi?» degan so'rog'i olti, yetti qaytarilg'andan keyin, shunda ham yangalar qistog'i ostida arang uning rizolig'i olindi.

Kechki soat beshlarda qutidorning havlisi to'rt ko'z bilan kuyav kelishini kutadir. Kuyav uchun palovlar, quyuq-suyuq oshlar, necha turlik ne'matlar hozirlanib, bular ham kuyavning intizorida turadirlar. Nihoyat soat besh yarimlarda kuyav keldi. Yigirma-o'ttuz chog'liq yosh yigitlar – Rahmatning o'rtoqlari, ular orasida Otobek – kuyav ko'rindi: boshida simobi shohi salsa, ustidan qora movut sirilgan sovsar po'stin, ichida o'zining Shamaya tiktingani osmoni rang movut kamzul, movut shim: oyog'ida qalapoy afzali, belida Kumushbibining usta qo'li bilan tikilgan shohi qiyig'... Yuzlar qizil, og'iz irpaygan, ko'zlar o'ynab allakimni qidiradir. Oshlarini yeb bo'lsalar ham jo'rttaga kuyav ko'rish uchun olturg'an mahalla kishilari bir-birlarini turtishib: «Tuzuk-tuzuk, kuyavlikka arzigundek, chaki chakkiga tushmapti, olma-yu anor» deyishdilar. Tomda kuyav kutib olturg'an xotinlar ichidan Oftob oyimning egachisi oshiqib singlisi yonig'a tushdi: «Oftob, darrav isiriq hozirla, kuyavingni yomon ko'zdan o'zi

asrasin!» dedi. Qutidor eshik ostida qo'l qovishtirib mehmonlarni kutib oladir, yer ostidan kuyaviga ko'z qirini tashlab, kishiga sez-dirmay o'zicha kulimsirab qo'yadir. Mehmonxona ayvonida oq soqolliq, ko'rkan siymo va og'ir tabiatlik domla bilan Ziyo shohichi, Hasanali, qiz vakili va tag'in bir necha kishilar o'lturadirlar. Yigitlar kuyavni domlalar qarshisig'a kelturib to'xtatqandan keyin Otabek vakili bo'lg'an Ziyo shohichi bilan Kumush qiz vakili Muhammadrahim oralarida mahr masalasi ochiladir. Ko'b tortish-qandan so'ng quyidag'i mablag'lar mahr qilib belgulanadirlar: uch yuz oltin pul, mundan keyin olib berish va'dasi bilan Marg'ilondan o'rdadek bir havli, sog'ish uchun sigir, asbobi ro'zgor... Bunga Otabek ham o'z rizolig'ini bildiradir. Domla xutba boshlaydir. Forsiy-chacha o'qilg'an hamd, salavot va boshqalardan so'ng xutba eng nozik bir o'ring'a kelib to'xtaydir: «Sizkim Otabek Yusufbek hoji o'g'li Kumushbibi Mirzakarim qizini o'zingizga shar'iy xotinliqg'a qabul qilasizmi?» – fors tilida so'ralg'an bu savol Otabeknnig kulgusini qistatib, ko'nglidan kechiradir:

– Qabul qilasizmi-ya?

Ul birinchi so'roqdayoq – «uchib, qo'nib qabul qilamiz» deb javob bermakchi bo'lsa ham biroq xalqning – «o'lib turg'an ekan» deb qiladirgan ta'nasidan cho'chib, javob bermaydir. Yana bir qayta yuqoridag'i «siz kim falonchi...» jumlesi domla tarafidan takrorlanadir. Kuyavlarga uchunchi so'roqda javob berish odат hukmida bo'lsa ham, Otabek bu takallufka chidalmaydir. Go'yo uchunchi so'roq o'rning'a «Endi olmas ekansiz Kumushbibi...» deb majlis buziladirk'andek seziladir-da, hamma tovshini qo'yib, barchag'a eshitdirib «Qabul qildik!» deb yuboradir.

Domla alhamdulilloh, alhamdulilloh... bilan nikohni tugatib majlis tomonidan kelin bilan kuyavning haqlarig'a duo boshlanadir, hamma duog'a qo'l ko'tarib, hatto tomdag'i tomoshachi xotinlarg'acha «omin»ga ko'maklashadirlar va shundan keyin nikoh majlisi yopiladir. Yigitlar kuyavni mehmonxonag'a olib kiradirlar, ziyofat boshlanadir.

Otabekda bir daqiqag'a bo'lsin to'zim bo'limg'an bir vaqtida bir necha soatlarga qarab cho'zilg'an bu tomoq majlisi bilan al-batta ul yaxshi chiqisha olmaydir. Xuftanga yaqin bana'ji¹ bir ishtiho bilan yejilib bo'shatilg'an lagan, tovoqlar olinib dasturxon-

¹ Bana'ji – och qoringa.

lar yig'ildi. Bizningcha, bir yarim soat, Otabekcha allaqancha yil hisoblang'an bir fursat o'tib, nihoyat, yangalar kuyav so'radilar. Ikki yoshg'a muhabbatlik umr so'rab fotiha o'qilg'andan so'ng Otabek ichkariga uzatildi.

Hasanali mehmonxona ayvonida bekni kutib turar edi:

- Endi kuyavlik muborak bo'lzin, begin?
- Qutlug' bo'lzin.

Hasanali boshdan-oyoq bekni kuzatdi, otaliq muhabbat bilan bekning orqasini siladi va yoshlik ko'zları bilan duo qilib, unga ruxsat berdi. Otabek yangalar kutib turg'an tarafka yurdi. Ul hozir qiziq holatda edi: bu nima gap, tushimi, o'ngimi, nima gaplar o'tib, nimalar bo'lmoqda, bo'lib turg'an ish haqiqatmi?

Biz ichkariga kiramiz: havlining ikki tomoni to Kumushbibining uyigacha qator kuyav kutkan xotinlar, bola-chaqalar bilan to'lg'an. Ba'zan kutkuchi xotinlarning qo'lida yonib turg'an sham', kuyav tushadirgan uy to'y mollari bilan juda ham bezalgan. Yuqorida yozilib o'tilgan qutidor uyining aksar jihozlari shu uyga, Kumush qiz uyiga ko'chirilgan. Bir bulargina emas xotin-qizlar qo'li bilan chatib ishlangan turlik ziynat chodirlari bilan ham bezalgan, shipda katta qandil, qandilda o'ttuzlab sham'lar yonib uyni sirlik bir holatka qo'yadirlar. Burchakda qizlar majlisida ko'rilgan oq kiyimlar bilan Kumushbibi turadir... Uning husni bezalgan uyning oqlari, ko'klari, sariqlari va qizillari bilan tovlanib xayoliy bir siymoda... Ko'z yoshlarini oquzib yangasining so'ziga quloq osmaydir. Tashqaridan eshitilgan «kuyav, kuyav!» so'zi bilan tag'in ham uning ko'z yoshisi ko'payib, tusi ham o'zgardi. Yangasi Kumushni shu holda qoldirib, o'zi yugirganicha eshikka chiqdi. Kuyav kelar edi: ikki tomonni sirib olg'an xotin-qizlar o'rtasidan Otabek kelar edi. Uning ketidan Oftob oyimning egachisi isiriq tutatar edi. Xotinlar qo'llarida sham' bilan unga qarar va kuzatib qolur edilar. Kuyav uyning yonig'a yetdi. Uning yuzi uyatidan juda qizarg'an, qochqali joy topolmas edi. Shu kezda uyning eshigi ochildi-da, yanga tomonidan qarshilandi.

- Kiringiz, bek.

Otabekning yurak urishi, ehtimol, yangasiga ham eshitilar edi... Otabek uyga kirgandan keyin yangasi tashqari chiqib, eshikni o'zi ko'rarlik qiya qilib yopdi... Uning to'rida yonini Otabekka berib, ro'ymolining uchini tugibmi, yirtibmi Kumushbibini

turadir va kim keldi, deb yonig'a qaramaydir. Ro'ymol tugish bilan mashg'ul latif qo'llarni chet qo'l kelib siqdi:

- Jonim!

Kumushbibi begona qo'ldan seskandi va qo'llarini qutqazmoqqa tirishib:

- Ushlamangiz, - dedi ham siquvchi qo'ldan qutilish uchun orqag'a tislandi.

Titrag'an va qovjirag'an bir tovushda:

- Nega qochasiz? Nega qaramaysiz? - dedi bek. Kumushbibi shu choqq'acha qaramag'an va qarashni ham tilamagan edi. Majburiyat ostida, yov qarashi bilan sekingina dushmaniga qaradi... Shu qarashda birmuncha vaqt qotib qoldi. Shundan keyin bir necha qadam bosib Otabekning pinjiga yaqin keldi va esankiragan, hayajonlang'an bir tovush bilan so'radi:

- Siz o'shami?

- Men o'sha, - dedi bek. Ikkisi ham bir-birisiga beixtiyor temulishib qoldilar.

Kumushbibi og'ir tin olib:

- Ko'zlarimga ishonmayman, - dedi.

Otabek ko'zlarini to'ldirib qarab:

- Men ham, - dedi.

Shu vaqt ikki lab o'z-o'zidan bir-birisiga qovishti... Kichkina nozik qo'llar yelka ustiga, kuchlik qo'llar qo'lтиq ostig'a yopishtilar.

Kumushbibi Otabekning yuziga uzoq tikilib turdi-da:

- Kutilmagan bir baxt, - dedi va o'zining otidek bir narsaning tovshi kabi qilib kulib yubordi. Bu kulish havlilargacha eshitildi. Qiya ochilib turg'an uy eshigi ham qattiqg'ina beklandi. Kumushbibi Otabekning qo'lidan ushlab quyida yozib qo'yilgan dasturxon yonig'a boshladi:

- Siz bo'lg'anlig'ingizni ilgaridan bilganimda, boshqacha qarshilar edim, - dedi.

- Boshqa deb o'yladingizmi?

- O'ylash qayerda, siz bo'lursiz, deb ko'nglimga ham kelma-gan edi, - dedi-da, tag'in kulib yubordi.

Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltin uzuk solur ekan, ul yerga qarag'an holda edi.

- Men sizga hech narsa ham hozirlamag'an edim...

- Hozirlamag'aningiz uchun o'kinasizmi?
- ..
- O'kinmangiz, - dedi bek, - sizdan bir narsani so'rasam aya-massiz?
- Ayamayman.

Otabek Kumushbibining lablari ustidagi qora xolig'a ishorat qilib:

- Shu yerdan bir o'pish bersangiz, siz ham katta esdalik ho-zirlag'an bo'lur edingiz, - dedi.

Kumushbibi qizarindi.

* * *

Otabek Marg'ilon kelganning ikkinchi kuni poyafzal bozorida bo'lg'an edi. Asr namozning vaqtı o'tib borg'anliqdan ul shundagi do'kondorlarning birisidan tahorat olish uchun suv so'radi. Ko'chadagi suv ariqning tegidan - soy oqar, shuning uchun undan foydalanish qulay emas edi. Do'kondor unga suvning qulay o'rnini ko'rsatdi: «Mana shu burchakdagi darbozadan ichkari-ga kirsangiz, ariqning yuza joyini topib tahorat olursiz», dedi. Otabek do'kondorning ko'rsatishicha qutidorning tashqarisig'a kirdi. Shu vaqt tasodufan nima yumish bilandir mehmonxonadan chiqib kelguchi farishtaga ko'zi tushdi. Kumush ham ariq yoqasig'a kelib to'xtag'an chingilin¹ yigitka beixtiyor qarab qoldi. Ixtiyoriy emas, g'ayri ixtiyoriy ikkisi ham bir-birisidan birmuncha vaqt ko'z ololmadilar. Oxirda Kumush nimadandir cho'chig'andek bo'ldi, yengilgina bir harakat bilan o'zini ichkari yo'lak tomong'a burdi. Bu burilishdan uning orqa-o'ngini tutib yotqan qirq kokillari to'lqinlandilar. Kumush ichkariga qarab chopar ekan, yo'l ustidan ariq bo'yida qotib turg'an yigitka yana bir qarab qo'ydi va bu qarashda unga yengilgina bir tabassum ham hadya qildi... Kumush ichkariga kirib ko'zdan g'oyib bo'ldi, lekin Otabek yana bir necha daqqa yerga mixlangandek qotib turdi... Oxirda ko'zini katta ochib o'tkan daqiqada uchrashkani xayoliy go'zalni istab xayollandi. Biroq haqiqat boshqacha edi. Tahorat olmoq uchun ariq bo'yig'a o'lturdi. Ammo ko'zi xayol yashiring'an yo'lakda edi. Tahoratlanib bo'ldi, yana ko'zini o'sha

¹ Chingilin – ixcham, bejirim.

tarafdan uzolmadi. Artinib olg'andan keyin yana oyog' ustida to'xtab qoldi. Yashiring'an go'zal ikkinchi qayta ko'rinnadi, ehti-molki, Otabekni ipsiz bog'lab, o'zi qaysi burchakdan bo'lsa ham asiriga tamosho qilar edi.

Ko'b kutdi, asr namozini qazo qilib kuch bilan quidor uyi-dan chiqdi va shu daqiqadan boshlab unda muhabbat mojarosi tug'ilg'an edikim, bu yog'i o'qug'uchimizga ma'lumdir. Kumush-bibining yuqorida «Siz o'shami!» deb so'rashi shunga binoan bo'lib, ammo unga masalaning onglashilmay qolishi va chin baxtni bil'aks kutib olinishi qiziq edi. Shunday qilib, ikki yoshning birinchi ham sof muhabbatlari qovishish bilan natijalandi.

12. Chaqimchiliq

– Bu kun yetti kun... Otabek quidorning qizig'a uylandi.

Ul bu xabarni Qo'qondan qaytishda eshitkan edi. O'zining qiyofasiga yarasha qo'runch yo'llar izlar ekan, qulqlari tegida «... qizig'a uylandi» jumlesi takrorlanib turg'andek bo'lar edi.

Uning Qo'qondan qaytishi ikkala xotini uchun ham ulug' bir falokat bo'ldi. Chunki arzimagan bir sabab bilan ikkalasi ham yaxshig'ina tayoq yeb oldi. Shuning uchun ikki kundash uning oldig'a kirishdan qo'rqb, yana to'g'risi – uning sovuq aftini ko'rishdan jirkanib havlining chet-chetida yurarlar, ikki kundash bilittofq unga o'lim so'rарlar: «Qo'qonda o'lsa, o'ligini itlar yesa, biz achinarmi edik», deyarlar edi.

Ul olturgan ko'yи nima to'g'rida bo'lsa ham juda bosh og'ritib o'ylar edi. Shu choqda uning tusidan yirtqichliq, bir gunohsizning ustiga hujumga hozirlang'an vahshiylit belgulari ko'rilur edi. Harholda ul yaxshiliqqa emas, qandog' ham bo'lsa, bir vahshiylitka yo'llar, rejalar izlar edi. Oxiri uning yuzida istehzolik bir iljayish ko'rildi-da, bir narsaga qaror qo'yg'andek bir harakat yasadi va o'rnidan sakrab turib qoziqdag'i kirlab ketkan sallasini qo'lig'a oldi va havliga chiqdi. Tashqarisida besh do'konlab ish to'qib turg'an xalfa shogirdlariga ba'zi ta'limotlarni bergach, bir ulug' darboza orqaliq ko'chaga yurdi. O'ralib bitmagan sallasini tuzata-tuzata tor, kirdi-chiqdilik ko'chalar bilan shaharning kunbotar tomonig'a, beklar mahallasiga qarab ketdi.

Beklar mahallasining boshlanishida, janubga qaratib qurilg'an ulug' bir darbozaning yonida ikki nafar miltiq va qilichlik yigit so'zlashib turar edilar. Bularning yonig'a bizga ma'lum kishi kelib to'xtadi va ulardan so'radi:

- Bek uydamilar?

So'zning beliga tepkani uchun yigitning birisi o'shshayib so'rag'uchig'a qaradi, ikkinchisi qo'llari orasidag'i miltig'i bilan ichkariga ishorat qilib javob berdi:

- Bor!

Darbozadan ichkariga kirilgach, saroy kabi bir havli, ayvonda o'n beshka yaqin yarog'liq yigitlar to'nkalardan gulxan solib, isinib olturmakda edilar. Ul to'rdagi ayvon orqaliq yuriladirgan uyning eshigida turg'uchi yigitog'asining yonig'a bordi va qo'r-boshi bilan uchrashmak orzusida bo'lg'anlig'ini aytib, undan kirishka ijozat so'radi. Yigitog'asining rahbarligi bilan ichkariga kirdi: boshig'a ko'k salsa chulg'ag'an, egniga O'rateganining bosmasidan chakman, beliga kumush kamar bog'lab kumush qinlik qilichini tizasiga bosqan, qora tanlik bo'lsa ham ko'knorimi, taryakmi iste'molidan yuzi sarg'ayg'an qirq-elli yoshlari chamaliq bir kishi yorliqsumon bir yozuvni o'qub olturmoqda edi. Qo'r-boshi kelguchining salomiga e'tiborsizg'ina javoblang'an bo'ldi-da, ruhsiz bir tovush bilan:

- Nima qilib yuribsan? - deb so'radi.

- Taqsir, sizga arz bor.

Yigitog'asi kelguchini qoldirib chiqdi. Kelguchi eshik yonida oyog' ustida qo'l bog'lab turar edi.

- Qanday arzing bor?

- Taqsir... ijozat bersangiz oltursam...

- Xo'b, oltur.

Kelguchi ko'b tutilib, tusi o'ngg'an gilam ustidan yurib borib, qo'r-boshi qarshisig'a tavozi' bilan olturdi. Qo'r-boshi qo'lidagi yozuvni buklab qo'ynig'a tiqdi-da, kelguchini yer ostidan kuzatdi:

- Qayerliksan?

- Taqsir... shu yerlik, marg'ilonlik.

- Oting nima?

- Taqsir... Homid.

- Nima kasb qilasan?

- Ustakorlik.

– Yaxshi, arzingni gapir?

Homid o'zining tovshig'a yasama bir ohang berib arzini boshladi.

– Janobi padari arus¹ shahanshohi Musulmonqul bahodir zamonniadolatlarida ham, – dedi Homid, – qora choponliqlar hanuz tinch yotmay, yurtni qipchoq og'alarig'a qarshi oyog'landirmoqchi bo'ladirlar, ishni yana tadbirdsiz qora choponlar qo'lig'a olib mamlakatni buzg'unliqqa solmoqchi bo'ladirlar... Biz bunday buzuqilar yolg'iz Toshkanddagii Azizbek bilan uning yo'lboshchisi bo'lg'an Yusufbek hoji, deb bilar edik. Biroq ularning urug'i bizning Marg'ilong'a ham sochilg'an ekan.

Qo'rbooshining ko'zi ola-kula keldi:

– Nima deysan? U kim ekan Marg'ilonda?!

– Bittasi mashhur buzuqi toshkandlik Yusufbekning hozirda Marg'ilonda turg'uchi o'g'li – Otabek ismlik bir yigit, ikkinchisi uning hammaslaki va qayin otasi bo'lg'an Mirzakarim qutidor.

– Hali-ya?

– Shundog', taqsir.

– Sen bu gapni qayog'dan bilding?

– Shu kunlarda ularning bir majlislarida bo'lg'an edim, taqsir...

– Xo'sh, xo'sh, majlisda?

– Majlisda ko'b gaplar o'tdi, taqsir, – dedi Homid, – majlisning boshlug'i bo'lg'an Otabek qipchoqlarning zulm va ta'addisini²

, qipchoqlardan ishni olmoq uchun Toshkandda Azizbek va o'z otasi boshliq bilfe'l ish boshlag'anlarini so'zlab, Marg'iloning ham mundan so'ng oyoqqa qalqishi kerakligini aytdi... Majlis ahli, ayniqsa, Mirzakarim uning so'zini kuchlab tushdi. Agar bu ishning oldini olinmasa, hukumat va mamlakat uchun natija qo'rqnchdir, taqsir.

– Majlis kimnikida edi?

Homid tarafidan kutilmagan bir savol. Homid o'ziga berilgan bu savol qarshisida taraddudlanib qoldi. Chunki majlis o'rnini aytsa, pochchasi bilan jiyani Rahmatning ham qo'lg'a tushishlari aniq va buning bilan ul o'z oyog'iga bolta qo'yg'an bo'lar edi. Shu mulohaza yuzasidan ul tutiliqdi:

– Majlis o'rni yodimda yo'q, taqsir.

¹ Padari arus – qaynota.

² Ta'addi – adovat, zo'ravonlik.

Mantiqsiz bu javobga qarshi qo'rбoshi achchig'i bilan baqirdi:

- Yodimda yo'q?!

Homid garangsidi va bir xil siniq tovushda:

- Esimda bo'lса ham nozik bir joy edi, taqsir, - dedi.

- Nozik bir joy edimi! - deb qo'rбoshi zaharxanda qildi. -

Agar aytmasang, o'sha muttahamlar tiqiladirk'an chuqurg'a sen ham tashlanasan.

- Kechiringiz, taqsir.

Qo'rбoshi yirtqichlardek bo'kirdi:

- Kechirish yo'q!

Homid uchun eng keyingi choradan boshqa iloj yo'q edi - cho'ntak kavlashka tutindi va yuz mashaqqat bilan yonchig'ini chiqardi. Yonchiqdan o'nga yaqin oltinlarni sanoqsizcha olib, qo'rбoshig'a uzatdi:

- Taqsir... sizga atag'an nazrimiz edi...

Homid kavvana boshlag'andanoq qo'rбoshining ustidan sovuq suv sepilgan edi. Ul oltinlarni yonig'a solib joylag'ach, tovush ham eski holiga qaytib, so'zlar ham muloyim tortdi.

- Demak, nozik joy edi, degin Homidboy.

- Taqsir...

- Badbaxtlar shunday maslahat qildilarmi hali?

- Taqsir... Bu ishning oldini olinmasa, natija yomon, albatta.

- Albatta biz o'sha buzuqlarning jazolarini berarmiz... Men hozir borib bekka arz qilay, shu kechadan qoldirmay qo'lg'a olamiz muttahamlarni, - dedi qo'rбoshi.

Homidning chehrasi ochilib ketkan edi. Qo'rбoshi o'zining imo va ishorasiga o'tkanlikdan uning ko'zida o'ch olish quvonchlari va undan keyingi Homidning o'ziga ma'lum bo'lg'an bir baxt umidlari o'ynar edilar. Qo'rбoshi toqchadan davot, qalam olib oldig'a qo'ydi-da, yozuvg'a hozirlanib so'radi:

- Aytchi Homidboy, muttahamlar kimlar edi?

- Bittasi toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li - Otabek.

Qo'rбoshi yozdi:

- Ha-ha! Hali Yusufbek hojining o'g'li degin. Bizning Marg'i-lonni ham qong'a botirmoqchi ekan-da, muttahamlar, ikkinchisi?

- Shu kunlarda Otabekka qizini bergen marg'ilonlik Mirza-karim.

- Pes-pesni qorong'ida topqan ekan, uchunchisi?
 - Otabekning quli – Hasanali.
 - To'rtinchisi?
- Homid bir oz o'ylab javob berdi:
- Bilmadim... Hozir Marg'ilondami, yo'qmi, andijonlik Akram hoji.

Qo'rбoshi yozdi:

- Ish katta ekan, tag'in?
- Endi yo'q, taqsir, – dedi Homid va so'ziga shuni ham qo'shdi,
- Otabek bilan Mirzakarim qo'lг'a olinsalar, ilonning boshi yan-chilgan hisoblanib, o'zgalarning qo'lidan ish keladirgan odamlar emas, taqsir.

Qo'rбoshi yozuvni bitirib qo'yniga tiqdi – «Bo'lmasa ish bitdi, ertaga erta bilan mojaroni eshitarsan», – dedi. Homid o'rnidan turib, qo'rбoshig'a qulliq qilib chiqdi.

13. Qamoq

«Yormozor» mavzi'ida shahar qo'rg'onig'a tiralib soling'an o'rda. O'rda darbozasining sahni botmonlab hisoblang'an mevazor bo'lib, bunda olma, o'rik, nok va tut yog'ochlari xilig'ina bor edilar. Darbozaning ikki biqinini o'rab olg'an loyig'a gullar, naqshlar tushirilib ishlangan sakkiz gazlar yuksaklikda o'rda qo'rg'oni, darbozaning ikki burjida¹

alachami, bo'zdanmi uzun choponlar kiyib, boshlarig'a qu-loqchin qo'ndirg'an, qayish kamar ustidan qilich taqinib miltiq-larig'a suyang'an ikki yigit ko'rindirlar – bular navbatchi o'rda qorovuli. Qorong'i tushishka yaqinlashqanliqdan qiya yopilib turg'an darbozani kimdir, ichkaridan bittasi zinchlab yopdi-da, kuch sarf qilib darbozaning zo'r zanjirini sharaq-shuriq etib bog'ladi. Hozir bizga o'rda ichiga kirish mumkin bo'limg'ani uchun qo'rg'onning tashqari tegrasida aylanib turayliq: darbozaning so'l biqinig'a qarab ikki yuz odim ketsak, qo'rg'on devori tugalab, burjka yetiladir. Qo'rg'on burjiga qorovul turish uchun maxsus manora shakilli joy yasalg'an bo'lsa ham, hozirda navbatchidan xolidir. Shundan keyin bir bo'shliq yer bilan qo'rg'on-

¹ Burj – qal'a va qo'rg'on devorining burilish joylariga va darboza yon-lariga qurilgan soqchilar turadigan qorovulxonasi.

ning janubiga qarab ketiladir. To'rt yuz odimlab borilg'ach, qo'rg'onning sharqi-janubi burjiga yetilib, bu burjni ham anovisidek qorovulsiz topiladir. Bu burjdan qarag'an kishiga qo'rg'oning g'arbi-janubi burji ham ko'rinish, shu yo'sunda o'rdaning to'rt burjini aylanib chiqilsa bir ming olti yuz odim bosilg'an bo'lib, o'rdaning g'arb tomonidan biz tanishqan o'rda darbozasig'a kelinadir.

Hozir qorong'i ham o'bdan tushkanlikdan kishi-kishini tani-masliq darajada edi. Boyag'i darboza ustida ko'ringan qorovullar hamon qora haykal kabi qotib turar edilar.

Shahar ichidan o'rda darbozasig'a qarab kelmakda bo'lg'an bir necha ot oyog'larini eshitib qorovullardan bittasi – «tuyoq tovshimi?» deb, ikkinchisiga savol tashlab qo'ydi. Ikkinci qorovul mo'ralab-mo'ralab yo'lg'a qaradi:

- Uch otliq ko'rindir.
- Vaqtsiz kelguchi kim ekan?
- Bunday vaqtda q'rboshidan boshqa kishi kelmas edi, eh-timol, o'sadir.

Darvoqe, qo'rboshi o'zining ikki yigitini bilan yetib keldi va oti-dan qo'nib, jilovini yigitining qo'lig'a berar ekan, qorovullarg'a buyurdi:

- Darbozani ochsinlar!

Qorovullar ichkariga xabar bergandan so'ng darboza ochilib qo'rboshi ichkariga kirdi. O'rdaning tevarak masohatini¹ biz chama-lab ko'rgan edik, shuning uchun o'rdaning qay daraja keng bo'lishi ham bizga qiyosan ma'lum. Ammo o'rdaning ko'proq qismi darboza tomonida qoldirilib, janubka tortilg'an xatti mustaqim² bir devor bilan bo'lingan edi. Narigi tomon o'rdaning ichkari qismini tashkil etib, unda bek – hokim oilasi turar edi. O'rdaning tashqarig'i qismining uch tarafni (janub, sharq, g'arb) binosiz, faqat qo'rg'on devorlarining zinalari edi. Ammo imorat qismi darboza bilan bir qatorda bo'lib, so'l biqinida devonxona, uning qatorida bo'yiga qirq, eniga yigirma olchin joy olg'an o'n besh darichalik kattakon chorxari uy, ichida elli chog'liq bek yigitlari gulxan solib o'lturar edilar. Bu uyning qatori oshxona, otxona va shuningdek, hojat uylarini tashkil etar edilar.

¹ Masohat – sath, yuza, maydon.

² Xatti mustaqim – to'g'ri chiziq.

Qo'rboshi darbozabon yonida to'xtab, undan so'radi:

- Bek ichkaridamilar?

Darbozabon darbozani kuchanib yopar ekan, javob berdi:

- Bilmadim, taqsir.

O'rdaning charog'chisi darboza yaqinidag'i mash'ala yog'ochig'a o't berib, butun o'rda ichi yorib ketdi. Qo'rboshi darbozabonning o'ng tarafiga qarab yurdi. Bu tomonda nihoyatda ziynatlanib bino qiling'an oliy imoratlar bo'lib, shahar ustalarining hamma san'at va mahoratlari shu binolarda gavdalanur edi. Qo'rboshi birinchi eshik yonida turg'an yarog'liq qorovuldan o'tib, kichikrak, naqshliq bir uyga kirdi. Ikkinchisi eshikdan o'tib, ulug' bir zolga chiqdi. Zol juda nafis ishlangan edi: oltin qandildagi ellilab sham'larning nuri bilan munaqqash devorlarning oltin, kumush, ko'k-qizil, oq-pushti, sariq-qora gullari yulduzlardek yashnab, uyga bir xayoliylik berar edilar. Uyning ostig'a to'shalgan qizil lola gullik gilam kishini go'yo bir chamanda his etdirar edi. Zolning to'rida, kichkina haldor bir eshikcha yonida, atlas ko'rpacha ustida o'n besh yoshlar chamaliq, qizil duxobadan kiyangan ko'rakam bir o'g'lon palov yeb turar edi.

Qo'rboshi eshikdan kirar ekan, o'g'long'a qarab kulimsiradi:

- Ha, Ahmadxon, siz shu yerda ekansiz, - dedi.

Ahmadxon joyidan qo'zg'almadni:

- Men hamisha shu yerda, qani oshg'a.

- Rahmat. Qushbegi ichkaridadirlar?

- Ichkaridalar, - dedi Ahmadxon, - men to'yib qoldim, kelsangiz-chi.

- Bo'lmasa, tabarruk qo'lingiz bilan bitta oshatsangiz.

Ahmadxon qo'lig'a siqquncha osh olib qo'rboshig'a tutti, qo'rboshi ixlos bilan Ahmadxonning qo'lidan oshadi... Ul oshnig'ina emas, hatto Ahmadxonning qo'lini ham oshaydirg'an edi.

Ko'b fursat o'tmadi. To'rdagi kichkina eshik ochilib, ichkaridan to'la yuzlik, o'siq qoshliq, og'ir qarag'uchi ko'zlik, siyrak soqol, o'rta bo'yliq, ustidan kimxob to'n kiyib, beliga qilich osqan qirq besh yoshlar chamasida bir kishi ko'rindi. Ahmadxon bilan qo'rboshining o'rinalidan turib ta'zim qilishlaridan bu zotning kim ekanligi bilinar edi. Bu kishi kelib atlas ko'rpacha ustiga o'l-turdi va o'zining salmoq tovshi bilan:

- Qalay, Xoliqbek, - dedi, - yurtlaringiz tinchlikmi, o'lturing.

- Xudoyg'a shukur, davlatlari ko'lankasida, - deb qo'rboshi tavozi'landi va qo'l qovishtirib qushbegining yaqinig'a cho'kkaladi. Ahmadxon bo'sh laganni dasturxoni bilan ko'tarib qushbegi kirgan eshikdan chiqdi.

- Kechagi o'g'rilar nima bo'ldi, qo/lg'a tushirdingizmi?
- Davlatlari ko'lankasida... O'g'rilardan bittasi tutildi, davlatlari yori¹ bersa qolg'anlari ham ushlanur, deb o'ylayman.

- Boshqa nima xabarlar bor?

Qo'rboshi yuziga jiddiylik holati berdi:

- Davlatlari yori bersa hukumatimiz uchun qo'rqunch bo'lg'an buzuqilar uyasini topqandekman, - dedi.

Qushbegi o'ziga o'ngg'aysizliq bermakda bo'lg'an qilichini tizasiga olib hamon sovuqqonliliq bilan so'radi:

- Qanday buzuqilar uyasi?
- Qanday buzuqilar uyasi bo'lsin, taqsir, - dedi qo'rboshi, - dunyoda qora choponliqlardan ham kuchlirak buzuqilar bo'ladimi?

Qushbegi ko'tarilinqirab oldi va ko'zlari bir oz kattaroq ochildi:

- Xo'sh?
- Ma'lumingiz, ulardan Azizbek bilan Yusufbek Toshkandda bilfe'l isyon chiqarib yotadirlar. Biroq ular shuning o'zigagina qoniqmay, Marg'ilonni ham buzish fikriga tushkanlar va shu maqsadda bu yerga odam ham ko'ndirganlar².
- Odami kim, tanidingizmi?
- Tanidim, taqsir, - dedi qo'rboshi mag'rur bir ohangda, - Yusufbek hojining o'g'li va o'zimizning Marg'ilondan ham yana bir necha buzuqilar.
- Yusufbek hojining o'g'li?
- Taqsir... ismi Otabek.

Qushbegining ko'zi yondi... Manglay etlari tirishib, so'l qo'l bilan soqolini tutamlab fikrga ketdi. Bu xabar unga boshqacha ta'sir bergen edi: Toshkandning Qo'qong'a qarshi isyon qilg'an bir zamonida, isyonchilardan biri ham birinchisi bo'lib tanilg'an Yusufbek hojidek bir kimsaning o'z o'g'lini Marg'ilonga yuborib, bunda ham isyon chiqarish qasdida bo'lmos'i uningcha juda yaqin va shubhasiz edi.

¹ Yori – ko'mak, yordam.

² Ko'ndirmoq – yubormoq, yo'llamoq.

- Ul hozir qayerda turadir?
- Mirzakarim qutidor ismlik bir kishinikida.
- Mirzakarim bilan qanday aloqasi bor emish?
- Barakalla, taqsir, - dedi qo'rбoshi, - Otabekning Marg'ilonda topqan eng yaqin kishisi shu qutidordir. Mundan bir necha kun ilgari Otabekka o'z qizini berib, kuyav ham qilibdir. Aytishlaricha, Otabekning barcha rejalari shu qutidor bilan kengashib bo'lar ekan.
- Ularning tevaragiga kimlar yig'ilg'an?
- Qo'rбoshi qo'ynidagi yozuvni olib qushbegiga uzatdi:
- Hozircha menga ma'lum bo'lg'an buzuqlilar shunda.
- Qushbegi yozuvga ko'z yogurtirib, ro'yxatdagi kishilarni darhol keltirishga buyurdi. Qo'rбoshi qulliq qilib chiqg'ach, yana bir qayta yozuvni o'qub fikrga toldi.

* * *

O'tabboy qushbegi¹ hozirgina ichkari o'rdadan qaytib chiqg'an edi. Shu orada qo'rбoshi kirib unga qulliq qildi:

- Keltirdim, taqsir. Biroq ikkisini topolmadim.
- Qushbegi chidamsizlik bilan:
- Otabekni-chi? - deb so'radi.
- Qo'rбoshi muzaffarona javob berdi:
- Tutdim, taqsir, qutidorni ham.
- Olib kiringiz.
- Qushbegi tinchlandi, qo'rбoshi dahlizdan tashqarig'a ishorat berdi va qaytib qushbegiga ruxsat qullig'i ado qildi va undan izn olib o'lturdi. Eshikdan ikki qurollik yigit muhofazatida Otabek va qutidor ko'rinishib, bekka qulluq qildilar. Qushbegi yarog'liq yigitlarni qaytishg'a buyurib, gunohkorlarni yovoshg'ina qilib o'z oldig'a chaqirdi. Otabekda tushunmaslikdan boshqa o'zgarish sezilmasa ham, qutidor juda qo'rqqan, rangi o'chkan edi. Ikкisi tenglikda qushbegiga qarshi cho'kkaladilar. Otabekni ortiqcha bir diqqat bilan ko'z tegidan o'tkargach, qushbegi so'radi:
- Otabek degan sizmi?

¹ O'tabboy qushbegi qipchoq beklarining tuzuklaridandir. Bu kishi Marg'ilonda 1263 – 1267-hijriy yillarda orasida bek bo'lib turdi. Musulmonqlarning azlidan so'ng uning o'rнига mingboshi (harbiya va bosh vazir) bo'lib belgulandi. Marg'ilonda O'tabboydan qolg'an osor ham bor (*Mual.*).

- Taqsir, man.
- Toshkandlik Yusufbek hojining o'g'lisiz?
- Taqsir.
- Hozir Marg'ilonda turasizmi?
- Taqsir.
- Marg'ilon kelganingizga ko'b bo'ldimi?
- Qirq kunlar chamasi.
- Marg'ilonga nima yumish bilan kelgan edingiz?
- Savdogarchilik bilan, taqsir.
- O'zingiz yolg'izmi?
- Bir kishim bor edi.

Qushbegi qo'lidaq'i ro'yxatka qarab oldi va davom etdi:

- Hasanali kim bo'ladir?

Otabekdagi boyag'i tushunmaslik bir shubhaga alishindi.
Ammo parvosizcha javobini beraverdi:

- Qulimiz bo'ladir, Toshkanddan kelgandagi yo'ldoshim shu siz aytkan Hasanali edi.
- Hasanali bu kunda qayerda?
- Marg'ilonda.
- Siz bilan birga turadimi?
- Yo'q. Saroyda birmuncha mollarimiz bo'lar edi, saroyda mollarg'a qarab turadir.
- Bu kishi kimingiz?
- Qayin otamiz.
- Ko'bdan berimi?
- Bu kun sakkizinchı kun...
- Ilgari o'zingiz uylangan edingizmi?
- Yo'q.
- O'zingiz toshkandlik bo'laturib nima majburiyat ostida Marg'ilondan uylandingiz?

Bu savoldan Otabek bir oz o'ngg'aysizlanib to'xtadi. Ammo bu o'ngg'aysizlanishdan qushbegining oldida boshqa bir haqiqat ochilg'andek bo'ldi:

- Javob beringiz.
- Taqdir, taqsir.

Qushbegi bir oz o'ylab olib, yana savol berdi:

- Marg'ilonda kimlarni taniyisiz?
- Marg'ilonda uch-to'rt kishidan boshqa odamni tanimayman.

- Akram hojini tanirsiz?
 - Taniyman. Uning bilan bir necha majlislarda o'lturishkan edim.
 - Bu kunda Akram hoji oshnangiz qayerda?
 - Bilmadim, taqsir, - dedi va qayin otasig'a qaradi.
- Qutidor javob berdi:
- Akram hoji bu kunlarda Andijonda bo'lsa kerak, taqsir.
 - Xo'b. Otabek, siz javob beringiz: Akram hoji bilan bo'lg'an majlislarining kimnikida edi?
- Otabek bunday so'roqlarning bekorga emasligini payqab, buning tegida qanday bo'lsa ham bir gap borlig'ig'a ishondi:
- Birinchi majlisimiz mundan bir oy chamsasi burun Ziyo aka deganning uyida, ikkinchisi (qutidorg'a imo qilib) bu kishinikida bo'lg'an edi. Shu majlislarda Akram hoji ham bor edi.
 - Ziyo akanikida bo'lg'an majlisingizga kimlar ishtirok qildi?
 - Men, Ziyo shohichi, bu kishi (qutidor), - dedi va bir oz o'y-lanib oldi, - Ziyo akaning o'g'li - Rahmat, Akram hoji, Hasanali, Homid ismlik yana bir kishi.
- Homid ismini eshitkan qo'rboishi tasdiq qilg'andek bir harakat yasab qo'ydi. Qushbegi qo'rboshig'a yer tagidan ko'z yuborib oldi-da, davom qildi:
- Ikkinchi majlisingizda kimlar bo'ldi?
 - Ikkinchi majlisimizda boyag'i kishilargina bo'ldi. Faqat Homid yo'q edi.
 - Boya, Marg'ilon kelganimga necha kun bo'ldi, dedingiz?
 - Qirq kunlar chamsasi.
 - Yaxshi, - dedi qushbegi, - aytizingiz-chi, qirq kunlab Marg'i-londa qolishingizning sababi nima edi?
 - Ma'lumki, hozir Toshkand qamal (muhosara) holatidadir. Shunday vaqtda Toshkandga qaytish o'zi aqslizlik bo'lar edi.
 - Qorachoponchi bo'lg'aningiz uchun, - dedi istehzo qilib qushbegi, - qipchoq og'aynilardan qo'rqedingizmi?
 - So'zingizga tushunolmayman, - dedi kulib Otabek. Bu gapni oddiy kishiga aytkandek qilib so'zladi. Qutidor uning bu ayt-kagan gapidan emas, kulishidan nihoyat darajada qo'rquvg'a tus-hib, o'zida issiqliq-sovug'liq bir holat his etkan edi. Hokimlarga garchi to'g'ri bo'lg'anda ham dag'alroq so'z aytish o'limni tilash bilan teng edi. O'tabboy qushbegi zamona hokimlarining tuzugi

bo'lsa ham, ko'p bo'lmasa ozroq ularning ta'siri bunda ham bor edi. Otabekning bu gapidan qizishdi:

- Qipchoq dushmani bo'lg'an otangiz Yusufbek hojini unuttingizmi? Otangizning sizga bergan vakolati qayerda qoldi?

- Qipchoq dushmani kim, otam kimga qanday vakolat bergen, Xudo haqqi uchun ohib so'zlangiz, yo'qsa yorilaman, taqsir!

- O'zingizni tag'ofulga¹ solmangiz, bek yigit, - dedi qushbegi, - otangizning kim ekanini, sizni Marg'ilonga nima uchun yuborg'anini, qutidor bilan munda qanday ishlar qilmoqda bo'lg'anlig'ingizni - barchasini hujjatlari bilan bilamiz. Siz marg'ilonlik og'aynilarni qipchoqlarg'a qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lasiz, buni ham yaxshi bilamiz!..

Otabek: - Yo olloh!

Qutidor: - Yo olloh!

Otabek azbaroyi bo'g'ilib ketkanidan ko'kimtil tovlang'an, qutidor bezgaklardek titray boshlag'an edi. Otabek o'zini kuch bilan yig'ishtirdi:

- Bunda zo'r tuhmat bor, taqsir, - dedi, - otamni qipchoq dushmani va meni Marg'ilon og'aynilarini isyonga hozirlash uchun kelgan, deb o'ylaysizmi?

- O'ylamaymiz, ammo yaxshi bilamiz. Qutidorning sizga nima uchun qizini berib, kuyav qilg'anig'a ham yaxshi tushunamiz.

Qutidor suratdek qotib qoldi, Otabek bo'lsa o'zidagi hayajoni kuch hol bilan tarqatishg'a tirishar edi. Qushbegi bilan qo'r-boshi bu ikki gunohkorni ta'qib etar, ulardagi har bir harakatni o'zlaricha bir narsaga yo'yar edilar.

Uch-to'rt daqiqalik sukuldan keyin Otabek tilga keldi:

- Biz bu daqiqada sizning fikringizcha go'yo bir ig'vogar, go'yo bir isyonchi bo'lib tanilib turibmiz, - dedi bek, - chindan ham shundog' kishilarmizmi, yo'qmi, buni, albatta, sizning tekshirishlaringiz, haqiqatlaringiz ko'rsatar. Men sizning qilichingiz ostida o'limdan qo'rqib yoki sizga xushomad uchun so'zlamay, hukumat kishilarimiz orasida tushunadirg'an bir odam bo'lg'anlig'ingiz vajidan otamning ham o'zimning qanday fikr va maslak kishisi ekanligimizni aytib o'tmakchi bo'laman: biz na qipchoqlarg'a tarafdir bir kishi va na shaharlik og'aynilarg'a. Bu ikki firqa² bizning naza-

¹ Tag'oful – bilib bilmaslikka olish.

² Firqa – guruh, bo'lak.

rimizda bir-birisidan mumtoz, idora ishida biri-biridan ortiqroq xalqlar emasdir. Shunga binoan Turkiston xalqlarining istiqbollarini bu ikki firqaning bittasiga havola qilish baayni qo'yni bo'riga topshirish qabilidan bo'ladir. Nega desangiz, har ikki tomonning ish boshig'a intilgan kishilarining ko'kragiga qo'l solib ko'rsangiz, birisining faqat el talamoq, boyliq ortdirmoqqag'ina bo'lg'an g'arazini, ikkinchisining ko'rqli xotinlar, yuqori turmishlar uchun bo'lg'an maqsadinig'ina ko'rib, ikki oradan «elni tinchitay, el ham rohat-tirkchilik qilsin» degan uchunchi bir oliy maqsadni charog' yoqib axtarsangiz ham topolmassiz. Mana biz, taqsir, shu keyingi ishda ko'rilmasa ham faqat shirin xayollardagina yurgan oliy firqag'a o'zimizda tarafdarlik his etamiz. Otamning Azizbekka yaqin turishi qipchoq dushmani, qora chopon tarafdoi bo'lg'anidan emas, balki boyag'i maslakka bir xizmat qilmoq uchundir. Taassufki, otamning Azizbekdan bo'lg'an umidi bo'shka ketdi: bu kun ul o'zining yaramas xayoli yo'lida xondan yuz o'girdi va bu orada qancha gunohsizning qoni to'kilishiga sabab bo'lmoqdadir. Manim bu so'zlarimga ishoning-ishonmang, ixtiyor albatta sizdadir. Ammo bundog' eng jo'n bo'hton bilan qoralanishimg'a vijdonim qarshisida so'ng daraja muazzabman¹, taqsir!

Qushbegi Otabekning bu gaplaridan yaxshig'ina taraddudga tushkan edi, ammo – «Azizbekning otalig'i va kengashchisi» bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li bo'lishi uning miyasini qotirg'an, balki, bu gaplar shunday ehtimollarga qarshi dastur qilib berilgan bo'lmasin, degan fikrga kelgan edi. Otabekning yuqoridagi gaplaridan so'ng bo'lg'an undagi o'zgarish ham faqat bu ishni yaxshilab tekshirish va hozirdan bir hukm bermaslikkina bo'ldi.

– Harholda, sizning yaxshi niyatlik kishilar bo'limg'anlig'ingiz ko'zimiz o'ngidadir, – dedi qushbegi, – shuning uchun to haqiqat oshkor bo'lg'unchalik har ikkingiz zindonda qolarsiz.

Otabek bir so'z aytmay sukut qildi. Qutidor «chora yo'qmi?» degandek qilib kuyaviga qaradi. Qushbegining ishorati bilan yigitlar hozir bo'lib, gunohkorlar zindonga jo'natildilar. Qushbegining «Ertaga uyida majlis qurilg'anlarni va bu majlisda ishtirot qilg'an boshqalarni ham qo'lg'a olib, huzurimga keltiringiz!» degan amridan so'ng qo'rboshi ham ruxsat olib chiqdi.

¹ Muazzab – azobdamon.

14. Najot istab Toshkandga

Bu kun sakkiz kundan beriga – «kutilmagan bir baxt» ega-si bo'lib olg'an Kumushbibi uchun bu hol kutilmagan bir baxtsizlik, kutilmagan bir falokat edi. Endigina «Bekni uylantirdim, suyganiga qo'shib quvontirdim», deb bu uylantirishning husni va qubhini¹ tuzukrakkina o'lay olmag'an Hasanali uchun ham bu voqea kichkina gap, ozg'ina qayg'u emas edi. Ko'zining oqu qarosi, yolg'iz qizini maxtovlik kuyavga berib, qizi bilan kuyavining bir daqiqa ham bir-birlaridan ajrasha olmag'anlarini ko'rib ko'ynagiga sig'may yurgan Oftob oyim uchun kuyavigina emas, hatto erining ham bu vartaga² tushmog'i chiday olarliq bir hol emas edi. Kumushbibi o'zining «kutilmagan bir baxti» uchun ishonmag'anday bo'lib yurar edi. Chindan ham mundan keyin qaytadan qovishmog'ig'a ishonmay qo'ydi. Hasanali «qutildim» degan edi, yana tog'dek qayg'ug'a tutildi. Oftob oyimning so'yin-gani ichiga tushdi.

Kumushbibi bilan Oftob oyimning bu falokatka qarshi topqan-tutqanlari yolg'iz ko'z yoshi to'kishkina bo'ldi. Bu falokatning og'irlig'i yana o'zining tog'dek kattaligi bilan Hasanaling ustiga tushdi. Kumushbibi eri bilan otasining najotlarini kimdan kutishni bilmas edi-da, qora ko'zlarini jiq yoshg'a to'latib «endi nima qilamiz?» degandek Hasanaliga termular edi. Qu-tidor oilasida boshqa er zoti bo'limg'anliqdan Oftob oyim qarin-doshlaridan «jonkuyar» deb tanilg'an kishi Kumushning tog'asi Ahmadbek bo'lib, ul ham umrining ko'pini Qo'qondami, Xo'jand-dami o'tkarar, shuning uchun undan ham yori kutish uzoq gap edi. Mana bu jihatdan ham Kumush va onasining birdan-bir ishong'anlari yana Hasanaling o'zi edi.

Barcha og'irliq Hasanaling ustida. O'zingning tug'ilib o'sqan yeringda og'a-inilaring, bilish-tanishlaring bo'lib har nu-chikda ulardan shuningdek og'ir kunlarda so'z bilan, ish bilan bir yordam ola bilasan. Ammo bizning Hasanali Toshkandda emas Marg'ilonda, musofaratda, kishilarini tanimag'an bir sha-harda. Boshda Hasanali Ziyo shohichi bilan uning o'g'li Rahmat-dan yaxshig'ina umid tutkan, harholda, ulardan boshqa taya-

¹ Husni va qubhi – yaxshi va yomon tomoni.

² Varta – girdob, halokatli joy.

narliq kishim yo'q, deb o'ylag'an edi. Baxtka qarshi bu fikrdan ham tezda qo'l yuvdi: Ziyo aka bilan Rahmat ham qo'lg'a olin-dilar va Hasanaling o'zi ham qidirila boshlandi. Hasanali va Kumushbibilarning qayg'ulari yana bir qat oshti, qo'rqnuchi us-tiga qo'rquunch qo'shildi. Hasanali ham Otabeklar bilan birlikda birinchi kun qo'shilib qamalg'an bo'lar edi, biroq uning saroyda bo'lishi ulardan ajralib qolishig'a sabab bo'lg'an edi. Qo'rboshi yigitlari tomonidan Hasanali ham qidirilib boshlang'ach, ular-dagi «balki bu kun, erta bo'shatib yuborarlar» degan umid ham bo'shg'a chiqdi. Boshda Hasanali o'z erki bilan hukumatka top-shirilib, mahbuslarga jazo kelsa, birlikda tortib, qutilish muyas-sar bo'lsa, birga qutilishg'a o'ylab qarag'an edi. Uning bu fikriga Kumush bilan onasi qarshi tushdilar: «Sizning ozod yurishingiz mahbuslar uchun balki foydali bo'lar», dedilar. Hasanaling o'zi ham ularning ra'yini muvofiq topdi. Biroq uning tashvishi ikki qat oshdi: har daqiqa hadukda, qo'rboshi yigitlaridan qochib yashirinishg'a, har soat joy yangilashka majbur edi.

Hasanali kunlarini tomoqsiz, tunlarini uyqusiz kechira bosh-ladi: Otabeklar nega qamaldilar, qanday gunohlari bor ekan? Otabekning ipidan-ninasigacha bo'lg'an sirri unga ma'lum emas-midi? – Bu jihat bilan o'ylag'anda «Qutidorlarning birar ishlari balosiga qoldi-yov», deb fikr qilar edi. Bu falokatni umumiyoq tekshirib boshlasa, xalq og'zida maqol o'rnida iste'mol qiling'an «Ajalingning yetishi qilg'an yozig'ingdan¹ emas – bek akangning qonsirashi» degan gap ko'ngliga tushar edi-da, beixtiyor uflab yuborar edi.

Oradan besh kunlab o'tti, mahbuslar zindon balosidan qutila olmag'anlaridek, ularning qamalish sirlari ham hech kimga bli-linmadni. Hasanali shu besh kun ichida mahbuslarning najotlari yo'lida qora pullik ish chiqara olmag'anidek, bundan keyin ham bir ish qila olishig'a ko'zi yetmay qoldi. Chunki qo'rboshi yigitlaridan saqlana olishning o'zi ham unga katta vazifa darajasida edi.

Nihoyat, Marg'ilonda turish fikridan qaytib, Toshkand jo'nash xayoliga tushdi. Bu kunlarda ham Toshkand tinchsizligi bir taraflik bo'lmag'an, hanuz Toshkand Qo'qon sipohlari tomonidan muhosara holatida ekanligi to'g'risidagi xabarlar kelib turmoq-

¹ Yoziq – gunoh, ayb.

da edi. Hasanali bu gaplardan xabarsiz emas, Toshkandga kiriб olishning qay daraja qo'rqunch bo'lg'anlig'i ham uning ko'z o'ngida edi. Ish shundog' bo'lsa ham ul Toshkand jo'nash uchun o'zida bir majburiyat his etar, najot yo'llarini endi Toshkanddan izlamasa, boshqa chora yo'q edi. Qarorni shunga berib, bu fikrini Kumush bilan Oftob oyimg'a so'zladi. Ularda epaqalik bir miya, Hasanaliga yo'l ko'rsatadirg'an ixtiyor qolmag'an, topqanlari faqat yig'i edi. Hasanalining «Siz bilan manim qo'llarimizdan bir ish chiqadirg'an o'xshamaydir. Nima bo'lsa ham men Toshkand borib, najotni o'sha yerdan izlamasam bo'lmas», deyishiga qarshi Kumushbibi bir xil siniq tovushda:

– Marg'ilondan topilmag'an najot Toshkanddan topilsinmi?
– dedi.

– Biz endi shunga majburmiz, qizim, – dedi Hasanali, – qayin otangiz, ehtimol, buning birar chorasini topar.

– Biz endi shunday qolaberamizmi, agar zolimlar... – dedi-da Kumush so'zining oxirini aytalmay o'krab yubordi. Hasanali ham o'zini kuch hol bilan yig'idan bosar ekan, Kumushni yupatdi:

– Unday bo'lmag'ir xayollarga tushmang, qizim, – dedi, – qushbegi boshqalarg'a qarag'anda insoflik hokimdir. Xudo xohlasa, men Toshkanddan qaytquncha ular ham zindondan qutilurlar.

Bu kun kechasi ul yo'l tayyorliqlarini ko'rди. Minib ketishi uchun qutidorning saman yo'rg'asini belguladi. Ertasi ertalab Marg'ilonning Qo'qon darbozasidan birinchi galda chiqg'uchi Hasanali bo'ldi.

15. Toshkand qamalda

Bu kun Toshkand qamalining elli birinchi kuni. Sovuq bir oz yumshab tushkan, quyosh ochiq havoda harakat etmakda edi. Yerlar erib, hamma yoq shilt-pilt loy, qo'rg'on kungiralaridagi qirovlar bug'qa aylanib ko'kka ko'tarilmakda edilar.

Bu kun tongdan boshlab, Toshkandning Samarqand darbozasi tomonidan bo'lg'an qo'qonlilarning hujumlari o'zları uchun so'ng darajada halokat bilan tugalgan. Qo'qon sipohlari endigi hujumgacha shikast-rextlarini tuzatish, yaralarini bog'lash, damlarini olish uchun qo'rg'on yonidan qayoqqadir, qo'shlari¹ ketkanlar. Qaramoqqag'in aemas, so'zlashka ham dahshat:

¹ Qo'sh – vaqtincha qo'nish joyi.

Kamolon darbozasi bilan Samarqandg'acha bo'lg'an qo'rg'on ostlari (bu ikki darboza oralari besh yuz odim keladir) boshsiz va ishtondan boshqasi tunalgan inson gavdalari bilan to'libdir. Bu ochiq mozoristonni qo'rg'on kungiralari ustida mudofaadan so'ng charchab, quyoshda jilinib¹ o'lturgan sallalik, qalpoqliq va popoqlik Toshkand mudofi'lari ming turlik shodliqlar ichida tomosha qiladirlar. Bu ikki darboza orasida ikki xil holat hukm suradir - qo'rg'on ostlarida jahannam dahshati bilan yalang'och, boshi tanidan olinib qora qonig'a belangan odam gavdalari yotib, qo'rg'on ustida ikkinchi kishilar dunyo shodlig'i ichida suzadirlar.

Qo'rg'on ustidagi qahramonlardan bittasi kula-kula bir sarkardani otib o'ldirganligini so'zlab: «Padar la'natini o'zim xo'bam otdim-da, otning ustidan uch gaz ko'tarilib yiqildi!» deydir. Tag'in bittasi o'liklar ichidan kimnidir ko'rsatib: «Ana, ana, hov ana! O'sha qipchoqqa o'q tegib o'lib o'lalmay, yurib yuralmay ingrab yotqan ekan. Qilichim bilan boshini shartta kesib, belidagi oltin kamari va ustidagi kimxob po'stunini olib chiqdim!» deydir. Har kim bu kungi urushdag'i o'zining erliklari bilan, qo'lg'a tushirgan oltin kamari, yoqut ko'zlik uzugi, sovsar po'stuni, kumush qinli qilichi va boshqa o'ljalari bilan maxtanadir.

Shu vaqtida qo'rg'on ustidan qo'shiq tovshi eshitiladir:

*Zamoning zamon bo'lsin, yor,
Aziz beging omon bo'lsin, yor.*

*Dardiga davo topmay, do'st,
Normating yonib o'lsin, yor!²*

Biz endi shu o'liklar yoni bilan qo'rg'on bo'ylab bir oz ilgariga yursak, olti gaz yuksaklikda, besh gaz kenglikda, ikki yoni sakkiz gazlik qo'rg'on devori bilan o'ralg'an, kunbotarg'a qaratib qu'rilg'an Samarqand darbozasi yonida to'xtarmiz. Tevaragimizdan dushmanning hujum qilish qo'rqnuchi bo'lg'anliqdan biz ortiq-cha chidamsizlik bilan darbozani qoqa boshlarmiz:

- Ochingiz bek aka, tezroq ochingiz!

¹ Jilinib – isinib.

² Normat – Normuhammad qushbegi: Toshkandni muhosara qilg'uchi qo'qonlilar-qipchoqlar amiri lashkari (*Mual.*).

Darboza beklari bizga iltifot qilmay oltura beradirlar. Bizing o'n besh daqiqalig' jon achchig'ida qaxshag'animizdan keyin darbozabonlardan bittasi zerikib, sekingina qo'rg'on devoriga chiqadir-da, mo'ralab bizga qaraydir. Ul bizni aniq toshkandlik bo'lg'animizga ishonsa, darbozaga soling'an nortuyaning boshidek qulfni ming mashaqqat bilan ochib, zanjirini tushuradir. Biz o'zimizni ichkariga olg'ach, darbozabon o'zining hazmi ko'targan qadar bizga po'ng'illaydi-da, darbozani berklash harakatiga tushadir. Endi biz darbozaning hay'atiga qaraymiz: oshlang'an qo'y po'stagidan po'stun kiyib, beliga butun bir bo'zdan belbog' bog'lag'an va belbog'ig'a yarim gaz chamaliq kalid osqan, turkman popoqlik bir kishi. Shundan keyin biz darbozaning o'ng tomonig'a qarab yuruymiz. Darbozadan o'n besh odimlar narida, shiyponga o'xshash to'rt tarafi ochiq bir binoda darboza beklari gulxan solib, chilim chakib olturadirlar. Biz qo'rg'onning osti bilan ilgarilashda davom etamiz. Endi biz boyagi mudofi'larni¹ ichkaridan ko'ramiz: mudofi'lar qo'rg'onning eng yuqorig'i pog'onasida o'zlarining turlik tus va bichiqdagi kiyimlari bilan qaysilari shashvar tutib, qaysilari miltiq ushlab, qo'rg'on kungirasiga suyanib, boshlarini quyoshg'a berib olturadirlar. Qo'rg'onning Kamolon darbozasigacha bo'lg'an qo'ruq² o'rinnari shuningdek mudofi'lar bilan to'lg'an bo'lib, o'ziga bir turlik ko'rinish tashkil etadir.

Kamolon va Samarqand darbozalarining o'rta bir yeri bo'lg'an qo'rg'on ostida kimxob to'n kiyib, simobi salsa o'rag'an, beliga kumush kamar bog'lab, qilich taqing'an bir bek oldidagi'i bir uyum narsaga ishorat qilib yonidagi bir yigitka nimanidir uqdirmoqda edi. Biz yana elli-oltmis odim yurib haligi so'zlasib turg'an beklar yaqinig'a borsaq, qo'rg'on tashqarisida ko'rigan dahshatlarimizni o'zining ko'lagasida qoldiraturgan yana bir «dahshatlar tepasi»ga ko'zimiz tushadir-da, qo'rquvimizdan soatlab hushimizni yo'qotib qo'yishg'a majbur bo'lamiz.

Uch-to'rt yuz inson boshidan turg'uzilg'an bir tepa.

Qarichg'a keladirgan uzun soqollar, boshdag'i xun olud³ siyrak sochlari, bo'zarg'an yuzlar, qong'a belanib, yarim ochiq holda

¹ Mudofi'lar – xalq ichidan chiqg'an merganlar bo'lib, shuning uchun ularning yosh va kiyimlari ham turlichadir. O'rda yigitlari yolg'iz bekning muhofazatida edilar. Qo'rg'onlar muhofazati xalq qo'lida edi (*Mual*).

² Qo'ruq – mudofi'lar qo'rig'ida saqlab turiladigan joy.

³ Xun olud – qonga belangan.

qorachiq o'rnini qo'rquunch bir oqliq bosqan ko'zlar dunyoga va shu hayotka la'nat o'qug'andek qaraydirlar. Ayniqsa, bir bosh, ehtimolki, hali yigirma yilni ham o'tmagandir, murti ham chiqmag'an. Xun olud quyuq qoshlari ostidagi yarim ochiq ko'zlarini kimnidir izlagandek qaraydir... Yarim ochiq irinlari ichidagi oq tishlari bilan tilini g'archcha tishlagan-da, go'yo shu turmushda, shu besar¹ xalq ichida tug'ilg'ani uchun «attang» o'quydir.

Bu boshlar uyumi ustida turg'an qo'rg'on begisi yonidagi yigitka boshlar orasidan birini ko'rsatib, o'z tanishlaridan bir bekning boshi bo'lganlig'ini so'zlaydir. Shu paytda Kamolon darbozasi tomonidan yarog'lang'an uchta otliqning ot choptirib kelganlari ko'rilib, qo'rg'on ustida o'lturgan mudo'filar ichida olag'ovur qo'pti:

– Hudaychi,² Sulaymon hudaychi! – deyishdilar.

Hudaychi qo'rg'on begi qotig'a³ yetib, bek hazratlarining hozir yetib kelishlariga bashorat berdi, yana otining boshini burib yigitlari bilan orqag'a qaytdi. Hudaychiboshining xabaridan bu kungi ulug'muzaffariyatni qutlag'ali Azizbekning kelishi ma'lum bo'lar edi.

Hudaychi jo'nag'ach, qo'rg'on begining paytavasiga qurt tushib, tipirchilab qoldi va u yoqdan-bu yoqqa yugira boshladi:

– Hoy qo'rg'on ustidagi azamatlar! Hozir bo'lingiz, yasov tortingiz, bek keladirlar! Hoy Husaynbek, darbozabonlarga yugir, hozir tursinlar! G'anibek yuzboshi, siz yigitlaringizni tartiblaning! Yasovulboshi, hozir bo'lingiz!

Qo'rg'onning qo'ruq o'rnidagi qahramonlar harakatka keldilar, yuqori qo'ruqdan bir pog'ona quyig'a tushib saf-yasov tortidilar. Shovqin-suron orasida qo'rg'on begi ot ustida qo'rg'onning u boshidan-bu boshig'a chopib:

– Hozir bo'l, yigitlar! Tartibingni tuzat, salomga tayyorlan! – deb qichqirib yurar edi. Qahramonlar qo'llaridagi miltiq, shashvar, oybolta, qilich va nayzalari bilan tizilishib oldilar. Safning o'rta yeridan yashil bayroq ko'tarildi. Shuning bilan Aziz parvonachining istiqbolig'a lozim va vojib⁴ bo'lg'an barcha tartib va tantanaga hozirlanilg'an bo'lindi.

¹ Besar – boshi aylangan, aqlsiz.

² Hudaychi, udaychi – adyutant ma'nosida bo'lib, odatda xon kelish oldidan xalqni ogohlantirib o'tkuchi bekdir. Azizbek o'ziga hudaychi belgulagan edi (Mual.).

³ Qot – huzur, old.

⁴ Vojib – bajarilishi majburiy, farz.

16. Azizbek

Oradan uch-to'rt daqiqa o'tkandan keyin Kamolon tarafidan bir yuz chamaliq sarkarda va yigitlari bilan Azizbek ko'rindi. Til-la jabduqli qizil ayg'irg'a mingan, quyosh yog'dusi bilan turlik tuska kirib tovlanadirg'an, yoqa va etaklariga oltin uqa tutilg'an kimxob to'n kiyib, belidagi oltin kamarga kumush qinli jazoiri qilich osqan, boshig'a oq shohidan salsa o'rab, oyoqlarini kumush uzangiga tiragan, siyrak qoshlik, cho'qqi soqol, bug'doy ranglik, qirq besh-elli yoshlar chamaliq bir kishi edi. Uning orqasidan qora otg'a otlanib, zangori movutdan uqalik to'n kiygan, kumush kamarning o'ng tomonig'a qilich, so'lig'a to'fangcha qistirg'an, boshig'a barra popoq kiyib, jin yalag'an deganlaridek qoshsiz, qoramtil yuzlik, ikki chakagining ustida bir oz, iyagida bir oz siyrak, ko'rimsiz qora soqolliq, ko'zлari ichiga botig'roq, ammo qon quylg'ansumon bir kishi kelar edi. Bu kishi Azizbekning amiri lashkari va o'ng qo'li bo'lg'an Rayimbek dodxoh edi. Uning qatoridag'i ikkinchi kishi kichikrak saman otka otlanib, ustiga Buxoroning ola bayroq matasidan chopon kiyib, kamar o'rniga chophonini tugmalagan, boshig'a katta salsa o'rab, qamchi sopi bilan egarning qoshig'a takya qilg'an; to'la ko'rкam yuzlik, katta malla ko'zlik, uzun mosh-guruch soqollik mullanamo bir zot bo'lib, bu kishi yaroqsiz edi. Azizbek orqasidan kelguchi bu ikki otliqdan so'ng sipohlar turkumi boshlanib, zangor movutdan tizagacha tushkan kalta kamzul, qizil movutdan shim, oyog'da sag'ri etik, boshda Rayimbek dodxohning boshidag'idek popoq, ammo ust tomoni qizil movutdan, oq qayishdan kamar, so'lig'a qilich osilib, o'ng tomonig'a to'fangcha qistirilg'an har qatorda to'rttadan otliq kelmakda edilar. Sipohlarning keksaliklari to'g'risidag'i nuqsonni e'tiborga olinmasa, ko'rinish muntazam edi.

Qo'rg'on ustida yasov tortqan qahramonlar qo'l hоg'lab ikki bukilgansumon ta'zim bilan Azizbekni ilgariga o'tkaza boshladilar. Azizbek ularga qarshi oltin soplik qamchisini ko'kragiga ko'ndalang qo'yib boshi bilan xam javob ishorasi berib oldinlar edi. Shu kezda boshlar uyumi yonida turg'an qo'rg'on begisi otidan yerga tushib jilovini qovishtirilg'an qo'llari orasig'a oldi. Boshlar uyumi bilan Azizbek orasi qirq-elli ot odimi qolq'an edi. Azizbek qahramonlarning salomlariga javob qaytarishni ham

unutib, ko'zini kesik boshlarga tikdi. Azizbekning orqasidagi sarkarda va sipohlar ham bu dahshat uyumiga egarga qiyshiq o'l turib tomosha qilib kelar edilar. Azizbek kishilari bilan boshlar yonig'a kelib to'xtadi.

Azizbek birmuncha vaqt boshlarga tomosha qilib turdi-da, qarshida qo'l bog'lag'an qo'rg'on begiga qarab iljaydi:

– Barakalla g'ayratlarinigizga, – dedi Azizbek, – bu kun qipchoqlarg'a rustamona javob berib, o'zlarini ham itdek qirg'ansiz. Bunchalik g'ayrat ko'rsatkan fuqarolarga rahmat, dunyo turguncha tursinlar!

Azizbek tashakkurini bitirgach, hudaychi qo'rg'on ustidagi qahramonlarga hamma tovshini qo'yib qichqirdi.

– Bek janoblari bu kungi rustamona g'ayratlarinigizga rahmat aytib, haqlaringizga duo qiladirlar!

Mudofi'lar dunyoni buzib javob berdilar:

– Qulliq taqsir, qulliq! Taqsirimiz dunyo turguncha turib, soyai davlatlari boshimizdan kam bo'lmasin!

Azizbek qamchisini ko'ndalang qo'yib mudofi'larga qulliq qildi va hudaychiga buyurdi:

– Qo'rg'on begiga kimxob to'n, yuzboshilarg'a atlas chopon, boshqa yigitlarga uch tangadan pul in'om berilsin.

Hudaychining xabaridan so'ng mudofi'lar javob qaytardilar:

– Davlatlari ziyoda bo'l sin!

Xazinachilar sipohlar orqasidan ikki ot ni yetaklashib hudaychi yonig'a yetdilar. Bir otning ustiga choponlar ortilg'an, ikkinchi otdagi katta xurjinning ikki ko'zi liq tanga edi. Boshlab hudaychi ot ustidan bir kimxob to'nni olib, qo'rg'on begiga kiydirdi. Qo'rg'on begi to'nni kiyib Azizbek haqiga uzun duo qildi. So'ngra hudaychi bir yigitka to'n qo'ltiqlatib, ikkinchi yigitka tangalar dan oldirib qo'rg'on begi bilan birga qahramonlar yonig'a chiqdi. Qo'rg'on begining ko'rsatishicha kimga uch tanga pul, kimga adres chopon ulashilib boshlandi.

Azizbek ot ustida boshlar uyumi tevaragida aylanib Rayimbek dodxoh va olabayroq to'nlik kishiga o'zining tanish sarkardalaridan bo'lg'an kimlarningdir boshlarini ko'rsatmakda, tirik vaqtlarida nima ishlarda bo'linib va qora choponlilarg'a qanday zulmlar qilg'anlarini so'zlamakda edi. Azizbekning bu gaplarini Rayimbek dodxoh samimiy eshitsa ham, olabayroq to'nlik odam

«taqsir, taqsir» bilan javob berib, boshlar uyumidan jirkangan-sumon egarining qoshig'a ko'zini tikib turmoqda edi.

Yarim soatlik bir fursatdan keyin qo'rg'onning boshdan-oyoq yasov tortqan qahramonlarig'a in'omlar ulashilib bitdi-da, huyaychi o'zining quruq xurjini bilan Azizbek qotig'a kelib qulliq qildi. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an qo'rg'on begidan so'radi:

– Yigitlaringizning barchasi ham quruq qolmadimi?

– Davlatingiz soyasida, taqsir.

– Qipchoqlarning bu kungi hujumi qay vaqtda bo'ldi?

– Tong yorir-yorimas Oqtepa¹ tomonidan to'p ota boshladilar, – dedi qo'rg'on begi, – o'n besh daqiqa o'tar-o'tmas otliq qipchoq qo'shinlari ko'rinish Samarqand darbozasiga yugirdilar. Shunga-chaga men ham davlatingiz soyasida ikki darboza oralarig'a menganlarni yayratqan edim. Boshlab Samarqand darbozasi qo'rugi'dan otishg'a buyurdim. Merganlar o'n besh daqiqa orqasini uzmay miltiqqa o't berib turdilar. Qipchoqlar bizning tomonidan otilg'an miltiq o'qlarig'a chidalmay, Samarqand darbozasini tashlab, Kamolon darbozasiga yuzlandilar. So'ngra davlatlari ko'lankasida Kamolon qo'rugi'dag'i merganlarni ishka qo'ydim. Bir soat chamasi otishqandan so'ng yov bizning o'qimizg'a chidalmay, ikki darboza orasida uch-to'rt yuz o'lik qoldirib, qochishg'a majbur bo'ldi. Bizdan yolg'iz besh kishi o'lib, to'qqiz kishi yaralandi.

Azizbek juda zavqlang'an edi, yana bir qayta barakalla o'qub, so'radi:

– Normat qipchoq ko'rindimi?

– Yo'q taqsir: qo'rg'on yaqinig'a yo'lamadi, yo'lag'anda...

– O'shang a hozir bo'lmoq kerak.

– Davlatlari yori bersa, albatta, bizning muddao ham shunda...

Azizbek o'z og'zi bilan mudofi'larga «Men sizlardan rozi!» deb qichqirdi va mudofi'larning qiy-chuv duolari ostida sipohlarri bilan Samarqand darbozasiga tomon harakat qildi.

Bu kun Azizbek g'olibiyat daldasida qo'rg'onlardan bir aylanib chiqmoqchi edi. Shuning uchun Samarqand darbozasidan o'tib qo'rg'on osti bilan Chaqarg'a qarab yurishdilar. Qo'rg'on Chaqarning chuqrar jarlik arig'iga taqalib tugalar edi. Chaqar suvi ustiga qo'rg'on tiklash mumkin bo'lmay, jarning usti qo'rg'onidan

¹ Oqtepa – Samarqand darbozasining g'arbida bir mavzi' ismi (*Mual.*).

tabi'iy bo'sh edi. Ammo jarning narigi tomoni bir tepadan iborat bo'lib, janub biqini ma'lum Chaqar suvi bilan, g'arbi Bo'z suv va Ko'kcha arig'i bilan o'ralg'an burun kabi bu tepe qo'rg'onsiz ham dushmanning hujumiga o'ngg'aysiz edi. Tepa ustiga sipoh turishi uchun bir necha binolar soling'an, janubi-g'arbig'a qaratib bir, g'arbg'a qaratib bir va shimoli-g'arbig'a qaratib yana bir; barisi uchta to'p qo'yilg'an edi. Bu tepe ustida doimiy to'pchi va qorovullar turar edilar.

Azizbek sipohlari ila jarga tushdi va suv kechib haligi tepaga yuzlandi. To'pchi, qorovullar ko'zdan kechirilib, ularga bir necha tangadan in'om berildi. Shundan keyin tepaning kun chiqishig'a qarab qaytdilar. Chunki tepaning boshqa tomonlari yuqorida aytilgandek bir necha terak bo'yi jarlik bo'lg'anliqdan Ko'kcha darbozasiga o'tish uchun Suzuk ota mozori yaqini bilan Ko'kcha arig'ig'a tushilur va undan keyin Ko'kcha qo'rg'onlarig'a qaytib kelinur edi.

Ko'kcha qo'rg'onlari qo'rug'ida anovi qo'rg'onlarnikidek mudofi'lar ko'b bo'lmasa ham, yo'q ham emas edilar. Hudaychi Azizbekdan ilgariroqda qo'riqchilarni ogohlantirib borar, miltiq, shashvar tutkan yosh va keksa muhofizlar uni salomlab qarshি olar edilar va Azizbekning «Rahmat fuqarolarim!» so'zini eshitib yaxshig'ina taltayishib qolar edilar. Shu ravishda Ko'kcha, Chig'atoy, Sakbon, Qorasaroy, Taxtapul, Labzax darbozalarini o'tib, eng keyin Qashqar darbozasiga yetdilar.¹

Qashqar darbozasi o'rdaga yaqin bo'lg'ani uchun munda muhofiz va sipohlar talayg'ina bor edilar. Ularning salomlari ga ko'milib, Azizbek Qashqar darbozasining muyushiga yetkan ham edi, tashqaridan kimningdir darbozani oshig'ich taq-taq urgani eshitilib, Azizbekning oti hurkibmi, qo'rqbmi ketiga burulib to'xtadi. Boshqalar ham to'xtashg'a majbur bo'ldilar. Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turg'an darboza begiga baqirdi:

– Nega qarab turasan, darboza ustiga chiq, kim ekan u it?!

Darboza begi yugurib qo'rg'on devoriga chiqdi:

– Taqsir, bir chol!

¹ Toshkandning bulardan boshqa yana Qo'qon, Qaymas va Beshyog'och ismlik darbozalari bo'lib, hammasi o'n ikki darbozadir. Qaymas darbozasi bu kungi Tuproq qo'rg'onning eski shahar tuyilishida (O'qchi mahallada) (*Mual.*).

– Darbozangni ochib, ichkariga ol! – dedi Azizbek. Darboza ochildi. Tashqaridan saman otini yetaklab Hasanali kirdi-da, kutilmagan ish ustidan chiqg'ani uchun qo'rqib, Azizbekka salom berdi.

17. Yusufbek hoji

Rayimbek dodxohning yonidagi bizga tanish olabayroq to'nlik kishi Hasanalini ko'rishi hamono:

– Ha-a-a, bizning Hasanali-ku! – dedi, – kel, Hasan ko'rishaylik, Otabek esonmi?

Hasanali kelib ko'rishdi, Yusufbek hoji ko'rishar ekan, Azizbekka dedi:

– Bu bizning kishimiz taqsir, Marg'ilondan keladir.

Azizbek labini tishlab qoldi. Chunki darboza taqillatib, otini hurkitkan Hasanalini jallodg'a topshirish niyati, albatta yo'q emas edi. Yusufbek hojining so'ziga javob bermay yo'lida davom etdi. Hasanali sipohlar orqasidan, Yusufbek hoji Azizbek ketidan o'rdag'a qarab yurdilar. O'rda darbozasiga yetkandan keyin kutib turg'an o'rda begi Azizbekning qo'ltig'idan olib otdan tu shirdi. Azizbek o'rda ichiga kirmakda ekan, Yusufbek hoji otdan qo'nib so'radi:

– Menga ruxsatmi, bek?

Azizbek yo'l ustidan hojiga qaradi:

– Ruxsat, ertaga choyni o'rdaga kelib iching.

– Yaxshi, taqsir.

Yusufbek hoji sipohlardan birining qo'ltiqlashi bilan otig'a minib, narida kutib turg'an Hasanaliga qarab yurdi. Sipohlar ham o'rda ichiga ot yetaklashib kira boshladilar.

Yusufbek hoji Hasanalining vaqtsiz ham Otabeksiz qaytishidan tashvishlangan va qanday bo'lsa ham bir falokat yuz berganiga ishong'an edi:

– Nega vaqtsiz kelding, Otabek sog'mi? – deb so'radi.

Yusufbek hoji Hasanaliga yetmasdanoq bu savolni berdi, Hasanali eshitmadimi yoxud eshitsa ham eshitmaganga solindimi, har nuchuk javob bermadi.

– Nega indamaysan?

– Otabek salomat...

– Bo'lmasa nega vaqtsiz kelding, Otabek qani?

Otabekning qamalishidan xabar berish Hasanali uchun juda og'ir tuyilgan edi. Nihoyat ko'zidagi yoshini artdi-da:

- Otabek Marg'ilon hokimi tarafidan qamaldi, - dedi.
- Nega, nega? - dedi hoji, otidan sachrab yiqilishg'a yetkan edi. - Sababi nima?
- Sababi ma'lum emas.

- Astag'firulloh, - deb qo'ydi hoji, o'zini bir oz to'xtatqan edi.

Hasanali Otabekning Marg'ilon borg'anidan tortib, qamalishi-g'acha bo'lg'an hikoyalarini so'zlab ketdi. Yusufbek hoji bekning uylanishini ham oddiy gaplar qatorida eshitib o'tkardi.

- Marg'ilonda turib bir ish chiqarishg'a ko'zim yetmagandan keyin Toshkand kelishka majbur bo'ldim, - dedi Hasanali va shu gap bilan mojaroni so'zlab tugatdi. Hoji voqeani eshitib, chuqur bir mulohaza ichida borar edi. Uning qanday kishi bo'lg'anini Toshkandning yetti yosharidan yetmish yosharig'acha bilganlikdan guzar va mahallalarda unga duch kelgan kishilar joylaridan turib salom berarlar, hoji bo'lsa javob qaytarishni bilmas, go'yo kishilarni ham ko'rmas edi. Nihoyat, shu holda ko'b yurgach, orqasida kelmakda bo'lg'an Hasanaliga qarab otining boshini burdi va:

- Otabek bilan birga qamalg'anlarni necha kishi deding? - deb so'radi.

- Uch kishi: biri Mirzakarim qutidor, ikkinchi Ziyo shohichi, uchunchi Rahmat.

- Yaxshi, sen bu to'rtavining olturishlarida bo'lg'anmiding?
- Bo'lg'an edim.
- Nima va qaysi to'g'rilarda so'zlashdilar, Otabek qipchoqlarg'a qarshi so'zlamadimi?

- So'zlamadi. Boshqalarning ham bu to'g'rida so'zlari bo'lmadi.
- Ularning majlislarida bo'limg'an vaqtin ham bo'ldimi?
- Har bir olturishlarida men hozir edim.
- Yaxshi, sen ular bilan qay yerlarda olturishding?
- Birinchi martaba Ziyo akanikida bo'ldiq, ikkinchi...
- To'xta, Ziyo akanikida mehmonlar necha kishi edilar?
- Qutidor, Otabek, andijonlik Akram hoji, men, Ziyo akaning qaynisi - Homid degan birav. Ziyo aka va uning o'g'li... Hammasi yetti kishi.

Yusufbek hoji otining yolini qamchisi bilan tarar ekan, uchto'rt daqiqa o'ylab qolib, so'ngra so'radi:

- Ikkinchı olturish qayerda bo'ldi?
- Ikkinchı olturish Ziyo akanikidan ikki kun so'ng qutidor-nikida bo'ldi. Bu majlisda ham o'sha birinchidagi kishilar edilar. Yolg'iz Homid yo'q edi.
- Tag'in qayerda olturishdingiz?
- Boshqa joyda olturishmadiq... Mundan yigirma kundan keyin to'y bo'ldi. To'uda albatta bunday so'zlar gapurishilmaydir.
- Ikkinchı majlisingizda kim hali, Homid dedingmi, nega yo'q edi?
- Bilmadim, nega yo'q edi... Qutidor aytmagan bo'lsa kerak.
- Qamalg'uchilar: Otabek, qutidor, Ziyo aka, Rahmat; shundog'mi?
- Shundog', hoji.
- Seni ham qo'rbossi yigitlari qidirdilar?
- Qidirdilar.
- Akram hoji Andijon ketkan edi. Shuning uchun uni topolmadilar, shundog'mi?
- Shundog'.
- Homidni-chi?
- Uni qidirmadilar, shekillik... Otabek qamalg'andan so'ng alaqlayerda ko'rgandek bo'laman.
- Bizga kelin bo'lmishni, go'zal, dedingmi?
- Illohi Otabek salomat qutilsin, muhabbat qo'yg'anicha bor...
- Kelinning suluvg'ligi Marg'ilonda ma'lum ekanmi?
- Ma'lum ekan, tillarda doston ekan.
- Homid uylangan yigitmi, bilingmi?
- Uylangan. Bizning hujraga kelganda, ikki xotini borlig'ini o'z og'zidan eshitkan edim.
- Homid sizning hujraga nima uchun kelgan edi? - deb so'radi hoji. - Nega buni boyta so'zlamag'an eding?
- Esimdan chiqibdir, - deb uzr aytdi Hasanali, - Homid Rahmat bilan birga Otabekni Ziyo akanikiga taklif qilg'ali kelgan edi va biz ularga osh-suv qilib jo'natqan edik. Ammo ularning unday-bunday so'zлari bo'limg'an, to'g'riliqcha kelib ketkan edilar.
- Yaxshi, o'sha Homidni sen qanday odam, deb o'ylaysan?
- Qo'lansa so'zlik, ichi qoraroq bir yigit edi, - dedi Hasanali, bir oz borg'ach so'radi. - Otabekning ishini og'ir, deb o'ylamasiz?

Hoji javob bermadi. Ul javob bergali ham qo'rqrar edi. Uningcha ish juda nozik, g'oyatda qo'rqnunch edi. Chunki, Marg'ilon zindonida yotg'uchi qipchoq dushmani bo'lg'an Azizbek ota-lig'ining o'g'li edi. Toshkandning isyon chiqarg'an bir zamonida Otabekdek bir yigitning Marg'ilonda qanday gunoh bilan bo'l-sa-bo'lsin ushlanishi har jihatdan ham mudhish edi.

Ul o'g'lining qutilishi yo'lida har bir mulohaza ko'chasiga kirib chiqmoqda, ammo har birisidan ham bo'sh va umidsiz qaytmoqda edi. Eng so'ng o'g'lig'a hujum qilg'an bu falokatning tadbiridan aqli ojiz qoldi, miyasi ishlashdan to'xtadi va shundan so'ng «Parvardigoro, keksaygan kunlarimda dog'ini ko'rsatma», dedi va ko'z yoshlari bilan soqolini yuvdi.

– Hasanali, zinhor uning qamalg'anini onasi bilmisin.

– Albatta.

Shundan so'ng otlarini yetaklashib ichkariga kirdilar.

18. Jar

...Bu kun soat o'n ikkida Otabek ila qutidorning isyonchiliq gunohi bilan dorg'a osilishlarini jarchi shaharga xabarlab yurar va xalq og'zida Otabeklarning emish-memish hikoyalari edi.

Homid ila birgalashib kirgan mirshabni qo'rboshi tashqarig'a chiqmoqg'a buyurdi-da, Homidni o'lturishka imladи.

Qo'rboshi nimanidir so'zlamoqchi bo'lsa ham, negadir uning tili osonliq bilan harakatka kelmas va o'zi ham bir turlik o'ng-g'aysizliqda edi. Nihoyat, qo'rboshi o'ziga bir turlik jasorat berdi:

– Bobolar: «Dunyoniki miri kam ikki» deganlar, – dedi, – to'g'risi ham shundog': o'zingni yuz yoqg'a ursang ham tiriklikning yana bir boshqa yamog'i chiqib turadir...

Tuyg'un¹ Homid qo'rboshining nima maqsadi borlig'ini payqadi:

– To'g'ri so'zlaysiz, taqsir, – dedi, – dunyoniki hamisha miri-kam ikki, shu yetishmaslik balosidan to'yib, ba'zi vaqtarda ki-shining dunyodan chiqib ketkusi kelib qoladir. Yaxshikim, dun-yoda oshna, og'ayni degan kimsalar bor... Agar shular bo'lma-sa-chi, kishi allaqachon dunyodan chiqib ketadir. Shuning uchun men og'aynilarni ko'zlarim ustida tutaman, ularni muhtojliq

¹ Tuyg'un – sezgir.

chog'larida ko'rsam, o'zimni garav qo'yib bo'lsa ham ehtiyojdan chiqarishg'a tirishaman.

Q'r'boshi tizasi ustiga ko'ndalang qo'yg'an qilichining ikki tarafidan bosib, bir qo'zg'alib qo'ydi:

– Bali, bali, mulla Homid, munday og'aynilarning sadaqasi ketsang ham arzir, – dedi tomoqlarini qirib qo'ydi. – Shu kundarda o'g'ilchalarning yoshi yetib, sunnati nabiyunani¹ bajo keltilish taqozo etadir... To'y keraklaridan ko'pini tadorik qilg'an bo'lsam ham, yetishmagan yerkari ham ko'b. Shuni sizning kelingshingiz oldida o'ylab olturar edim...

– Bek aka, – dedi Homid va tusiga yasama kulish chiqardi, – siz achchig'lansangiz ham aytay: beklar zoti kishiga sira ham oshna bo'lmas ekanlar. Ayniqsa, siz hamon o'zingizning beklig'ingizga borib, istig'nongizni² eskicha olib borasiz... Boshingizda shunchalik qayg'ingiz bo'lur emish-da, bir og'iz menga aytmas emishsiz?

Q'r'boshi Homidning zakovatiga qoyil bo'lib iljaydi:

– Yo'q, yo'q, mulla Homid, – dedi, – bu yoqda gap bor: hukumat xizmatida turg'aningdan keyin yuz yoqning mulohazasini qilar ekansan...

– Tuzik, bek aka, ammo manim oshnachiligid'im tamom boshqachadir, – dedi Homid va yonchig'ini chiqarib bir qo'lidan ikkinchi qo'lig'a oltinlarni sanab tushira berdi. Qo'r'boshining ko'zi oltinlar ustida o'ynab, bular barakasida qiladirk'an sunnat to'yisini, Marg'ilon beklari oldida ortdiradirk'an obro'sini o'yalamoqda edi. Oltinlardan yigirmatasi ajratilgach, sanoqqa ishonmay ko'rib turg'anim tushmi, deb uyqusiradi. Homid oltinlarni uzatdi, – mana, bek aka, bu arzimagan oltin xolis oshnalig'imizning bog'lanishidir, yana yetmagani bo'lsa, qarab turmasmiz.

Q'r'boshi titrab, qaxshab oltinlarni joyladi. Homiddan niyatda xursand edi:

– Xo'-o'sh, mulla Homid, endi bu kungi hangamalardan so'zlashayliq, – dedi bek. – Pochchangiz ila jiyaningizning bu ishka oralashib qolganlari yomon bo'ldi-da.

Bu so'zdan Homidning yuziga qayg'irish alomati chiqdi va e'tibor bilan qo'r'boshining og'zig'a qaradi.

¹ Sunnati nabiyuna – payg'ambarning yo'l-yo'rig'i.

² Istig'no – e'tiborsizlik, kibrlanish.

Qo‘rboshi davom etdi:

– Bu ikki begunohning qamalishlarig‘a ham o‘sha yaramas sabab bo‘ldi. Yo‘qsa ularni qamoqqa olishg‘a qushbegi buyurmas edi. Ammo kechagi qushbegiga so‘zlag‘an so‘zingiz Otabek ila qayin otasini o‘limga mahkum qilg‘anidek, pochchangiz ila jiyaningizni bir qadar oqlaydir. Shuning uchun men borg‘an so‘ng bo‘ladirg‘an hukm majlisida, ehtimol, qarindoshlarining ni qutqazishg‘a muvaffaq bo‘lurman. Harholda qarindoshlarining qattig‘ jazo tortishlari shubhalikdir, siz payqadingizmi, yo‘qmi, kecha men jarchig‘a bu kungi osilg‘uchilarni Otabek ila Mirzakarim bo‘lg‘anlig‘ini ta‘yinlagan edim.

– Marhamatingizga qulliq, – dedi Homid, – ammo shundog‘ bo‘lsa ham qarindoshlarim to‘g‘risida xavfdaman... Buning boshqacharoq bir ebini topib bo‘lmasmikin?

Boyag‘i mukofotlar qo‘rboshini chinlab bosh og‘ritishg‘a majbur etar edi. Bu to‘g‘rida ul ancha o‘ylab oldi:

– Kecha qushbegi oldida Otabeklarni qay ravishda ayblab so‘zlag‘an edingiz, tag‘in bir eshitib, ishning rejasini olay-chi?

– Qushbegiga so‘zlag‘anim shunday edi: «Otabek aytdi: endi bizning Toshkand xalqi qipchoqlarning jabru zulmi va tadbirsiz idorasi ostida yotib juda to‘ydi. Boshlab Toshkanddan qipchoq balosini yo‘qotish uchun Azizbek va otam boshliq isyonga tayyorlandilar. Shu maqsadda Marg‘ilon og‘aynilarini ham qipchoqlarg‘a qarshi oyoqlandirmoq uchun meni bu yerga yubordilar. Biz tokay qipchoqlar qo‘l ostida ezilamiz va bir hovuch dala-totblarg‘a bosh egamiz, dedi. Otabekning bu so‘ziga qutidor va Akram hojilar qo‘shilishib, unga bu yo‘lda yordamlashmakchi bo‘ldilar. Ammo men bo‘lsam bu gapka qarshi tushib: sizlarning bu fikrlaringiz yanglishdir, biz uch yil bo‘yi janobi O‘tabboy qushbegining qo‘l ostlarida yashab hech bir zulm ko‘rmadik. Shu holda hukumat ustiga iqdomimiz¹ kufroni ne‘mat² bo‘lur, dedim. Otabek menga qattig‘ so‘zlar aytdi. Pochcham ila jiyanim bo‘lsa manim fikrimda edilar, ammo uyimizga kelgan mehmon, deb ularga ochiq qarshiliq qilmadilar. Bu majlisdan keyin men bir necha vaqt Otabek va yo‘ldoshlarining qonlari to‘kilmasin, deb bu gapni ichimga solib yurdim. Biroq Toshkandda Azizbek

¹ Iqdom – qadam bosish; oyoq osti qilish.

² Kufroni ne‘mat – qadrini bilmaslik, ko‘rnamaklik, nonko‘rlik.

va Yusufbek hojilar isyoni boshlang'andan so'ng, o'zimning bu ishimni hukumatimiz uchun xiyonat bilib, qo'rбoshi janoblariga xabar berdim. O'zimning sodiqona bu xizmatim evaziga janoblaridan ojizona o'tinchim shulki, bu sirni sizlarga bildiruvchi men bo'lg'anlig'imni o'zlaridan boshqa kimarsa bilmasin, hatto muttahamlar ham sezmasinlar» – mana, faqirning Otabeklarni ayblashim va qarindoshlarni oqlashim xulosasi shundan iboratdir.

– Barakalla, – dedi qo'rбoshi, – sizning bu gaplaringiz juda ham o'rинlik tushkan, men ishonamankim, Ziyo aka bilan Rahmat qutilurlar.

– Buni nimaga suyanib aytasiz?

– Suyanchig'ingiz ma'lum, – dedi qo'rбoshi, – qushbegiga Otabek ila qutidorni osmoq fikrini bergan bu so'z, pochchangiz bilan jiyaningizni nuchuk qutqarmasini.

– Pochcham bilan jiyanim ilgarigi so'roqda qanday javob bergen edilar, buni xotirlay olasizmi?

– Ularning javoblari kechagi sizning oqlashingizg'a sira ham qarshi kelmaydir. Chunki ular majlisda bunday so'z bo'lmadidi, deb tondilar. Bu ersa o'z uylariga kelgan mehmonlarni riosa¹

qilishlari bo'lib chiqadir-da, yana ish sizning oqlashingizg'a yopishib keladir.

Homid tag'in bir mulohazaga tushkan edi. Uning bu holini kuzatib turg'an qo'rбoshi:

– Endi ortiq o'ylamangiz, mulla Homid, – dedi, – orada siz qo'rqarliq hech bir ish yo'q.

Homid nimadir aytmakchi bo'lar edi-da, o'ngg'aysizlanib to'xtar edi. Bir-ikki qayta og'zini jo'plab qarasa ham yana so'zlay olmadi. Qo'rбoshi uning bu holidan xabar topdi:

– Gapuring, gapuring, munda yot kishi yo'q.

Qo'rбoshining bu so'zi daldasida Homid jasoratlandi:

– Bu kun hukm majlisida pochcham ila jiyanim so'zlaridan yanglishib ketsalar nima bo'ladir?

– Nega yanglisinginlar, ular bilganlaridan ortiqni albatta so'zlamaslar. O'lim degan narsa ko'z o'ngiga kelib to'xtag'andan keyin Otabekdek mehmonlar riosasi ko'ngildan yuvilur, so'zning to'g'risini aytishka majbur bo'lurlar va ish ham sizning ayblast, oqlashlaringiz ruhiga kelib to'xtar.

¹ Riosa – hurmatlash; andisha.

Homid yana ham o'ngg'aysizlanib tushdi, o'zining ichki sirriga shu choqg'acha tushuna olmag'an qo'rboshig'a la'natlar o'qur ekan:

- Ayblast, oqlash so'zlarimning ruhini siz bir yoqqa qo'yabering-da, ishning ichki tomonini mulohaza qiling, qo'rboshi aka, - dedi.

Xoin ila sotilg'an ko'zlar to'qnashdilar-da, bir-birisidan ma'no olishdilar va oraga bir necha daqiqa so'zsizlik, jimjitlik kirdi. Qo'rboshi chindan ham bu o'ringacha Homidning ichki sirriga muttali¹ bo'limg'an, qo'lig'a kirgan oltinlarni ham yolg'iz uning qarindoshlarining qutilishlari yo'lidag'i choychaqalar, deb bilar edi. Ammo endi ilgari va hozirda kissaga tushkan oltinlarni Otabek ila qutidorning qon baholari ekanligini sezib vijdoni to'lqinlanayozdi va mutaraddid bo'ldi. Qo'rboshining bu holi Homidni ma'lum ikki yo'l ustida qoldirg'an edi. Bu ikki yo'l ustida qolgan Homid sarosima edi. O'zini jahannamga yuborish va najotka chiqarish ixtiyor qarshisidag'i bekning qo'lida edi. Unga tez-tez qarar va hol tili bilan unga yana ko'b oltinlar va'da qilar edi. Bu va'dalarni Homidning yuzidan o'qug'an qo'rboshi – «ikki kishining xun baholari!» deb qichqirmoqda bo'lg'an vijdon sadosini eshitib o'lturmadi:

- Endi bunga qarshi qanday yo'llar ko'zlaysiz?

Homid o'zining najot tomonig'a og'ishqanini sezib entikdi:

- Qushbegiga qilg'an ayblast, oqlash yo'llarimni pochcham ila jiyanimga tushundirish kerak, deb o'layman.

- Tushundirsak tag'in yaxshi.

- Rahmat, bek aka, undog' bo'lsa vaqt qochirmsandan ularning yonlarig'a tushib, to hukm vaqtig'acha uqdira olasizmi?

- Mumkin, o'zingiz tushsangiz yana yaxshi.

Homid boshini chayqadi:

- Otabek ila qutidolarninggina emas, hatto pochcham ila jiyanimning ham manim bu ishlarda ishtirokim borlig'ini bilmasliklari kerakdir.

- Ma'qul. Ammo bunda sizning maqsadingizg'a qarshi bir gap borkim, hukm chog'ida qushbegi sizni yo'qlasa nima bo'ladir? Bu taqdirda ular sizning bu ishni omili bo'lg'anlig'ingizni bilmaslarimi?

¹ Muttali' – xabardor, ogoh.

Masalaning bu tomoni ham Homid uchun yomon edi. Farish-tadek sof holda qolmoqchi bo'lg'an Homidning bu hol sirlini ochar, yuzidagi niqobini olishg'a, raqiblar ilá yuzma-yuz kelish-ka majbur etar edi:

- Hukm majlisida bo'lmaslig'imni uhdangizga ololmaysizmi?
- Uhdaga olmoq qiyin, - deb bosh chayqadi qo'rбoshi, - ammo bu bir ehtimolginadir, chunki qushbegining bir narsaga qaror bergach, ortiq tekshirib olturadirgan odati yo'qdir.

Homid uzoq o'ylab turmadi, yuzidagi sovuq bir o'zgarish ichida:

- Mayli, basharti yuzlashmoqqa to'g'ri kelganda ham men hozir, - dedi, shundan so'ng ajralishdilar.

19. Hukmnoma

O'tkir, qonsirag'an xanjarini beliga osib, oyboltasini ko'targan jallod qushbegining hukmiga muntazir edi. Qushbegining o'ng tomonida qo'rбoshidan tortib shahar a'yonlari, qarshisida Otabek, qutidor, Ziyo shohichi va uning o'g'li Rahmat - gunohkorlar va ularning orqasida muhofiz yigitlar.

Otabek bilan qutidorning gunohlari ulug' bo'lg'anliqdan qo'llarida kishan, Ziyo aka bilan Rahmatning qo'llarida bu narsa yo'q edi. Qutidorning yuziga o'lik tusi kirgan, Otabek bo'lsa ga-rangsigan qiyofatda. Anovilar o'zlarini birmuncha tetik tutmoqda edilar.

Qushbegi o'zining yozilib qo'yilg'an hukmnomasini qo'lig'a olib o'qishg'a hozirlandi. Hamma tip-tinch, yerga qarag'an edi:

«Menkim Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegi o'z hukmimni xoqon ibni xoqon janobi oliy Xudoyor ismi shariflaridan eshitdi-raman...»

Xudoyorxon ismini eshitkuchi a'yon uning ta'zimi uchun o'rinalardan turib yana olturdilar.

Qushbegi hukmini o'qudi: «E'timodlik¹ bir kishining shahodatiga binoan toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li - Otabek, bu kunda xonimizg'a qarshi bosh ko'targan Aziz parvonachi va o'z otasining vakolatlari bilan Marg'ilon kelib, bu yerdagi fuqarolarni ham xon janobig'a qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lg'an Ota-

¹ E'timod - ishonch.

bekning bu harakati ululamir¹ bo'lg'an janobga bog'iyliq² bo'lib, uni, ya'ni Otabek Yusufbek hoji o'g'lini o'lim jazosi bilan jazolash taqozo etadir. Ikkinch, Otabekka yo'lida ko'makchi bo'lib yurgan Marg'ilon fuqarosi Mirzakarim qutidor ham shu jazoga sazovor tutiladir. Ziyo shohichi bilan o'g'li Rahmat bu bog'iyliqdan xabar-dor bo'laturib, vaqtida hukumatka ma'lum qilmag'anlari uchun bir yildan zindon jazosiga mahkum bo'lurlar!»

– Haqsiz jazo, – deb Otabek kulimsirab qo'ydi... Qutidor bo'lsa chin o'lik tusiga kirgan edi.

Ziyo aka bilan o'g'li zindong'a jo'natildilar va Otabek bilan qutidor jallod qo'lig'a topshirildilar-da, shuning ila hukm majlisi tamom bo'ldi.

Oradan o'n daqiqa chamasi fursat kechkan edi, qushbegining a'yonga so'zlab olturgen hikoyasini tezroq bitishini kutmakda bo'lg'an qo'rboshi nihoyat chidalmay o'rnidan turdi va:

– Dor ostig'a borib hukm ijrosi vaqtida hozir turishimg'a ijo-zatlari bo'ladirmi? – deb so'radi. Ul bu so'zni tugatar-tugatmas o'rda qorovuli Pirmat ko'rindi-da, qushbegiga qulliq qildi:

– Bir xotin kishi arzim bor deydir, kirsinmi?

Qushbegi qo'rboshig'a ruxsat ishorasini berib, Pirmatka dedi:

– Kirsin.

O'xshamag'an yerda bir xotinning arzga kelishi qo'rboshining ko'ngliga shubha soldi. Majhula³ xotinning qanday arzi bo'lg'anlig'ini bilib ketishka tilasa ham, qushbegidan ruxsat olib qo'yg'ani uchun mahkamadan chiqishg'a majbur edi. Qo'rboshi mahkama eshididan dahlizga chiqar ekan, eskigina paranjiga o'ralg'an bir xotin qushbegi to'g'risig'a to'xtab, bukilib ta'zim qildi. Xotinda hayajon va entikish holatlari bor edi. Shuning uchun qo'rboshining boyagi shubhasi yana kuchaydi, qushbegining ko'zidan yo'qolib turish maqsadida o'zini eshikning orqasig'a olib ketmay to'xtadi.

Xotin shoshilib kavshini yeshdi-da, eshik ostida nimanidir paranji ichidan oxtarindi. Xotinning bu harakatiga tushunolmay ajablangan qushbegi:

– Ichkariga kirib arzingizni so'zlang, opa, – dedi.

¹ Ululamir – buyuk amir.

² Bog'iy – isyonchi.

³ Majhula – notanish, noma'lum.

Xotin ichkariga kirdi va qushbegi oldig'a borib, unga nimadir berdi-da, orqasig'a qaytib eshik yonig'a kelib turdi. Xotining berib ketkan narsasi uch, to'rt buklangan bir qog'oz edi. Qushbegi sekin-sekin qog'oz taxlarini ocha boshladi...

- Xudo rizosi uchun tezroq. Yo'qsa... ikki gunohsizning qonlarig'a botarsiz!

Xotining bu so'zidan a'yon bir-birlariga qarashdilar. Qushbegi tez-tez qog'oz taxlarini ochib bitirdi va yo'g'on qalam bilan yozilg'an uzun bir maktubni o'qumoqqa oldi. Maktubni o'qub chiqish uzoqqa cho'zilg'anliqdan nihoyatda toqatsizlang'an edi. Oxirda qushbegi maktubning so'ngrog'ig'a kelib to'xtadi-da, chaqirdi:

- Pirmat, Pirmat!

Pirmat yugurib kirdi.

- Labbay, taqsir!

Qushbegining tovshida shu choqg'acha eshitilmagan bir holat bor edi:

- Darrav haligi osilish uchun yuborilg'an gunohkorlarning orqasidan ot bilan yugir! Dor ostidan bo'lsa ham, qaytarib kel! Buyrug'imni qo'rбoshiq'a aytsang, unar!

Pirmat qulliq qilib dahliz tomong'a qaradi:

- Qo'rбoshi ham shu yerdalar, - dedi.

- Chaqir!

Dahlizdan qo'rбoshi kirib qulliq qildi.

- Xizmat, taqsir.

- Yaxshi, siz ketmagan ekansiz, - dedi qushbegi, - Pirmat bilan borib, darhol boyag'i gunohkorlarni qaytarib kelingiz.

Shubhasini bekorga bo'lmag'anini sezgan qo'rбoshi yonida tik turg'uchi xoting'a qarab oldi:

- Sabab, taqsir?

- Sababini surishtiradigan vaqt emas, chop dedim, chop!

Qo'rбoshi qulliq qilib Pirmat bilan chiqdi. Uning keyinidan qushbegi «padar la'nat» deb so'kinib a'yonlarga qaradi. Endi xotining hayajoni bir oz bosila tushkan edi. Qushbegi qo'lidag'i xatni yana o'qushg'a tutindi. A'yoni shahar bunchalik ishka yarag'an qushbegining qo'lidag'i maktubga va uni keltirguchi xoting'a qarashmoqda edilar. Qushbegi maktubni ikkinchi marta ba o'qub chiqib xoting'a qaradi:

- Olturingiz, singlim, - dedi.

Xotin olturmakchi bolg'an edi paranji ichidan uning atlas koylaklari va nafis oq qollari kordinib ketdi. Qushbegi yer ostidan xotinni kuzatdi-da, qolidag'i maktubning orqa, ongini tekshirib qaradi. Maktub anchagina uring'an, qog'oz shaloqlang'an edi. So'ngra xotindan so'radi:

- Qutidor bilan Otabekning kimi bo'lasiz, singlim?
- Qutidorning qizi, Otabekning xotini.

Bu so'zni eshitkuchi a'yon bir-birlariga qarashib qoydilar.

- Buni nega ilgariroq olib kelmadingiz?

Qushbegining bu savoldidan Kumushbibi qorqunch bir ma'noni ongladi. Go'yo «ish o'tkan so'ng kelibsang» degandek tushungan edi. Shuning uchun ul titroq bir ovoz bilan so'radi:

- Endi yaramaydimi?

- Yo'q, yo'q, qizim, - dedi qushbegi, - men nega kecha va o'tkan kunlarda olib kelmadingiz demakchiman.

Kumushbibi bir entikib qoydi va o'zini to'xtatib:

- O'zim ham bu maktubni shu bu kun kordim, - dedi.

- Maktubni ilgari kormagan edingizmi?

- Kormagan edim.

- Maktub qayerda ekan?

- Uning eski kamzulining cho'ntagida ekan.¹

Shu gapdan keyin qushbegi maktubni o'ziga yaqin olturg'an Azim ponsadboshig'a uzatdi:

- Siz ham o'qub ko'ring-chi, ponsad, - dedi va Kumushdan so'radi, - o'qug'anmisiz?

- O'qug'anman.

- Eringizning hukumatka qarshi harakatini ilgari ham bilar edingizmi?

- Qanaqa harakatini?

- Masalan, biz otangiz bilan eringizni nima uchun osmoqchi bo'lidiq?

- Haqsiz, gunohsiz!

- Bu maktub bilan eringizni olimdan qutila olishini sizga kim aytdi?

- O'zim bildim.

¹ Bu maktub o'tkan fasllarning bittasida yozilib o'tkan edi. O'quguchi Yusufhojining Toshkand tinchsizligi chog'ida Otabekka yozgan xatini xotirlasa kerak (*Mual*).

– Bo'lmasa ilgaridan eringizning o'sha harakatini ham bilar ekansiz-da?

– Yo'q, taqsir, – dedi Kumush. Qushbegining maqsadig'a endi tushunib olgan edi, – men onam bilan to shu kungacha ularning nima gunoh bilan qamalg'anlarini bilalmay hasratda edik. Faqat bu kun kishilarning og'zidan eshitib bildikki, siz uni Toshkanddan isyon chiqarg'ali kelguchi, deb gunohkor qilur ekan-siz. Onam bilan manim baxtimga kutmagan joydan mo'jizadek bu maktub topildi-da, men xizmatingizga yugirdim... – Kumush so'zini tugata olmadi, chopishidan halloslag'an Pirmat dahliz-dan ko'rini, bekka qulliq qildi:

– Dor yonidan qaytishdilar!

Kumushbibi sachrab Pirmatning yuziga qaradi va uzoq tin olib qo'ydi. Shu choqg'acha xat o'qub o'lturgan ponsadboshi maktubdan yaxshi asarlangan edi. Maktubni yonidag'ig'a berar ekan, qushbegiga dedi:

– Bu xat toshkandlik Yusufbek to'g'risidag'i fikrimizni tamom o'zgartadir, taqsir! Uning Azizbek tomonliq bir kishi ekanligi Farg'onanining har bir xos¹ va omi og'zida naql qilinsa ham, ammo hech bir kimsa uning ichiga kirib chiqmag'andir. Har kimning ko'nglidagini yolg'iz bir Xudodan boshqa kim bilsin!

«Yov qochsa botir ko'payar» qabilidan shu choqg'acha lom demay o'lturgan shahar a'yonlari ham masalani onglab, so'zga aralasha ketdilar:

– Xudo haqni nohaq qilmadi, bechora yosh yigitning haqsizga qoni to'kilmadi.

– Qutidordek qo'ymizoj bir odamning bunday zo'r ishka oralashqanlig'ig'a aql ham bovar qilmas edi.

Go'yo bu so'zlar Kumushbibining o'chkan charog'ini qaytadan yoqarlar, umid osmonining yo'qolib, yashirinib ketkan yulduzлari yana qaytadan o'z o'rinaliga kelib qo'ng'andek bo'lurlar, uning ko'z o'ngida joy olg'an qoraliqlar shu yoqila boshlag'an najot sham'lari partavi bilan o'z-o'zlaridan yo'qolq'andek ko'rinlar edi.

Dahliz eshigi ostida bir durkum oyoq tovushlari eshitilib qo'rboshi ko'rindi.

– Kelishdilar, taqsir, kirsinlarmi?

¹ Xos – yuqori tabaqa, amaldorlar.

Qushbegi javob berish o'rniga maktubni olib ko'rpacha os-tig'a yashirdi va Kumushbibini tanbihladi: «Majlisda manim rux-satimdan boshqa so'zлаshingiz otangiz bilan eringizning o'lim-larini tilashingizdir, tushundingizmi?» Kumush qabul ifodasini bergandan so'ng qushbegi dahlizda qarab turg'an qo'rбoshig'a «Kirsinlar» dedi.

Kumushbibi ularni boyta yo'l ustida, yigitlar orasida ko'rgan bo'lsa ham, biroq dahshat ichida faqat o'rdaga qarab yugira bergen edi. Endi «Kirsinlar» jumlasini eshitkach, yuragi ortiqcha shopirinib ketdi, uning istiqbolig'a turishni va bo'ynig'a osilib yig'lashni tilasa-da, qarshisidag'i «olabo'jilar» bunga moni' edilar. Shu vaqt yigitlar oldida, qo'llarida kishan bo'lg'ani holda Otabek bilan qutidor kirdilar.

– Yigitlar, siz chiqingiz! Qo'rбoshi, siz kishanlarni yeshingiz!
– deb buyurdi qushbegi.

O'zining mundan keyingi ko'rguliklarini foji'alar vodiysida ko'rgan qo'rбoshi boshlab kishan kalidini qutidor qo'lig'a soldi. Kalidni burar ekan, uning qo'li dir-dir qaltiramoqda edi. Homidning noma'lum bir g'arazi yo'lida qurban qilinayozg'an va bu g'arazda o'zining ham ishtirokining borlig'ig'a qoyil¹ bo'lg'an qo'rбoshi ishni bu yanglig' akslanishidan sirning ochilg'anini muqarrar bilib, o'zini shu soat jallod qo'lig'a topshirilishini aniq kutmakda edi. Ming balo bilan qutidor qo'lini bo'shatib, gal Otabekka yetdi. Otabek qo'llarini bo'shatg'uchi qo'rбoshining bunchalik titrab, qaltirashidan o'z raqiblaridan bittasi shu kishi bo'lg'anini o'yladi. Garchi o'zining najoti hali qorong'u ersa-da, qo'rбoshini bir sinab ko'rish uchun hamma kuchini ikki ko'ziga yig'dida, unga qaradi. Favqulodda dahshat kasb etkan uning ko'zlar qarshisida qo'rбoshining gunohkor ko'zlar chiday olmadilar-da, yerga boqdilar, Otabekning bu sinashi o'z fikrining to'g'ri bo'lishi bilan natijalandi.

Qushbegining buyrug'i bilan ikki gunohkor tiz bukib o'lturdi-lar. Qo'rбoshi ham to'rbasini yo'qtqan gadoydek qushbegining chap yonig'a, Kumushbibining yuqorisig'a borib o'lturdi. Otabek va qutidorning ko'zlar Kumushbibiga tushkan bo'lsa ham o'z qayg'ulari bilan bo'lib unga iltifot qilmag'anlar, hokim mahka-masida paranjilik xotinning nima qilib yurganligidagi favqulod-

¹ Qoyil – iqrор.

dalik ham eslariga kelmagan edi. Dor ostidan qaytish sirri, qo'l-dan kishanlarni olinish sababi ularni juda shoshirg'an, shuning uchun qushbegining og'zig'a qarag'an edilar. Qushbegi bo'lsa negadir uzoq o'ylab o'lturar, tezda gap ochmas edi. Bu holdan butun majlis ahli qabziyatda¹, qirq qulqoq bo'lib uning og'zig'a tikilgan edilar. Ammo bu holga qo'rbboshi jon-u dildan tarafdar, shu holda bir necha kunlab emas, yillab so'zsiz qolishni tilar edi.

– Otabek, – dedi qushbegi so'z boshlab, – qo'lg'a oling'an kunningiz menga o'zingiz bilan otangizning qanday kishilar bo'lg'a-ningizni, ya'ni maslakingizni so'zlag'an edingiz. Ammo biz o'shal so'zlariningizga dalil va isbotsiz ishona olmaymiz. Sizni dor ostidan qaytarib kelishimiz ham o'shal da'veongizga birar isbotingiz bormi yoki quruq bir gapmi, deb hukmning ijrosini bir oz fursatka to'xtatishdir. Endi siz o'shal da'veongizni isbot qila olasizmi?

– O'shal kungi manim so'zlag'anlarim, otam bilan manim ichki sirlarimiz edi, – dedi bek, – albatta bunga guvoh va isbot to-pish qiyindir. Agarda otam kelib manim so'zimni quvvatlag'anda ham bari bir siz, o'g'lini qutqazish uchun so'zlaydir, der edin-giz-da, ig'vogarlarning gapiga ishonib o'z hukmingizni qila berar edingiz.

Yashindek so'qqan uning bu so'zlaridan qushbegi o'zini arang to'xtatdi:

– Demak, o'sha so'zlariningizni isbot qilish uchun hujjatingiz yo'q?

– Yo'q... Isbot uchun vijdonimdan boshqa shohidim yo'q.

– Yaqin orada Toshkanddan birar narsa olg'anmidingiz?

– Ya'ni nima?

– Masalan xat.

Otabek ko'b o'ylay olmadi, butun borlig'i bilan harakat qilib qichqirdi:

– Oldim, oldim! Isbotim ham bor!

A'yoni shahar uning bu holiga chidab turolmay, ko'zlariga yosh oldilar.

Otabek yana dedi:

– Odam qo'shsangiz men keltiray guvohimni!

– Tinchlaningiz, Otabek, – dedi qushbegi, Otabek bir oz o'zini

¹ Qabziyat – diqqat bo'lish, dilgirlik.

yig'ib olg'andan keyin so'radi, – nima olg'an edingiz?

- Maktub.
- Kimdan?
- Otamdan.
- Qachon?
- Toshkandda isyon boshlanish oldidan.
- Undan keyin-chi?
- Olmadim.
- Otangiz o'sha xatida nimalardan bahs qilar edi?
- Tushunmagan Toshkand xalqini Azizbekning makriga uch-kanidan, eng oxirda... – asarlanib to'xtab oldi, – manim shu holga tushmog'imni karomat qabilidan so'zlab, menga birmuncha nasihatlar ham qilg'an edi.

Otabekning bu so'zidan keyin ponsadboshi – «endi bo'lar» degandek qilib qushbegiga qaradi. Qo'rboshi ersa Otabekning ustida hali bunchalik tergashlar borlig'i uchun o'zini bir oz to'xtatib qoldi. Qushbegi ko'rpacha ostidan xatni olib Otabekka ko'r-satdi.

- Bu qanaqa maktub, taniysizmi?

Otabek ko'rguchi ko'zlariga ishonmag'andek:

- Taniyman, – dedi, – ta'rifini sizga so'zlag'anim, otam maktubi! Taajjub, buni sizga kim keltirdi, taqsir?

Qushbegi yengilgina iljayib Kumushbibiga ishorat qildi:

- Najot farishtasi, – dedi. Qutidor bilan bek yalt etib Kumushka qaradilar. Endi Kumush ortiq chidab turolmadi:

- Otajon, men qizingiz!

Otabekning qulog'ig'a eshitilgan bu tovush uning yuragini ingichka yeriga borib tekkan edi. Esini yo'qotib turg'an qayin otasig'a qaramay:

- Sizmi, Kumushmi? – deb so'radi.

- Men, men!

Bu savol-javob ila ikki vujudning hamma hasratlari, alamlari bir-birlariga onglashilg'an, ikki tovushning bir-birisiga kelib qo'shilishidan ikkisiga ham til bilan onglatib bo'lmasliq bir hol yuz bergen edi.

- Bu senmi, qizim?

- Men, otajon!

Bu o'ringacha boshqa bir mulohazada olturgan qushbegi

ularning so'zlarini bo'lib, Otabekdan so'radi:

- Qulingiz Hasanalinı nega shu kungacha topib bo'lmedi?
- Qamalg'an kuminidan beriga undan xabari yo'q, taqsir, - dedi-da, Otabek Kumushka qaradi.
- Bu kun o'n ikki kun; Hasanali ota Toshkand ketmishdir, shundan beri undan darak bo'lmedi, - dedi Kumush.
- Toshkand ketishka uni nima majbur qildi? - deb o'rinsiz bir savol bergen edi qushbegi, Kumushbibi uning nima uchun ketkanligini aytib qanoatlantirdi.

Masala yana xat ustiga o'tib, Otabek qushbegidan so'radi:

- Qo'lingizdag'i maktub bilan, ehtimol, biz oqlang'an chiqarmiz? - Qushbegidan tasdiq ishorasini olib davom etdi. - Hozir biz sizningadolatlik hukmingizdan bir narsani so'raymiz: ul shuldurkim, bizning to'g'rimizda yomon maqsad bilan sizga chaqimchiliq qilg'uchi ig'vogar va g'arazgo'lar bu majliska hozirlansinlar-da, o'zlarining mash'um kashflarini va yo ko'rgan eshitkanlarini isbot qilib bizni qayta boshdan dor ostig'a yuborsinlar. Bil'aks isbot qilolmas ekanlar, bizga qazig'an chuqurlarig'a o'zlarini yiqitilsinlar! Adolatingizdan bizning talabimiz shul! - dedi va qo'rbosegiga qaradi. Uning yuzida qo'rqliq va iztirob alomatlari ko'rdi.

- Talabingiz o'rinalik, - dedi qushbegi, - ammo xasmvizni¹ bu majliska hozirlash uchun vaqtimiz ozdir va lekin bu kun uni qo'lg'a olarmiz va birisi kun beshovingizni bir yerga jam'lab o'z hukmimizni berarmiz, - dedi. Kumushbibiga yuzini o'girdi. - Qizim, sizning bunchalik zakovat va jasoratingizga otangiz bilan eringiz har qancha tashakkur aytsalar va o'zlarining mundan so'ngg'i umrlarini sizning baxshishingiz,² deb bilsalar arzir. Men ham sizning bu xizmatingiz evaziga eringiz bilan otangizni hozirdan boshlab ozod qildim. Ammo Otabek ish bir taraflik bo'lg'uncha o'zining qochmaslig'i uchun kafil berishka majburdir.

Hamma mol va mulki bilan qutidor Otabekka kafil bo'ldi va qushbegining haqig'a duo qilib, uchavlari mahkamadan birgalashib chiqdilar.

- Ziyo aka bilan o'g'li Rahmatni bo'shatingiz, so'ngra anovini

¹ Xasm – dashman, raqib.

² Baxshish – karam, marhamat.

qo'lg'a olingiz! – degan amrni olib, qo'rбoshi ham siljidi. Shuning ila bu kungi hukm majlisi tamom bo'lib, shahar a'yonlari taajjub ichida tarqala boshladilar.

20. Istiqlol dardi

Yetmish kunlik bir muhosaradan keyin uch ming sipohni bir yarim mingga tushurib, bir yarim ming sipohni Toshkand qo'rg'onlari ostida qurban berib, Normuhammad qushbegi qu-ruq qaytishg'a majbur bo'ldi.

Bu yetmish kunlik qamal vaqtida Azizbekning sodiq fuqarolari bo'lg'an toshkandliklar aztahidil unga xizmat qilib, jonbozliq ko'rsatib, nihoyat, qipchoqlarni umidsiz Qo'qong'a qaytarishg'a noil bo'ldilar. Noil bo'ldilar, ammo o'zlari ham yaxshig'ina bo'lib qoldilar. Yetmish kunlik bir qamal, yetmish kunlik chetdan va eng ozi qishloqlardan munosabatni uzib turish, albatta, Toshkandni bo'ldirib qo'yg'an edi. Bu yetmish kunlik bir qamal Toshkandning hali yig'ishtirib kira olmag'an donlarini, ekinlarini yov qo'lida qoldirdi. Savdo ishlari butunlay to'xtab, savdogarlar zo'r falokatka uchradilar. Kosib, faqir xalqning holi juda yomon edi: nonsiz, donsiz, kiyimsiz, suvsiz,¹ alohozal-qiyos²siz, siz bo'lib eng oxirg'i chekka yetkandagina qamal balosidan «yaltirasin, qaltirasin» muzaffariyat bilan qutildilar. Xalq o'zining bu yetmish kun ichida tortqan mashaqqat va azoblarini qipchoqlar ustidan chalg'an g'alabasi bilan bir daraja yuvdi-da, kasbiga, ekin-tikiniga urinib ko'rishni o'yładi, to'g'risi o'ylay ham olmadi...

Azizbek, mundan keyingi Toshkandning mustaqil hukmdori Azizbek! Qipchoqlarg'a chalg'an g'alabasi uchun ul terisiga sig'maydir... Ul endi «Qipchoqlar Toshkandni olib qolsalar...» degan mudhish xavfdan qutilg'an, ul endi Toshkand va atrofining xoni, xoqoni! Endi duxoba va atlaslar ustidagina o'lturmoqqa qanoatlanmay o'z sha'niga, o'z qudratiga muvofiq tojlar, taxtlar yasatmoqchi. O'zining eski mahramiga ko'ngli to'lmay, boshqa bir o'yinchi, ashulachi, husndor bir mahram topmoqchi va o'zining

¹ Toshkandka suv beradirgan «Solor» arig'i qipchoqlar tarafidan bo'g'ilg'an, hatto tegirmon ishlari yorg'uchqoqqa qolg'an edi (Mual.).

² Alohozal-qiyos – shunga qiyosan, shunga muvofiq.

bu mashhur mahrami bilan yer yuziga (Turkiston va Buxoroga) dong', shuhrat chiqarmoqchi!

Azizbek endi juda xotirjam edi. Qipchoqlarning qaytadan Toshkand ustiga kelishlarini ehtimol ham tutmas edi. Chunki o'zining qipchoqlarg'a bergen zARBASINI ularga yuz yilsiz o'ng'alish bermas, deb bilar edi.

Hamma ish joyida, lekin bir narsagina ko'ngilning nichka, in-gichka yerini jarohatlaydir. Azizbek ko'ziga hozir yorug' dunyo qorong'u, bu qorong'uliq ichida boyag'i shirin xayollar, ishlatiladigan toj-u taxtlar va boshqalar ko'rINMAY qoladirlar: yetmish kunlik qipchoq urushi ming turlik yo'llar bilan yig'ilg'an xazinani barbod bergen, xazina qipchoqlar ustidan g'alaba va istiqlol¹ mastliklari yo'lida qurig'an, fuqaroning jon otib, qipchoqlarni qirib yo'yanlari uchun in'omlarga, ehsonlarga va oziq-ovqatlarg'a qurban qiling'an.

Mana shu edi Azizbekning ko'z o'nglarini qorong'ulatadirg'an jarohat!

Bu ishning kengashiga emas, berilgan qarorni amalga oshirib berishlik uchun Yusufbek hojiga yigit yuborib, hozir uni to'rt ko'z bilan kutib o'lтурар edi. Nihoyat, yarim soatlik bir kutishdan so'ng Yusufbek hoji eshik ostidan ko'rindi. Azizbek odatiy qars-hilash yonig'a bir navozish²

ham ilova qilib, hojiga yuqoridaN joy ko'rsatdi. Bu favqu-lodda navozish sababini o'ylamoqqa hojining vaqt yo'q, chunki o'zining qayg'usi o'yplashqa, fikrlashka yetarlikdir. Ko'zining oq-u qorasi bo'lg'an Otabekning holi nima kechti, qorong'i zindonlarda, rutubatlik, zax yer ostlarida ochliqdan, tashnalikdan, sovuqliqdan aziz ko'kragini yerga berib jon berdimikin? – Zolim beklar, qonxo'r hokimlar, rahmsiz jallodlar, mash'um dorlar va qo'rroq xalqlar orasida keksa otasini, mushtipar onasini ko'ralmay dunyodan ketdimikin? Mana shunday ming turlik vasvasalar ichida qarshisidag'i Azizbekni ham unutmoqda edi. Azizbek bo'lsa – «javohir qadalg'an tojlar, oltin taxtlar, nozanin parivashlar, dong'dor mahramlar» haqidag'ina o'ylar edi.

– Hoji, – dedi Azizbek so'z ochib, – manim sizni o'rdag'a chaqirg'anim sababini albatta bilmagandirsiz?

¹ Istiqlol – mustaqillik.

² Navozish – siyash, marhamat.

Yusufbek hoji xayolidan ko'z ochdi:

- Taqsir... chaqirishingiz albatta fuqaroning tinchlig'i, raoyoning¹ rohati, hukumatning barqaror turmog'i uchundir.

Hojining bu so'zi Azizbekni yashindek urdi. Uning ko'z o'ng'lari qorong'ilanib, haligi shirin xayollar tag'i qorong'iliqda yashirindilar. Ul ortiqcha o'ngg'aysizlandi va tilar-tilamas:

- Shundog'... - dedi va bir oz o'ylanib qolgandan keyin: - yet mish kunlik qamal bilan xazinamiz juda g'ariblandi, hatto shu keyingi kurnlarda sipohlarning ozig'i uchun ham qiynalib qoldiq. Mana shu to'g'rirlarda sizni kengashka chaqirg'an edim.

- Ma'qul, taqsir.

- Men bu to'g'rida bir qarorg'a ham kelib qo'ydim.

- Qarorlari muborak bo'lg'ay.

- Qarorim shundan iboratdirkim, ertadan boshlab yurtka o'ttuz ikki tangadan soliq sochasiz.

Yusufbek hoji yurt besaranjomlig'i va o'g'ul qayg'usi bilan asabiylashkan edi. Azizbekning bu ablahaona qaroriga qarshi qizishdi. Azizbekning bu zolimona buyrug'ig'a qarshi qattig' so'zlar aytishka o'ylasa ham, achchig'ini qanday kishiga aytlishini o'ylab, o'zini bir oz yig'di.

- Taqsir, amringizga qarshi tushadirg'an joyim yo'q, - dedi, - lekin shunisini bir oz o'ylamoq kerakki, yurt yetmish kun qamal kechirdi. Onadan tug'ma azoblar, ochliqlar o'tkardi va o'tkar makda. Menga qolsa, bu kurnlarda o'ttuz ikki tanga emas, o'ttuz ikki qora pul solish ham og'irdir. Yurt besh-o'n kun orqa-o'ngini olsin, so'ngra... - Hoji so'zini tugata olmadni, hojining ters so'ziga chidalmagan Azizbek vahshiyarcha hayqirdi:

- Nima deysan?!

Hoji ishning bunchalik yomong'a ketishini o'ylamag'an edi. Shu daqiqada ishning oldini olmasa, endi gap faqat Azizbekning jallod chaqirishig'a kelib qoldi:

- Taqsir, siz yig', der ekansiz ertaga emas, bu kundanoq yig'a boshlayman. Yurt qani bermasin-chi? Faqat menga sizning buyrug'ingiz kifoyadir.

Bu so'z Azizbekka sihr kabi ta'sir qildi, dahlizda turg'uchi yigit orqaliq jallod chaqirishg'a jo'blangan tili o'z zarariga harakatlandi:

¹ Raoyo – hukmdorning qo'l ostidagi xalq.

- O'rda begiga ayt, hojiga bir kimxob to'n chiqarib kiydirlsin!
- dedi.

* * *

Yusufbek hoji egnida kimxob chopon bilan o'rdadan chiqdi. O'rdadagi «Chopon muborak bo'lsin!» deb so'rag'uchilarg'a istehzo iljayishi ostida bir turlik muhmal javob berar edi. Ul o'rda ko'prugidan o'tar ekan, boyag'idek qilib o'zicha yana bir kumlimsirab qo'ydi va telbalarcha o'z-o'ziga so'zlanib ketdi: «O'ttuz ikki tangadan soliq yig', emish... Bir haftadan keyinga qolmasin emish... Soliq yig'ishda qarshiliq qilg'anni darraga yotqizish, muvofiq ko'rilmaga osdirish haqqi ham menga berilgan emish... Go'yo Yusufbek ham o'zidek bir qonxo'rg'a, bir zolimga aylansin emish... Men qonxo'rliq uchun Xudoning farz qilg'an hajini ado qilmadim; oldimda o'g'lum bor, menda boshqalarning o'g'lini darraga yotqizish chog'ida ko'ndalang keladirgan vijdon bor, din bor, diyonat bor. Bizning xalqni yer yutsin. Azizbekning tulkili-giga uchdi-da, uning kechagi zulmlarini unutdi, yetmish kunlab bir zamon jon berib, jon olib nihoyat xizmat haqqi uchun o'ttuz ikki tanga mukofot, eng keyingi burda noningni ham ber!»

21. Inqilob

Yusufbek hoji ustida boyag'i kimxob to'ni bilan Shayxontohurning Zanjirlig'ig'a yetib, guzarda yig'ilib o'lturgan va o'ziga salom berish uchun o'rinnaridan turgan xalqqa xitob qildi:

- Uying kuysin, musulmonlar! Yaxshi deb yo'lida jon berganining Azizbek, bu kun senlarga yaxshilik'ingni o'ttuz ikki tanga soliq bilan qaytarmoqchi bo'ldi. Hozir senlarga ikki yo'l: o'g'ul, qizingni sotib bo'lsa ham o'ttuz ikki tangani Azizbek xazinasiga to'lash yoki es borida etakni yopib Azizbekni oradan ko'tarish... Uying kuydi, musulmonlar!

- O'ttuz ikki tanga!

Xalq Yusufbek hojidan bir zarra yomonliq yoki bo'lmag'ir bir kengash eshitmagan va shuning uchun ul qayoqqa yursa, shu yoqqa borishqa hozir turar edi. Ayniqsa, o'ttuz ikki tanga dovrug'i guzar ahlining yuraklarini uyushdirib, buni eshitish bila-noq isyonga qo'l qo'ydilar.

Boshlab Zanjirliq xalqi ko'chalarga chip¹ tashlash, Azizbekka qarshi urush hozirligi ko'rish xayoliga tushdi. Yusufbek hoji to Eski Jo'vaga yetkuncha o'zining yuqoridagi so'zini ko'y, guzar xalqiga takrorlab kelmakda edi. Eski Jo'vada azim bir jamoat yig'ib, Azizbek bilan bo'lg'an mojarosini so'zladi va ustidagi kimxobni ko'rsatib istehzo tariqasida:

– Soliqni bermangiz demayman, chunki sizning itoatingiz menga bundog' to'nlar berar! – dedi.

Xalq nihoyatda qizishdi. Go'yo birisi quvrag'an to'qayg'a o't turtdi. Ho'lu quruq deganlaridek katta-kichik barobar yonmoqqa oldi.

– Yaxshiligidan unutdi, to'ng'iz! O'ttuz ikki tangani yaxshilab beraylik biz unga! Ozi bir oy o'tmasdanmi, andishasiz?! – degan so'zlar eshitila boshladi. Darrav uch kishini Sebzor, Ko'kcha va Beshyog'och dahalariga xabar uchun jo'natildi. Yo qirilib bitish va yo Azizbekni oradan ko'tarishka fotiha o'qildi.

Orada bir soat ham o'tmadi, butun do'konlar yopilib, Toshkand ko'chalari chiplar bilan to'ldi. Barcha yarog'langan, urushka hozir edi. Shaharning olalanish xabari o'rdaga ham eshitildi. Ishni kichkina deb o'ylag'an Azizbek shahardan ahvol olish uchun Rayimbek dotqoni elli chog'liq yigit bilan buyurdi. Ahvol olg'uchilar Zanjirliqqa yetish bilan naq ishning qay darajaga yetkanini payqadilar: ko'chalar chip bilan to'lg'an, chip orqalari shashvar, miltiq, xanjar, nayza ushlagan olomon bilan liq edi. Rayimbek dotqoning «Chiplarni yig'ishtiringiz, o'zlarining tarqalishingiz!» deb aytkan yaxshi so'ziga qulq solg'uchi bo'lmadi. Dotqo dag'alliq qilg'an edi, olomondan bittasi miltiq otib, ikki sipohni yiqib ham qo'ydi.

Kechki soat to'rtlar, asrdan bir oz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi. Yarim soatlik otish, chospishdan so'ng sipohlar Zanjirliq olomonlarini qochirib, Baland masjid chipiga yetdilar. Jon achchig'ig'a uchragan Azizbek o'rda ga birmuncha sipoh qoldirib, butun kuchini yig'ishtirg'an holda Rayimbek dotqo ko'magiga yetishdi. Buning ila sipohlar tag'in ham kuchayib, olomonni Xadraga qarab surishka muvaffaq bo'l-dilar. Xadra chipida qonliq urushlar boshlandi. O'ttuz ikki tanga

¹ Chip – g'ov, barrikada ma'nosida (*Mual.*).

soliq xavfida olomon ham Beshyog'och, Sebzor, Ko'kcha dahalaridan o'ziga har zamon yarog'liq yordamlar olib turmoqda edi.

Bu kun kechasi Toshkand qon ichida, mahallalarda bo'lg'an hukumat kishilari xalq tomonidan o'diriladirlar, uylariga o't qo'yilib mollari talong'a tushadir. Shaharning yuraklik yigitlari Xadra chipiga qarab chopadirlar, yuraksiz va keksalar guzar va mahallalarga to'nkalardan gulxan solib, «o'ttuz ikki tanga» qayg'usida olomong'a muzaffariyat tilaydirlar.

Yarim kechalar vaqtı olomon Xadradan Eski Miskarlikka qarab surilishka majbur bo'ldi. Kutilmagan bu surilishlar Yusufbek hojini katta tashvishka solib qo'ydi. Mundan so'ng xalqning o'ziga ishonib turolmay Toshkandni ololmay qaytqan Normuhammad qushbegiga yordamga yetib kelish uchun choper yogurtirdi.

Eski Miskarlikda ikki taraf ham tong otdirdilar. Ertalab yana qonli urushlar boshlandi. Ammo xalq endi o'zini ancha tutib qolg'an va har daqqa to'rt tarafdan yangi kuchlar olib turar edi. Shuning uchun sipohlar bir odim ilgari bosolmay qoldilar. Ammo xalq sipohlarni bossa bosqundek tovranar¹ edi. Bu holdan nihoyatda bo'g'ilg'an Rayimbek dotqo qilich yalanglab, sipohlar oldida olomong'a qarab yugurdi. Biroq uning bu g'ayrati o'zi uchun halokat bilan natijalanib, Usta Mo'minjon ismlik bir miltiq ustasining otqan o'qi bilan ko'kragidan yaralanib yiqildi².

Rayimbek dotqo Azizbek hokimiyatining tiragi edi. Uning qatlidan so'ng sipohlardan ruh tushti. Hatto Azizbekning buyrug'ig'a ham quloq solmay to's-to'ska qoch boshladilar. Nihoyat Azizbek ham yonidag'i qirq, elli sodiq kishilari bilan qochib, o'rdaga qamalishg'a majbur bo'ldi. Yusufbek hoji boshliq yer va ko'kka sig'mag'an muzaffar xalq o'rda tevaragini qurshab tushdi. Azizbek tezda berilmagani uchun minglab xalq o'rda atrofidan siljimay, hatto osh-suvarini ham shunda yeb xotirjam yotib oldilar.

Azizbek uchun kutilmagan falokatlar yuz bergen edi. Qochib qutilish mumkin bo'lg'ani holda tuzoqqa tushkandek o'rdaga ham qamalib bergen edi. Nima qilsin, qanoti yo'qli uchib qutilsa... Qamalishining ikkinchi kuni o'rda tomiga chiqdi, eng keyingi, ham eng pastarin chorani ko'rmakchi edi bu xoqon. Boshlab

¹ Tovranmoq – harakat qilmoq, tirishmoq.

² Rayimbek Qozoqboybiy o'g'li. Beshyog'och daha, Laklakxonan mahallalik (*Mual.*).

fuarog'a salom berdi, so'ngra siniq va ojiz qolg'an bir tovush bilan xalqqa uzr aytdi:

- Endi o'zimning qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim... Men sizlarning qilg'an yaxshiliqlaringizni unutqan ekanman... Sizlar o'zlarining bu ishlaringiz bilan manim ketkan aqlimni yana miyamga o'rnatdingiz... Rahmat fuqaro... Gunohimni kechiringiz, qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim, fuqaro!

Ammo xalq bunday yolborishlarga, tavba-tazarrularga qu-loq solmadi, chunki ish o'tkan, g'isht qolipdan ko'chkan edi:

- Endi esing kirdimi, o'g'ri? Burundan o'ylab ish qilsang, boshingda bu balolar yo'q edi! Sen bizlarga nima ishlarni qilma-ding? Kun sayin necha gunohsizlarni osdirg'an, kesdirgan, bolalarimizni yatim, onalarimizni qon yig'latqan sen emasmisani? Xanjariningni xayf ko'rib mahallarga¹ chayon solig'i solg'an, og'a-larimizni chayon zahri bilan o'ladirgan kim edi? Ket to'ng'iz, ket, tavba qilish zamoni o'tdi, taqdiringga sen ham tan ber! - der edi xalq.

Xalq shuningdek gaplar bilan yuz yoqdan unga hujum qilib, hatto adabsiz so'zlar bilan ham so'kar edi. Azizbek hamon «Tavba qildim, fuqaro!» jumlesi bilan uzrini aytib turar edi:

- Siz yaxshilarim, bu qisqa o'yassingiz bilan o'z oyog'ingizg'a o'zingiz bolta urib, yana qipchoqlar qo'liga qaram bo'lasiz! Manim tavbamni loaqla o'zlarining uchun qabul qilingiz!

Azizbekning bu so'zlaridan keyin olomon tag'i qizishib, quyidagi so'zları bilan ko'kni ko'tardi:

- Ikki qayta aldanish yo'q! Sendek itdan bizga qipchoq yaxshi!

Xalqning bu javobi ishning ne darajaga yetkanini onglatarliq edi. Shu gapdan keyin Azizbek tamom umidsizlanib, dunyolarcha ma'yusiyat ichida tomdan tushib ketdi.

Yusufbek hojining Normuhammad qushbegiga yuborg'an chopari Kirovchi yaqinida unga yetkan va qushbegini tamomi sipohlari bilan Toshkandga qaytarg'an edi. Alamzada qushbegi bu so'yinch xabardan uchib-qo'nib Azizbekning o'rdaga qamalishining uchunchi kuni karnay-surnay bilan yetib keldi. Olomon yonig'a qipchoq sipohlari kelib qo'shilg'andan keyin o'rdaga bosib kirdilar-da, Azizbekni ushlab ham oldilar.

¹ Mahal – joy, mahalla.

Yetmish kun bir muddat ovora qilib, minglab kishi qonini to'kishka sabab bo'lg'an Azizbekni Qo'qong'a olib borib topshirish Normuhammad qushbegi uchun qiymathi edi. Ul o'rdada o'laturar ekan, bunday ulug' dushmanni qo'lg'a tushirishning bosh omili bo'lg'an Yusufbek hojiga o'z minnatdorchilig'ini aytib tugata olmas, uning bu xizmatini xon bilan Musulmonqulg'a so'zlab, unga katta bir martaba olib berishka va'dalar berar edi. Albatta, Yusufbek hojiga bu va'dalarning hech ahamiyati yo'q, faqat ul o'g'lining sog'lig'ini bilsa va Marg'ilon zindonidan uning qutqarilishig'a va'da olsa, uning uchun dunyolarcha martaba va hurmat edi. Qushbegining va'dasiga iltifotsiz qulqoq berib turdi-da:

- Iltifotingiz uchun rahmat, qushbegi, - dedi. - Men endi dunyodan o'tayozg'an bir kishi; endigi mansablarg'a uncha qiziqa olmayman. Agar manim qilg'an xizmatim shunday iltifotlarga loyiq ko'rildirgan bo'lsa, xon janobidan so'raydirg'an bir necha tilaklarim bor.

- So'rangiz hoji, xon bermaganda ham olib berishka men kafil.

- Manim birinchi xolis tilagim, albatta, mazlum xalq tilidan bo'ladir: mundan so'ng Toshkand hokimlig'iga har qanday bo'l-mag'ir odam qo'yilmasin.

- Xon janobining hamma maqsadi ham shunda. Chunki biz Azizbek kabilardan xalqnig'ina emas, balki o'zimizni ham qynatdirmoqdamiz.

Toshkand bekligi to'g'risida ko'b muzokara va musolahadan¹ keyin Yusufbek hoji o'z yarasi ustida to'xtaldi. Ul birinchi martaba o'laroq o'zining ichki kasalini hoziq² deb Normuhammad qushbegiga ochdi. So'zlar ekan, yuragi mash'um bir ehtimolning dahshatidan titrar, tili ham osonliq bilan harakatlanmas edi. Zero, o'zining bu o'tinchini qush uchkan so'ng otilmoqchi bo'lg'an sopqon qabilidan hisoblar va foydasiz bir iltimos deb cho'chir edi.

- Agar manim bu xizmatim xon janobining marhamatiga loyiq ko'rilar ekan, - dedi hoji, - menga eng manzur bo'lg'an mukofot - o'g'limning ozod qilinishidir. Dunyo mojarosidan qo'l yuvmoqchi bo'lg'an bir otog'a keksaygan kunlarida farzand dog'ini ko'rmaslikning o'zi ham ulug' mukofotdir, - dedi va ko'zi-

¹ Musolaha – sulh tuzish, kelishish.

² Hoziq – biluvchi, tushunuvchi.

ga yosh oldi. Bundan qushbegi ham nasibasiz qolmay mutaassir¹ Yusufbek hojiga tasallo berdi:

– Qo'rqmangiz hoji, – dedi, – Marg'ilon hokimi o'rinsiz qon to'kuvchi kishi emasdir. Qo'qong'a borg'ach, birinchi ishim o'g'lingizni qutqarish bo'lzin, joysiz qayg'ulanmangiz, hoji.

– Qulliq, qushbegi, agar bu xizmatni o'z zimmangizga olur ekansiz, ustimga katta minnat qo'yg'an bo'lasiz... Biroq men qo'rquamankim, siz Qo'qong'a borib yetkuncha ish vaqtidan o'tsin...

Qushbegi ham bu to'g'rida o'ylab qoldi va hojining ehtimolidan cho'chib, shu soatda bir maktub bilan Qo'qong'a chopar yubormoqchi bo'ltilar, bu ishning muvofiq kishisi, albatta, Hasanali bo'lg'anliqdan chopar bo'lib belgulandi. O'n besh kunlardan beriga shunday xizmatni kutib yotqan Hasanali otning boshini Qo'qon tomong'a qarab qo'ydi-da, daqiqa ichida ko'zlarga ko'rinnas bo'lib ketdi.

Bir kun keyin Normuhammad qushbegi ham birmuncha si-pohni Toshkandda qoldirib, Qo'qong'a jo'nash harakatiga tus-hdi. Toshkand olomonining talablari bilan Azizbekning ikki oyog'idan arqon bilan bog'lab otning chovig'a sudratma qildilar.

Sipohlar Qo'qong'a qarab harakat qilar ekan, Qo'qon darbo-zasiga to'lg'an xalq Azizbekning ot oyoqlari ostida sudralib ketishiga huzurlanib tomosha qilar edi.

22. «Bir g'aribi bechora»

Bu tarixdagи xon o'rdasi Qo'qonning bu kunda Xoda bozor atalg'an o'rnida edi.²

Ro'monning o'n uchunchi faslida Marg'ilon o'rdasining ta'rifi yozilg'anliqdan va bu o'rdaning ham tashqarig'i aylanasi o'sha o'rda qabilidan bir tusda, bir uslub va bir vus'atda³ bo'lg'anliqdan bu o'rinda yana qog'oz qoralash ortiqchadir. O'rda darbo-zasi, navbatchi qorovul, darboza sahnining kengligi – barchasi ham o'shal o'rda singari, ammo buning tashqarig'i ko'rinishidagi ortiqlig'i to'rt burchida qadalib turg'an navbatchilari edi. O'rda

¹ Mutaassir – ta'sirlangan.

² Bu kungi ma'lum o'rdani Xudoyorxon o'zining ikkinchi xonliq davrida bino qildirgandir, eski o'rdadan hozir nishona yo'q (*Mual.*).

³ Vus'at – kenglik.

darbozasidan ichkariga kirilgach, bundagi tuzilish Marg'ilondag'idan tamoman deyarlik boshqacha bo'lib chiqar, shunga binoan bu yer bilan tanishmoq ehtiyoji tushar edi.

O'rdening ichkarigi o'ng, chap biqinlari sipoh turish uchun soling'an binolar va sahnida biz Toshkandda ko'rib tanishqan ravishcha kiyimlik sipohlar (yigitlar) turkim-turkim bo'lib, ponsadboshilar qaramog'ida qilich urish mashqini ta'lim olmoqda edilar. O'rdening belidan, ya'ni shimoldan sharqqa qarab bir xatti mustaqim bilan devor va bul devorning ikki tarafini barobar – ling¹ tashlanib, o'rdening ichkari qismig'a xon saroyiga kiriladirgan darboza qurilg'an edi. Bu darboza eskirgansumon ko'rinsa ham, asli yaratilishdag'i nafislik, me'moriy san'atkorlik o'chayozg'an bo'lsa ham, biroq undagi ivir-jivir sirlar, o'yma naqshlar hali ham kishini hayron qoldirarliq edilar. Ayniqsa, darbozaning ikki biqinidag'i «o'girmagul» tarzi bilan ishlangan guldastalar, darboza ravoqidag'i ganchdan qabartirilib yasalg'an bo'rtma naqshlar, gullar hali o'zlarining nafosatlarini unchalik yo'qotmag'an edilar. Quyosh g'arbga qarab og'qan, guldastalar ustiga qo'ndirilg'an oltin hilol alomatlari quyosh nuri bilan ko'zni elitarlik darajada yashnar edilar. Darbozaning ikki yonidagi maxsus ishlangan qorovulkxona – sufachalarda ikki nafar navbatchi turar edi. Navbatchidan o'tib, darbozaga kirilsa, gunbaz ravishida yo'lak, o'ngg'a yurilsa devonxonag'a, so'lg'a ketilsa xon mahkamasiga chiqiladir-da, mahkama bo'sag'asida yana haligidek ikki nafar navbatchiga uchrashiladir. Marg'ilon o'rdasida ko'rganimizdek bir dahliz, ammo bu o'zining naqshlari, gullari, anvo'i sirlari, oliyliq va ko'r kamligi bilan Marg'ilonnikini ko'lagada qoldirarliq edi ersa-da, eskirganligi uning ortiqlig'ig'a xalal bermakda edilar. Dahlizdan ichkariga qaralsa, bir munaqqash va muzayyan zol, ikki tomonida xonning shog'ovulboshilari, yasovulboshilari, dasturxonchi va oftobachilari, tunqator va parvonachilari otaliq va mehtarboshilari va tag'i allaqancha vazir-vuzarolari qator tizilishib o'lturmakda edilar. Zolning uchunchi darichasidan narig'i tomon bir yupqa munaqqash devor bilan ajratilgan bo'lib, ichkariga kiriladirgan eshiksiz bir yo'l, bu yo'l bilan haligi devor ikkiga ajralib, har bir bo'lim devorning o'rtasida kishi boshi sig'arliq bir tuynuk, bu tuynuklar yonida qo'lig'a

¹ Ling – ark, ravoq, toq.

oybolta ushlagan ikki nafar jallod qotib turar edilar. Shu jal-lodlar orasidan o'tib uchunchi bo'limga kirilsa, qarshida yarim gazlar yuksaklikda to'rt oyog'liq oq marmardan yasalg'an taxt ustida oltin kamarga taqilg'an oltin soplil qilichini tizasi ustiga ko'ndalang qo'yib, qizil duxobadan tikilgan po'stun kamzul ustidan adres to'n kiygan, boshig'a simobi shohi salsa o'rag'an o'n sakkiz yoshlari chamaliq, cho'ziqqina yuzlik, bug'doy ranglik xon o'lthurar edi. Bu Xudoyer edi. Xonning so'l tomonidagi oltin hallik kursi kishidan bo'sh, o'ngdag'i - ichki saroya kiradirgan eshikcha yonidagi kursi ustida O'ratepa chakmani ustidan qayish kamar bog'lab, soddag'ina qilich taqing'an, boshig'a oq barra popoq kiyib, basharasidagi burni yuzi bilan bir qatorda deyarlik tekis yaratilg'an, o'rtacha soqol, qisiq ko'z, bug'doy rang, o'rta yoshliq bir qirg'iz - Musulmonqul o'lthurar va hozirg'ina hudaychi tarafidan o'ziga topshirilg'an ariza va maktublardan ochib o'qur edi. O'qub turg'an arizasi ahamiyatsiz bo'lsa kerak qog'ozni ikkiga yirtdi-da, oyog'ining ostig'a tashladi va ikkinchi maktubni ochdi. Bunisi O'sh hokimi tarafidan yozilg'an edi:

«Davlatimiz stuni, padari arus shahanshoji Musulmonqul bahodir huzurlariga nomai humoyun¹ barobari O'sh madorisotida tahsilda bo'ling'an faqir qirg'iz tullobig'a² marhamat bu-yurg'anlari hadoyo³ tullobning darajai ilmiyalarini imtiyozan taqsim qilindilar. Ashaddu⁴ faqir va ehtiyojda avqoti⁵ talx⁶ mururiga⁷ majbur va masbur⁸ o'lg'an qirg'iz mullalari padari arus shahanshohining altofi⁹ shohonalaridan riqqatka¹⁰ kelib obidiyda¹¹ qildilar va Haq taolo dargohi vasi'asidan¹² aduvi¹³ badkirdor-

¹ Humoyun – muborak, qutlug'.

² Tullob – talabalar.

³ Hadoyo – hadyalar, sovg'alalar.

⁴ Ashaddu – o'ta, nihoyatda.

⁵ Avqot – vaqtlar.

⁶ Talx – achchiq, yomon.

⁷ Murur – o'tkazish, kechirish.

⁸ Masbur – sabr qiluvchi.

⁹ Altofi – lutflar, karamlar.

¹⁰ Riqqat – ko'ngil bo'shlik, ko'ngil yumshoqlik.

¹¹ Obidiyda – ko'z yoshi.

¹² Vasi'a – keng.

¹³ Aduv – dushman, yov.

lariga¹ zafaryob² bo'lmoqlarini va Zolona³ yashab Amir Temur Ko'ragondek jahongir bo'lmoqlarig'a duo va niyoz etdilar. Ba'da xotiri otir⁴ oliylarig'a maxfiy qolmag'aykim, shahar va atrof ella-rimiz davlati azimai qaviyalari⁵ soyai himoyatida nobob bid'ahdlar xavotir va xavfidan tinchdir. Noma oxirida yosh shohimiz janobi xoqoni xavoqin, sultonni salotin hazratlariga padari arus shahanshohining panohi himoyatlarida ko'b yillar davru davron, ofiyat⁶ va salomatlik tilab navkarlari...»

Musulmonqul Xudoyorg'a O'sh ahvolini so'zlab, uchunchi maktubni ochdi, bu maktub xususiy bir kishidan bo'lsa kerak, muhr va o'zga takalluflardan xoli edi:

«Mazlumlar dodig'a, maqhurlar⁷ faryodig'a o'zining adolatlik qilichi bilan yetishg'uchi Musulmonqul qipchoq xizmatlariga... ko'zlarim zulm yoshi bilan jiq, ko'nglim davlat xoinlari qo'rquunchidan titrag'an bir holda qalam tebrataman. Davlatning sodiq bir fuqarosi, ixloslik bir yigit davlat ustiga o'zining mudhish zarbasini tashlab turg'an bir bad'ahd o'g'lini o'shandog'ki otasining vakolati birlan ikkinchi bir tinch, ulug'larg'a mute', farmonbardor⁸ bir shahar ahlini oyog'landirmoq bo'lg'an edi. Uni isbotlari, shohidlari birlan dor ostig'a tortquchi sodiq bir qulni ko'klarga ko'tarish o'rniga qamamoq va oyog'ig'a zulm zanjirini urmoq bo'ladirlar... Musulmonqul janobidek bir bahodirdan andisha qilmay, uning dushmanlarini sarfaroz⁹ aylab do'stlarini g'amkin qiladirlar».

Maktubning tumanlik ma'nosiga tushuna olmag'an Musulmonqul bu o'rinda to'xtadi-da, maktubning oxirig'a ko'z tashlab oldi:

«Bungacha manim hayajon va qayg'u orasida yozg'an yo'l-larimg'a balki tushunmagandirsiz, buning uchun g'azablanmay

¹ Badkirdor – yomon niyatli.

² Zafaryob – g'alaba qiluvchi, g'olib.

³ Zolona – «Shohnoma» asaridagi 100 yildan ortiq yashagan Zol obraziga nisbat berilib, uzoq vaqt yashamoq mazmunida.

⁴ Xotiri otir – dili ravshan, beg'ubor.

⁵ Azimai qaviya – kuchli va qudratli.

⁶ Ofiyat – tinchlik, omonlik.

⁷ Maqhur – qahr-g'azabga duchor bo'lgan.

⁸ Farmonbardor – buyruqni bosh tovlamasdan bajaruvchi.

⁹ Sarfaroz – xursand, yuksak.

bu gunohimni sizga sodiq bir qullig'im yo'lig'a kechirursiz. Bu kundagi Toshkand isyonining boshliqlaridan bo'lg'an Yusufbek hoji Azizbek nonko'rning mashvarati¹ birlan marg'ilonliqlarni ham janobingizga qarshi oyog'landirmoq maqsadida o'z o'g'lini munda yuborg'an ekan. Faqir sodiq qulingiz bu ig'vogar yigitning tevaragiga o'z tarafдорларини yig'ib qurg'an bir majlislariga rost kelib va uning Marg'ilonga nima uchun kelganligini payqab, nihoyatsiz xavfka tushdim. Uning so'zlari qipchoqlarni yo'qotib, hukumatni shaharliklar qo'lig'a olish edi. Qipchoqlar xayrixohi kamina qulingiz bu sirni ichimga yutolmay, bir necha vositalar birlan Marg'ilon hokimi O'tabboya bildirdim. O'tabboya qushbegi Yusufbek hojining o'g'li bo'lg'an mazkur Otabekey bilan uning tarafдори va qayin otasi Mirzakarim otliq kishini qo'lg'a olib zindon qildi. Qushbegining chaqirishi birlan huzuriga hozir bo'lib, Otabekey og'zidan nimaiki eshitkan bo'lsam bir-bir so'zlab berdim. Xolis shahodatim so'ngida Otabekey bilan qayin otasi Mirzakarimni qushbegi osib o'ldirishka buyurdi. Ammo O'tabboyning kisai xiyonatiga Mirzakarimning havlisidan kelib tushkan bir xalta oltinlar barobariga dor ostig'a yetkan ig'vogarlarni o'limdan ozod qildi, davlatning sodiq qullaridan bo'lg'an kaminai xolisni muttahamlar yeriga zindon qilmoq va osib o'ldirmoq bo'ldi. Chunki kamina qulingizning sizga shikoyat qilishimdan benihoyat qo'rqrar erdi. Ammo davlatlari yori berib, sadoqatlik xizmatkorlaringizdan bo'lg'an Marg'ilon qo'rbohisining yordami birlan O'ttaboyning changalidan arang qutilishg'a muvaffaq bo'ldim....»

Maktubning shu yeriga yetkanda Musulmonqul xatdan bosh ko'tardi. Hozir uning kipraksiz qisiq ko'zlarida o'tlar yonmoqda edi. Qichqirdi:

- Chilim!

«Shundog' qilib sizning o'z kishingiz bo'lg'an O'tabboy tuz haqingizni unutdi. Bir hamyon oltin deb dushmanlaringiz tarafiga o'tdi. Sizning xayrixoh qullaringizdan bo'lg'an biri o'z shahrini tashlab Qo'qon qochmoqqa va ulug' dargohingizga sig'inmoqqa majbur bo'ldi. Men, xolis qulingiz o'zimning sadoqatim evaziga bunday mukofot olg'anim uchun qayg'irmayman va lekin O'tabboy va Otabekey kabi xoinlarni kundan-kunga kuch olib davlati shahriyorig'a dahshatlik bir falokat tug'dirishlaridan qayg'ira-

¹ Mashvarat – kengash, maslahat.

man. Bu maktub sodiq bir qulning xolis sadoqatidan bir namuna-dir. Men shuning ila shoyad o'z bo'ynimdag'i vazifani ado etkan bo'lurman. Shoyad davlat dushmanlarini o'z oyog'laridan yitib¹ ketishlariga sabab bo'lg'an bo'lurman.

O'zimning bu xizmatim evaziga bir mukofot olish muddaosida bo'limg'anidandan va nimaiki janoblari yo'lida mashaqqat chek-kan bo'lsam o'zimning bir vijdoniy vazifam deb bilib, bu maktuba o'z otimi yozishg'a ham tilamadim. Yosh xonimizga tinch va shavkatlik davr, davlat xoinlariga o'lim tilab bir g'aribi bechora».

Musulmonqlu nihoyatda tutoqqan edi. Hozirgi borliq alamini tamakudan oladirg'andek hudaychi keltirgan chilimga yopish-di-da, shig'-g' etdirib, sarxonani sindirish darajasiga yetkuzib tortdi. Og'zidan pag'a-pag'a tutun chiqarar ekan, xatning maz-munini Xudoyorg'a so'zladi. Toshkand ustiga yuborg'an sipoh-lari bilan Normuhammad qushbegini nihoyat Toshkandni olol-may qaytish xabarini eshitib, so'ng darajada ma'yusiyat ichida o'lturan Musulmonqlu uchun bu maktub yara ustiga tuz sepish qabilidan tag'in ham alamlik bo'lib tushkan edi.

– Hudaychi!

– Labbay taqsir!

– Mirzani chaqir! – dedi Musulmonqlu, so'ngra qo'lidaq'i maktubni taxig'a solar ekan, Xudoyorg'a dedi: – Eshitdingizmi, o'g'lim! Azizbek bilan Yusufbek bizga nimalar qilmoqchi bo'la-dirlar? O'zimizning sodiq kishimiz, deb o'ylag'an O'tabboy ham dushmanlarimiz bilan birlashib boshlag'an... Xayr, qo'llaridan kelganni qilib ko'rsinlar-chi, biz ham mundan keyin o'shandoq ko'rnamaklar bilan qiladirk'an muomalamizni bilarmiz.

O'z sultanatiga raxna solishdan iborat bo'lg'an bu xabarlar dan Xudoyorxonning mutaassir bo'lg'anlig'i belgusiz, ul bu gapni eshitmasdan ilgari qanday bo'lsa, hozirda ham shu holda o'zgarishsiz edi. Musulmonqulning yonib turg'an, o'tdek tutoqib so'z-lag'an gapini sukut bilan kechirmaslik uchungina bo'lsa kerak quruq va shirasiz qilib:

– Hammadan ham O'tabboyni aytingiz, ablah bir odam ekan, – dedi, – meni siylamag'anda ham sizni rig'oya qilsa kerak edi.

– Yaxshiliq qilg'an kishingdan hech bir yaxshiliq qaytmash ekan, – dedi Musulmonqlu. – Jumladan, bittasi ko'z o'ngimizda

¹ Yitmoq – yo'q bo'lmoq.

- Azizbek. Men uni yoshlig'idan boshlab o'z qo'limda o'stirdim, Toshkand hokimligidan Salimsoqbekni olib¹ uning o'rniغا hokim tayinladiq. Biroq shunchalik yaxshiliqlarimizg'a qarshi nati-jada bizga yog'iy² bo'ldi, bo'lsin; ul Toshkandning o'zigagina qanoatlanmay, Marg'ilon bilan ham ish qilmoqchi bo'lsa, bunisini ham biz ko'raylik.

Mirzoboshi kirib xong'a qulliq qildi va Musulmonqulg'a qarab qo'l bog'ladı. Musulmonqul yana xumori bo'lg'an edi - «Chilim!» deb tashqarig'a qichqirdi, so'ngra mirzoboshig'a dedi:

- Hozir Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegiga bir xat yozib, chopar bilan yubor. Xatni olg'an zamon Yusufbek hojining o'g'li Otabek deganni olib huzurimizga kelsin!

Mirzoboshi qulliq qilib orqasi bilan yurib chiqdi.

23. Musulmonqul

Arkon davlat³ yig'ilib, Xudoyor taxtiga mingan, Musulmonqul xon bo'lmasa ham, xonliqdan-da yuqori bir kuchka molik bo'lg'an siyosat kursisiga olturgan edi. Boshlab otaliq kirib xong'a salom berdi va uning haqiq'a uzun duo qilib chiqdi. Ota-liqdan so'ng o'zga a'yon birma-bir kirib, duo qilib chiqa boshladilar. Duoxonlarning eng so'ng'ida hudaychi ko'rindi, salom va duodan keyin yuzini Musulmonqulg'a o'girib:

- Marg'ilon hokimi O'tabboy qushbegi huzuri oliylarig'a kishish uchun izn so'raydir! - dedi.

Hamma fikri zikri O'tabboy ustidagina qolq'an Musulmonqul bu xabarni eshitish bilan kuchlik bir tin olib hudaychiga qaradi:

- Yolg'iz o'zimi yoki yonida kishilari ham bormi? - deb so'radi.

Hudaychi yana bir qulliq qildi:

- O'n chog'liq yarog'liq yigitlari ham bor.

- Tag'in-chi?

- Yarog'siz yana bir yigit ham ko'rindi.

- O'tabboyning o'zini huzurimizga kirdiz, - dedi Musul-

¹ Salimsoqbek Sherelixonning katta o'g'li, Xudoyorning o'gay akasidir. Uning taxt da'vo qilishidan qo'rqib, Musulmonqul o'dirtirgan edi. Chunki yosh Xudoyor xon bo'lib turgan fursatda Musulmonqul o'z biligicha ish qilabilari, loaqlal Xudoyor esini tanig'uncha davr sura olur edi (*Mual.*).

² Yog'iy - yov.

³ Arxon davlat - davlat arboblari.

monqul, qulliq qilib chiqa boshlag'an hudaychini yana to'xtatib so'radi: – O'tabboyning yigitlari o'rdaning tashqarisidami, ichkarisida?

– Taqsir, ichkarisida.

– Yaxshi, qushbegi bizning yong'a kirgandan so'ng o'rda yigitlari ularga hozir bo'lsinlar!

Hudaychi qulliq qilib chiqdi. Uning ketidan Musulmonqul tovshig'a muzaffariyat ohangi berib xong'a dedi:

– O'g'rilarning ikkisi qopqong'a tushdi, xon!

– Tole'imiz.

Qushbegi kirdi. Xong'a ikki bukilib ta'zim qilg'ach, kelib uning qo'llini o'pdi. O'tabboyning muloqoti¹ uchun Musulmonqul ham go'yo hech narsa ko'rmagandek o'rnidan turib uning bilan quchoqlashib ko'rishdi. O'tabboy Musulmonqulning ko'rsatishi bilan xonning chap tomonidag'i kursiga o'lturdi. Ul Musulmonqulning samimiyl muloqotidan qo'rquvliq yuragini bir qadar to'xtatib olg'an edi. Kursidan yana turib xong'a qulliq qilib boz² o'lturdi. Musulmonqul qushbegini yer tegidan kuzatar ekan so'radi:

– Yurtlaringiz tinchliqmi, o'zingiz ham sog'misiz?

– Alhamdulilloh, yosh shohimizning davlatlari va husni tavajjuhlari³ soyasida yurtimiz tinchliq, fuqaromiz janobi oliyning duoyi jonlari bilan mashg'ullar.

Xudoyer ozg'ina ishorat bilan unga tashakkur bildirdi. Bunga qarshi qushbegi kursidan qo'zg'alib qulliq qildi. Musulmonqul murtini silab nimaningdir mulohazasida edi. Uning bu holi birar daqiqag'a cho'zilg'anliqdan Xudoyer bilan qushbegi uning og'zig'a tikilgan edilar.

– Sizning xabaringiz bo'ldimi, yo'qmi biz Toshkand ustiga yuborg'an Normuhammad qushbegidan juda yaramas bir xabar oldiq, – deb Musulmonqul O'tabboyga qaradi, undan xabarsizlik javobini olg'ach, so'zida davom etti: – Normuhammad qushbegi uch ming sipoh bilan yetmish kun Toshkandni qamab yotib, nihoyat bir ish chiqara olmay odamlari bilan qaytmoqqa majbur bo'libdir. Azizbek bilan Yusufbek hojilarning aztahidil qarshiliqlari bizning kishilarni quruq qaytishg'a majbur qilibdir. Mana

¹ Muloqot – uchrashish, ko'rishish.

² Boz – yana.

³ Tavajjuh – yuzlanish, xayrixohona qarash, g'amxo'rlik.

shuning uchun mundan keyin bizning boshqa bir yo'l bilan ish ko'rmagimiz taqozo qiladir... Kecha biz kimdandir Yusufbek hojining o'g'li bo'lg'an Otabek deganni sizning Marg'ilonda deb eshittdik. Mundan so'ngg'i Toshkand to'g'risida ko'radirgan tadbirlarimiz uchun uning keragi bo'lur, deb o'ylab siz bilan birga uni huzurimizga chaqirg'an edik... – Bu joyda qushbegi Musulmonqulni to'xtatdi-da, kului, so'ngra Xudoyorg'a dedi:

– Otabek ustida ancha mojarolar bo'lib o'tdi. Buning hikoyasi uzun, alhol mingboshining ra'yalarini eshitaylik... davom qilin-giz-chi.

– Otabek o'zingiz bilan birgami? – deb so'radi Musulmonqul, birgalik javobini olib, tamom xotirjam bo'lg'an holda davom etdi: – Yuqorida aytkanimdek, minba'd¹ tadbir yo'li bilan Azizbekni yo'qotishdan boshqa choramiz yo'qdir. Bizning bu keyingi rejamiz yo'lida ish beradirgan kishi bo'lsa, ul ham menga qolsa, shu Otabek bo'lur. Chunki boshqalarg'a qarag'anda uning Toshkand borishi va Azizbekning yaqin odamining o'g'li bo'lg'ani uchun uning bilan aloqada bo'lishi, zahar berish va yo boshqacha bir yo'l bilan uni oradan ko'tara olishi, unga eng qulay bir ishdir. Og'riqning tu-zalasi kelsa, emchi o'z oyog'i bilan kelur, deganlaridek, Otabekni Marg'ilonda bo'lish xabarini eshitib xon bilan men juda quvonish-diq... Mana sizni chaqirishdan bo'lg'an maqsadimiz shudir. Yana sizning bu haqdagi ra'yингиз nima bo'lsa eshitamiz.

Musulmonqulning bu so'zlariga O'tabboy qushbegi tamom ishong'an, ammo Xudoyor ersa uning ilgarigi maqsadini yaxshi bilganlikdan bu so'ngg'i gaplar bilan nihoyatda taraddudga tushkan edi. To'g'risi ham Musulmonqulning bu keyingi gapi kishini mutaraddid²-qilmay qo'ymas edi.

– Bu fikringiz menimcha ham ma'qul, – dedi qushbegi, – ammo bunda bir gap bor, ul ham: Otabek bu vazifani o'z bo'yniga oladimi, yo'qmi masalasidir. Chunki Otabekning Azizbek taraf-dori bo'lg'anlig'ig'a shu o'rtada o'zim tekshirgan bir ish meni shubhaga tushuradir. Shundog'ki, mundan yigirma besh kun-lar ilgari, qo'rbo Shimming xabar berishi bilan Azizbek tarafidan Marg'ilonda to'polon chiqarg'ali kelgandir, deb o'ylab, yonidagi bir necha kishilarini bilan zindonga soldirdim. Uning Yusufbek

¹ Minba'd – bundan keyin.

² Mutaraddid – o'ylanib qolmoq, ikkilanmoq.

hojining o'g'li bo'lishi ham o'sha mulohazamning to'g'riliq'ig'a meni ishontirar edi. Yana qo'rбoshig'a Otabek ustidan shikoyat qilg'uchining shahodati bilan bu shubhamga ishonib, mundan besh kun ilgari Otabek bilan uning qayin otasi Mirzakarim degan marg'ilonliqni o'lim jazosiga hukm qildim. Gunohkorlarni dor ostig'a olib ketkanlariga birmuncha fursat o'tkan edi, mahkama-ga bir xotin hozir bo'lib, qo'limg'a bir maktub berdi. O'qub qarasam, Azizbek Toshkendda Qo'qong'a qarshi isyon chiqarmoqchi bo'lib yurgan fursatda Yusufbek hoji tomonidan o'g'li Otabekka yozilg'an bir maktub bo'lib manim qo'l, oyog'imni bo'shashdir-di. Chunki bu maktub Yusufbek hojining Azizbekka tamoman qarshi bir kishi bo'lg'anlig'ini onglatar edi. Gunohkorlarni dor ostidan qaytarishg'a majbur bo'ldim. Men faqat shu maktub dalolatiga bovar qilib, gunohkorlarni bo'shata bermay, qo'limdan kelgancha yana tekshirib tergadim. Otabekning so'zлari kishini tamom ishontirarliq darajada maktubga muvofiq edi. Shundog' bo'lsa ham faqat Mirzakarimni ozod qilib, keyingi tergashlar tamom bo'lg'unchaliq Otabekni kafilga berdim. O'zining birar adovati uchun bunday gaplarni qo'zg'atib yurgan bo'lmasin, deb haligi menga shahodat berganni ushlab Otabek va boshqalar bilan yuzlashdirmoqchi bo'lganimda nima sababdandir ul qoch-di. Shu kungacha uni topib bo'lmadidi. Muning qochishi garchi bu shahodatning birar adovat yuzasidan bo'lg'an si'oyat¹ ekanini onglatar edi ersa ham men yana hanuz Otabekni kafolatda saqlar edimki, janobi oliydan bu xabar yetdi. Darhol Otabekni yigit-lardan o'ratib saodatxonai shahanshohiga jo'nadim. Otabekning Marg'ilon mojarosi shundan iborat bo'lib, manimcha, Otabek ustida hali shunday tergovlar borayotqan bir vaqtida unga bundog' javobgarlik vazifani topshirish qalay bo'larikin, deyman...

Musulmonquldek makkor tulkinining o'ylag'anlarini qushbegining to'g'ri so'zлari ost-ust qilib, uning O'tabboy to'g'risidagi sui zanlari birmuncha ozayib tushdi. Ammo Musulmonqulning ikki kishi ustiga yo'nalgan qahru g'azabi o'zining borliq dahshati bilan faqat Otabek ustiga tikildi va Toshkand qo'rg'onlari ostida qurbon bo'lg'an sipohlarining qonini Azizbekning o'ng qo'li bo'lg'anning o'g'lidan olmoqchi bo'ldi.

¹ Si'oyat – chaqimchilik.

- Yusufbek hojining maktubi yoningizdadir?
- Taqsir, - dedi qushbegi, maktubni olib Musulmonqulg'a uzatdi. Musulmonqul o'nda-so'nda maktubga ko'z yogurtirib chiqdi-da, zaharxanda ichida O'tabboyg'a qaradi:
- Yusufbek hojining qurg'an hiylalariga tushunmaguchi ehtimol, Marg'ilondan topilmag'andir! U tulki o'z o'g'lini Marg'ilonda to'polon chiqarish uchun, deb yuborishidayoq har bir ehtimolga qarshi bu maktubni yozib bergan, bunga Marg'ilon kalvaklari tushunmasalar ham biz tushuna olamiz! – dedi va mag'rur bir tusda Xudoyorg'a qarab qo'ydi. Qushbegi uning bu istehzosini yutishka majbur edi. Chunki ozg'ina tildan toysa o'zining ham Otabek qatoriga kiritilishini yaxshi onglar edi. Sukut qildi.

- Hudaychi!
- Qulingiz!
- Haligi qushbegi bilan birga kelgan yigitni huzurimizg'a hozirla!

Musulmonqulning apti ortiq dahshatlik bir holga kirgan, taxt ustiga qo'ndirilg'an jonlik Xudoyor haykal ham sukutda, o'zining nima bo'lishig'a tushunmagan O'tabboy ham borliq, yo'qliq holatda...

Otabek hudaychi orqasidan kirib, xong'a ta'zim qildi va qo'l bog'lab to'xtadi. Otabek Musulmonqul otini, uning yirtqichlig'i ni yaxshi bilsa ham, ammo shaxsan o'zini ko'rмаган, shuning uchun xonning yonidag'i xoqong'a iltifot etmadidi. Uning bu iltifotsizligi Musulmonqulg'a asarsiz qolmadi-da, achchig'i ustiga achchig', kek ustiga kek qo'shildi va shular ichida yasalib chiqg'an bir istehzo iljayishi va bir tovush bilan:

- Manga qarang, bek yigit, – dedi. Otabek o'ziga qarag'ach: – Siz kim bo'lasiz? – deb so'radi. Ul hanuz boyag'i masxara holatda edi.

- Men Otabek.
- Dunyoda Otabekdan ko'pi bormi, siz qanday Otabek?
- Otabek Yusufbek hoji o'g'li.
- Ha-a-a, shundog' deng-chi... Toshkandlik Yusufbek hojikim, Azizbegimizning gumashtasi bo'lg'an zoti sharifning o'g'llari?

Otabek bu cho'ltoq supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi. U bundan so'ngg'i ko'rguligini tamom ma'nosi bilan onglab, ma'nosiz bu savollarga javob berib olturishdan sukulni xayrlik topdi. Go'yo o'zining bu sukuti bilan Musulmonqulg'a

ma'nolik bir javobni ifoda qilar edi. Chindan ham Musulmonqul bu sukutdan tahqirlandi, tutuni ko'kka ko'tarilar ekan, baqirdi:

– Nega javob bermaysan?!

– Siz meni qanday tanig'an bo'lsangiz-bo'lingiz, men o'shang' kishining o'g'li, – dedi bek. – Men bilan otam siz bilan qushbegiga bir necha turlik bo'lib tanilsaq-da, o'z vijdonimiz oldida bir turlikkinadirmiz! Shuning uchun siz tilagan tarafingizga hukm qilingiz-da, buyrug'ingizni beraveringiz!

Musulmonqulning yuzidagi boyag'i achchig'lar yerini bir zavqlanish vaziyati oldi. Kulimsirash ichida Otabekni kuzatar ekan:

– Dav yuraging bor ekan, yigit... Hayfki, gunohing bo'yningda¹, – dedi va chaqirdi: – Jallod!

Eshik yonida kutib turgan oyboltaliqlar harakatlandilar:

– Xanjarimiz qonsirag'an!

Jallodlarning oldida kirgan hudaychi xong'a arz qildi:

– Toshkanddan bir chopar bor, huzuringizga kirish uchun izn so'raydir!

Xudoyor Musulmonqulg'a qaradi. Musulmonqul ersa Otabekni jallodga topshirish uchun o'nglang'an tilini qisishg'a majbur bo'ldi. – Kirsin! – dedi va o'zidan amr kutib turgan jallodlarga: – Bir ozdan so'ng, – dedi, chiqib turmoqqa ishorat qildi. Negaki, choparning Toshkanddan bo'lishi bu hukmda bir oz shoshmasliqni istar, chopar vositasi bilan ham bu hukm, ehtimol, haqlik bir hukm bo'lib chiqar va Musulmonqul ham loaqlal o'z umrida bir martaba bo'lsa-da, o'rinnlik qon to'kkan bo'lar edi.

Otabek garangsiganumon devorga suyang'an, mundagi al-laqanday ma'nolarni onglatqan taxt, toj, xon, bek kabi lash-lushlar uning ko'z o'ngida qora pullik qadru qiymatsiz... To'g'risi, ul ajib bir tabi'atka kirgan, uning vujudi quruq va hissiz... Yo'q, ul sezsa-da, bilsa-da, go'yo oyog', qo'li bog'lanib bo'g'izlanishg'a hozirlangan bir qo'y kabi qayralayotqan pichoqqa butunlay parvo-

¹ Musulmonqulning o'zi ham favqulorra yuraklik edi. 1853 m. tarixida Musulmonqul qo'qonlilarga asir tushib, uni to'pdan otib o'ldirish uchun dordek bir narsaning ustiga o'tquzurlar. Ikkinchini tomonidan to'pka o't berish kutiladir. Shu vaqtida kishilar Musulmonquldan so'raydirlar: «Endi qalaysan, cho'loq?» Musulmonqul kulibkina javob beradir: «Alhamdulillah, hali ham sizlardan yuqori bir yerda olturibman!» (*Mual.*).

siz, qo'rquvsiz tomosha qilar edi. Bu turmish, bu hokimiyat, cheki ko'rinnagan bu qorong'iliq... uning uchun sira qiziqarliq emaslar: ul yo'q edi – tinch edi, ul keldi – tinchimadi, ul yana yo'q bo'lsa ehtimol yana tinchir edi. Mana shuning uchun ham ul bezraygan edi. Faqat... faqat shu turmishdagi biravgina uning ko'nglidan tez-roq yuvilmas va yuvilishi ham qiyindek... Nihoyat, bundan ham qutilg'andek bo'ldi. Ammo... ammo so'ng nafasida uning bilan vi-do'lashsa, bo'g'ozig'a xanjar botar ekan, uning yuziga qarabqina ko'zi nursizlansa... Uning hamma orzusi shu edi hozir.

Hudaychi choparni boshlab kirdi. Chopar nomani tiz bukib Xudoyorg'a topshirg'ach, orqasiga qaytib, ko'zini devordagi bez-rayganga tashlamasunmi... Ul o'zining xon huzurida bo'lg'anini ham unutdi-da, o'zini Otabek ustiga tashladi, Toshkand choparining bu kutilmagan harakati xonni, Musulmonqulni, qushbegi ham hudaychini va olding'i zolda o'Iturgan a'ytonni bir hayratda qoldirg'an edi. Otabekning tasallo berishi bilan Hasanali undan qo'l tortdi ersa-da, biroq undan hayajon, yig'i hali arimagan edi.

– Adab! – deb qichqirdi Musulmonqul, so'ngra o'ziga qarab qo'l bog'lag'an Hasanalidan so'radi: – Sen kimning chopari?

– Normuhammad qushbegining.

– Qayerdan?

– Toshkanddan, taqsir.

Musulmonqul taajjub ichida o'ziga Xudoyor tomonidan uzatilg'an nomani oldi. Ochib kishi eshitarlik qilib o'qudi:

«Yosh xonimizg'a va padari arus shahanshohi Musulmonqul bahodir huzurlariga. Yosh shohimizning baxt va tole'lari ruhsiz tanlarimizga qayta boshdan ruh, ma'yus ko'ngillarimizga qaytib chiqmasliq umid bag'ishladi. Faqir qullari mundan to'rt kunlar il-gari Toshkanddan sipohlar bilan umidsiz qaytishg'a majbur bo'lib, ul to'g'rida huzurlariga xabar ham yuborg'an edim. Shu holda biz sipohlar bilan Kirovchi yaqinig'a yetkan ham edik, orqamizdan bir chopar Toshkandda Azizbekka qarshi isyon boshlang'anini, bizni ko'mak uchun Yusufbek hojining Toshkandga chaqirg'anlig'ini so'zlab, uning ismidan bir maktub berdi. Men darhol sipohlarni Toshkand qaytishg'a buyurdim-da, xabar olg'ani ikkinchi kuni Toshkandga yetdim. Biz Toshkandga kirganda Yusufbek hoji boshliq olomon Azizbekni o'rda ichiga qamab yotar ekanlar. Olomon, ayniqsa Yusufbek hoji bizni juda yaxshi qarshiladilar. Biz

borg'andan keyin o'rdaga bosib kirdik-da, Azizbekni ushlab oldiq. Boshda men Yusufbek hojini, balki, Toshkand bekligi uchun ta'malanur deb o'ylag'an edim. Ammo uning butun o'rda va xazina, ashyo va yaroqlarini manim qo'limg'a topshirishi bu fikrimni bo'shka chiqardi. Yusufbek hoji nihoyatda ta'masiz, xalq manfaatini ku-zatkuchi bir odam ekan. Binoan alayhi¹ uning to'risidag'i bizning sui zanlarimiz² xato bo'lib chiqadir. Uning Azizbekka qarshi xalq-ni oyog'landirishi ham bizning Toshkanddan jo'nashimizning ikkinchi kuni Azizbekning nechog'liq siqilg'an xalq ustiga o'ttuz ikki tangadan chochkan solig'i bo'libdur. Toshkand xalqi Azizbekning hiylasiga aldanib, bizga yog'iyliq qilg'ani uchun pushaymon va uning zulmidan qutilg'ani vajdan xursanddir.

Men Yusufbek hojining bunchalik katta xizmati evaziga xon hazratidan ulug' bir martaba olib berishka va'da bergen edim. Ul bunga qarshi uzr aytib, Toshkandga insoflik bir bek belgulansa, manim uchun kifoya, dedi. Uning xon janobidan kutkan bir marhamati bor ekankim, shu yaqinda savdo bila Marg'ilonda yurgan yolg'iz o'g'lini noma'lum bir sabab ila O'tabboy qushbegining qamag'anlig'ini eshitibdir. Uning bu xizmatini birar mukofotka arziguilik ko'rsalar, o'shal qamoqda bo'lg'an o'g'lini ozod etmak uchun xon hazratlarining qiladirlar uchun inoyatlari har bir narsadan ham unga azizroq bir mukofot bo'lur. Faqir qulingizcha ham Yusufbek hojining davlatimiz ustiga qo'yg'an bu minnati kichkina gap emasdir. Binoan alayhi, uning o'g'li garchi o'lim jazosiga sazovor bo'lsa ham, marhamati shohonaning jo'shg'a keltirilishi biz navkarlaricha ham muvofiq ko'rildir. Vaqtincha Toshkand bekligiga Qo'shdodqoni belgulab, yonig'a bir muncha sipohlar berdim. O'zim Azizbekni olib tezda xizmatlariga yursam kerak, Normuhammad qushbegi, muhr».

Musulmonqul maktubni tugatdi-da, uyatsiz ravishda Otabekka qarab iljaydi va hudaychiga buyurdi:

– Ikkita zarrin to'n keltir!

Otabekning mo'jiza qabilidan so'ng daqiqalarida ikkinchi qayta qutilishini ko'rgan O'tabboy qushbegi beixtiyor yoqasini ushladi. Xudoyorxon ham yirtqich qayinotasining changalidan qutilg'anini tabrik qilg'andek Otabekka kulib boqdi.

¹ Binoan alayhi – shunga binoan.

² Sui zan – gumon, taxmin, shubha.

Musulmonql oqsoqlanib, o'z qo'li bilan Otabekka zarrin to'n kiyguzar ekan:

– Otangizning katta xizmati soyasida o'limdan qutilg'aningiz-dek zarrin to'nliq ham bo'ldingiz, – deb yana bir qayta uyatsizlandi.

Tag'in bir necha kun turib qaytmoq uchun Otabek Marg'i-long'a, Hasanali ota Yusufbek hojini tinchitish uchun Toshkan-dga jo'nadilar.

(Birinchi bo'limning so'ngg'i)

Ro'mon, deb sizga taqdim qiling'an bu narsa dunyog'a keli-shi bilanoq baxtsizlikka uchray boshlag'an edi: besh yillab bosila olmay yotdi. Nihoyat bu kun bosilishi tuyassar bo'lg'anida ham turlik zarbalarga uchradi; imlosi uch-to'rtta imlochilarimiz tomo-nidan tuzatilib (!) ajoyib bir quroq holiga keldi, musahhihlarimiz-ning musohalalari²

orqasida texnika jihatni ko'z ko'rib, qulqoq eshitmagan bir yo'sunda chiqdi. Bularning sababi bosilish chog'ida o'zimning hozir bo'la olmag'anlig'im bo'ldi. Ammo bu o'rinda o'zimning jaholatim to'g'risida aytib turishni lozim ko'rmayman-da, faqat o'qug'uchilarining afvularini so'rayman.

Ro'monning ikkinchi bo'limini bunday xatolardan sof bo'la olishig'a va'da bera olmasam-da, ammo bosilish taqdiri noshir qo'lida bo'lg'anlig'ini bildirib qo'yaman.

Abdulla

IKKINCHI BO'LIM

* * *

Azizbek Toshkanddan jo'natildi. Uning yeriga Qo'qondan Normuhammad qushbegi belgulanib keldi.

Azizbekni qo'lg'a tushurib berish bilan qipchoqlar nazdida ham Yusufbek hojining qadru qiymati yuqorilang'an edi. Ammo o'zining mansab suymasligi vajhidan yana eskicha «Yusufbek hoji» bo'lib qola berdi. Shuning bilan birga Azizbek yonida qanday mavqi' tutkan bo'lsa, Normuhammad qushbegi oldida undan ham yuqoriq va ma'noliqoq e'tibor qozondi. Uning har bir ra'yiga Normuhammad qushbegi qonunan majbur bo'lmasa-da, ammo ma'nan bir majburiyat his etar edi: o'rinsizga kishi o'ldi-

¹ Ro'monning birinchi bo'limi 1925-yilda, ikkinchi va uchinchi bo'limi 1926-yilda alohida muqovalarda nashr etilib, ushbu uzrnoma 1925-yilda chiqqan birinchi bo'limiga ilova qilingan edi. Bu bo'lim 1926-yilda qayta nashr etiladi. Qo'lingizdag'i kitobga birinchi bo'limning 1926-yildagi qayta nashrini oldik.

² Musohala – beparvo, bee'tibor qarash.

rishlar, vaqtsiz ham o'rinsiz soliq solishlar, behuda o'rda isrofotlari, bo'limg'ur taqiqlar va ortiqcha diniy takallufotlar birmuncha ebka olindilar.

Uch yillab Azizbek istibdodida ezilgan Toshkand xalqi erkin nafas oldi: savdo-sotiq, ekin-tikin va kasbikor ko'tarilib boshlandi. Odamlar jonlang'andek bo'lib bu holni:

*«Zamon-zamon dorilamon,
Normat to'ram bo'lsin eson!» -*

deb boshlag'an ularning ashulalari ham ifoda qilar edi¹.

1. Ota-onal orzusi

O'zbek oyim elli besh yoshtar chamaliq, chala-dumbul tabiatlik bir xotin bo'lsa ham, ammo eriga o'tkirligi bilan mashhur edi. Uning o'tkirligi yolg'iz erigagina emas, Toshkand xotinlarig'a ham taalluqli edi. O'zga xotinlar uning soyasiga salom berib to'ylarida, azalarida, qisqasi, tiq etgan yig'inlaridag'i uylarining to'rini O'zbek oyimg'a atag'an edilar. Bir bugina emas, qiz chiqaraturg'an, o'g'ul uylantiradirk'an, sunnat to'yi qiladirk'an xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim kengashidan tashqari jo'nata olmas edilar. O'zbek oyim aralashqan to'ylik xotinlarning ko'n-gillaridagi orzu-havaslari ham erlari tomonidan kamchiliksiz bajarilar, chunki «O'zbek oyim shundog' buyurdilar» degan so'z erlar uchun ham farz kabi eshitilib, O'zbek oyimning aytkanicha hozirlik ko'rila boshlanar edi. Bu tomonidan qarag'anda, O'zbek oyimning o'tkirligi erlar tomonidan ham tasdiq etilganligini iqror qilishg'a to'g'ri keladir.

O'zbek oyim uncha-muncha to'yu azalarga «kavshim ko'cha-da qolq'an emas» deb bormas edi. Shuning uchun xotinlar o'z to'ylarini O'zbek oyim ishtiroki bilan o'tkazib olsalar, o'zlarini shaharning eng baxtlik xotinlaridan sanab «maning to'yimni bek oyim o'z qo'llari bilan o'tkazdilar» degan jumlanai majlislarda if-

¹ Normuhammad qushbegining Toshkanddag'i beklik davri taxminan 1270 dan – 73-yil hijriyachadir. Zamona beklarining hushyorrog'idi. Otam xon zamonalarda o'zi ko'rib kechirgan o'nlab beklar ichidan shu Normuhammadni chiqarib: «Yurtni tinch tutdi, ko'b yaxshi odam edi, xudo rahmati», deb qo'yar edi (*Mual*).

tixor o'rnida so'zlab yurar edilar. O'zbek oyimning obro'si yolg'iz shular bilangina cheklanib qolmas, uni o'rda xonimlari ham ehtirom qilib, o'zlarining «onaxonlari» deb bilar edilar. Shunga ko'ra qaysi bir vaqtarda o'rda yasovullari Yusufbek hojining eshidigiga arava ko'ndalang qilib, «o'rda begi oyim buyurdilar» deb, O'zbek oyimning yasanib chiqishini kutar edilar. Bu tomon bilan qaysi bir majlislarda O'zbek oyim xotinlarning eslarini ham chiqarib yuborar edi: «Kecha o'rda bek oyimdan menga arava kelgan ekan, fe'lif aynab turg'an edi, bormay aravani bo'sh qaytardim... Bo xudo, o'rda bekachi bo'lsa o'ziga, dedim», der edi. Ikkinchи vaqtida: «O'tkan kun o'rdaga borg'an edim; xonimlar yotib qolasiz deb qo'ymadilar, noiloj bir kecha yotib keldim», deb so'z orasig'a qistirib ketar edi. Bu so'zlarni eshitkuchi xotinlar o'zlarining qandog' bir xotinning suhabatiga noil bo'lg'anlarini o'ylab, O'zbek oyimning ehtiromini tag'in ham kuchaytirar edilar.

Ul o'z uyida o'lturg'anida ham ustidagi atlas ko'ynak bilan adres mursakni, oq shohi dakana bilan kahrabo tasbihni qo'ymay, qish kunlari tanchada paryostiqqa suyalib, yoz kunlari ayvoning to'riga yoslanib Hasanaling xotini bo'lg'an Oybodoqqa, cho'ri qiz Hanifaga xamirni achitmaslikni, palovni qirmoch oldirmasliqni tanbihlabkina o'lturar edi.

Otabekning Marg'ilondan uylanib qo'yishi otasi uchun uncharizosizlikka mujib¹ bo'lmasa ham, ammo uning o'g'ul to'yisidan boshlab, Toshkand qizlarini ost-ust qilib «buning qizi yaxshi bo'lsa ham, uy-joylari yaramas ekan; buning uy-joylari tuzik bo'lsa ham, qizi ko'rksiz ekan; buning qizi-da, uy-joylari-da tuzik, biroq zoti pas ekan», deb qiz, quda, uy, joy, nasl va nasab tekshirib yurg'uchi O'zbek oyimning Otabekni uylandirib buning orqasidan ko'raturgan orzu-havas, to'yu tomoshalarini shartta kesib qo'yg'an bu uylanishka nima deyishi va qanday qarashi al-batta ma'lum edi. Bitti-bitti o'g'li Marg'ilon degan joyda, allakimlarning qo'lida, asli noma'lum kishilarning qizig'a uylansin-da, bu kun-erta o'g'lumming orzu-havasini ko'raman, deb entikib o'lturg'an va o'g'ul boqib katta qilg'an ona – O'zbek oyim ikki qo'lini burniga tiqib qarab qolabersin...

Bu xabarni Hasanalidan eshitkan kunlari ul bu ishka chidab

¹ Mujib – sabab.

turolmadi: «Endi menga mundog' o'g'ul kerak emas... Oq sutimni oqqa, ko'k sutimni ko'kka sog'dim... Endi Toshkandga kelmasin ul o'zboshimcha betiyuql!», deb baqirib-chaqirib, yig'lab-sixtab, dardu hasratni boshig'a kiyib oldi. Oradan o'n besh kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan Otabek keldi. Uch oylab ko'r'magan o'g'lini quchog'ig'a olib ko'rishmak o'rniga undan yuzini o'gurib, san kimsan, keldingmi, deb so'ramadi va salomiga alik ham olmadi. Go'yo uxlamoqchi bo'lg'an tovuqdek hurpayib oldi. Otabek onasining araziga allaqachon tushungan, ham shu holni Marg'ilondayoq kutkan edi. Bir-ikki qayta uzr aytib ko'rgandan so'ng O'zbek oyimning epaqag'a kelishiga ishonmay qoldi va shuning uchun ul ham go'yo bilmagan, tushunmagan kishidek yuruy berdi.

Turg'an gap, Otabekning Marg'ilong'a uzoq bormay turishi mumkin emas edi. O'rtadan ikki hafta o'tar-o'tmas otasig'a allaqanday bahona ko'rsatib, yo'l hozirlig'ini ko'ra boshlaydir va onasig'a bildirmayoq Marg'ilon jo'naydir. O'zbek oyim o'g'lining «o'lganni ustiga chiqib tepish» qabilidan bo'lg'an bu harakatidan tutuni ko'kka chiqib, borliq qahru g'azabini eri ustiga to'kdir: «Siz qarib esingizni yeb qolibsiz, o'g'lingizni marg'ilonliqqa topshirib qo'yib, yana el ichida boshingizni ko'tarib yurmakchi bo'lasizmi?...» deydir.

Yusufbek hojining qiziq bir tabi'ati bor: xotini bilangina emas, umuman, uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo'lsa bo'lsin uzoq so'zlashib olturmaydir. Otabekmi, onasimi, Hasan-alimi, ishqilib, uy ichidan birartasining so'zlari va yo kengashlari bo'lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so'zlay beradirlar; maqsad aytib bitkandan so'ng sekingina ko'tarilib uning yuziga qaraydirlar. Hoji bir necha vaqt so'zlag'uchini o'z og'zig'a tikiltirib olturg'andan so'ng, agar ma'qul tushsa, «xo'b» deydir, gapka tushunmagan bo'lsa «xo'sh» deydir, noma'qul bo'lsa «durust emas» deydir va juda ham o'ziga noma'qul gap bo'lsa, bir iljayib qo'yish bilan kifoyalanib, mundan boshqa so'z aytmaydir va aytса ham uch-to'rt kalimadan nariga oshmaydir. Uy ichi uning bu fe'liga juda yaxshi tushunganliklaridan ko'pincha bir og'iz javob olish bilan kifoyalanadirlar. Ammo Otabek bilan birar to'g'rida so'zlashmakchi bo'lsa, uni aksar mehmonxonaga chaqirib yoki

chaqirtirib oladir. O'zbek oyim yuqoridag'i o'zining itob¹ va xitobiga eridan bir iljayib qo'yish javobini olib, dami ichiga tushadir va chor-nochor o'ttuz kunlab bir zamонни o'zicha marg'ilonliqni qarg'ash bilan kechiradir. Otabel Toshkandga qaytib kelib, «endi araz bitkandir» degan o'yda onasig'a salom beradir. Araz bitish qayerda, O'zbek oyimning o'g'lig'a qarshi kinasi tag'in bir necha qat ortqan, ammo bu gal salom berguchiga bir qaraydir-da, «o'g'lim, menga salom berib nima qilasan, marg'ilonliq onangning duosini ol!» deb yuzini chetka o'guradir. Ul onasining bu kinoyasini kulgulik bilan kechirib, yana eskicha arazda qolaberadirlar. Otabel yana o'n besh kunni o'tkazib, tag'in bir nozik sababni o'rtag'a tashlab onasining ruxsatisiz Marg'ilong'a jo'nab soladir. Tag'in O'zbek oyimning rangi o'chkan, qoni qochqan: tovoqni kosaga, cho'michni piyolaga urib dodi faryod: «Siz otamisiz, nimasiz axir, o'g'lingizni tiyib olish sira esingizga keldimi? O'g'lingizning bu ishi bechiz emas: marg'ilonliq sihr qildimi, jodu qildimi, haytovur, siz shu yo'sunda yuruy bersangiz, erta-indin o'g'uldan ajralasiz. Bu kalvak o'g'lingiz marg'ilonliqning eshigida qul bo'lib yotib oladir...». Ammo Yusufbek hoji xotinining so'zini bu gal ham elamaydir, faqat: «Qo'yaber, xotin, o'zi sog' bo'lsa, bir kun esini topar», deb qo'yadir. Bir yarim oylar vaqtini Marg'ilonda o'tkazib, tag'in Otabel Toshkandga keladir. Tag'in ona-bola oralarida kina-kudurat... Tag'in araz... O'n besh kun o'tmasdan yana Andijon safari, yana O'zbek oyimning fig'o-ni falakka... Marg'ilonliqning sihrchi-joduchisiga o'lim tilash; meni o'g'limdan ajratsa, o'zi ham suyganidan ajrasin, qarg'ish...

Nihoyat oradan bir yil chamasi vaqt o'tib, Marg'ilong'a qatnash yetti-sakkizga yetkach, O'zbek oyimning g'idi-g'idisi bilan bo'lsa kerak Yusufbek hojida ham bir o'zgarish ko'rila boshlaydir. Xotinining: «O'g'ul o'sdirishni, o'g'ul tiyishni bilmaysiz» deb shiltalashiga: «Nima qil, deysan endi?» deb so'raydir.

– Biz Otabelni Toshkanddan uylandirib boshini bog'lama-saq, kun sayin uning Marg'ilon yugirishidan qutila olmasmiz. Toshkanddan uylansa suv quyg'andek tinar-qolar; Marg'ilon balosini esidan ham chiqarar... – deydir O'zbek oyim. Ya'ni hamisha yuragini shopirtirib, miyasini mashg'ul qilg'an muddaoni aytib solish fursatini ochirmaydir.

¹ Itob – ta'na, malomat.

- O'g'ling qaytsin-chi, bo'lmasa...

Erining bu so'ziga O'zbek oyim ortiqcha qizishadir, labi-labi-ga tegmay bobillab beradir:

- Siz shu kungacha barcha ixtiyorni o'g'lingizga topshirib, bolani bola qilmadingiz, bir xudbin qildingiz... O'g'ul o'sdirish bu turda bo'lmas; ul tilasin-tilamasin shartta-shartta tilaganingizcha qilingizda, qarab turaberingiz. Siz o'zingizning shu «o'g'ling bilar» degan gapingiz bilan qancha yaxshi joylardan qolib, niho-yat marg'ilonliq balosig'a yo'liqdingiz... Endiki ixtiyor manda: ul kelguncha bir yaxshi joyga unashayin-da, kelgandan so'ng to'yini ham jo'natib yuborayliq!

- Turatur-chi...

Hojining bunchalik bo'sh kelishi O'zbek oyimg'a qanot-quyruq bergandek bo'ldi va mundan so'ng tinib-tinchib turolmadi. Shu gapning ikkinchi kuni Hasanalini qo'yarda-qo'y may arava qo'shdirib shaharning to'rt tomonig'a qiz ko'rish uchun yurib ketdi. Marg'ilonliq kelinning ta'rifini Hasanalidan ko'b eshitkan edi. Otabekning ko'nglini o'sha go'zal marg'ilonliqdan sovitish yo'lida undan ham ko'hlik, undan ham suluk qiz topish ko'yiga tushdi. Shunga ko'ra unga uncha-muncha qiz yoqmay, shahar-dagi ko'b eshiklarni sanashg'a to'g'ri keldi. Yettinchi martaba ko'chaga chiqishda Olim ponsad deganning qizi yoqa tushib hojiga arz qilindi. Hoji boshda xotinining bu gapiga kuldi, undan keyin «turatur, o'g'ling kelsin», dedi. O'zbek oyimning bobillashi kuchayabergach: «Nima qilsang o'zing bil, basharti o'g'ling ko'n-masa men zo'rlamayman!» dedi. O'zbek oyim eriga yalinib boshladi:

- Bir so'zlig'ingizni qo'ying, er; o'zi aslzoda, loaqal bir og'iz o'g'lingizga aytib o'tishka va'da bering-chi, - dedi.

- Yaxshi. Va'da ham berayin, ammo san unashmay tur.

- Unashmayman, lekin o'g'lingizga unashdiq, deb eshitdirar-miz... Tuzikmi?

- Ma'qul.

Shu o'l turishdan so'ng O'zbek oyim juda ham jonlanib ketdi va ertasiga Olim ponsadnikiga qarab yana arava qo'shdirdi. Bu ikkinchi sovchiliqda go'yo qudashalardek qarshi olindi. Olim ponsad-boshilar: Yusufbek hojig'a quda bo'lar ekanmiz, deb juda ham tirlashib qolgan va izzat-ikromni haddan oshirg'an edilar. Yegan og'iz uyalar qabilidan O'zbek oyim ham muomalani qudalarcha

qildi, hatto: «Bek otangiz bilan men so'zni bir joyg'a qo'ydiq. Faqat ish Otabekning kelishiga qoldi» deb qo'ydi. Kechqurun uyg'a qaytib bu aytkan so'zini hikoya qilg'an edi, hoji labini tishlab qoldi va: «Sanga sira aql bitmay ketar ekan-da», dedi.

Bir oylab kechikkandan so'ng Otabek qaytib keldi va bu kelishining vijdon azobi va tilamagan bir taklifni eshitish uchungina emas, balki qabul qilish uchun bo'lg'anlig'ini payqadi. Ul bu gapni onasining ilgarigi achimsiq so'zlarini va arazlarini tugalganidan va o'rniga suchuk so'zlar, silliq muomalalar bitib «eson-sog' keldingmi, bolam»laridanoq sezgan edi. Bunday bo'limg'ur taklifni eshitmas uchun o'zini chetka olib, otasi, ayniqsa onasig'a yo'liqishdan qochib yurishka majbur bo'ldi. Ikki oradag'i bu qochish-quvish ishi uzoqqa cho'zilmay, bir kech mehmonxonada ota-o'g'ul so'zlashib olturganning ustiga O'zbek oyim kelib kirdi va olturmasdanoq hojiga imlab qo'ydi. Bu imqo'jni Otabek payqamag'an bo'lsa ham, lekin anuv gapni aniq shu majlisda ochilishig'a ko'zi yetib, chiqib ketishning ilojini qilolmadi. O'zbek oyim kelib kirgandan so'ng Yusufbek hoji bir necha vaqt o'ylab qoldi. O'zbek oyim depsinib-depsinib eriga qarab olar edi. An-chagini so'zsiz olturg'andan so'ng hoji muloyimona so'z ochdi.

– O'g'lim, hali san eshitdingmi, yo'qmi, haytovur, biz saning ustingdan bir ish qilib qo'ydiq...

Otabek ma'lumki, ularning «qilib qo'ygan yoki qilmoqchi bo'lg'an ishlarini» albatta bilar edi. Shundoq ham bo'lsa bilma-ganga solindi:

– Aqllik kishilarning o'g'ullari ustidan qilg'an ishlari albatta noma'qul bo'lmas, – dedi.

Hoji o'g'lining bu javobidan yerga qaradi va nima deb davom qilishni bilmay qoldi. Istehtzo aralash xotinig'a qarab oldi. Yana orag'a jimjitlik kirdi. Bu so'zsizlik ma'nosig'a O'zbek oyim tushuna olmag'an edi. Bir oz qarab olturg'ach, yuragi qaynab ketkandek bo'ldi:

– Biz saning uchun Olim ponsadboshining qizig'a unashib qo'ydiq... Endi san bilan to'y maslahatini qilishmoqchi edik...

Otabek onasig'a bir og'iz so'z demay, ma'nolik qilib otasig'a qarab oldi. Hoji uyatliksumol «shundog» deb qo'ydi.

– Sizlarni ranjitib bo'lsa ham, bir martaba uylangan edim-ku? Endi...

- San uylansang biz ranjirmidik? - dedi kulib hoji.

- Ranjimasalaringiz...

Hoji tuzuklanib o'l turib oldi:

- Bu ranjishdan emas, hojatdan o'g'lim.

- Nima hojat?

- Hasanalingning so'ziga qarag'anda, qayin otang qizini Tosh-kandga yubormas ekan. O'g'ul o'sdirib katta qilg'an onangning bo'lsa oldig'a kelin qo'yg'usi keladir...

Otabek onasig'a qaradi:

- Bu kungacha kelinsiz ham yashab keldingiz, bundan keyin ham shusiz turib bo'lardi-ku, - dedi.

O'zbek oyim marg'ilonliq tomonidan sihrlangan o'g'lig'a qarshi qizishib ketdi. Bir yillardan beri ichiga yig'ib kelgan kinasini to'kib berdi:

- Man sani bu umid bilan boqib katta qilmag'an edim... San bizning naslimizni ko'tarish o'rniqa, yerga urib bulg'ading. Biz sani Marg'ilon andisiga bunchalik mukkadan ketishingni o'y-lamag'an edik, adabsiz... O'zingga qolsa, shu marg'ilonliqni xoting'a hisoblab ketaberar ekansan-da, uyatsiz!..

Otabek ham qizishdi:

- Xotin bo'lmasa nima, axir?!

- Qoshliq, ko'zlik bir andi!

- Andi deganingiz nima o'zi?

Yusufbek hoji o'g'lini bosish o'rniqa javob ber, degandek qilib iljaygan holda xotiniga qaradi. O'zbek oyim «andi» ma'nosini bildirib, andilarning sihrini rad qilish uchun bir oz tutiliqib qiynalди:

- Andi... andi... o'zi xitoymi, nima balo... o'zi qalmoqdan tarqag'an bo'ladir... Tushunmagan bo'lsang, lo'lilarning bir toyifasi...

Bu javobga Yusufbek hoji o'zini xaxolab kulishdan to'xtata olmag'anidek, Otabek ham kulib yubordi. Xotining tirnoq os-tidan kir izlab va da'vosining isboti uchun g'o'l idirashidan ortiq-cha kulib kayflangan Yusufbek hoji ko'ziga chiqg'an yoshlarni artar ekan, jiddiyat bilan o'g'lig'a dedi:

- O'g'lim, san onangning gapiga achchig'lanma. Ul har narsa desa, faqat Marg'ilondan uylanganingga qarshiligi'dan aytadir. Ammo mendan so'rasang, Marg'ilondagi na qudamiz va na kelinimizni hech bir vajh bilan kansita olmayman, balki bizga quda bo'lmoqqa eng muvofiq kishilar edi, balli o'g'lim, deyman. Saning

tinib-tinchishing, o'sib-unishing uchun quvonmag'an ota-onasog'qa hisoblanmaydir. San bunga yaxshi ishon. Ammo bizning hozirgi ba'zi bir ra'yalarimiz sanga yotishib kelmas ekan, bunga haqqing ham bor, lekin ikkinchi tarafdan bizni ham haqsiz tashlab qo'yma. O'g'lim, bizning sandan boshqa umid nishonimiz, hayot quvonchimiz yo'q. Dunyoda ko'rib o'taturg'an barcha orzumiz, havasimiz faqat sangagina qarab qolq'an. Biz Xudoyi taolog'a minglab shukur aytamizkim, san boshqalarning farzandidek eslik-hushlik bo'lding; kishilardek san bilan iftixor qilolmasaq-da, san orqalik xijolat chekmasimizga ishondiq. Ayniqsa, onangning saning tufayli kechiraturgan umidlari tobora ortib bordi. Bu kun onang saning oldingg'a tiz cho'kib va onang ko'ngli uchun men ham orag'a tushib sandan so'raymiz: san o'z xohishing yo'lida uylangan ekansan, rafiqang sanga muborak bo'lmas. Shu bilan birga saning sababi vujuding bo'lg'an bir kishi o'z hayoti ichida bolasi orqaliq bir orzu-havas kechirmakchi... Uning bu orzusig'a haq berasanmi, yo'qmi yana ixtiyor o'zingda...

Hojining bu so'zi O'zbek oyimg'a nechog'liq yoqqan bo'lsa, Otabekni shu qadar yerga qaratqan edi. Hoji o'zidan oshirib so'zlag'an bu so'zlarini shu gap bilan tamomladi:

– Bilgan topib, so'zlar, bilmagan qopib, deganlaridek, onangning aytmakchi bo'lg'an so'zi faqat shu edi. Boyag'i gaplari bo'lsa o'z haqqini himoya yo'lida uning popisalarigina bo'lib, mendan ham ko'ra onangning fe'lini o'zing yaxshi bilasan...

Otabek hamon sukutda, O'zbek oyim bo'lsa boshi bilan «shundog» ishorasini berar edi. Yusufbek hoji yuqorida o'tkan gaplarni quruq va asossiz so'zlamag'an, balki shu turmushning rukn va asosini bir daraja aytib o'tkan, Otabek esa buni shu muhitning bir o'g'li bo'lib eshitkan edi. To'g'risi ham ul dadasi tomonidan so'zlangan haligi qonung'a qarshi chiqish uchun lozim bo'lg'an kuchka molik emas; bas, kuchsizlikning natijasi esa sukut edi. Ul bir tomonidan shunday orzu-havas uchun bola o'sdirg'an ota-onani mukofotlandirmakchi va otasi aytkan xijolat chekdirmayturg'an o'g'ullardan bo'lmoqchi edi ersa ham, ikkinchi yoqdan o'zini asir etkan shahlo ko'zlar unga nafratlanib qarag'andek bo'lurlar, go'yoki vafosiz, va'dasiz, deb qichqiralar edi. To'g'risi ham uni ota-onas mukofotiga qarshi oyoqlandirmoqchi bo'lg'an

narsa haligi ko'zlargina, ammo uning bu isyonnamo harakatidan boshqa unsurlar qidirish va chiqarish albatta o'rinsiz tushar edi. Ota-onas orzusini ifo etishdan¹ bir soniya ham o'zining ko'z o'ngidan xayoli ketmagan anuv ilohiy muhabbat uchun hech bir turlik kamchilik kelmasiga ishonsa ham, hozir uning yuragini boshqa bir haqiqat tirnay boshlag'an va vijdonini faqat shu masalagina o'rab olg'an edi. Otabekcha eng nozik sanalg'an bu masala qarshidag'i javob kutib o'lurg'uchilarni nihoyat zeriktirdi.

– Bizni kutdirma, o'g'lim.

Otabek mag'lub bir boqish bilan bu so'zni aytuchi otasiga qaradi va yalinchonq bir ohangda javob berdi:

– Men sizlarning orzularingizni bajarishka – agar xursand-chilig'ingiz shu bilan bo'lsa, har vaqt hozirman. Ammo bir bechoraga ko'ra-bila turib jabr ham xiyonat...

Hoji o'g'lining maqsadiga darrav tushuna olmadi va so'radi:

– Kimga, xotiningg'ami?

– Yo'q, sizning oladirg'an keliningizga. O'g'lingizning vujudi bilan orzuungizni qondirish oson bo'lsa ham, keliningiz qarshisida meni bir jonsiz haykal o'rnida tasavvur qilingiz.

Yusufbek hoji yalt etib xotinig'a qaradi. O'zbek oyimning bo'lsa oladirg'an keliniga e'timodi yuqoriligidan o'ylab-netib turmadi:

– Mayli, bolam; buyoqni hozir san o'ylamay qo'y, – dedi.

Otabek bir og'iz so'z aytmay sukut qildi, Yusufbek hojining esa o'g'lining so'zini to'g'riliq'ig'a, keyindan yuz ko'rsataturg'an ko'ngilsiz ishlarga aqli yetsa ham, ammo bir mulohaza yuzasidan istiqbolning qorong'i ishlarini hozir uncha mulohaza qilib ko'rmadi:

– Juda to'g'ri aytasan, o'g'lim; biroq onangning bir mulohazasizligiga boshdayoq men labimni tishlab qolgan edim. Hozirda ham shu holda qolmoqqa majburman, – dedi va: – Biz hozir andishaning bandasi, men emas onang biravni ishondirib qo'ygan: bizning oiladan lafzsizlik chiqishi menga ma'qul ko'rinxaydir.

Otabek ota-onas orzusig'a o'z ta'bıricha jonsiz haykal bo'lib rizoliq berdi. Ammo o'z rizolig'ining sharti qilib to'yidan ilgari Marg'ilon borib kelishni va bir daraja ularga aytib o'tishni, shundan so'ng to'y boshlashni ahd qildi. Ishning yengil ko'chishiga

¹ Ifo etmoq – ado etmoq, bajarmoq.

so'yingan ona Otabekning bu shartiga lom demasdan ko'ndi va orzqliq to'yni tez boshlash uchun o'g'lini Marg'ilon ketmakka qistay boshladi.

2. Unutmaysizmi?..

Uning bu galgi Marg'ilon yo'lig'a qo'zg'alishi ortiqcha bir og'irliq bilan, ikkilanish bilan o'ralg'an edi. Kumushbibi uchun dunyoga sig'masliq bir shodliqning, ko'rguchi ko'zlariga ishona olmasliq bir baxtning bu gal ko'tarib bo'lmayturg'an bir qayg'u, chidab bo'lmayturg'an bir hasrat bo'lib borishini ul yaxshi tushunar edi. Har bir gal Marg'ilon borg'anida olib boraturg'an nafis sovg'alari bu gal juda zaharlik, ortiqcha alamlik bir sovg'ag'a aylangan, Kumushbibi bu sovuq kundash sovg'asini ko'rganda ehtimol... nimalar bo'lar va qandog' hollarga tushar edi. Bu mudhish sovg'ani, ehtimolki, uning ota-onalari ham qabul qilmaslar: birdan-bir yolg'iz qizlari uchun bunday gapning yarashmasini aytib: «Sovg'ang ham kerak emas, o'zing ham» degan javob bilan yuziga ham urarlar. Mana, uning bu galgi og'ir harakati va qo'zg'alishig'a nimalar sabab edi.

Bu og'riqqa orzu egalarining qistoqlari nihoyat berdi. Ya'ni chor-nochor bu tuturiqsiz sovg'ani ko'tarib yo'lg'a tushishka majbur bo'ldi.

Otning boshini o'z ixtiyoriga qo'yg'an, ilgarigidek yurak oshiqislari ichida otni tez yurishka qistamay, suvga tushkan nondek bo'kib-bo'shashib, yuz xil sovuq, yaramas xayollar qo'lida ezilib, o'zining dunyoda bormi-yo'qmiligiga ham tushunmay keta beradir.

Hozir ko'klam kunlari: qirlar, tog'lar, soylar; ko'k-qizil, oq-qora, sariq-zangor, pushti-go'las va tag'in allaqancha ranglik chechaklar bilan ustlarini bejab, qishi bilan to'nggib¹ arang yetishkan oshiqlarig'a yangi hayot, yangi umid beradirlar. Qish bo'yi allaqaysi go'r ostlarida junjib chiqg'an qush zotlari: chumchuqlar, chittaklar, to'rg'aylar, sa'valar va boshqa allaqancha qush durkumlari o'z to'plari bilan vijir-vijir, chug'ur-chug'ur sayrab kuladirlar, yer yuzini tutkan chechak gilamlari ustini o'pib yelaydirlar, yotib cho'qiydirlar, sapchib uchadirlar... uzoq-uzoqdan kakku qush ham arzi vujud qiladir: «kakku-kakku».

¹ To'ngmoq – muzlamоq.

Poyonsiz qirlarning nihoyatsiz bijir-bijir ko'rib to'ymasliq ko'k gilamlari va ularning dimog'larg'a majburiy iskatkan davo islari, yoqimliq hidlari har qandog' ishdan chiqayozg'an hayot egasini ozg'ina bo'lsa ham epka ola biladirlar. Shuningdek, bu chechak qirlari o'z bag'rida suzib borg'an bizning Otabekni ham o'ziga qaratmay qo'ymaydir. Uning fikri anuv qorong'ulqlar ichida suzsa ham, ko'zi chechak va sabzalar tomoshasida, dimog'i hidlar istishmomida,¹ qulog'i qushlar nag'masida bo'ladir. Nima bo'lsa ham tevaragidagi ko'klam bejaklarini ko'zdan kechira boradir. Bora-bora fikri ham shu ko'rinishlardan hissa olmoqqa boshlaydir.

- Hov ana bir qaldirg'och, to'g'rig'a qarab o'qdek otilib bora-
dir, uchkan yo'lida vijir-vijir sayrab ham qo'yadir. Qaldirg'och-
ning qayg'usi yo'q, suyganining oldig'a tezroq yetish uchun
shoshadirg'andir: sayrog'i ham suyganining ko'rish shodlig'i
uchundir... Baxtlik qaldirg'och: olg'an sovg'asi ham qo'rquunch
emasdir, ota-onasining ham orzu-havaslari yo'qdir. Ularning
tur mush qonunlari juda yengil, ikav-ikav, suygan-suyganni ola-
dirlar-da tog'larda, yerlarda, ko'klarda uchib yuruyberadirlar.
Men ham shu qaldirg'ochdek uning sari otilib, vijir-vijir sayrab
uchar edim.

Uning qaldirg'ochliq qanoti ota-onsa mukofoti bilan qay-
rilg'an. Unga uchkali erk bermaydirlar. Lekin hayvon uning
qayrilg'an qanotig'a qaramasdan o'zining eski odim tashlashi-
da qirlar, tog'lar oshib suvlar kechadir; yetti-sakkiz qayta borib
kelgan tanish shahariga intilgandan intila beradir. Bu oshishlar,
bu kechishlar o'zga vaqtarda Otabek uchun huzur va oshiqish
bag'ishlag'an bo'lsalar, bu gal uni nafratlandiradirlar, bormay
qaytish fikri halidan-hali ko'ngliga kelib turadir.

Uzoqda qo'sh haydar yurgan yigitning ashulasi eshitiladir:
«Ikki yorni ajratuvchi bu falakning gardishi!» Ruhlik, kuchlik
ko'krakdan chiqg'an bu ashula tevarakni zir-r etdirib yuborg'an-
dekk, Otabekka ham boshqacha bir ta'sir beradir. Go'yo bu dehqon
uning istiqbolidan hikoya qilg'andek bo'ladir. Bu bayt dehqon-
ning og'zidan yana takrorlanib tag'in tevarakni yong'iratadir.²

¹ Istishmom - hidlash, iskash.

² Yong'iramoq - yangramoq.

Endi Otabekning ko'nglidan bir gap ham o'tib ketadir: «Ikki yorni ajratquchi bu falakning gardishi emas, ota-onaning orzusi!» O'zining sirlik ma'nosig'a Otabekning istiqbolini olib ko'rинган бу bayt nihoyat uni yig'latadir. Ko'z yoshlari yuzi orqaliq egarining qoshig'a va otining yолиг'a toma boshlaydir...

* * *

Marg'ilong'a to'rt qo'nib kirar edi, bu gal oltinchi qo'nishda yetdi. Tevarakdan asr azoni eshitilgan vaqtida otdan qo'ndi. Otini qutidorning yo'lagiga yetaklar ekan, negadir yuragi o'ynab ketdi. Bu gal o'z odatidan o'n kunlar chamasi kechikkani uchun «balki kutib o'lturg'andir» deb o'ylab haligi yurak o'ynog'isi tag'in ham kuchaydi va yo'lakdan mehmonxona havlisig'a chiqg'ach, ixtiyorsiz otining bo'yniga suyalib to'xtamoqqa majbur bo'ldi.

Chindan ham ul ayvonning oldida kutib o'lturgan edi. Xayolot ichida Otabekning kelib kirganini sezmay ham qoldi. Nihoyat, qora ohu ko'zlarni to'ldirib bunga qaratib olg'ach, o'rnidan turdi-da, ichkari havlisig'a burilib keta berdi. Bu burilish ma'nosig'a Otabek allaqachon tushunib qolg'an, bu o'zining kechikib uni zoriqdirg'ani uchun... Kechikish uchun bunchalik araz qilg'an bu go'zalning kundash uchun qandog' holga tushmog'i ma'lum edi. Otabek tamom bir esankirashda qoldi. Otini axtaxonag'a bog'lab, sovg'a-salom to'ldirib kelgan ipak xurjinni ko'tarib ichkariga kirdi. Suyukli kuyavni yo'lakda ko'rgan Oftob oyim qilib turg'an yumishini uloqtirib Otabekning oldig'a yugurdi, jonini ming tasadduq qilib ko'rishkach, kechikkani uchun nechog'liq tashvishlar tortib va qandog' tushlar ko'rganini labi-labiga tegmay so'zlay ketdi. Allaqayoqlarda yurgan To'ybeka ham yugura kelib so'rashmoqqa uyalsa ham, ammo «chiroylik yigit»ning qo'lidag'i xurjinni oldi.

Oftob oyim Yugura-yugura qat-qat ko'rpačalar solib, kuyavni o'lturishka taklif qildi va qarshilashni har galgidan ham oshirib yubordi. Lekin Otabek bu qarshi olinishlarga juda ishonchsz qarar, bu kun bo'lmasa ertaga «ota-ona orzusi» bilan bu siylanishlarni birdan o'zgarib ketmagiga imon kelturib, qaysi yo'sunda o'lturib olg'anini ham payqamas edi. Oftob oyimning bir qancha yaxshi tilaklar bilan bo'lg'an duosiga ham ishonchsz qo'l ko'tardi va mash'um «orzu»ning bundog' yaxshi duolarni

ost-ust qilishini o'yladi. Fotihadan keyin Oftob oyim tovoqni xur-maga, xurmani tovoqqa urushdirib kuyavga qatiq olib chiqdi va Otabekning ichmaganiga ham qo'y may «ichingiz, yo'l g'uborini oladir» deb qistay boshladi. So'ngra To'ybekani choy qaynatish-g'a buyurib o'zi kuyavi bilan so'rashdi:

- Otangiz, onangiz salomatlar mi?
- Shukur, sizga salom aytdilar.
- Hasanali otam sog'mi, nega siz bilan kelmad i?
- Shukur, sog', ba'zi ishlar bilan bo'lib kelolmadi,- bu javobni berish homono ko'nglidan kechdi: «Nega yolg'on gapiras an, Hasanali to'y harakatlari bilan mashg'ul emasmi...»

Otabekning kirib o'turganiga bir necha daqiqa fursat o'tkan bo'lsa ham, hamon Kumush uydan chiqmadi-da, arazini qattig' ushlagancha o'turib oldi. Oftob oyim kuyavi yuzida ko'r ilgan o'ychanliqni Kumushning uydan chiqmag'anlig'ig'a yo'yib qizini chaqirdi:

- Kumush! Qallig'ing keldila-ya, chiqib so'rashishni ham bil-maysan!

Oftob oyimning shu yo'sun chaqirishi uch-to'rt qaytalab bo'l-sa-da, Kumush eshitmaganga solinib arzimagan narsalar bilan shug'ullang'an bo'lib chiqqa bermadi. Otabekning yuzidagi o'y-chanliqqa razm qo'yg'an sayin Oftob oyimning haligi shubhasi ulg'aya bordi, kuyavning ko'zini shamg'alat qilib qizining oldig'a kirdi va shivirlab Kumushni urisha boshladi: «Esingni yedingmi qizim, ering sani deb Toshkand degan shahardan kelsa-yu, san kim keldi deb oldig'a chiqmasang. Tur, chiqib so'rash, arazlab ketib qolsa nima qilasan?» Oftob oyimning bu keyingi so'zi chindan ham Kumushni o'ylatib qo'ydi: «...Ketib qolsa nima qilaman?» degan jumlan i ko'nglidan kechirdi-da, onasidan ilgariroq go'yoki, ayvon toqchasidan bir narsa oladirg'andek bo'lib, o'ziga termulib turg'an Otabekka yer ostidan sekkingina bir kulib boqdi va toqchadagi keraksiz bo'lg'an bir piyolani olib, yana uyg a kirib ketdi.

O'zbek oyimning sihirchi-joduchi deb qarg'ashi ham hikmat-siz bir gap emas. Kumushbibining bu kulib qarashi Otabekda ajib bir inqilob yasag'an edi. Undagi oniy bu o'zgarish juda qiziq va sira ishonmasliq edi. Ul bu yer tegidan bir kulib boqish ta'siri bilan ustidagi tog'dek bosib yotqan «orzu»ni ag'darib solg'an va qushdek yengil tortqan edi. Uning oniy bu o'zgarishi shundan

iborat edi: «Ularning orzu va rizoliqlari, bu rizoliq sharofati bilan topiladirk'an savob, yurtning yuqori-quyi gaplari – barchasi ham Kumushning yolg'iz shu birgina kulib qarashi oldidan o'tabersin!»

Oniy bu o'zgarishdan so'ng taraddudsiz shu qarorni ko'nglidan kechirdi: «Ularning orzularini bularga so'zlamayman-da, Toshkandlariga ham bormayman».

Undagi bu o'zgarish oniy bo'lg'anidek juda jiddiy ham edi. Ko'ngliga necha kunnardan beri uzala tushib yotqan bu chigil «bir kulib boqish» sihri bilan yeshilgan va Marg'ilonda doimiy turg'unliqqa deb tugilgan edi... Bu o'zgarishdan keyin onadan tug'ma bo'lib yengil tortdi, go'yoki mundan so'ng o'ziniki bo'lg'andek qilib ishonch va sokit¹

ko'zlari bilan uyga qaradi. Shu vaqt uy ichidagi sitamgar pari o'zining sihirlik ko'zlari bilan Otabekka yana kulib qarab turar edi-da, go'yoki shu kulish bilan o'z sihrining qaysi darajalarda kuchlik bo'lg'anini so'zlab faxrlanar edi.

* * *

O'rtadan o'n besh kunlar vaqt o'tdi. Kumushning qaytalab so'rashig'a:

– Chindan-chindan: mundan so'ng Toshkand bormayman, – degan javobni berar edi. Kumush bu gapka ajablanar, to'g'risi, shodlanar edi.

* * *

Marg'ilon kelganning yigirmanchi kuni. Otabek hozirg'ina qayoqqadir chiqib ketkan edi. Qutidor odatig'a qarshi bozordan kunduz soat uchlarda qaytib keldi-da, Otabekni so'radi, yo'qlig'ini bilgandan so'ng xotinini mehmonxonag'a boshlab chiqdi.

– Tinchlikmi? – deb so'rag'uchi Oftob oyimg'a so'yinch va yo quvonchlig'i bilinmagan bir vaziyat bilan javob berdi:

– Tinchlik.

Mehmonxonada er-u xotin yonma-yon o'l turishdilar. Oftob oyim bu boshi-oyog'i yo'q ishdan yorilar darajasiga yetayozgan edi.

– Otabekdan hech bir so'z eshitdingmi? – deb so'radi qutidor.

– Qanday so'z eshitay, har qachon so'zlaydir, albatta men eshitaman.

¹ Sokit – tinch, osuda, xotirjam.

- Toshkand to'g'risida hech gap aytmaydimi?
- Toshkandga bir gap bo'lg'anmi?
- Toshkandga hech gap bo'lmag'an, - deb kulimsiradi qutidor. - Manim muddaom boshqa to'g'rilarda. Qizingdan ham hech gap eshitmadingmi?
- Hech gap... Ha, aytkandek, kecha erining mundan keyin Toshkand bormaslig'ini so'zlag'andek bo'lg'an edi.
- Qutidor bir ishka tushungandek ko'zini o'ynatib oldi va so'radi:
- Endi Toshkand bormas emishmi?
- Bilmadim; chinmi, chin emasmi, haytovur qizingizdan eshitkandek bo'lg'an edim. Nima, ota-onasi bilan urishib kelganmi?
- Yo'q, - dedi qutidor va cho'ntagidan bir narsani ola-ola ayt-di, - men bu kun Toshkanddan qiziq bir xat oldim.
- Kimdan?
- Qudangdan, - dedi qutidor va xatni ocha-ocha, - shuni sanga o'qub bermakchiman, - dedi.
- Axir, o'zi nima gap? - deb so'radi Oftob oyim.
- Eshitsang bilasan.

«Qudamiz Mirzakarim qutidorg'a va qudachamiz xonimg'a yetub ma'lum bo'lg'aykim, bizlar munda sog'-salomatdirmiz va ul jonibdag'i¹ siz hurmatlik va izzatliliklarni parvardigori olamdin sihhatlaringizni saloti xamsa² oldida so'rab turmoqdamiz. Ba'da maxfiy qolmag'aykim, kuyav o'g'lingiz xizmatlariga yuborilg'an edi. Inshoolloh, salomat yetkan bo'lsa kerak. Ammo siz hurmatlularga ma'lumdir, bizning shul Otabekdin o'zga farzandimiz bo'l-may, dunyoda o'zimizdin keyin qoldiraturg'an tuyaqimiz va ko'z tikkan orzu-havasimiz, umid hadafimiz³ faqat shul Otabekdir. Muhtaram siz burodarimizning shul yagona o'g'limizni farzandlikka qabul qilib, ammo bizning kelin bolamizni Toshkandga yubormag'anlari bizning janoblaridin bo'lg'an minnatdorlig'imizni va yana o'g'limizg'a bo'lg'an marhamatlarini bir oz tugallay olmadilar. Ammo kaminalari bu xususdagi aybni sizning ustingizga butunlay yuklay olmaymiz, zeroki, bizning boshimizda bo'lg'an «yolg'iz tuyaoqliq» savdosi sizning ham boshingizda bordir. Na-chukkim, Otabekning ko'b umri Marg'ilonda o'tib, bizlarni ham

¹ Jonib - tomon, taraf.

² Saloti xamsa - besh vaqt namoz.

³ Hadaf - nishon.

siz o'ylag'an og'irliqqa solmoqdadir. Birodari aziz, siz manim bu so'zlarimdin xafa bo'la ko'rmangiz, zeroki, faqiringiz bu so'zlarni bir yo'suni kelish vajhidin yozib o'tdimiz. Dunyo orzu-havas uyi derlar. Yuqorida bayon qiling'anidek va o'zлari bilganlaridek, ayniqsa qudashalarining dunyog'a kelib kutkani shu yolg'iz o'g'ulning orzu-havasidir. Janoblari bul ishka haq berurlarmi, yo'qmi, ammo azizlarning ruxsatlarini olmasdanoq Otabekni Toshkand-dan ham taalluqdar qilmoqchi bo'lib, bul ma'niga ba'zi bir harakatlarini qilib qo'yg'an erdi. Ammo bizlarning bul ra'yimizga o'g'lingiz qarshi tushib harchand rad qilsa ham, nihoyatida ona-sining so'zini yerda qoldirmasliq uchun qabul qilg'an erdi. Ammo bul to'g'risidag'i siz janoblarining ruxsatlarining ba'dida javob bermakchi bo'lib, xizmatlariga ketkan erdi. Siz hurmatlular bul ma'nini savob toparsizlarmi-yo'qmi, bu jihatni yana marhamat-laringizga bog'liqidir. Bu maktubni yozishdan qasdimiz¹ shul-kim, Otabekning u ikkinchi taalluqqa aslo ra'y bo'lmay va yana sizlarga aytmay bul tarafda bizlarni xijolat chekdirib qo'yarmi, deb o'yladiq. Burodari kiromi, siz dunyo ko'rgan bir kishisiz, ona-sining bu talabini xo'b mulohaza qilib ko'ringiz, bu to'g'ridag'i ra'y o'g'lingizga qarag'anda ham faqirlaricha sizlarda bo'lg'ani vajhidin albatta ko'ndirishka sa'y va ko'shish² qilursiz, deb ishonamiz. Otabekning ikkinchi taalluqi to'g'risida kelin bolamizg'a bildirilmasa xo'b erdi. Bizlarning xursandchiliklarimiz yo'lida Otabek bilan birga Toshkand tushib, o'z qo'llari bilan to'yimizni o'tkazishingizga ishonib Yusufbek hoji va qudashalari. 17-savr³ oyida 1265-hijriyada yozildi».

Qutidor xatni o'qub bitirdi-da, xotinig'a qaradi. Oftob oyimg'a bu xat muzlik suvgaga sho'ng'utib olish ta'sirini bergen va o'ltur-gan yerida sirra bo'lib qotib qolq'an edi. Otalar uchun bundog' gaplar unchalik yomon ta'sir bermasa-da, xotinlarg'a qanday asar qilishi bilgulukdir. Oftob oyim uchun go'yoki qizining birar aybi uchun bu ishka majbur bo'ling'andek, Kumush esa endi eriga suyumsiz, ishdan chiqg'an va burchakka tiqilg'an uvadadek bo'lib ko'rina boshlag'an edi. Maktubni eshitkan qulqlari yanglich eshitkandek bo'lar edi.

¹ Qasd – maqsad, niyat.

² Sa'y va ko'shish – harakat qilmoq.

³ Savr – 22 aprel – 21 may.

- Tag'in o'qub ko'ringiz-chi...

Qutidor xotinining so'zidan kuldil:

- Qaytarib o'qushning foydasi yo'q, xatning maqsadi san ong-lag'andek, - dedi.

Oftob oyim boshi yanchilg'an ilondek to'lg'andi:

- Qizim ustiga kundash?!

Qutidor qafaska yangi soling'an qushdek urinmakka olg'an xotinini bosmoq bo'ldi:

- Ortiqcha urinma, ilgari haqiqatka tushun-chi...

- Haqiqati nimasi?

- Bunda gap bor.

- Nima gap bor?

- Agar bu ishda kuyavingning ham izi sezilganda edi, san emas man ham bu gapka chidamas va qizim ustiga tushkan bu og'ir masalani tinchlik bilan qarshi olmas edim. Ammo bunda kuyavingning ishtiroti ko'rilmay, shuning ila manim damim kesilib qoldi. Hali uning qizingg'a: «Mundan keyin Toshkand bor-mayman», deb aytkanini so'zlab eding-a?

- Yolg'onmi, chinmi, - dedi Oftob oyim tilar-tilamas, - eshit-kandek bo'lg'an edim.

- Eshitkandek bo'lg'an bo'lsang ham, bu so'z chindir, - dedi qutidor, - nega desang, xatning mazmunidan ham onglashiladir-kim, bu ikkinchi uylanishka Otabek butunlay qarshi bo'lib, faqat bu gap qudalaringninggina ishlaridir. Shuning uchun kuyavingning uylanishini qizing ustiga chin ma'nosi bilan kundash deb bo'lmaydir.

Oftob oyim kutmagan joyda qutidor tamoman Otabekni ikkinchi uylantirish tarafida turib so'zlar va o'lganning ustiga chiqib tepar edi.

- Agar Otabek bu ikkinchi uylanishka rizo bo'lsa edi, birinchi dan ruxsat olish uchun Marg'ilong'a kelib yurmas...

- Shoshmang-chi, - dedi Oftob oyim, - o'zingizcha nimani so'zlay yotibsiz?

- Bu ikkinchi uylanishda Otabekning rizosizligini.

- Kuyavingizning rizolig'i bo'lmasa xudo xayrini bersin, vas-salom.

- Gap unda emas-da, - dedi kulib qutidor.

– Nimada? – dedi qizishib Oftob oyim. – Qizingiz ustiga kundash balosini o'z qo'llingiz bilan yuklamakchi bo'lasiz shekillik!

Qutidor sovuqqina qilib kulib qo'ydi:

- Tushunmay yotibsan, xotin.
- Hamma gapka tushunib turibman.
- Tushungan bo'lsang, bu xatka nima deb javob beramiz?
- Bizga ma'qul emas, deng.
- Ma'qul emas, deyish bilan ish bitmaydir, birarta dalil ko'r-satish kerak.
- Toparsiz, axir dalilni.

Qutidor tamoman to'nni teskari kiyib olg'an xotinig'a qarab boshini qashib oldi:

– Xatda ikkinchi uylantirish uchun bo'lg'an sababni qizimizni Toshkand yubormag'anlig'imizda ko'rsatiladir, – dedi qutidor. – San aytkancha kuyaving Toshkanddan ikkinchi uylanmasin-da, Kumushni qudalaring oldig'a turg'un qilib yuborayliq, tuzikmi?

– Nega men yolg'iz qizimni Toshkandga yuboray, – dedi ko'zini olalandirib, – biz qizimizni berishda Marg'ilondan tashqarig'a olib ketmas va'dasi bilan bergenmiz.

– Bu gaping to'g'ri-ya, – dedi qutidor, – men ham Kumushni Toshkand yubormoqqa qarshiman. Gap bu yerda: biz Otabekdan bu va'dani olg'an choqda, «Ota-onangdan kechasan, ikkinchi uylanmaysan» degan va'dani ham olg'anmi edik?

– Bunday va'dani bergen bo'lsin-bo'lmasin, – dedi entikib, – suyub olg'andan so'ng ikkinchi uylanish so'zini ham og'zig'a olmasin.

– Kim aytdi sanga, og'zig'a oldi, deb?

– Hech kim aytmagan bo'lsa ham, siz orag'a tushmang deyman, o'z oyog'ingizga o'zingiz bolta qo'y mang, deyman.

– Pichoqni o'zingga ur, og'rimasa boshqag'a, degan bir gap bor, – dedi qutidor jiddiy vaziyatda, – menden ham san yaxshiroq tushunib turibsanki, agarda bizning rizolig'imiz bo'lmas ekan, Otabek sira ham ikkinchi uylanmaydir. Masalan, biz ikav qudalarning o'rnida bo'lib, yolg'iz o'g'limiz boshqa bir shaharda, biz tanimag'an bir qizg'a uylanib qolg'anda, o'ylab qara, chiday olurmi edik. O'g'limiz ko'nmaganda ham o'z shahrimizdan ikkinchi uylantirishka kirishmasmi edik. Bu tilagimizga qarshi tushib,

o'g'limizni o'z shahri va o'z uyida olib o'lтург'uchi qudalarimizg'a la'nat o'qub, o'lim tilamasmi edik?

Bu so'z Oftob oyimni bir oz o'ylatib qo'ydi. Lekin hali ham oyoq uzatmag'an edi.

- Endi nima qilmoqchisiz?

- Nima qilar edim, - dedi qutidor, endi hamma ixtiyorni o'z qo'lig'a olib qo'yg'an edi, - Otabek ko'nmaganda ham ko'ndirib, o'zim bирgalashib Toshkand tushman...

- Qizingiz bechoraga...

- Qizimga hech gap yo'q. Hali ham izzati, hurmati o'z qo'lida.

- Qurib ketsin shu dunyoning ishlari!

- Qizingni Toshkand jo'natishka ko'n bo'lmasa.

Oftob oyim javob berish o'rниga o'krab-o'krab yig'ladi.

* * *

Qayin ota, qayin ona, kuyav... Bu uch burchaklik o'lтурish-dan Otabek ko'nglida necha turluk shubha tug'ilmoqda edi. Bu odatdan tashqari chaqiriq nega mehmonxonag'a bo'ldi? Nega Kumush bu o'lтурishka chaqirilmadi? Qayin onasi nega unga termulib boqadir? Qutidor tomonidan shu orada ul kutmagan bir savol ham tashlanib qo'yildi.

- Otabek, uyalmay, tortinmay javob beringiz; bu gal Toshkanddan chiqishingizdagи asl maqsadingiz nimaga edi?

Otabek tarafidan kutilmagan bu savol uni shoshirdi va nima deb javob berishni bilmay qoldi.

- O'zim... sizlarni ko'rish uchun.

- To'g'risini so'zlangiz, bek, - qutidor bu gapni yarim jiddiy qilib kulib aytdi. Chunki Otabekni shu yo'sun ba'zi yoqlardan ta'min etmakchi va unga bu to'g'rida jasorat bermakchi edi.

- Aytdim-ku.

- To'g'ri aytmadningiz...

Otabek shoshqan holda edi:

- Toshkanddan chiq'animdagи maqsadni so'zlash sizlarga bir behuzurlik bergenidek o'zimga ham og'ir... U to'g'rida qat'iy bir qarorg'a kelganim uchun sizlarga so'zlab o'lтурish ham foydasiz, - dedi.

Oftob oyim eriga qarab oldi, qutidor yovoshqina bir tovush bilan so'radi:

- So'zlash og'irmi?
- Mengagina emas, hammamizga ham og'ir...
- Agarda biz rizoliq bersamiz-chi?

Erining bu jasoratiga qarshi Oftob oyimning yuziga rizosizliq belgusi chiqdi. Otabek ersa seskanib uyqudan uyg'ong'andek bo'ldi va ikkilanib so'radi:

- Siz nimaga rizoliq berasiz?
- Bu gal Toshkanddan nima maqsadda chiqg'an bo'lsangiz - o'shang.

Otabek xijolat bilan ter chiqardi:

- Toshkanddan nima maqsadda kelganimni bilasizmi?
- Bilamiz, - deb kuldil qutidor.
- Sizni bunday ishka rizoliq uchun kim va nima majbur etadir?
- Hech kim majbur qilmaydir, - dedi kulib qutidor, - majbur qilg'an narsa: shunday kunlar uchun o'g'ul o'sdirg'an ota-onanining rizoliqlarig'ina, balki sizni ham shu gap majbur qilar.

- Otam bilan onamning rizoliqlari uchun shundan boshqa sabab qurib qolq'anig'a nima deyishimni ham bilmayman. Garchi Toshkandda ekan chog'imda bu rizoliq yo'lig'a bel bog'lag'an bo'lsam ham, endi bu bel bog'lashni butunlay o'rinsiz bo'lg'anig'a tushundim...

Oftob oyim oz qoldiki, «to'g'ri!» deb qichqirsin. Ammo qutidor xotinig'a xo'mrayib qaradi.

- Qisqaroq o'ylaysiz, Otabek, - dedi, - otangiz bizga murojaat qilmag'anda edi, biz bu ishda betaraf qolsaq bo'lar edi. Hozirda biz ham sizning so'zingizga qo'shilsaq siz emas, yomon otliq biz bo'lamic.

- Uning mulohazasini qilmang.
- Nega qilmayliq?
- Hamma aybni manim ustimga yuklab javob yozingiz.

Qutidor kuldil va so'radi:

- Toshkandda ekan chog'ingizda otangizning taklifini qabul qilg'an edingizmi?
- Qabul qilg'an edim.
- Bizning ruxsatimizni olg'ali Marg'ilong'a ham kelgan edingiz, shundog'mi?
- Shundog'...
- Barakalla, Marg'ilong'a kelib bu gapdan aynadingiz-a?

- Aynadim...

- Endi Toshkandga Marg'ilondan aynab borasiz?

- Mana ko'rdingizmi, faqat bu ishda bizgina yomon otliq bo'lamiz. O'zingizning shu xatongiz uchun ham bu gapni qabul qilmoqqa majbursiz.

Otabek nima deb aytishdan ojiz qoldi va o'zining bolaliq harakatidan seskandi va xijolat orasida so'radi:

- Otam sizga qachon xat yozg'an edi?

- Kecha oldim. Demak, ko'ndingiz?

- Men bu gapka durustlab o'yamasdan javob beralmayman.

- Qancha o'ylasangiz ham javobingizning birgina bo'lishi kerak; ya'ni rizoliq.

Qutidorning bu so'zi juda ham qat'iy edi. Bu qat'iyatni ong-lag'uchi ko'ngildan chiqarayozg'an bu masalani chinlab o'yla-moqqa majbur edi. Nima bo'lg'anda ham, ko'nglining bir chekkasini kirlatib yotqan bu «ota-on a orzusi» bir tomondan qaralg'anda juda yengil ko'chkan edi. Ammo ikkinchi tomondan masalaning yeshilmagan o'rinnari ham bor edi.

- Yaxshi, - dedi, - men sizning taklifingizga ko'nayin, ammo ko'nishning va rizoliqning zaruri qizingizda emassi?

Shu choqqacha mungg'ayib o'lturgen Oftob oyim yalt etib eriga boqdi, yana cheksiz bir mehribonchiliq nazari bilan Otabekka qaradi.

- Siz qizimizning andishasini qilib o'lturmangiz, bek, - dedi qutidor, - bu ishni eng yaxshisi unga bildirmaslikdir, keyinroq o'zi ko'nikib ketar, bu taraflardan tashvish lozim emas.

- Yo'q, - dedi bek, - men bu ishka basharti ko'nganimda ham qizingizdan yashirmayman.

- Nega?

- Negaki uning rizolig'ini olmasdan turib, bu ishka oyog' qo'yishim mumkin emas.

- Agar ko'nmasa-chi?

- Ko'nmasa, men ham ko'nmashlikka majburman.

Bu uzil-kesil so'zdan qutidor o'ylab qoldi. Oftob oyim bo'lsa, qizining qadrini bunchalik arshlargacha ko'tarmakda bo'lg'an yigitka o'zida cheksiz muhabbat, poyonsiz ehtirom sezmakda va nima uchundir yig'lag'usi va kuyavi yuzidan o'pkusi kelmakda edi.

– Tuzik, – dedi qutidor, – uning rizolig'ini o'zingiz olmoqchimisiz?

– Yo'q, negaki qizingiz uchun haqorat bo'lg'an bu so'zni aytish manim qo'limdan keladirgan ish emas, – dedi. Er-u xotin bir-birlariga qarashib qo'ydilar. Keyingi so'zni aytib bitirgach, Otobekning ko'ziga yosh kelgan edi. O'zining holidan uyaldi shekillik, ularning oldidan turib tashqarig'a chiqdi. Ul chiqg'andan so'ng er-u xotin yana yarim soatcha janjallahib olturdilar.

* * *

Xuftan namozidan so'ng yangilangan tashvishlarni bir oz unutdirar umidi ila poychirog' yonig'a olturib, Fuzuliy devoni ni varaqlar edi. Ammo Fuzuliyning rang-barang she'rlari ustida qanoatlanib to'xtamas, hamon varaqlag'andan-varaqlar edi. Shoirning nafis she'rlari hozir uning uchun tuzsiz so'zlar yig'in-disidan boshqa bir narsa ham emas edilar. Ul shu vaqt to'sindan kitobni yopdi-da, ayvong'a quloq soldi. Chunki hozirgina so'zlashib olturgan Kumush bilan onasining tovushlari o'chkan edi. Ul bu holdan shaklandi. Ayvondan ona-bolaning qayoqqa-dir yo'qolq'anlarini payqag'ach, tusida o'zgarish bo'lg'ani holda qaytib kelib olturdi. Nima uchundir hozir unda birar foji'aga tushkuchining holati bor edi. Kishi iztirobga tushkan kezlarda tilab emas, ixtiyorsiz ba'zi bir yo'sunsiz ishlarga urinadir. Shuningdek, ul ham jiddiy bir ravishda Fuzuliy mutolaasiga berildi.

Ul o'zining shubhasidagi gapka qoni,¹ oradan yarim soatlab emas, bir soatlab vaqt o'tib borg'an bo'lsa ham bu unga zerikarlik emas, tez kelgandan kelmagani yaxshi; yaxshiliqmi, yomonliqmi haytovur bo'lading'an ko'ngilsiz gapni kechikkani yaxshi... Fuzuliyni yaxshilab o'qush kerak. Shuning uchun ham ma'nolik she'rlardan boshini ko'tarmaydir-da, go'yoki aytarsiz kitobka mixlangan...

Kumushning uuga kelib kirgani ham unga sezilmay qoldi. Ul qushlar kabi latif tovush chiqarmasliq qilib gilam ustidan yurib keldi-da, sekingina sham' yonig'a – Otobek qarshisig'a olturdi. Uning ko'ynagining chiqarg'an yengilgina shamoli bilan yonib turg'an sham' «lop» etdi-da, ko'rishkandek, o'ynashqandek bo'ldi. Bu holdan kitob ustiga mukkadan ketib olturg'uchi cho'chib

¹ Qoni' – qanoat qilgan.

ko'tarilib qaradi. Qarshisida: Fuzuliy ta'biricha sebi zanaxdoni¹ negadir qizarib, novaki mijgoni² ko'z yoshlari bilan juftalangan haligi pari edi... Birinchi qarashdayoq kutkan ishining to'g'rilig'ig'a inondi va osiylar³ kabi ko'zini yerga tikdi. Ul Kumushdan itobomiz so'zlar, achchig' xitoblar kutar; birinchi itobdayoq ota-onas gunohiga tavba qilishg'a hozirlanar edi. Ammo ish ul kutkuncha chiqmadi. Kutilmagan joyda, go'yoki uni bu og'ir holdan qutqarmoqchi bo'lg'andek:

– Fuzuliy yaxshi kitob, – dedi Kumush, – men ham yolg'iz qolg'an kezlarimda bu kitobdan boshimni ololmas edim, sizammi?

... Otabek garangsib qolg'an, o'zini ovutmoqchi bo'lg'an bu oliyjanob go'zalga nima deyishni bilmas, qayerdan so'z boshlas-hqa hayron edi:

- Kim yig'latdi sizni?
- Yig'labmanmi?
- Ko'zingiz, kiprakingiz...
- O'zi shunaqa...
- Yig'latg'an men emasmi?
- Kitobni nega yopdingiz? Ochib o'qung, men eshitay.
- Ota-onas rizolig'ini bir tomchi ko'z yoshingizga arzitdimmi?
- Men rozi, men ko'ndim, – dedi daf'atan Kumush, bu so'zni nimadandir qo'rqtg'andek shoshib aytdi.

– Ko'ndingiz... nega, a?

Otabek taajjub va hayrat ichida edi.

- Negaki, – dedi Kumush, – men sizga ishonaman...
- Shuning uchun...
- Shuning uchun ko'ndim...
- Ko'nglingiz farishtalar ko'nglidek.
- Sizning ham ko'nglingiz...

Ikki jon, ikki yurak go'yoki bittadek bir-birisini onqlar, birisidan-birisiga o'tib yurar edi shu vaqt.

– Bo'lmasa, nega yig'ladingiz?

Bu savoldan Kumush birmuncha o'ngg'aysizlanib, uyat aralash bir tabassum bilan:

¹ Sebi zanaxdon – bag'baqa.

² Novaki mijg'on – o'q otuvchi kipraklar.

³ Osiy – gunohkor.

– O'zim... – dedi va keyinidan o'zining hamma tilak va shartlari ma'nosini jam'i bo'lg'an, – meni unutmaysizmi? – degan so'rog'ini berdi. Ul nima deb aytishka so'z topolmay qoldi. Chunki yurak sirini ifoda qilarliq jumla topish mumkin emas edi. Javob berish o'rniha o'zicha so'zlandi:

«Ota-onha orzusi...»

– Bilaman, – dedi ovutquchi tovush bilan Kumush.

– Manim orzumni ham bilasizmi?

Kumush Otabek yaqning'a surildi va tirsaklari bilan uning tizasiga yonboshlab erkalandi...

* * *

Quidor tarafidan ertaga Toshkand jo'nash e'loni berildi. Ik-kisining hamma vaqtлari sham' yonida so'zlashib kechdi...

3. Qovoq devonaning belbog'i

Och qoring'a salimsoq yeb, ko'k choy ichishdan zerikkan kishilar choyxonaga Qovoq devonaning kirishi bilan unga so'z qota qoldilar:

– Keling-keling, devona!

– Bir kosa choylaring bormi, xo'vari?

– Bor-bor, avliya, bitta bachcha bo'lsangiz idishi bilan sizniki.

Qovoq devona deganimiz o'rta yosh, siyrak soqol, qotma, kun issig'lig'ig'a qarshi o'chakishkandek boshig'a eski telpak, egniga paxtasidan boshqasi to'zib ketkan guppi chopon kiyib, yangi bo'z belboqni besh-olti aylandirib bog'lag'an va unga besh-oltita chilimqovoqdan tortib to suvqovoq, nosqovoq va tomoshaqoqvoqlarg'acha osqan; qovoqlarning og'irlig'idan arang harakat qiladirk'an o'z zamonasining mashhur bir devonasi edi. Bu devona Toshkandning barchasiga ma'lum; beklardan, boylardan; qisqasi, shaharning katta-kichigidan o'ziga ixlosmandlar ortdirg'an va ko'blarning tarafidan qilg'an karomatlari rivoyat etilgan bir maj-nun edi. Shahardagi har kim uning oshnasi, karomati bilan beparvo bo'lg'anlar ham uning qiziq harakatlariga va tutal so'zlariga qiziqar edi. Bu choyxonadagilar ham shu keyingi sinfdan edilar.

Birarta ixlosmand qo'lidan boplab tomoq yegan bo'lsa kerak, hozir o'shaning chanqovini bosmoq fikrida edi.

– Bachchang kim, bachchang? Onam meni bachchalik uchun tug‘mag’an... Choyingdan ber, choyingdan!

– Onangiz sizni nima uchun tuqqan?

– Xonning qo‘yini boqish uchun, qovoqlarni belga taqish uchun; choyingdan ber-chi, xo‘vari!

Devonaga bir piyola choyni ichishka ham tinchlik bermadilar. Ulardan bittasi ko‘zni shamg‘alat qildi-da, belidagi qovoqdan bit-tasini yilib ham qochdi. Ish yomonga aylandi. Quvlab tutolmadi. So‘ngra kelib yana bir kosa choyni ichdi va unga-bunga qovog‘i to‘g‘risida iltimos qilib qaradi. Bo‘limg‘ach, qovog‘ini qo‘msab ho‘ngir-ho‘ngir yig‘lamoqqa oldi. Ermakchilarning kutkani ham faqat uning yoshi mishig‘ig‘a, mishig‘i tupugiga qo‘shilib yig‘lashi edi.

Qovoqni yilib qochqan tomdan kelib sufaning ustidagi so‘ri-ga qovoqni osdi va o‘zi tushib devonaning yonig‘a keldi:

– Qovoq o‘g‘risini ushladingizmi, devona?

– Yo‘q, uka! Qovog‘imdek shishib o‘lsin, qochqancha ketdi!

Birav Eski Jo‘vada ko‘rganligini va qovoqqa minib ketayotqan-ni so‘zлади. Ikkinchisi «zap qovoq edi-da» degan edi, uchinchisi «attanga» deb qo‘ydi. Devonaning o‘pkasi shishib ketdi. Ermakchilar uning yuragiga galma-gal o‘t yoqar edilar.

– Qovog‘ingizning o‘zi bu iqlimda yo‘q narsa edi-da, – dedi birav. Devona qovog‘ining tarjumai holini so‘zlab berdi:

– Dadam musallasqovoq, oyim moshqovoq, men belqovoq...

– dedi. Kulishdilar. Ermakchilardan bittasi yuqorida osilg‘an qovoqni ko‘rsatib ajablandi:

– Iyi-iyi, anuv kimning qovog‘i-ya?

Devona suykli qovog‘ini so‘rida ko‘rib quvona ketdi:

– Voy xo‘varingni... jinnilar, voy esi yo‘q xo‘varilar! Qovog‘imi ni ber, jinnilar!

– Tuzik-tuzik, avliya. Qovog‘ingizni tushirib bersam, nima ber-rasiz?

– So‘rag‘aningni ol, jinni... Oyim qishlog‘ig‘a bek bo‘l, tentak, tilla jabduqliq ot min, jinni...

– Men Oyim qishlog‘ining bekligi uhdasidan chiqolmayman. Qovoqlaringizning kasbini aytib bersangiz bo‘ladi manga.

Devona bu shartka ko‘ndi, qovoq tushirilib, devonaning qo‘lig‘a eson-omon tegdi. Mahbuba ortiqcha bir ehtiyyot va e‘ti-bor bilan belga – boshqa yo‘ldoshlari yonig‘a tugildi.

– Qani, endi bo'lsin, devona!

Qovoq devona belidagi qovoqlardan bitta egri maymog'ini ko'rsatib, – manov Musulmon cho'loq, – dedi, uning yonidag'i kichkina tomosha qovoqni turtib: – bunov Xudoybachcha (Xudoyorbachcha), – dedi, suv qovog'ini erkalab «Nor kalla» (Normuhammad qushbegi), – dedi. Qolg'an ikkita silliq qovoqchalarни «nosqovoq, yupqa tomoq», – deb qo'ydi. Ermakchilar kulishdilar. Bu qovoq o'g'rilari ichidan tezroq qochib qutilish uchun ketishka intilgan edi, biravi ushlab qoldi.

– To'xtang hali, gap bor! – devona so'kinib to'xtadi. – Manavi belingizdagi belboqni qayerdan o'g'irlab oldingiz?

– Qo'y, juvonmarg bo'g'ur!

– O'tkan kuni o'g'irlatqan belbog'ing shu emasmi, Karimqul?

– deb yonidag'ig'a qaradi ermakchi.

– Ha, ha, xudda o'g'irlatqan belbog'im, tutdik o'g'rini!

Qovoq devona xudda belbog'idan ajrayturg'andek ikki qo'li bilan beliga yopishdi.

– Saniki bu emas, tentak!

– Yo'q, xudda maniki shu, yesh, bo'lmasa mirshab chaqiraman.

– Xo'varingni... nima deydi, bu!

– To'g'ri ayt, buni qayerdan o'g'irlading?!

Devona belbog'inining tuguniga aztahidil yopishqani holda:

– O'g'irlamadim, tentak, hoji pochchangni to'yidan oldim, jinni! – dedi.

– Hoji pochchang kim? Yolg'on so'zlama, o'g'ri!

– Hoji pochchangni tanimaysanmi, tentak?

– Toshkandda hoji pochchadan ko'pi bormi, o'g'ri?

– Esing ketibdi, jinni... Yusufbe hojing-chi. Axir, to'y bo'ldi, bazm bo'ldi, o'g'ul uylandi... qo'y, jo'vonmar bo'g'ur!

Devona ermakchilar qo'lidan arang qutilib chiqdi. Ammolarning ichidagi ko'zini bog'lag'an bir kishi nima uchundir devonaning orqasidan ergashdi. Choyxonadan anchagina uzoqlashqan edilar.

– Devona! – deb chaqirdi haligi ergashguchi.

Devona o'ziga qarab kelguchi bu ko'z og'rig'ini tanidi. Suyukli qovoqlar ustiga kelgan balo bo'lmasin uchun, ketar ekan, qovoqlarini ehtiyyotlab ushladi:

– Nima deysan, ko'z og'rig'i?

– Qo'rqmangiz, devona! – dedi ko'z og'rig'i va odimlarini tezlatdi.

– Nima ishing bor?

– To'xtang.

Devona arang to'xtadi. Ko'z og'rig'i uni cho'chitmas uchun naridan turib yonchig'ini kavliy berdi.

– Sizga nazrim bor.

Bu so'zni eshitib, devona yo'lg'a tushdi. Ko'z og'rig'i uning ketidan yugirdi va:

– Mang! – deb pul ko'rsatdi. Devona iltifotsiz ketabergan edi:

– To'xta deyman! – deb do'q urdi. Devona narida to'xtadi:

– Kelma, kelma, ko'z og'rig'i!

Ko'z og'rig'i o'n odimcha narida turdi:

– Hali, kim o'g'lini uylantirdi, deding?..

– Kim uylantirdi, deding?

– Aytding-ku choyxonada!..

– Aytding-ku choyxonada...

– Belboqni qayerdan olding?

– Buvning berdi.

– To'g'ri ayt!

– To'yga keldingmi?

– To'yga keldim...

– Yusufbenikigami?

– Yusufbenikiga.

– Belbog'ing yo'qmi?

– Yo'q.

– To'y o'tkanda kelibsan.

– Yusufbe qaysi o'g'lini uylantirdi?

– Nechta o'g'li bor?

– Nechta o'g'li bor!

– Bitta... Qorategindan keldingmi, opang omonmi?

– Omon... qachon uylantirdi?

– O'zing uylanganmisan?.. Qorategindan necha kunda keling?

– Besh kunda. Qachon uylantirdi?

– Eshakka minibmi, yayov?

– Eshakka minib.

– Nashang bormi?

- Bor.
 - Qitta ber-chi.
 - Beraman, oldin ayt; qachon uylantirdi?
 - To'y o'tkanda kelibsan, tentak... Manga-chi, bir tog'ora osh tegdi.
 - Bozordan osh olib bersam, yeysanmi?
 - Yuzingga qachon chechak chiqdi?
- Ko'z og'rig'i bu tutal so'zlardan asabiyashib ketdi:
- Qachon uylantirdi deyman?
 - To'y o'tkanda kelibsan dedim-ku... Bir hafta bo'ldi, o'n kun bo'ldi, bir oy bo'ldi. Ha, ha, charlari endi bo'lar emish... charlarga bor, Qorategin.
 - Toshkanddan uylantirdimi?
 - Xi, xi, xi, ahmoq. Toshkanddan bo'lmay, Qorategindan uylantirsinmi?
- Shundan keyin ko'z og'rig'i choyxonaga qaytdi...

4. Jodugar hindi

Qayin otasining og'rig'an kasalidan tuzala olmay va yo tez-roq o'lib tiriklarni qutultirmay «charlar» balosi bilan o'zini ipsiz bog'lang'ani uchun so'ng chekda siqilg'an, shunga ko'ra onasig'a achitib so'zlamakda edi:

- O'ylab-boqing onajon! Bir bechora sizning orzuwingizni deb, qizi ustiga kundash yukladi va bиргалашив то'ингизни о'tquzishdi. Ish kuchidan qolib, o'n kunlab Toshkandda yurdi. Nima bo'lg'anda ham biravning yaxshiligi'ni bilish kerak edi.

O'zbek oyim o'zining bir haftalik so'zini takrorlar edi:

- Endi nima qil deysan bolam, o'tquzmay ketishing uyat.
 - Uyat deysiz-da, uyatka o'zingiz tushunmaysiz.
- O'zbek oyim o'g'lining ters so'zidan qizishdi.
- Juda hovliqa berma, o'g'lim. Charlar ham o'tar, andining yuzini ham ko'rarsan!..

- Onajon, - dedi Otobek, - sizning zaharlik so'zlariningizga nima deyishka ham hayronman... Billoki¹, maning hovliqishim siz aytkancha bo'lsa... xotinimnig'ina emas, uning ota-onalarini andishasida shoshaman. Ularning ko'ngillariga gap kelmasin de-

¹ Billo – billoh, xudo haqi.

gan mulohazada hovliqaman. Men sizning orzungizga butunlay qarshi tushib, Toshkandingizni tilga olmasliqqacha borg'animda o'sha bechoralar sizning rioyaligiz bilan meni bu yerga sudrag'andek qilib olib keldilar... Uyatni bilsangiz, eng ozi shuning andishasi kerak emasmi?

- Bo'lmasa charlarni kutmagin-da, yugira qol, - dedi O'zbek oyim, - marg'ilonliqning o'kchangdan¹ urg'anlig'i aniq ekan.

Otabek kamoli bo'g'ilg'anidan sukul qilishg'a majbur bo'ldi, chunki bu orzu-havas onasi yarani har zamon kattaroq ocha borishg'a juda ham usta va bu ustaliq uning barcha kutkanlari ning kundan-kunga bo'shka chiga borg'anlig'idan edi. Ayniqsa, unga hozir butun ma'nosi bilan sir onglashilib, marg'ilonliqning jodusini juda ham kuchlik ekaniga imon keltirdi. O'g'lining orzu-havasini ko'rди - ko'rish bo'lsa - orzulag'andan ortiq. Biroq bu orzu-havas orqasidan kutilgan marg'ilonliq balosidan o'g'lini qutqarish masalasi uning tilagicha bo'lib chiqmadi-da, yana marg'ilonliqning sihri o'tkirlik qildi... Nikoh kuni Otabekning kiyimlarini juhud domladan o'qutishlar, marg'ilonliqdan sovitib, toshkandlikka isitishlar - barchasi ham hozir o'z ajzlarini² unga iqror qilar edilar. Keyingi «besh-bosh» domlaning bergen tutatqi, ezib ichki, duo va tumorlari ham negadir ta'sir asarini sezdirmadilar...

O'zbek oyim marg'ilonliqning domlasini kuchlik ekanida shubha qilmasa ham, ammo bir ishka juda hayron edi: juhudning qilg'an jodusini - juhud, musulmon domlanikini - musulmon daf' qila olur edi; nega bular asar qilmaydi sira? - Hozir O'zbek oyim buning sirrini o'ylab topolmas edi. Bu boshi berk ko'chada ul uzoq qamalib qolmadı - buning sirrini daf'atan topdi, ham juda to'g'ri topdi: «Marg'ilonliqning domlesi juhud ham emas, musulmon ham emas - hindi! Hindilarning ham hannosi³: bas, hannosning sihrini na musulmon domlesi qaytarsinu, na juhud. O'shal hindining o'zi qaytarmasa, o'zga iloji yo'q!»

Nima qilmoq kerak? Toshkandda birarta hindi domlesi yo'qki, ilojini qilib bersa... Endi xotin boshi bilan Marg'ilong'a murojaat qilsunmi?

¹ O'kcha - tovon, oyoq; bu yerda ko'ngil, yurak mazmunida.

² Ajz - ojiz, kuchsiz.

³ Hannos - shayton.

Boshka tushkanni ko'z ko'rар, degan so'з bor. O'zbek oyim ham boshig'a tushkan bu kulfatni ko'rishka majbur edi: «Shu galdan qoldirmay Otабekning yониг'a Hasanalinи qo'shib Marg'i-long'a yuboraman, Hasanali u yerdagi hindi domlag'a uchrashib, Otабek ustidagi sihr-jodularni yeshdirsin... Hindi har qancha olsa ham mayli, bisotdan u-buni sotib pul qilib beraman».

Otabek onasining qarshisida boyag'i sukutka ketkanicha jim o'lтурar edi. O'zbek oyim haligi kashfiyotdan qutilib bu to'g'rida so'ngg'i qarorini ham berib bo'lg'ach, Otabekka dedi:

- O'g'lim... yangi uylangan oting bor. Manim oldimda o'lтурib nima qilasan? Bechora yolg'iz o'lтурibdir.

Otabek onasig'a bir qarab oldi-da, javob bermadi.

- Bor, bolam, bor. Yaxshi emas bu ishing... - O'zbek oyim so'zini bo'lib daricha yonig'a kelib to'xtag'an Oybodoqqa qaradi.

- Sutchoy tayyor bo'ldi, suzib kiraymi?

- Ikki kosani kelinlik uyga ber, men bilan Hasanalinikini shu yerga keltir.

Oybodoq keta boshlag'an edi, Otabek uni to'xtatdi:

- Manikini ham shu yerga olib kir, - dedi. Oybodoq O'zbek oyimg'a qaradi. O'zbek oyim o'g'lig'a xo'mraydi. Otabek xo'mrayishg'a iltifot qilmay, Oybodoqqa «shundoq qil» ishorasini berdi.

- Bo'lmasa, kelinnikini ham shu yerga berib, o'zini chaqir. Hasanali uyida ichsin, - dedi O'zbek oyim. Oybodoq ketkach, o'g'lidan so'radi: - Bu nima qiliq, bolam?

- Qiliq emas.

- Kelin bilan birga ichsang, nima bo'lar edi? Biravning bolasi ni munchalik xorlash yaxshi emas.

- Bundan xorlag'anliq chiqmaydir. O'zini shu yerga chaqirdingiz - ish bitdi.

O'zbek oyim tag'in nimadir aytmaqchi edi, Oybodoq das-turxon ko'tarib kirib qoldi.

- Kelinga aytdingmi?

- Aytdim.

Dasturxon yozilib, tushlik choy keldi. O'zbek oyim kosasiga non tashlab ko'zi eshikda, ya'ni kelinni kutar edi. Kelin eshikdan ko'ringach, o'g'lig'a «qarshi ol» degandek qilib qarab qo'ydi. O'n yetti yoshlar chamaliq, kulchalik yuzlik, oppoqqina, o'rtacha husnlik Zaynab qayin onasining tilak va sha'niga loyiq tavozi' -

odoblar bilan bitta-bitta bosib dasturxon yonig'a keldi. Qayin ona tomonidan «o'lturing» ruxsati berilgandan so'ng, qisilib-qimti-nib tovush chiqarmayg'ina o'lturdi. O'zbek oyimning ko'zi o'g'li-da. O'g'li bo'lsa choyga non ho'llab yemoqda edi. Bir-ikki qayta xo'mrayib-xo'mrayib o'g'lig'a qaradi-da, uning ko'zini uchrashdi-ra olmag'andan keyin, unga so'z qotishg'a majbur bo'ldi:

– Charlaring ham bo'la qolmadiki, qayin otangni borib ko'r-sang. Yoki charlarsiz ham ko'ra qolasanmi?¹ Zaynab ko'zini eriga tikib qoldi. Otabek salqing'ina onasig'a javob berdi:

– Ko'rsam bo'ladir... – dedi va kulimsiragan sumon Zaynabka qaradi. Zaynab ham kulgan bo'ldi. Shu kichkinagina kulimsirash O'zbek oyimni ancha tinchitdi. Ammo musohaba shuning bilan to'xtalib, orag'a yana boyag'i jimjitlik kirdi. O'g'lining miridan sirini ajratib o'lturg'uchi ona yana olazarak og'rig'ig'a yo'liq-di. Zaynabning ko'zi tez-tez Otabekka tushar, u bo'lsa xo'r-xo'r choyni ichar edi. Bu holdan O'zbek oyim ich-etini yeb, yutkan luqmasining mazasini ham bilmas, qisqasi o'lturish so'zsiz, go'yo tuzsiz va ma'nosiz edi. Bu ma'nosizlik tadbirini ko'rish yana O'zbek oyim ustida:

– Kelin poshshog'a tilla uzuk buyurdingmi?

– Buyurdim. Erta-indin bitib qolar. – Otabek so'zni cho'z-moqqa yo'l qo'ymadidi. Ammo onasi gapdan gap chiqarib, so'zga so'z ulamoqchi edi:

– Tilla chochpopugingiz bor edimi?

Zaynab eriga qaradi va iymanibgina javob berdi:

– Yo'q.

– Yo'q bo'lsa olib beraman, – dedi Otabek. O'zbek oyim an-chagini jonlanib oldi. Tag'in undan-mundan so'z urintirmoqchi bo'lg'an edi, uncha muvaffaqiyatlik chiqmay boshladi. Sutchoy-dan so'ng qumg'onda choy keldi. Zaynab birinchi piyolaga qu-yib o'rnidan turdi va qayin onasig'a ikki qo'llab uzatdi, ikkinchi piyolani to'ldirib o'rnidan turmoqchi bo'lg'an edi, uni Otabek to'xtatdi.

– Mundan keyin choy berishda o'rningizdan turib o'ltur-mang, – dedi. – O'lturgan yeringizdan bersangiz ham bo'ladir.

Lekin bu gap qayin onag'a yoqmadi, e'tiroz qildi:

¹ Toshkand odaticha «charlar» bo'lmasdan turib, kuyav qayin ota, qayin onaga ko'rinxaymaydir (Mual.).

– Nega undog' deysan, bola. O'rindan turib choy berish odamzodning ziynatidir, kelinlarning bor-yo'g'i kelinligi ham shunda-ku!

– Sizning uchun ham olturib choy bersin, demayman; ammo bu takallufning menga keragi yo'q, – dedi va qo'lidag'i choyni tez-tez ichib bo'shatdi. Fotiha o'qub o'rnidan turar ekan: – Al-batta, sizga o'rnidan turib choy berishi lozim... – dedi va chiqdi. Bu gapni Zaynab chinga hisoblag'ani uchun boshqa narsa payqamag'an, ammo O'zbek oyim bo'zarib qolib, darrav esiga hindining jodusi kelib tushkan edi.

Shu olturishdan bir soatcha keyin O'zbek oyim uyni xolilatib Hasanalini o'z oldig'a chaqirtirib kirdi. Hasanali bu chaqirtiriqdan bir narsa ham sezmag'an, chunki xo'jabe kasining ichki sirliga uncha oshno emas; charlar maslahatidir, deb o'yamoqda edi. O'zbek oyim uyning eshigini beklab keldi-da, Hasanalining yaqinrog'ig'a olturdi va yarim tovush bilan muddaoni ocha boshladi.

– Endi ish Toshkand domlalari bilan bitaturg'ang'a o'xshayadir... O'ylab qarasam, marg'ilonliqning domlesi hindi ekan. Shuning uchun noiloj sani oldimg'a chaqirtirdim. San ham odamsumon gapimga tushunib, bu to'g'rida aqling yetkancha zehning ni yugirtirgin... O'zingga ma'lumki, kundan-kunga marg'ilonliqni unutish yeriga har saat unga esi boradir. Bu hollarning barchasi o'sha hindining jodusidan bo'lib, muakkillar¹ Otabekning bo'yidan sirtmoq solib Marg'ilong'a tortadirlar...

Hasanali xo'jabe kasining ko'bdan beri domla-xo'ja bilan sargardon bo'lib yurishini bilsa-da, ammo uning «hindi, sirtmoq solib tortish» kabi so'zlariga tushunmadi. Bekasining fe'li xuyini yaxshi bilgani uchun, ya'ni uning qarg'ashidan qo'rqib tushunmaganligini bildirmadi-da, «qani gapning tegi qayerg'a borar ekan», deb jim quloq solg'an bo'lib oltura berdi. Ammo O'zbek oyim so'zini haligi yerda to'xtatib: «San shunga nima kengash berasan?» degan savolni berdi.

– Men nima der edim... Siz nimani ma'qul ko'rsangiz shu-da, – dedi. Hasanalining tushunmaslik orqasida bergen bu javobi O'zbek oyimg'a nihoyatda yotishib keldi:

– Barakalla, Hasan. Ana shuning ilojini o'zing qilasan.

¹ To'g'risi Muakkal – farishtalar.

- Yaxshi...
 - Erta-indin charlar bo'lib o'tsa, albatta Otabek Marg'ilong'a yugiradir. Shu vaqtida san ham bir narsani bahona qilib birga Marg'ilon borasan-da, qayerdan bo'lsa ham o'sha hindini topsan, va nazrini berib yaxshilab qaytartiriq qildirasan...
 - Kimni?
 - Kimni bo'lar edi, Otabekni-da.
 - Nega?
 - Tushunmadingmi?
 - Tushunish bo'lsa – tushundim... Shunchaki aniqlab olmoq chiman-da.
 - Marg'ilonliq-ku Otabekni hindi domladan o'ziga bog'latib qo'yibdir. Ana shuni san ham payqab yurgandirsan-ku?
 - Payqamag'an bo'lsam ham ammo maqsadingizga endi tushundim, – dedi kulib Hasanali. – Niyatingiz Otabekni marg'ilonliq kelindan sovitish.
 - Barakalla, – dedi O'zbek oyim, – sovitishgina emas, uning changalidan Otabekni uzil-kesil qutqarish.
- Hasanali hayron bo'ldi. Chunki xo'jabekasining marg'ilonliqqa munalik adovati bor deb o'ylamas edi.
- Nega endi?
 - O'g'limni marg'ilonliqlarning qo'lig'a berib qo'ymayman-da, axir. Burun Toshkandda xotini bo'limg'an bo'lsa, endi bor, mun-dan keyin andi kelinga bizning muhtojligimiz yo'q...
 - Xayr, endi nima qilmoqchisiz?
 - Nima qilishim kundan ham ravshan, – dedi O'zbek oyim va tamom qanoat va ishonch bilan boyag'i maqsadni takrorladi: – O'zingga aytkanimdek, Marg'ilondag'i hindi domlaning o'zidan bir martaba qaytariq qildirsaq, marg'ilonliqning sihir-jodulari botil¹ bo'lib, Otabek o'z-o'zidan andini taloq qilib yuboradir...
 - Siz marg'ilonliq hindi domlaning o'g'lingizga qilgan jodusini qayerdan bildingiz?
- O'zbek oyim bu savol bilan o'zining kashfidan bir oz shubha-landi-da, ishonchsizroq qilib:
- O'zim bildim, – dedi.
 - O'zingiz qayoqdan bilasiz, axir, birav aytkandir sizga?
 - O'z aqlim bilan topdim.

¹ Botil bo'lmoq – buzilmox; yo'q bo'lmoq.

Hasanali o'zini tutolmay kulib yubordi:

- Lekin shunga qolg'anda aqlingiz bir oz yanglishibdir...
- Nega?

- Negaki ikki o'rtada sihirchi hindi ham yo'q, sihir qildirg'u-chi marg'ilonliq ham, Otabek ham sihirlangan emas.

- Nega bo'lmasa, Otabek hadeb uylansa ham Marg'ilonga oshiqaberadir?

- Buning sababini hali ham bilmaysizmi?
- Bilaman, sihir-jodu quvvati.
- Joduni kim qildiradir?
- Qayin otasi, qayin onasi, qolabersa, xotini.
- Yanglighasiz, oyi.
- Nega yanglishaman?
- Sihir-jodu qilishdan ularning maqsadi nima, deb bilasiz?
- Kalvak o'g'limning aqlini o'g'irlab, pulini yemakchilar.

- Pulini yemakchilar? – deb kului Hasanali. – Marg'ilonliq qu-dalaringizning davlati oldida biznikini yo'q, desa bo'ladir. Undan keyin men yaxshi bilamanki, ular Otabekka uch pullik ham ro'zgor qildirmaydirlar. Buni o'zim yaxshi bilganimdek o'g'lingizning o'zidan ham «ularning ro'zgor qildirmag'anlaridan juda siqilaman» degan so'zini necha qayta eshitdim. Shuni ham yaxshi bilmoq kerakkim, o'sha jodugar qudalaringiz yomon kishilar bo'lg'anlari Otabekni Toshkanddan uylantirish siz o'ylag'ancha qulay ish bo'lmas edi. O'g'lingizning Marg'ilon borg'andan so'ng va'dasidan aynaganini albatta hojidan eshitkan bo'lsangiz kerak...

O'zbek oyim yengilayozgan bo'lsa ham, ayniqsa, Hasanalidan til qisib qolg'usi kelmas edi. Go'yoki shuncha o'tkan gaplarga qiymat bermagandek:

- Men buning sirrini endi xo'b bilib oldim, – deb qo'ydi.

Hasanali kului.

- Bilsangiz ham yanglish onglabsiz, chunki buning sirri siz o'ylag'ancha emas.

- Qandog'?

- O'g'lingizning har zamon Marg'ilong'a oshiqmog'i... ayniqsa bu gal qayin ota, qayin onalaridan andisha qilibdir. Undan keyin...

- Undan keyin?

- Undan keyin katta keliningiz o'g'lingizning ko'z ochib ko'rgani.

- Ko'z ochib ko'rgani? – dedi O'zbek oyim va istehzolanib kuli-di.
- Zaynab o'sha marg'ilonliqcha bo'lmapti, degin?
- Men qayog'dan bilay... Ehtimol, o'g'lingizcha shundaydir...
- O'zing ularning ikkisini ham ko'rgansan, indallo¹ so'zla: ulardan qaysi birisining husni ortiq?
- Hasanali bu savol qarshisida nima deb aytishka bilmay qoldi...
- Muhabbat degan narsa husnga qaramaydir.
- Qaraydirmi, yo'qmi, sandan uni so'rayotqanim yo'q. Qaysi birisi ko'hlikrak deb so'rayman?

Hasanali qiyndaldi va gapni boshqag'a chalg'itish uchun:

- Endi maslahat nima bo'ldi? – deb so'radi.
- Oldin so'zimga javob ber-chi, yer yutkur!
- Savolingiz qiziq, nima deb javob berishga hayronman...

To'g'risini aytaymi?

- To'g'risini!
- To'g'risini indallo so'zlasam, – dedi va qiynalib to'xtadi, – har bir gulning isi o'z yo'lig'a.
- To'g'risini deyman!
- Anuv keliningizning o'lsa o'ligi ortiq...
- Gapirma-gapirma, – dedi O'zbek oyim, – boshda shu marg'i-lonliq balosiga o'zing sababchi bo'lg'anmisan, hali ham o'shaning tomonini olib so'zlaysan! Sandek soqoli uzun, aqli qisqadan kengash so'rab o.lturg'an men ham ahmoq!

Hasanalining chalg'itishi va hayron bo'lishi O'zbek oyimning tabi'atini yaxshi bilgani uchun edi. Ul o'z xohishiga teskari kelgan haqiqatni ko'rmaydirgan qiziq bir tabi'atka molik edi.

– O'zingiz to'g'risini so'zlatib, tag'in nega mendan xafa bo'lasiz, oyi, – deb muqobala qila boshlag'an edi, O'zbek oyim yana gurullab ketdi:

– Bo'ldi-bo'ldi... tuzingni ichib, tuzlig'ingga tupurganni xudoy ko'tarsin, – dedi.

Hasanali xo'jabekasining qarg'ish va koyishi ostida kula-kula uydan chiqdi.

Bu musohaba ko'rinishda O'zbek oyimg'a uncha o'zgarish bermagandek sezilsa ham, lekin ruhan uni ancha bo'shashdirg'an edi.

¹ Indallo – Xudo haqqi, rost.

* * *

Shu gapdan bir hafta chamasi keyin va charlar kutishning o'n beshinchı kunlari edi. Otabek mehmonxonada toqchadagi kitoblar orasidan qandaydir bir kitobni axtarar ekan, Hasanali uning yonig'a kirdi.

- Panjshanba kun charlar emish, xabarini berib ketdi.

Otabek kitoblardan birini sug'urib oldi va varaqlar ekan, «charlari ham qursin», deb qo'ydi. Ko'nglidan kechirdi: - «Bu kun dushanba bo'lса, tag'in orada to'rt kun bor».

- Mana bu xat ham sizga emish, - dedi-da, Hasanali unga bir maktub uzatdi, - boyta birav berib ketkan edi, - dedi va shoshib-pishib qazo bo'layozg'an asr namozini o'qush uchun joynamoz yozdi. Otabek maktubning unvoniga ko'z tashladi: «Toshkanda... mahallasida turg'uchi Otabek Yusufbek hoji o'g'lig'a tegsin». Kim tomonidan yozilg'anlig'i unga ma'lum bo'lib, qo'lidag'i kitobni toqchag'a qo'ydi va shosha-pisha xatni ochdi.

Katta qog'ozda tussizroq siyoh bilan yozilg'an uzun bir xat. Uning ko'zi yozuv ustida suzdi. Suzgan sayin negadir uning tu-sida ulug' bir o'zgarish, vujudida bir titroq voqi' edi. Bu xat unga so'yinch berar edimi, dahshatmi o'zidan boshqag'a majhul edi. Shu majhul o'zgarishlarning so'ng chekiga borib yetkandan keyin xatdan ko'zini oldi va ixtiyorlikmi, ixtiyorsizmi, haytovur, bor tovshicha «qo'rqtmoqchi!» - deb yubordi. Bu so'z bilan Hasanali ham nari-beri namozini bitirdi-da, joynamozdan burilib qaradi:

- Nima gap?

- Hech gap yo'q, - dedi Otabek va esankirash vaziyatida unga qaradi:

- Qo'rqtmoqchi, dedingiz-ku, xat kimdan?

- Xatmi? - dedi va shuning ila bir oz esini o'ziga yig'ib olg'an-dek bo'ldi, - xat keliningizdan... Qo'rqtmoqchi bo'lib ba'zi bir kinoyalarni yozibdir...

Bu gapni aytkandan so'ng xatni buklay berdi. Hasanali fotiha o'qub Otabek yonig'a keldi.

- Kinoyalarni yozishi kechikkaningiz uchundir, - dedi. Otabek tasdiq ishorasini bergandek bosh silkib qo'ydi.

- Ayniqsa, shu gal kechikishingiz bechora kelinga og'ir tushib kinoyalarni yozishg'a majbur bo'lg'an, - dedi Hasanali: - Anig'i ham bechoraga juda og'ir, «kundash - xotin zotining o'lumi» de-

ganlar. Endi, nima bo'lg'anda ham orangizda oz qoldi, charlarni o'tkaza jo'naysiz-da. Otabek javob bermadi, chunki Hasanalining keyingi so'zidan rizo bo'limg'an edi.

Hasanali uni tinchitish uchun: – Agar ko'nglingiz tinchimasa, – dedi kulib, – siz ham kinoyalik bir xat yozib beringiz. Xat keltir-guchi ertaga xabar olib o'tishini bildirgan edi.

Otabek bu so'zdan bir oz jonlang'andek bo'ldi. Chunki uning ko'ngliga bu kinoyalik maktubni jo'rttaga yozilg'an bo'lg'anlig'i kelib tushgan edi.

– Bu gap to'g'rimi? – deb so'radi.

– To'g'ri. Ertaga erta bilan kelib, xat bo'lsa olib ketmakchi edi.

– Yaxshi, – deb kulimsiradi Otabek, – ertalab kelsa, xat beraman.

Hasanali mehmonxonadan chiqq'ach, o'zini to'xtatib olg'ani holda ikkinchi qayta xatni ko'zdan kechirdi:

«Vafosizga. Men o'zimning bu maktubimni ko'z yoshlarim bilan yozaman. Negaki hozirda manim yolg'iz ko'z yoshlarimgina emas, butun borlig'im siyohdir. Men endi og'izlardag'i «vaf» so'ziga ishonmayman. Chunki men o'zimning vafosiga ishong'anim bir yigitdan ulug' vafosizlik ko'rdim. Uyatimdan ko'zlarimi ocholmayman. Negaki yero ko'klar, tog'u toshlar va dunyodagi barcha narsalar manim aldang'anim uchun kulib masxara qilg'andek qaraydirlar... Bu kunimdan, bu hasratimdan qutilish uchun o'zimga ajal chaqiraman. Lekin ajal ham men sho'rlikdan nafratlangandek, go'yo ul ham menga vafosizlik qiladir.»

Begim, garchi achchig'lansangiz ham aytishka majburman: sizda vijdon, insof, rahm, va'da, vafo, yaxshiliqni bilish, boring-chi, odamgarchilikdan hech gap yo'q emish. Bil'aks siz: hiylakor bir tulki, og'zi qon bir bo'ri, rahmsiz bir jallod, uyatsiz bir yigit!

Sizni hiylakor dedim: esingizda bormi, soda otamni, go'l onanni qandog'lar qilib aldadingiz? Yodingizda bormi, sham' yonida meni aldab aytkan so'zlariningiz, bergen va'dalaringiz, «manim orzum» deb qilg'an xitoblariningiz, to'kkani ko'z yoshlariningiz?.. Bas, bu hiylalar, bu makrlar sizdan boshqa kimda topilsin?

Sizni og'zi qon bir bo'ri dedim: chunki sizda rahm yo'q. Siz o'zingizning zaharlik tishlaringiz bilan mazlumlar ko'ksini, bayovlar bag'rini chok etasiz; yangi ochilg'an gullarni, endi bosh tortqan lolalarni vaqtsiz so'ldirasiz, ochilib bitmay o'ldirasiz!

Sizni uyatsiz dedim: ilgarigi vahshatingiz bilan o'zingizning haqqizingiz bitkanligini bilaturib ham yana uyalmay-qizarmay vijdonsizlar amrini berasiz va uyatsizlig'ingizni yana bir qat ortdirasiz!

Men sizning ba'zi bir da'volaringizga hayron qolaman: otam Toshkandda ekan chog'da bu gapni aytishka uyalg'an emishsiz... Go'yo buning ila nomuslik bo'lib ko'rinnmakchisiz, shekillik?!

Onam ba'zi vaqtarda:

*Yangi yor topqanda do'stlar, eskidan kechmoq kerak,
Eskini o'lgan sanab, latta kafan bichmoq kerak, -*

baytini o'qub qo'yari, men bo'lsam ul vaqtarda buning ma'nosi-ga tushunmas edim. Ammo... endi bu baytni kimga aytilganiga va uning ma'nolariga xo'b tushunmakdamon. Tashlandiqliqning so'ng o'tinchi qilib sizdan shuni so'rayman: uchunchi yor topqanda ikkinchi bechoraga ham shunday uyatsizlik qilinmasa edi. Bu tilagim uchun ajablanmangiz, chunki, «pichoqni o'zingga ur, og'rimasa o'zgaga sol», deyirlar.

Sizga yangi yor, menga uyatsizlikning qurboni bo'lisl muborak. Kumush emas, Tuproqbibi yozdim. 17-javzo, 1265-yil, Marg'ilon».

5. Xiyonat

Qutidorning Toshkanddan yolg'iz qaytib kelishi Kumushni ancha entikdirgan edi. Ammo Otabekka voqi' bo'lg'an uzr massalasi bir qadar uni tinchitdi. Ishonar-ishonmas shubha va vasvasalardan bir oz aridi: «Ul meni unutmagan, va'dalari chin, so'zlari to'g'ri... Ul ham meni suyar ekan...» deb burung'i odati bilan gohi erining yo'lig'a chiqib kutmakka ham boshladi.

Otasining kelishining sakkizinchı kuni edi. Ul bu kechasi ko'rgan ba'zi bir tushlarini uning bu kun kelishiga yo'ydi-da, ertalabdan turib sochlarni yeshdi. Sochlari orasidagi chigillarini diqqat bilan tarab, jom yonig'a o'lturdi. Uning nafis qora sochlari orqa-o'ngiga to'zg'ib ajib bir manzara berdilar. Sochini qatiqlab vasovunlab yuvg'ach, onasidan ikkita qilib o'rdirdi. Oftob oyimning: «Nega qirq kokil qilmaysan?» deb so'rashig'a: «Qizingiz endi qizlik davridan o'tib, kelinlik davriga kirdi. Qizingizning

mundan so'ng kuyavingizdan boshqa sovchilari ham yo'q», deb kuldi. Ammo bu ikki o'rim soch qirq kokiliga qarag'annda juda ham o'ziga kelishib tushib, unga yana bir qayta ulug'vorliq va oliyliq bag'ishladilar. Sochini o'rdirg'andan keyin uyiga kirdi-da, kiyimlar taxlang'an toqcha yonig'a to'xtadi. Ravoqlik toqchada uning o'n besh chamaliq asl ko'ynaklari uyulgan edi. Sariq rupoh atlasi kiyishka chog'lab ko'rgan bo'lsa-da, biroq ko'ynakni olg'an yerida bu fikridan qaytdi. Qizilni... ko'kni... olma gullini... qisqasi qaysi birisini kiyishka taraddudlandi. Ko'ynaklar ichida o'ziga yarashmaydirg'ani yo'q: oq olma uchun bargi ham, guli ham bir... Uning o'ziga sariq atlas xush kelsa-da, biroq hozir o'z xohishini bir yoqqa qo'yaturib Otabek ko'nglicha kiyinishka qaror berdi. Chunki Otabek ko'pincha qora ko'ynak kiyishka qistar edi. Sovsar guli qora atlas ko'ynagini kiyib, boshig'a zangor shohi ro'y-molini soldi va marvarid ko'zlik kichkina oltun halqani qutidan olib qulog'ig'a taqdi. Shu soddagina yasanishdan so'ng, ikkinchi toqchada tirog'liq turg'an ko'zgi yonig'a bordi. Ko'zgi ichidan to'zg'ib, chuvalib ko'ringan soch tolalarini to'g'rilib o'zini kuzatdi. Ko'zgi ichidan ko'ringan malak o'z egasini ham kayflandirib sekingina iljayib qo'yg'an edi, narigi yoqdag'i fitnai davron ham sadafdek oq tishlarini yoqut kabi irinlari orasidan ko'rsatkan-dek bo'ldi. Bu husnga otaliq vazifasini o'tag'andek ko'ringan latif burni yonidag'i qora xolini tabiiylig'ig'a ishonmag'andek qashib ko'rdi va ko'zgi yonidan jo'nadi. Jo'nar ekan: «...chiroylik bo'lsa ham menikidek xoli yo'qdir», deb ko'nglidan kechirdi.

Kechki olov vaqtida tashqari havlisida u-buga ovora bo'lib yurar edi. Bu kungi ko'rgan tushi uni ortiq ishontirgan, shuning uchun To'ybekaning tashqari havlida qiladirk'an yumishini ham o'zi bajarmoqda, To'ybekadan suv sepdirib, o'zi yer supurar ekan, quloqlari yo'lak tomondan eshitiladirgan oyoq tovushlarida edi.

Havlidagi ikir-chikir ishlarni tamomlag'ach, ayvonning oldig'a o'lturib tuzatindi, tuzatinar ekan yo'lakdan yurib kelmakda bo'lg'an bir oyoq tovshini eshitib, yuragi nima uchundir oshiqinib-shopirinib ketdi. Oyoq tovshi ichkariga yaqinlag'an sayin ul o'zida titroq aralash bir hol sezар edi. Nihoyat, yo'lakdagи oyoq tovshi tugalib, Kumush kutmagan joyda paranjilik bir xotin kelib chiqdi. Kumush uzoq bir entikib qo'ydi.

Xotin Kumushka qarab kelar edi. Ul yerdan bichib olg'andek pak-pakana, burni yuzi bilan barobar deyarlik tep-tekis, ko'zi qoqqan qoziq o'rnidek chup-chuqur, og'zi qulog'i bilan qoshiq solishar darajada juda katta, yuzi qirq yillik og'riqlarnikidek sap-sariq, qirq besh yoshlar chamasida bir xotin edi. Kumushbibi o'ziga tomon kelguchi bu dahshatlik xotinni umrida birinchi martaba ko'rар edi. «Nima qilib yuribti bu och arvoh!» deb o'yladi. Xotin o'n odimlab uzoqdan yuziga sovuq va tushda qo'rqrarliq bir kulgi tusi berdi. Dimog'i bilan «qix» etib qo'ydi.

- Xi-xi-xi, aylanay sizdan, poshsha qiz! Mirzakarimboyning havlilari shumi? – deb so'radi. Kumush «shu» javobini bergandan so'ng o'zi bilan ko'rishmakchi bo'lg'an bu xotin oldig'a ikki odim yurib tilar-tilamas yelkasini tutdi. Uning to'g'ri mavzun¹ qomatiga yerdan bichib oling'an mudhish xotinning qo'llari zo'rg'a yetdi-da, «esonmisiz, poshsha qiz» deb so'rashdi. Xotin paranjisi bilan ayvonning oldig'a o'l turib olg'ach, «uff» deb chayqaldi va «ancha yo'l ekan, tinkalarim qurib ketdi-ya?» deb shikoyatlandi.

- Mirzakarimboyning havlilari aniq shumi?

- Shu.

- Siz kimlari bo'lasiz boyning?

- Men, qizlari.

- Qix... sizga bersam ham bo'lar ekan, – dedi xotin va yonchig'idan bir xat chiqardi. – O'g'lim Toshkand bilan Marg'ilon orasida qatnab oliq-sotiq qiladir. Bu gal Toshkanddan qaytishida birav unga shu xatni berib, Mirzakarimboyning havlilariga tez yetkuzib berasiz, deb iltimos qilibdir. Qix, xi-xi, aylanay sizdan poshsha qiz, qix... Maxtang'uliq bo'lmasin, o'g'lim ham o'zimga o'xhash biravning xizmati yo'lida o'lib qutiladir: bu kun tush vaqtida Toshkanddan keldi-da, onasi bilan so'rashishni ham bilmay shu xatni qo'limg'a tutqizdi. «Jon ona, o'zim yo'lда juda urinib keldim, sanga adabsizlik bo'lsa ham, darrav Mirzakarimboy-nikini so'rog'lab shuni eltib ber, berguvchi tez berasiz deb o'tingan edi», dedi. Men ham ko'ngilchangman, aylanay poshsha qiz, kasaldan yaqinda turganim uchun bir qadam bosishg'a toqatim bo'lmasa ham, savobdan quruq qolmayin, deb surgala-surgala havlingizni so'rog'lay-so'rog'lay topqunimcha o'lib bo'ldim... qix... – dedi. Kumush xatni xotinning qo'lidan olib, rahmat aytди

¹ Mavzun – benuqson, xushbichim.

va xatning unvoniga¹ ko'z tashladi: «Marg'ilon shahrida sokin² Mirzakarim qutidor havlisig'a».

- Yanglishmabsiz, oyi.
- Nega yanglishay, aylanay sizdan, poshsha qiz. Ulug' dargoh-laringizni ko'chadagi har kim bilar ekan, - dedi xotin va yaldoqlanib o'rnidan turdi. - Endi men ketaqolay, bolag'inam yo'lidan och kelib, bir qoshiq issiqliq zoriqib olturgandir.
- Ichkariga kiring, choy qaynatayliq.
- Rahmat, poshsha qiz. Anchon icharmiz choy bo'lsa... qix. Bir ko'rgan bilish, ikki ko'rgan tanish, deydirlar...

Kumushbibi xotinni ortiqcha qistab olturmadi-da, yo'lakka-chacha kuzatib bordi. Xotin yo'lakka burilar ekan, qayrilib to'xtadi:

- Bu dunyoda shunaqa hojat chiqarishlardan topqanmiz, agar Toshkandgami, Qo'qong'ami otangizning xat-patlari bo'lsa o'g'lim bajonudil olib ketadir. Shu o'rtalarg'a kelib qolsam, xabar olib o'taymi? - deb so'radi. Kumushning «yo'q» deyishka og'zi bormay «maylingiz, og'ir kelmasa» deb javob berdi. Xotin yo'lakka burildi. Kumush ayvon tomong'a qaytar ekan oshiqib xatni ochti. Xat kichikroq qog'ozda o'lchavlik so'zlardan iborat edi.

«Kumushbibi binti³ Mirzakarimboyg'a - zavji⁴ toshkandlik Otabek Yusufbek hoji o'g'lidan. Otangiz Toshkandda ekan vaqtida men bu ishni ochmoqqa og'irsing'an, to'g'risi, uyalg'an edim. Ma'lumingiz Toshkanddan uylanganimdan so'ng yolg'iz boshimg'a ham Toshkanddan, ham Marg'ilondan ikki xotin ushlab turish og'irliq qila boshladi. Shuning uchun bu ikki xotinning birisidan kechishka to'g'ri kelib, nihoyat turmishim uchun yengil va orzumga muvo-fiq bo'lg'an bir narsaga qaror berdim. Ul ham toshkandlik xotinim bilangina qolib, sizni taloq qilish edi. Maktubni olg'an kuningizdan boshlab o'zingizni mendan begona va nikohimdan tashqari hisoblasangiz bo'ladir. Manim bu taloq xatimni albatta shari'at peshvolari shar'iy hisoblab iddangiz⁵ bitish bilan sizga boshqa er qilmoqqa ixtiyor bersalar kerak. Otabek Yusufbek hoji o'g'li.

¹ Unvon – adres.

² Sokin – turuvchi, yashovchi.

³ Bint – qiz.

⁴ Zavj – kuyov.

⁵ Idda – erdan ajragan yoki eri o'lgan xotinga homiladorligi aniqlanguncha shariat bo'yicha erga tegish man qilingan yuz kunlik muddat.

13-inchi javzo¹, 1265-inchi yil, Toshkand».

...Ul bu maktubni o'zining so'ng tomchi kuchi bilan o'qub tamom qildi-da, jonso'z² bir tovush ila «uyatsiz!» deb qichqirdi va yerga yiqlilib o'zidan ketdi... Yiqilishda qo'lidan chiqg'an qog'oz parchasi shamol bilan uchib borib boshi yonig'a tushdi. Yo'lak panasidan mudhish bashara chiqib, bir-ikki qayta unga kulib qarag'ach, yo'qoldi...

Bozordan qaytqan qutidor yerda hushsiz yotqan qizi ustiga dahshat ichida yugurib keldi. Chakkasini zax yerga berib yiqlig'an va kesak kabi hissiz qizini jon holatda quchog'ig'a oldi. «Qizim... Kumush... ko'zingni och!» Ammo Kumushdan javob yo'q edi. Dahshati yuz daraja ortqan holda Kumushni ko'tarib olib ichkariga yurdi. Uyda Oftob oyim bilan To'ybek qiy-chuv qo'pordilar. Ayvong'a yotqizg'an bo'lsalar ham, Kumushni o'ziga keltirish chorasini bilmay, to'g'risi nima chora ko'rishni eslari topmas edi. Barakat bersinki, esi yarim bo'lsa ham To'ybek umrida birinchi ish qildi: sovuq suv keltirib Kumushning manglay va ko'ksiga sepkani edi, seskanib o'ziga keldi. Hushdan ajralayozg'an bechoralar bu holdan so'ng bir oz jonlang'andek bo'ldilar. Kumushni sovuq ter bosib bir necha vaqt jim yotdi, shundan keyin ohistag'ina o'nglanib yotib olg'ach, ko'zini ochdi.

– Nima bo'ldi qizim, ko'zingga bir narsa ko'rindimi?

Kumush ko'zini yumdi-da, entikib qo'ydi. Javob bermadi. Bu savol otasi tomonidan ham berilgandan so'ng:

– Meni tashqaridan kim olib keldi? – deb so'radi.

– Men, qizim!

– Yonimda hech narsa ko'rma dingizmi?

Qutidor bu savoldan boshqa gap tushundi:

– Yo'q, qizim, sen o'zing yolg'iz yotar eding.

– Shundoq yo... – dedi. So'zining so'ngg'ini aytalmadi.

– Gapur, gapur, qizim.

– Yonimda bir xat bor edi... meni bu holg'a qo'yg'uchi shu xatdir, – dedi, bu so'zni nihoyatda kuchlanib aytdi.

Vaqt xuftanga yaqinlashqan edi. Qizining haligi javobi bilan sabrsizlikka tushkan qutidor qo'lig'a sham' olib tashqarig'a chiqdi va yerdan xatni oldi. Qizini bunchalik falokatka solg'an

¹ Javzo – 22-may – 21-iyun.

² Jonso'z – jon o'rtovchi, azob beruvchi.

xatni olg'an yeridan qo'zg'almayoq o'qub chiqdi. Xat haqiqatan jonso'z edi. Qutidorning ham oz qoldikim, hushi boshidan uchsin... So'ng chekda xo'rlang'an va favqulodda chayqalg'an yuragi bilan ixtiyorsiz «makkor, insofsiz!» dedi. Ko'z o'nglari qorong'ulanib bir necha vaqt serraygancha qoldi. Yana «yaxshiliqni bilmagan haromzoda» deb qo'ydi. Boya bu xatdan xabarsiz edi. Endi qizining oldig'a kirib, uning betiga qarash unga juda ham og'irlashqan, chunki bu foji'arning bosh omili deb o'zini tanig'an edi. Borib ayvonning oldig'a o'lturdi va boshini qo'llari orasig'a oldi. Bu xo'rliq, bu odatdan tashqari uyatsizlik bechora qutidorni juda ezgan; nima qilmoqg'a, xo'rlang'an, tahqir etilgan qizini ne yo'sunda yupatishka, bu qora kunlarni qandog' qilib o'tkazishka bilmas edi. Shu holda ne vaqtg'achadir qoldi. Erining kechikishidan xavfka tushib, Oftob oyim uning yonig'a chiqqanda ham, ul boyag'i holda edi.

Er-u xotin qizlarining yonig'a kirdilar-da, uning oyoq tomonig'a o'tib sekin-sekin o'lturishdilar. Anchagina bir-bilalriga qarashib qolg'ach, Oftob oyim olg'an taassurotini ichiga yutaberishka chidalmadi-da, yog'murdek ko'z yoshini to'ka berdi. Qutidor ham xotinini kutib turgandek ko'z yoshlari bilan soqolini yuvmakka oldi. Ko'zi yumuq bo'lsa ham, ularning hozirgi hollarini sezib yotg'an Kumushning-da qaynab chiqg'an ko'z yoshlari ikki chakkasidan yostiqg'a oqib tusha boshladi. Shu choqda na uchundir toqchada yonib turg'an sham' ham lip-lip qildi-da, o'chdi... Shuning ila bu havlini chin ma'nosi bilan qorong'uliq bosdi.

Bu voqeaning uchunchi kuni Kumushbibi yillab yotg'uchi og'riqlardek sarg'ayib ozg'an, endigina g'unchadan chiqayozg'an bu yosiman gulni xoin qo'llarning zahri so'litkan, fasod o'chog'ining uyatsiz mufsidlari¹ husn bog'ining bu yangi erkasi ni ishong'an va ko'z tikkani jihatni ismidan tahqir qildirib umidsiz bir vujud yoki jonsiz bir haykal holig'a qo'ygan edilar. Uning ko'zlarida doimiy bir ma'yusiyat, arimas bir huzn,² har onda bir entikib chayqalish edi. Oftob oyim ham so'ng chekda xo'rlang'an

¹ Mufsid – fasod qiluvchi, buzuqi.

² Huzn – hazin, mung.

esa-da, lekin unga bu xo'rliqdan burun u-bu bilan qizini ovitish, uning ko'nglini ohib, bu sovuq, uyat gapni unutdirish, har-holda ko'zining oqu qorasi bo'lg'an Kumushni birar kasalga chalimmaslig'i yo'lida tirishish muhimroq edi. Va ikki gapning birida «Ortiq o'ylama, qizim... Esingdan chiqar, endi xafa bo'lg'aning bilan sira foydasi yo'q», der edi. Kumush bo'lsa hushsizlarcha onasining og'zig'a ag'rayar va har qachon ma'yus edi. Kumushning bu holi bechora onaning yuragini uzar, yuz xil vasvasalarga solar edi.

– Kumush, – dedi Oftob oyim tushlik choydan keyin, – qaytag'a tog'angnikiga borib kelmaymizmi?

– Nima qilamiz tog'amnikida?

– Nima qilar edik. O'ynab kulamiz, qayg'ularingni ko'chaga tashlaymiz.

Kumush onasining so'ziga nima uchundir kului va «mayli» dedi.

– Tur bo'lmasa, yuz-qo'lingni yuvib otlan, xudo o'lim bersin uyatsiz eringga.

Kumush muloyimg'ina qilib onasig'a qarab oldi. O'rnidan turib, To'ybeka hozirlab bergen obdasta yonig'a yuvinish uchun o'lturdi.

Ular tamoman yo'lg'a hozirlang'an edilar, yo'lak tomondan o'tkan kun xat keltirgan xotin ko'rindi. Kumushning ko'ziga bu xotin ofat kabi ko'rinsa ham, ammo ikkinchi tarafdan ul so'yindi. Onasini kelguchi xotin bilan tanishdirib, kim bo'lg'anlig'ini so'zladi.

– Xi-xi, aylanay boyvuchchalardan... Shundog' qizimnikiga o'tkan edim, qix... alvaddayn,¹ deb yo'l ustidan burilib kirdim...

– deb puchuq xotin so'zlanib kelar edi. Ona-bola qo'lg'a olg'an paranjini yerga qo'yishg'a majbur bo'ldilar. Xotin Kumush bilan ko'rishkach, aching'ansumon so'radi: – Ha, aylanay, poshsha qiz, sizga nima bo'ldi, juda o'zingizni oldirib qo'yibsiz?

Puchuqqa joy ko'rsatib, Oftob oyim javob berdi:

– Bir-ikki kundan beri tobi yo'q.

– Xudoy saqlasin, Xudoy saqlasin, – dedi xotin, – qix... bevaqt kelib sizlarni yo'lidan to'xtatdimmi... Xayr, xudo singlimni yomon ko'zdan asrasin, – deb fotiha o'qudi.

¹ Alva'u dayn – va'da qarzdir (Hadisdan).

- Xush kelibsiz, – dedi Oftob oyim...
- Xushvaqt bo'linglar, aylanay, qix... – dedi xotin va Kumushka qarab davom etdi, – anuv kungi so'zingiz bilan yo'ldan qayrilib kirgan edim. Ertaga o'g'lim Toshkand jo'namoqchi, otangizning xat-patlari bo'lsa... qix.

Kumush javob berish o'rniغا onasig'a qaradi. Qizining qara-shidag'i ma'noga tushungan Oftob oyim «yuboraturg'an xatimiz yo'qdir», deb javob bedi. Bu so'z bilan puchuq xotin g'ilt etib Kumushka qarab qo'ydi. Kumush onasini unga xabarsiz ko'rsatib javob berdi:

- Otamning xatlari yo'q, meniki bor, ozg'ina kutishka vaqtin-giz bo'lsa, yozib berar edim.

Puchuqning kelishidan maqsadi faqat shu yozib beriladirgan xatgina edi. Kumushning o'tinchi unga moy kabi yoqib tushdi:

- Yozib bering aylanay, poshsha qiz, boraturg'an joyimdan kechiksam-da, savobi bor-ku, qix... – dedi. Kumush xotindan minnatdor bo'lib uyiga xat yozish uchun kirdi.

* * *

Yuqorida Otabek tomonidan oling'an maktubning haqiqati mana shu yo'sun xiyonatning natijasi edikim, biz endi xiyonat qahramonlari bilan o'qug'uchini tanishdiramiz.

6. Isitma orasida

Saratonning ikkinchi kuni... Marg'ilonning shimolida bo'lg'an B... mahallasining kunchiqar tomonida janubga qarab burulg'an tor ko'chaning yuqorig'i burchagida otining tizginini ushlag'an ni holda bir yigit kiyimiga o'lturgan chang-to'zonlarini qoqar edi. Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi, uning kiprak va qoshlarig'a, ham endigina chiqa boshlag'an soqol-murtlariga o'lturg'an to'zonlardan bilgulik edi. Yigirma ikki yoshlар chamasida bo'lg'an bu yigit sariq tanlik, ukkining ko'zidek chaqchayib, o'y-nab va yonib turg'an qizil ko'zlik, yuziga parchinlangandek yuza (puchuq) burunlik, manglayi qancha tashqarig'a o'sib chiqg'an bo'lsa, yuzi o'shancha ichkariga ketkan, qisqasi vaqtsizroq yaratilib qolq'an bir maxluq edi. Burchakda yerdan ikki yarim gazlar

yuksalikda kunbotishg'a qaratib qurilg'an ikkita ko'rimsiz bir betlik eshiklar yuzlariga yopiq holda edilar.

Ma'lum yigit boshidag'i qalpog'ini qo'lig'a oldi-da, haligi eshiklarning o'ng tomonidag'isini ohib, oti bilan ichkariga yurdi. Eshik ortiqcha tor bo'lg'ani uchun ot siqilibkina o'tdi-da, endi uzung'ina usti ochiq yo'lak boshlandi. Yo'lakdan so'ng havli edi. Havlining sharq va janub tomonlari buzilib-yorilib yotqan eski xaroba imoratlar bo'lib, havli yuzi turlik axlatlar bilan bulg'ananch, go'yo yillardan beri tozalanmag'an, supurgi ko'rмагандек edi. Havlining o'rta yerida pakanagina baliq tut o'sib, ostig'a kul va boshqa axlatlar to'plang'an edi. Havlining kunbotar tomonida xarobaliqdan ozg'ina berida bo'lg'an, boyag'i yo'lakka tiraltirib soling'an ikki darichalik bir uy, bu uy qatorida bir ayvon bo'lib, shuning ila bu havlining tikkaygan binosining hisobi tamom edi. Bu xonadonning oshxonasi bo'limg'an uchun bo'lsa kerak, haligi ayvonnинг bir burchagiga o'choq qurulg'an. Tutunlar bilan ayvon deganimiz qob-qora is, go'yo ayvon bo'lg'anig'a ond ichmakda. Buning ustiga o'choq boshidag'i tovoq-qoshiqlar, tog'ora va qozonlar tartibsiz ravishda iflos yotarlar, qozon tevaragida uymalashmakda bo'lg'an uch-to'rtta tovuqlar mundagi ifloslikni yana bir qat oshirmoqda edilar. Ayvonning narigi yonidag'i daricha orqaliq uyga kirilur edi. Uyning yarmisi quruq yer - qoro shibdan iborat bo'lsa-da, ammo to'rida chaqich bog'lab yiltiramakda bo'lg'an - kir, yulduz kabi ilma-teshuk jafokash oq kiyiz, ham taxmondag'i eski sandiq ustiga yig'ib qo'yulg'an bir to'da paxtasi chiqg'an uvadalar ko'rpa-yostiq otini o'z ustilariga olur edilar. Bitta toqchadag'i cheti uchkan, qoni qochqan uch-to'rtta piyola va bir qora qumg'онни, ikkinchi toqchadag'i umrida yuvinib ko'rмаган qora mis barkashni, bo'sh qoziqlar ko'ngli uchun osilg'an bittagina kir dasturxонни tilga olish bilan bu havlining butun jihoz-amloki ro'zgorini¹ yozib chiqilg'an bo'linur, burchakdagи toqchada qattig' non mujib o'lturg'uchi sichqонни ko'r-satib o'tilmasa, bu uyda boshqa jonliq zot ham ko'rимас edi. Qarshidag'i bo'g'oti tushib o'rtasi yemirilgan, devorlaridan baqa sallasi unib chiqg'an xaroba binolarning o'nda-so'nda ko'rilmakda bo'lg'an eski naqshlaridan va sirlaridan bu oilaning ilgarida

¹ Amloki ro'zgor - ro'zg'or anjomlari.

davlatlik bir xonodon bo'lg'anlig'i, ammo bu kunda ortiqcha faqirliqda yashag'anlig'i onglashilur edi.

Yigit otini tut yog'ochig'a bog'lab, uyga tomon yurgan ham edi, burchakdag'i xaroba uydan o'zini tuzatib o'qug'uchining qu'tidor havlisida ko'rgani pakana xotin go'yo onalarning «ziyondosh albasti»laridek xunuk qiyofada yigitka qarab yugirib kela boshladi. Xotin yigit bilan eson-sog'liq so'rashqach, ikkisi uyga kirdilar. Yigit to'nini yeshib, uyning to'riga irg'itdi, boshidan qalpog'ini olib qoziqqa ildi. Shundan so'ng, ikkisi ham o'lturish-dilar.

– Qalay, – deb so'radi xotin, – ishing o'ngidanmi?

– Chakki emas.

– O'zi hozir shu yerda edi. Eblab kelsa shu edi, deb tashvish-lanib o'lturdi. San kelur oldingdag'ina chiqub ketkan edi.

– Uyiga ketdimi?

– Bilmadim, kelib qolsa kerak. O'zi ham qatnay-qatnay o'la-yotibdir, kecha uch qayta kelib-ketdi, qix...

– Nimadan tashvishlanadir?

– Ishni aytkanimdek qilolmasa, hamma mehnat to'rt pul, deydir.

Yigit kulimsirab olg'ach, so'radi:

– O'zimizning ishlar qalay?

Bu savoldan xotinning yuziga umidsizlik tusi kirdi:

– Bilmadim, do'stdanmi, dushman danmi, haytovur olding ochilmay turadir, sovchiliqqa chiqmag'an kunim yo'q, qix... Yomon qo'shnini yer yutsin; Marayim kudingchi¹ bo'shashqandek bo'lg'an edi, uni ham qo'shnilar o'lgor aynatibdirlar... Homidboy bo'lsa bu kun unashsalaring, ertaga to'yni boshlaymiz deydir, qix...

– Bu so'zdan yigitning ko'zlari olayib, allanechuk tuska kirdi.

– Qaysi qo'shni ekan, u?

– Qurib ketsin, yomon qo'shnilar, qix... Man sanga qaysi bir qo'shnini tutib beray, hammasi ham aynatar emish.

– San manga o'sha... ni ko'rsatib ber, tobini olib qo'yay o'shanningni...

Ikkisi shu mojaroda edilar. Yo'lakdan kirishdayoq tutka bog'lang'an o'zining otidan odamining kelganini bilgan Homid ayvondan aylanib kirishka sabri chidamay, darichadan oshib

¹ Kuding – matoni urib tekislash.

uyga kirdi-da, yigit bilan quchoqlashib ko'risha ketdi. O'lturnar-o'lturnas Homid undan so'ray boshladi:

– Xo'-o'-o'sh, Sodiq polvon, ishlar qanaqa, Toshkandda nima gaplar bor?

– Nima gaplar bo'lsin. Toshkandda tinchlik. Bahona bilan Toshkandni ham ko'rib oldiq.

– Eshigini topa oldingizmi?¹

– Topdim. Aytkaningizdek, uning eshigini Toshkandda har kim bilur ekan.

– Bo'limasa, xatni ham topshirg'andirsiz?

– Topshirdim.

– Bali sher, xatni qo'lingizdan kim oldi?

– Bir chol.

– Yuzi cho'ziqroq, chakkasi siqiqroq choldir.

– Xuddi o'zi.

– Xatini ham ololdingizmi? – dedi va sabrsizlanib Sodiqning og'zig'a tikildi. Sodiq yuziga mag'rur bir tus va ovozig'a muzaf-fariyat ohangi berib «xatini ham oldim», javobini aytdi. Bu javobdan so'ng Homidning og'zining tanobi juda ham qochqan va Sodiqning yelkasiga qoqa boshlag'an edi. Sodiq qo'ynidag'i xatni olur ekan, ishlatkan hiylasini hikoya qildi:

– Xatni cholg'a berdim-da, ertaga Marg'ilon ketaman, xat ber-salaringiz, bemalol, dedim. Chol bir oz o'ylab olg'andan keyin, hozirg'a xatimiz yo'q, sizga malol kelmasa, erta bilan bir xabar olib ketmaysizmi, o'zingiz hozirda qayerda turibsiz, deb so'radi. Man og'irsing'ansumon o'ylanib oldim va xo'b, dedim, qo'shxonam uzoq bo'lsa ham, bir xabar olib o'tarman, dedim. Ishning o'nglanishiga quvonib, bir kechani choyxonada kechirib, ertasi-ga va'da vaqtig'a yana bordim, imon topkur otam xatni muzdekkilib tayyorlatib qo'yg'an ekan, Marg'ilon qayerdasan, deb, bir ot, bir qamchi jo'nay soldim.

Homid xatni olur ekan, Sodiqning yelkasiga qoqib «rahmat, rahmat», deb qo'ydi va: «Biz ham sizning harakatingizda», de-gan so'zni ham qo'shdi. Xatni ochar ekan, Homidning yuzida qu-vonch aralash bir jiddiyat mushohada etilar edi.

¹ Farg'onada havlini eshik deydirilar (*Mual.*).

«Umidim yulduzi, orzum chechagi, hayotim tiragi Kumushimga! Kinoya va achchig'lar bilan to'liq bo'lg'an maktubingizni oldim. Xatni yozg'an chog'ingizda tamom bir o't ichida, g'azab den-gizida suzg'anlig'ingiz gavdalanib ko'z o'ngimdan o'tdilar. O'tdi-largina emas, hatto menga shunchaliq ta'sir etdilarkim, go'yo malikasining g'azabiga uchrag'an qul qay darajada es-hushidan ayrilsa, qilar ishidan, o'ylar o'yidan yanglishsa, maning-da hozirgi holim buning yuz daraja yuqorisig'a yetdi. To'g'risi, zahar olud maktubingizga odamlarcha tushuna olmadim va tushunishka ham luzum ko'rmadim, chunki g'azab ustida aytilgan so'zlar aql-li kishilarcha loyiqi muhokama va mutolaa bo'lolmas, gulkandan so'ng alanga hisobini hech bir vaqtda olinmas. Lekin maktubingizning bir o'rniqa nima ma'no berish uchun tamoman ojiz qoldim: «Ilgarigi so'zingiz bilan o'zingizning haqqqingiz bitkanligini bilaturib ham yana uyalmay, qizarmay vijdonsizlar amrini berib qo'yasiz-da, uyatsizlig'ingizni yana bir qat oshirasiz...» va «Otam Toshkanda ekan kezda bu gapni aytishka uyalg'an emishsiz», «go'yo buning bilan nomuslik, uyatchan bir yigit bo'lib ko'rinnakchisiz, shekillik?!»

Bu so'zlarining bilan nima demakchi bo'lasiz, taningiz sog'mi? Durust, man otangizga birga ketalmasligimni, charlarni uch-to'rt kun kutib qolishimni bir necha vaqt aytalmay yurdim va nihoyat otangiz ketishka ruxsat so'ray boshlag'ach, otam orqaliq uzrimni ayttirdim, bas, bunda qanday uyatsizlik bo'lsin, gumonimcha isit-mangiz qattig' ushlag'an ko'rindadir va bu telbalarcha maktubingizni isitma orasida yozg'an o'xshaysiz...»

Homid maktubning bu o'rniqa yetkanda ixtiyorsiz xaxolab yubordi-da, «voy, ahmoq» deb qo'ysi. Puchuq xotin bilan Sodiq kulib unga qarasalar ham, ul iltifotsiz o'qushida davom etdi:

«Maktubni isitma orasida yozg'aningizg'a tamoman qano-at qildim. Shuning uchun sizni ayplashka haqqim yo'q, ham siz ma'zursiz.¹

Bu kinoya va zaharlik maktubni yozishg'a sizni majbur etkan, meni hiylakor tulki, og'zi qon bo'ri, uyatsiz yigit... va tag'in allaqancha martabalarga mindirilishlarimning bosh omili, albatta, otangizdan ham eshitkan bo'lsangiz kerak, shu kungacha charlar balosi bilan tutqun bo'lishim orzu-havas qayin otasining og'rib

¹ Ma'zur - uzrli, kechirarli.

yotish shumligidir. Nihoyat, sizning achchig' xatingiz barakasi-da bu kun charlar xabari ham kelib qoldi. Siz maning bu xatimni o'qub, gunohlarimni yarlaqab¹ turg'an kezlariningizda, albatta man Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak. Onangizning o'quyturg'an bayti maning sha'nimga tamoman teskari, chunki ota-onas orzu-si hech bir vaqt yangi yorlik vazifasini o'tay olmas va hamisha boshqalarning orzu-havasi bo'lib qola berar. Siz o'zingizni tuproq bilan tenglashdirmakchi bo'lg'ansiz, lekin man hozir Kumushka ham qanoatlanmay Oltunbibi deb atamoq fikriga tushdim...

Borlig'im muhabbattingiz alangasi bilan tutashqani holda zav-jingiz Otabek 26 javzo, 1265-inchi yil, Toshkand».

Maktubning bosh tomonini o'qug'anda Homidning yuzida ko'rilgan shodlik o'zgarishlari xatning oxiri bilan negadir yu-vilg'andek va shodliq o'rnini chuqur bir mulohaza olg'andek bo'ldi. Bir-ikki daqiqaliq fikrdan so'ng Otabekning «*Siz maning bu xatimni o'qub gunohlarimni yarlaqab turg'an kezlariningizda, albatta man Marg'ilon yo'lida bo'lsam kerak...*» jumlasini ko'zidan o'tkazdi-da, Sodiqdan so'radi:

- Toshkanddan chiqg'aningizg'a necha kun bo'ldi?
- Olti kun.

Sodiqning javobi uning ustidagi yukni tag'in ham og'irlash-tirg'andek sezilib, ul boshini quyiga enggashdirdi va chuvuoq soqolini tuzatib, fikrda qoldi. Homiddagi keyingi o'zgarishdan xabarsiz taxmondag'i uvadalarni tuzatish bilan ovora bo'lib yur-gan puchuq xotin Homidning yonig'a o'l turib, xunuk bir iljayish orasida so'radi:

- Qalay, Homidboy, ishlar o'ngidanmi? Poshshanisaga endi sovchiliqqa boraveramizmi?

Homid umidsizcha boshini chayqadi va salmoqqina qilib ja-vob berdi:

- Ishimiz hali u darajaga yetkan emas, biz hozir faqat sovchi-ning yo'lida g'ovnig'ina buzdiq.

Homid puchuq xotin orqaliq Kumushning xatini oldirish bilan o'zining birinchi martaba yuborg'an xiyonatnomasini favqulodda bir muvaffaqiyat bilan natijalanganligini sezib, Otabek ko'kragiga ham qo'l solib ko'rmak va uning Kumushbibiga bo'lg'an munosabatini bilib, ham shunga qarab ish yuritmak

¹ Yarlaqash – kechirmoq, afv etmoq.

uchun Kumushning maktubini Sodiq orqaliq Toshkandga yuborg'an, Sodiq esa o'qug'uchig'a ma'lum maktubni Otabekka topshirib, Otabekning Kumushka yozg'an maktubini ham olib kelgan ediki, yuqorida bu xat Homid tomonidan o'qilib o'tdi.

Otabekning bu maktubi ortig'i bilan o'zining Kumushka bo'lg'an munosabatining hamon eski holida boqiylig'ini e'lon qilar va o'zining osonliq bilan raqibka berilmasligini so'zlar edi. Bu yo'lda birinchi qadamini muvaffaqiyat bilan bosqan Homid keyingilarini birinchidek ketishi uchun qayg'ulanar edi. Bu kun-erta Otabek kelar-da, Kumush bilan topishar. Xiyonatnomalarning o'ziniki bo'limg'anlig'ini isbot etib, Homidning o'ylag'an ishini yana keyinga siltar yoki butunlayga Homidning umidini uzar - mana bu ochiq, ko'rinish turgan ehtimol emas, haqiqat oldida ul hayron va bunga qarshi tadbir o'ylash bilan garang edi. Ul bu to'g'rida uzoq o'ylab turmadi, bir narsaga qaror qo'ygan kabi fikrdan ko'zini ochdi va puchuq xoting'a dedi:

- Jannat opa, bir chilim beringiz-chi, - Jannat opa chilim solish uchun qo'zg'alg'ach, Sodiqqa dedi: - Inim Sodiqboy, ishimiz juda xom hali.

Sodiqning qizil ukki ko'zları o'ynab javob berdi:

- G'am yemang, aka, xom bo'lsa, o'bdan pishitarmiz, o'lmasak.

Sodiqning bu javobi Homidning ishonchini moylag'andek bo'ldi, to'ppisini boshidan olib namatka tashlag'ach, minnatdorlik ohangi bilan:

- San bilan Jannat opam tirik bo'lsalaringiz, pishitarmiz, al-batta! - dedi va Jannat opa qo'lidag'i chilimni olib takir-tukir qilib pishitdi va shi-g'-g'-g' etdirib sarxonani sindirib yuborar darajada ichiga tortg'ach, og'zidan chiqg'an pag'a-pag'a tutunlar orasida chilimni Sodiqqa uzatib, Jannat opag'a dedi: - Opa, siz tag'in bir martaba qutidorning uyiga xat olib boraturg'an bo'ldingiz...

- Qix, jonim bilan aylanay. Sodiq olib kelgan xatnimi? Homid kuldi.

- Yo'q, opa, agar bu xatni olib borsangiz, shunchalik qilg'an ishlarimiz birpul degan gap bo'ladir. Ilgarigi gal yozdirib bergenimdek o'z rejamizga muvofiqlab Otabek tilidan yana birini o'martirib beraman.

– Xi-xi-xi, aylanay, qix... Man bu ishlarni qayoqdan bilay, Homidjon.

– Albatta bilmaysiz. Lekin mundan so'ng yaxshi bilmog'ingiz kerak, ozg'ina yanglishib ketsangiz ham, hamma qilg'anlarimiz shamolg'a uchadir, undan so'ng... – to'satdan bu o'rinda Homidning esiga o'zining bir xatosi kelib tushdi: birinchi gal Otabek tilidan yozg'an soxta xatini uning qo'l yozuvini mulohaza qilmasdan yuborg'an va bu kungacha bu sirni qutidor, Kumushbibilar tomonidan sezilib qolishidan qo'rqib kelmakda edi. Endi bu ikkinchi soxta xatni yozdirishda garchi hozir Otabekning qo'lyozmasi o'z qo'lida bo'lsa ham, yana qo'rqnunchi yo'q emas edi. Endigi xatni nihoyatda ehtiyot bilan nusxaga qarab yozdirishni ko'nglidan o'tkazdi-da, yana qaysi to'g'ridadir uzoq o'ylab olg'ach, Sodiqqa dedi:

– Inim Sodiqboy, sizga ham yana katta bir xizmat bor, basharti...

– Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman!

Homid Sodiq bilan Jannat opag'a qarab oldi va: – Shundoqmi? – deb ishonmag'an sumon takror so'radi, undan ijobiy javob olg'ach, yonini kavlashdira berib: – Jannat opa, – dedi, – Sodiq horib, qorni ochib kelgan ko'rinaradir, man ham ertadan beri tomoq yegan emasman, biz Sodiq bilan so'zlashib o'tursak-da, siz mana shu pulga guzardan chiqib bir chorak¹ et keltirib, sho'rba qilib bersangiz. – Jannat opa paranjisini yopinib etka ketdi, so'ngra Homid Sodiqdan takror so'radi:

– Kishining xizmatidan qochqan yigit emasman, deng-chi? – negadir Homid Sodiqning takror-takror: «Qochqan odam emasman, sinamasdan xizmatni aytaberling», deyishiga ishonmas edi. Nihoyat:

– Basharti sizga buyuradirg'an xizmatim bu kungacha qilg'an ishlaringizdan tamoman boshqa va og'ir bo'lsa-chi, – dedi. Sodiq Homidning maqsadig'a tushungandek bo'ldi va o'ylab turmay:

– Odam o'dirishmi? – deb so'radi. Homid Sodiqqa ishonmag'ani holda bir daqiqa chamasi qarab turdi, so'ngra tevaragi-ga alang'lab olg'ach, hazil tariqasida:

– Basharti odam o'dirish bo'lsa-chi? – deb so'radi.

¹ Bir chorak – uch yarim-to'rt qadoq chamasi toshdir (*Mual.*).

– Bu kungacha ikkitasini joylashdirdim, uchunchiga o'tsa, nima qiladi? – dedi Sodiq va mag'rur kulub qo'ydi. Bu so'zdan so'ng Homid ustidagi yukni otqandek so'lish olib qo'yg'an edi.

– Man kishining xizmatini unutaturg'an yigit emasman, – dedi Homid va davom qildi, – o'g'ul bola uchun o'g'ul bolalig'im, yomon uchun yomonlig'im bor, basharti shu xizmatni bajarib berishni bo'yningga olsang, ond bilan aytamanki, davlatimning yarmisi saniki bo'lsin!

Sodiq olturgan joydan qo'lini Homidga uzatib «qaytmaysizmi?» deb so'radi. Homid qo'lni olib «so'z ham bir, xudo ham bir» javobini berdi.

Shu kunning ertasidan boshlab, Sodiq qutidorning eshik oldi tevaragida Otabekni kutmakchi, ul kelib yo'lakka kirdi deguncha orqadan borib, uning ishini saranjomlamoqchi edi. Sodiqning fikricha bu ishni darbozadan tashqarida bajarish muvofiq bo'lsa ham, nima uchundir Homid bunga ko'nmay qutidorning uzun qorong'i yo'lagini qulay bilmish edi. Sodiqning «qay vaqtda kelar ekan», savoliga:

– Albatta, shaharning darbozasi ertalab ochilib, shom bilan yopiladir, gumonimcha, ertalab Qo'qondan chiqsa, asr vaqtlarida Marg'ilong'a kiradir, – dedi va so'z oxirida orada so'zlanib o'tilgan shartni yana ta'kidladi.

– Yaxshi o'yla, Sodiq. Olam hodis¹ qo'lg'a tushib qolsang, so'roq kezida aybni faqat o'z bo'yningga olib, orag'a meni qotish-tirmaysan.

– Xotirjam bo'ling, Sodiq deganingiz bunday xumsalikni jallodning qo'lida ham qilmas, azbaroyi xudo.

– Undan so'ng ikkinchi shart: bu sir faqat ikkimizning oramizdag'ina qoladir, o'zing ham sezgan bo'lsang kerakkim, Jannat opani etka ovora qilishim uni ham bu sirdan tashqarida tutish uchun edi.

– Ko'nglingizni mendan juda to'q tutabering, aka! Avg'oni xanjaringizni beraman degan edingiz-a?

– Sho'rba pishkuncha kelturaman, – dedi Homid va ketdi.

¹ Olam hodis – kutilmaganda, tasodifan.

7. Quvlanish

Uchunchi kundan buyoqqa qutidorning eshigi tevaragidan Sodiq ayrilmas edi... Hozir kechki soat yettilar bo'lib qolg'ani uchun bu kun ham uning kelmasligiga qaror bergan va ketishni chog'lar edi, lekin uzoqdan kelguchi birar otliqni ko'rsa, balki shu bo'lmasin, deb yana kutib qolar edi. Ahvol bilish uchun bo'lsa kerak, Homid ham otig'a qiyshiq minib o'tib ketdi. Savol naziari bilan qarag'an edi, Sodiq boshini chayqab javob berdi. Nihoyat qutidor ham kundagi vaqtda bozordan qaytib uyiga kirdi. Vaqt shomg'a yaqinlashib qolg'anliqdan bitta-yarimta do'konlar ham yopilib, o'tkunchilar ham siyraksib qoldilar. Shuncha kutkanning o'n daqiqasi deb bo'lsa kerak, ul hamon shu o'rtada aylanib yurad edi.

Poyafzal rastasining sharqqa qarab tortilg'an ko'chasi boshidan bir to'da yigitlar munga qarab kelar edilar. Boshda ul kelguchilarni tanimag'an edi, yigitlar yaqinlashib kelgach, o'zining o'rtoqlari ekanini bilib, o'ngg'aysizlana boshladи. O'zini ulardan yashirish uchun qutidorning yo'lagini jo'blag'an ham edi, yigillardan bittasi: «Bu yerda Sodiq nima qilib yuribdir», deb yubordi, ikkinchi yigit «Sodiqboy, Sodiqboy!» bilan chaqirishg'a tutinib, shuning ila Sodiq burilg'an joyida to'xtab qolishg'a majbur bo'ldi.

- Nega bu yerda tegirmonchining ishsiz qolg'an eshagidek junjayib olturibsan, Sodiq? - dedi bir yigit. Boshqalar buning so'ziga kulishdilar. Sodiq ham kulgiga ishtirok qilib, yigidlarning yaqinig'a keldi.

- Biravda ishim bor edi, shuni kutib olturibman.
- Sodiq! - dedi haligi yigit va Sodiqdan «ha» javobini olg'ach,
- burningmi, Risolat xolamning rapidasi? - dedi. Yigitlar tag'in ko'chani ko'tarib kulishib yubordilar.

- Jur, bazmga!
- Qanaqa bazmga?
- Shamshodbekning bazmiga, hali Shamshodbekning to'yidan xabaring yo'qmi? Jur, Sodiq jiyanim, basharangmi, do'lda qolg'an tappimi?

Sodiq ikkilanib javob berdi:

- Man keyinroq boraman.

– Eh, xumsa, – dedi yigit va ariqdan sakrab Sodiqning yonig'a o'tdi. – Andijondagi Qaymoqxon ham kelibi, bazmi jamshid de-sang-chi, jur! – Yigit Sodiqni sudray boshladı. Boshqalar ham uning orqasidan itara ketdilar. Sodiq o'rtoqlarining jabri ostida ilojsizgina borsa ham, lekin ikkinchi tomondan kutkanini bu kun ham kelmasligiga qarori ham yo'q emas edi. O'n-o'n besh otlamdan so'ng o'rtoqlarig'a itartirib o'lturmasdan o'z ixtiyoricha yuriy boshladı. Ko'chaning janubiga qarab borar edilar. Oradag'i g'arbg'a qarab tortilg'an ko'chani ham bosib to'g'rig'a o'ta boshlag'an edilar, uzoqdan ot yeldirib to'g'rig'a kelguchi oqliqni ko'rgan Sodiq ko'chaning o'rtasida to'xtadi. Haligi mushtumzo'r yigit uni bir turtdi-da: «Yur, yur, itbachcha, jinni-minni bo'lding-mi?» – deb sudray boshladı, boshqalar ham unga to'rt tomongan chug'urchiqdek yopishdilar. Shunday qilib bechora Sodiqni o'z holig'a qo'ymay ko'chadan anchagina nariga surgab ketdilar. Ular bu ko'chadan o'ttuz-qirq odimlab uzoqlashg'an ham edilar, haligi uzoqda ko'rilgan oqliq to'riq yo'rg'asini qarsillatib katta ko'chaga chiqdi va yigitlar kelgan tomong'a – shimolga burildi. Sodiq ketar ekan, oqliqqa burilib qaradi. Hasanalidan xat olg'ani borg'anida otxonada ko'rgan qora to'riq otni tanig'ani on qo'l-tug'ig'a kirib olg'an ro'dapodan qutilishg'a tirishib boqdi, lekin uhdasidan chiqolmag'ach, ko'zini yirtqichlarcha chaxchaytirib «it emgan da'yus!» dedi qo'l tug'idag'i jonlik kishanga...

* * *

U yoq-bu yoqdan shom azoni eshitila boshlag'an edi. Ma'lum oqliq qutidorning darbozasida otini to'xtatdi-da, o'ng oyog'ini uzangudan uzdi. Shu vaqtda shom namozidan qolmas uchun shoshilishib qutidor ham yo'lakdan chiqib keldi. Otini ko'chaning o'rtasida qoldirib, qayin otasi bilan ko'rishmak uchun yugirgan kuyavi oldida namozini ham unutkan qutidor dag'-dag' titrab to'xtag'an edi. Ko'rishmak uchun o'ziga uzatilg'an qo'lni bo'sh havoda qoldirib, darbozasi yonig'a bordi. Bunday muomala oldida Otabekning qanday holda qolishi izohka uncha muhtoj bo'lmasa kerak. Ul turg'an joyida qoziqdek qoqilib qolg'an edi. Qutidorning oldig'a yurishnida bilmas, so'zlashka ham tili kelmas edi.

– Bu qanday harakat, ota?

Qutidor titroq va hayajonli bir tovush bilan:

- Uyatsizga maning uyimdan o'rin yo'q, uyatsiz bilan so'z-lashishka ham toqatim yo'q... Boringiz, maning eshigim yonida to'xtamangiz! – dedi-da, o'zini ichkariga oldi va darbozani yopib shildir-shildir zanjirini bog'lay boshladi...

Otabek esini boshig'a yig'ib, mixlang'an yeridan qo'zg'alg'annda, shom namozi o'qulib bitkan, kishilar uylariga qayta boshlag'anlar edi. Ul moshinavori kelib otig'a mindi va «chuh» dedi, lekin ot qo'zg'almadi. Ikki-uch qamchidan so'ng tolg'a bog'lang'an tizgin shart etib uzilib ketkach, boya yurib ketkan otini o'tkunchilardan bittasining bog'lab turg'anini esladi. «Chuh» dedi. Ot ko'chaning sharqig'a qarab ketdi.

Bu ketishda uning hushi o'zida deb aytish qiyin, shuning uchun otning boshini qayoqqa qarab solg'ani ham belgulik emas, ehtimolki, unga hozir ot yursa bas bo'lg'ay. Ot ko'chaning ayrilishig'a yetib, «endi qayoqqa yuramiz» degandek to'xtag'an edi, egasi yana «chuh» deb javob berdi. Ot shimolga qarab burildi. Bu ko'cha bilan uzoq yurgach, oltinchi faslda o'quq'uchi bilan tanishdirilg'an B... mahallasiga chiqib, ot yana qay tomong'a yurishni so'rab to'xtadi.

– Chuh.

Ot ko'chaning sharqiga yurib o'quq'uchig'a ma'lum burchak-dagi ikkita eshikdan ham yana shimolga burilib, tor ko'cha bo'y-lab uzoq ketdi. Vaqt xuftanga yaqinlashib qolq'anliqdan qorong'i o'bdan tushkan edi. Ot o'zining bu galgi to'xtashida egasining chuh-chuhiga ham sirt berib turib oldi va Otabek ko'zini ochib yo'l qarashg'a majbur bo'ldi. Otning tor ko'chaning nihoyatiga yetib yo'l-sizlikdan to'xtalg'anini onglag'ach, o'tkan ishlardan o'ziga hisob bera boshladi. Qayin otasi eshigida otini yo'lga solg'anini bir oz eslasa ham, boshqasini bilmas edi. Harholda Marg'iloning chetrog'idag'i boshi berk bir ko'chada va katta bir darboza yonida turg'anlig'ini tushundi. Otning boshini burishni-da, burmasni-da bilmay bir oz o'ylab to'xtadi. Ul o'ylab turg'anda darboza ichkarisidan ikki kishining xayrlashib ajralishqanlari sezilar edi. Ichkaridagi oyoq tovshi darbozaga yaqinlasha bergach, ul chiqg'uchig'a xalaqit bermas uchun otining boshini chetka burdi. Otabek to'xtag'an o'rin to'rt tomondag'i imoratlar bilan o'bdan qorong'i, shuning uchun darbozadan chiqg'uchining

faqat boshidag'i oq sallasidan o'zgasi ko'zga ilinmas edi. Chiqg'u-chi darboza yonida turg'an otliqdan cho'chibmi va yo o'zichami so'radi:

- Kim otta turg'an?

- Man, - dedi Otabek va o'zining mantiqsiz javobidan o'ng-g'aysizlanib tuzik javob berishka og'zini jo'blag'an ham edi, chiqg'uchi «siz kimsiz?» degan savol bilan uni to'xtatib qo'ydi.

- Man... bir musofir g'arib, - deb javob berdi-da, negadir tomishka intilgan ko'z yoshisini kuch bilan to'xtatib qoldi. - Marg'ilong'a shom vaqtida kirgan edim, ko'zlagan joyimni topolmay adashdim...

- Qani bo'lmasa, juring biznikiga, mehmon, - aytkuchining so'z ohangidan o'rtoqliq bo'yi kelib Otabekning dimog'ig'a ursa ham:

- Rahmat sizga, aka, - dedi, lekin uning bu so'zi ham o'rinsiz ketkan edi.

- O'zingiz adashdim, dedingiz-ku, tag'in qayoqqa bormoqchi bo'lasiz?

- Sizga og'ir kelmasa...

- Og'irlig'i yo'q, yuringiz, - dedi va olding'a tushib, Otabekka yo'l boshladi: - Man ham sizga o'xshagan bir g'arib.

Otabek kishi orqasidan ketdi, oldinma-keyin so'zlashmas-dangina ko'chaning oyog'ig'a qarab borar edilar. Anchagina yur-gach, boshlovchi «otingizga ham joy bor», deb qo'ydi. Otabek javob bermadi. Shu ko'yi so'zsizgina ko'chaning burilishiga yetdi-lar-da, kishi Otabekni to'xtashg'a buyurdi, o'zi shoshilib o'qug'u-chig'a ma'lum Jannat opa eshigining chap tomonidag'i ikkinchi eshikni ochish uchun qulfni timiskiladi. Eshikni ochishi bilan:

- Otdan qo'ningiz, mehmon, - dedi otni Otabek qo'lidan olg'ach, - siz xurjiningizni olib yo'lakdan to'g'rig'a kiriberingiz, - dedi. Otabek xurjinni ko'tarib eshikka kirdi, usti yopiq qop-qo-rong'i yo'lakdan o'tib kattagina bir havliga chiqdi va xurjinni havlining o'rtasig'a eltib qo'ydi. Kishi otni burchakdagi usti yopiq oxirg'ami, sufagami bog'lag'ach, kelib xurjinni oldi.

- Qani, ayvong'a, - deb yo'l boshladi. Kishi Otabekni o'tquzg'ach, toqchadan sopol lagan bilan qovuqni olib chaqmoq surtdi. Sham' yoqildi. Bu kishi qirq yoshlari chamaliq, qonsiz yuzlik, siy-rakkina soqollik, qo'y ko'z, ko'b vaqt madrasa riyozatini chek-

kannamo, qotma, uzun bo'ylik bir odam edi. Ayvonning polos va asboblarida uncha boyliq ko'rilmasa ham, puxta, ozoda, chirk yuqturilmag'an yo'sunda yig'ishtirilg'anlig'idan egasining rind¹ tabi'atlik ekaniga shahodat bermakda edi. Ayvonning so'l tomonida ko'rilgan bir eshik ila uymi, hujrami borlig'i bilinar edi.

Uy egasi Otabekni yaxshilab ko'z ostidan o'tquzg'ach, so'radi:

- Qorningiz albatta ochdir, mehmon? - Otabekdan javob kutib turmay o'zi hukm ham berib qo'ydi. - Yo'l bilan albatta ochiqqansiz, savzi-piyoz va go'shtlarim hammasi tayyor, faqat o'choqqa olov yoqsam, xolos, o'zim ham hali xo'rak qilg'anim yo'q, ko'b emas ozg'ina, bir chimdimgina qilaman. - Otabekning uzriga quloq bermay oshg'a urnashka oldi. Otabek endi o'tkan ishlarni ko'z o'ngidan o'tquza boshlag'an edi. Bu kungi besh daqiqa orasida bo'lib o'tkan voqeani hech bir yo'sun bilan miy-siga sig'dira olmas, chindan bo'lg'an ish deb o'ylashg'a aqli bovar qilmas edi. Lekin qulqlari ostida hozirg'ina aytilgan «Uyatsizga maning uyimdan o'rinn yo'q... Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!» so'zining sadosi qanday bo'lsa ham unga bir haqiqatni ochiq so'zlar va nafsida sezilgan xo'rلانish va hayajon buni tasdiqlar, bug'ina emas yuziga yopilg'an darbozaning, shildir-shildir qilib bog'lang'an zanjirning sadosi ham bu haqiqatni ta'kidlar edi. Bundan so'ng Kumushning zaharlik muammo maktubi bir sidira ko'z o'ngidan o'tib ketdi. Maktubdag'i tushunishi qiyin bo'lg'an nukta² va ishoratlar yana bir qayta zahar sochib o'tkande bo'ldilar. Lekin bularning barchasini yig'ib ochiq-oydin bir natija chiqarish kuchidan ojiz, go'yo isitma vaqtida bo'laturg'an tuturiqsiz, bog'lanishsiz alji-bilji holatni kechirib, ipni bir-birisiga bog'lay bilmas edi. Ammo hozirgi daqiqada unga eng ochiq ta'sir etkan narsa: «Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz!» jumlesi bo'lib, to'lqinlang'an izzati nafsi hamisha «qora ohu ko'zlarni» ko'rishka o'rganmish yurak ko'zini xo'rlik pardasi bilan yashirishg'a tirishar edi. Voqean tug'ilib erkalikdagina o'skan, hayotning dag'al muomalasidan begona, faqat uning suchuk so'zlarinigina tinglab kelgan Otabekka bu xo'rlik turmishdan birinchi zarba edi. Shuning uchun Kumushka bag'ishlang'an yurak tugunini yeshilg'an holda ko'rар, go'yo marvarid tugilgan harir

¹ Rind – nozik, sinchkov.

² Nukta – sir, sirli ibora.

ro'ymol o'g'irliqdan so'ng oyoq ostlarida bo'b-bo'sh yotqandek va egasi shu o'g'irlang'an javohiroting alamini chekib turg'andek edi.

Uy egasi oshg'a savzi bosib, Otabek yonig'a keldi, ul boshqa hissiyat va fikrlarini vaqtinchag'a unutib, o'zini tetiklikka oldi. Uy egasi Otabek yonig'a o'lthurar ekan, so'radi:

- Sizniki qayerdan, mehmon?
- Toshkanddan, mulla aka.
- Ismingiz?

Otabek manglayini qashib olg'ach, javob berdi:

- Shokirbek...
- Marg'ilong'a birinchi kelishingizmi?
- Birinchi kelishim...
- Savdo vajhi bilan kelgandirsiz? - uy egasi Otabekning qiyofat va ust-boshidan savdogarga o'xshatqan edi.

- Yo'q... Man asli Qo'qong'a kelgan edim, ammo Marg'ilonda otam tanishlaridan bittasida ozroq olasimiz bo'lib, shu kishiga uchrashib ketayin, deb Marg'ilong'a o'tkan edim, - Otabek o'zining yolg'onlashidan o'ngg'aysizlanib bir oz to'xtab oldi. - Bu kishining qayerda turishi manga ochiq ma'lum emas edi va Marg'ilonda boshqa tanishim bo'limg'anliqdan va vaqtning kechligidan adashib qoldim....

Uy egasi kului:

- Nasibdan qochib bo'lmaydi, Shokirbek; bu kun kechasi menga mehmon bo'lishingiz bor ekan. Uchrashaturg'an kishin-gizning oti nima?

- Komilboy...

Uy egasi o'ylab turdi-da:

- Bizning bu yaqinlarda bunday kishi yo'q, ehtimol, narigi dahadadir, - dedi va turib oshig'a qarab ketdi. Otabek o'zining qip-qizil yolg'onlashidan vijdoni oldida qizarindi. Ammo ul bir tomonidan bunga majbur ham edi, chunki uning qutidor bilan qamalish va o'lumga hukm etilish tarixi butun Marg'ilong'a mashhur bo'lib, haqiqiy ismini yashirmay aytkanda, ehtimolki boshqa sirlarni ham ochmoqqa to'g'ri kelar edi. Uy egasi qozon yonig'a ketkach, ul ham o'rnidan turib havlig'a tushdi. Ayvonnинг narigi yoni bilan sharqqa qarab kirilaturgan bir yo'lak orqaliq bir boqchag'ami, maydongami chiqilishini bilib shu yoqqa yurdi va kichikrak bir mevazorga chiqqdi. Kechaning qorong'ilig'i us-

tiga mevalarning quyuq yaproqlari qo'shilishib, bu maydon ayniqsa, Otabekning hozirgi ko'ngliga yaqinlashib kelar edi. Uning ko'ngil mevasi bu kungi qora voqeа bilan qanday o'ralib, yo'qolib ketgan bo'lsa, bundagi daraxtlar ham o'z mevalarini kecha rangi bilan bo'yab, yashil yaproqlari ila ko'mgan edilar, ya'ni bunda o'skan daraxtlar qanday meva beradir – ajratish qiyin edi. Ul shu qorong'izor bilan qo'shilishib ketkandek va qorong'iliqning quchog'ig'a kira borg'andek mevazorning ichkarisiga yuruy bordi. Va nihoyat butoqlari bag'rig'a solinib tushkan bir daraxtning os-tig'a o'lturdi va bu o'lturishda uzoq fursat qotib qolg'andek harakatsiz edi. O'n besh daqiqalardan so'ng ichiga yel qamalg'an puvvakdek ufff etib yuborg'ach, o'rnidan turdi. Boqchaning kunkutari bilan xarobazor imoratlarni yonlab yurdi.

Otabek ayvong'a qaytib kelganda, uy egasi oshni damlab bo'lib ayvonda uni kutib o'lturmakda edi.

– Otingizga ozroq johori berib qo'ydim.

– Rahmat, mulla aka, – dedi Otabek, uy egasi nimadir so'zlamakchi bo'lsa ham o'ngg'aysizlang'ansumon Otabekka tikilib-tikilib qo'ymoqda edi.

– Kasbim to'qug'uchiliq, Shokirbek, – dedi uy egasi. Otabek so'zni tugalmaganligini bilib, uning og'zig'a qarab turar edi:

– Doim zaxda o'lturib ishlaganimdanmi yoki o'zimning tabi'atimda zaiflik bormi, ishqilib nima bo'lsa ham, ko'b vaqtidan beri bedarmon tortib yuribman, – dedi va davom etdi, – goho ko'krak ham og'rib qo'yadir. Yaqinlarda tabiblarga ko'rsatkan edim, qoningiz oz, qimiz iching, xo'rak oldidan maviz¹

iste'mol qiling, deb kengash berdilar. Ularning kengashi bo'yuncha uch-to'rt kun qimiz va maviz iste'mol qilib boqqan edim, voqeан birmuncha foydasi ham ma'lum bo'ldi. Sizga buni so'zlab shuni aytmaqchimanki, osh oldidan bir-ikki piyola maviz ichib yuborsam, albatta, bunga sizning qarshilig'ingiz bo'lmas-a? – dedi va kului.

– Qanday qarshilig'im bo'lsin, siz ma'zursiz.

Uy egasi iljaygan holda hujraga kirib, o'zining ta'biricha may emas, bir ko'vacha mavizni olib chiqdi, toqchadan piyola olg'ach, kelib Otabekning yonig'a o'lturdi. Mavizni piyolaga chuldiratib quyar ekan, mehmonga yer ostidan mo'ralab kulimsirab qo'ydi.

¹ Maviz – mayiz (uzumdan yasalgan may).

- Sizning ham ichkaningiz bormi?

- Yo'q.

To'g'risi ham Otabek ichkulukdan qattig' hazar qilar va bu kungacha mayni o'ziga dushman kabi ko'rib kelar edi. Uy egasi quyg'an piyolasini simirib yuborg'ach, sezdirmaslik qilib ses-kanib qo'ydi va:

- Aniq ichmaganmisiz? - deb yana so'rag'an edi, Otabek boshni chayqash bilan kifoyalandi.

- Qattig' uzr bo'limg'anada ichmagan ham ma'qul, - dedi va ikkinchi piyolani to'ldirar ekan, davom qildi, - lekin bu narsa bir tomondan kishining salomatligiga foyda bersa, ikkinchi jihat-dan tiriklikning qayg'u va alamlarini-da unutdirib turar ekan. Boshimg'a o'lguncha unuta olmasliq qayg'u-hasratlar tushdi, Shokirbek. Ayniqsa, keyingi yillarda o'zimga hech bir qayerdan ovinchoq topolmay, nihoyat, shu achchig' suv bilan ovinaturg'an holg'a kelib qoldim, - dedi va uzoq tin olib to'lg'izg'an piyolasi-ni oldig'a qo'ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt sukutda qoldilar. Ul ikkinchi piyolani ichkach, Otabekni diqqat bilan kuzatib chiqdi.

- Agar yanglishmasam, siz ham bir oz qayg'uliroq ko'rinasiz, mehmon, bir piyolani ichib yubormaysizmi?

- Rahmat, mulla aka, - dedi Otabek, ammo o'zida ta'rifi so'z-lanib o'tilgan narsaga bir ehtiyoj sezaga boshlag'an va o'zini ham ma'zurlar qatorig'a qo'yayozgan edi. Uning bu holini uy egasi sezdimi yoki sinab ko'rmakchi bo'ldimi, haytovur, uchunchi piyolani to'ldirib Otabekka uzatdi:

- Qo'limni qaytarmang, mehmon. Ikkimiz ham ma'zur ko'ri-namiz.

Otabek uzrini aytib, piyolani olmay turg'an edi, ul ham piyolani uzatqancha kulib turaberdi.

- Man mavizni tamom shar'iy qilib tayyorlayman, tunov kun mahallamizning oxunlari ham halollig'iga fatvo berib ketdilar.

Otabek piyolani olishg'a majbur bo'ldi. Uy egasining aytkanidek maviz juda ham tiniq, yaxshi chiqg'an ko'kchoy kabi musaffo edi. Piyolaga uzoq qarab turmay ichib ham yubordi. Och qoring'a tushkan o'tkir may vijj etdirib me'dani qaynatdi-da, tomoq ostini lovullatmoqqa oldi. Otabekka birinchi piyolani ichrig'andan so'ng, uy egasi oshni suzishka ketdi.

8. Baxt va baxtsizlik

Oshni suzib keltirgach, mehmonni oshg'a taklif qilishdan burun yana toqchadagi ko'vachani olib bir piyolani to'ldirdi va Otabekka uzatdi.

– Iching buni ham, so'ngra oshni yeymiz, – dedi. Bu gal uncha qistatishqa to'g'ri kelmadı, birinchi piyola bilan uning ko'z o'nglari jimirlashmakka va o'zida bir yengillik his etmakka boshlag'an va bu ikkinchi piyola go'yo «meni ichsang tag'in ham yengil tortasan», der edi. Otabekning ikkinchi piyolasidan so'ng oshg'a o'lтурдilar. Bitta «don» hazmini ham tasavvur qilmag'an uning me'dasi ketma-ket tushib turg'an luqmalarni e'tirozsiz qabul qilmoqda edi. Bunday ishtihoni, ehtimolki, ul o'z umrida birinchi martaba ko'rgandir. Tomoq orasida uy egasining bergen savollariga yaxshi javob berganidek, o'zi ham ba'zi so'zlarni to'qib yubormoqda, boyag'i oz so'zliliklar o'rnini ezmalik bo'lmasa ham mo'tadil bir hol olg'an edi.

Oshdan so'ng lagan va dasturxонни yig'ishtirib olg'uchi uy egasiga sarxush va qizarg'an ko'zлари bilan uzoq qarab qo'ydi. Bu qarash unga minnatdorliq va tashakkur qarashi edi. Uy egasi Otabekning yonig'a ikkita yostiq olib qo'ydi va bittani o'z yonboshig'a ham oldi.

– Yonboshlangiz, bek, – dedi, boshlab o'zi yonboshladi. Otabek ham unga ergashdi. Ikkisining orasidag'i sham' yel bilan o'ynashibg'ina nur separ, ikkisi ham so'z qo'yishqandek sham'ga ko'z tikib qanday o'yg'adir berilgandek ko'rinar edilar. Bir necha vaqtdan so'ng uy egasi ko'zini sham'dan oldi va yer ostidan Otabekni kuzatkach, so'radi:

– Uylanganmisiz, bek?

Otabekning kayfi kuchlikmi edi yoki so'zni onglamay qoldimi, haytovur, shu onda javob berolmadi.

– Uylanganman.

So'rag'uchi bir oz to'xtab olg'ach, yana so'radi:

– Xotiningizga muhabbatizingiz bormi?

Otabek bu savol qarshisida garangsib qolganndebo'ldi, voqe'an orag'a og'ir savol tushkan edi, bilintirmaslik qilib uflab oldi.

– Muhabbatim yo'q.

- Yaxshi ekan, - dedi uy egasi. Otabek uning bu so'ziga tushuna olmay, «nega?» degandek qarab turar edi.
- So'zimga ajablandingiz, shekillik?
- Yo'q, - dedi Otabek, lekin uning taajjubi uy egasiga ochiq ko'rinih turar edi.
- Balki muhabbat baxtlik kishilar uchun yaxshidir, lekin o'z tajribamcha, baxtsiz kishi uchun badbaxtlikdir. Masalan, siz agar chindan ham xotiningizg'a muhabbatsiz bo'lsangiz, o'zingiz ham iqror qila olasiz: uyga kir sangiz xotiningiz bordek, ko'chaga chiqsangiz yo'qdek, bas, sizga xotinning og'irlilik va yengilligi bir-dak. Shundoq emasmi?

- Shundoq, - dedi Otabek, ammo muhabbat to'g'risida so'zlangan bu so'zlar uning kayflik ko'zini ocha yozdilar.

Uy egasi davom qildi:

- Men bu so'zlarni o'z holimdan chog'lab aytaman, ehtimolki, men yanglisharman, - dedi va uzoq tin olg'ach, so'radi: - Siz uylanganda o'zingiz yoqtirib uylandingizmi yoki oradag'ilarning yoqtirishlari bilanmi?

Otabek so'rag'uchining qanday muddaosi borlig'ig'a tushun-may qoldi.

- Onamning yoqtirishi bilan.
- Barakalla, - dedi uy egasi va, - manimcha, hamma balo o'zing ko'rib, suyib uylanishda, - dedi va eshitkuchisi kutmagan joyda sukutka ketdi. Otabek bir ko'ynakni o'zidan burun yirtkan kishi to'g'risida go'yo o'z sarguzashtining eski tarixini mulohaza qila boshlag'an, qarshisida o'lтург'uchini-da, qayin ota eshididan quvlang'an kishi deb bilgan edi. Qayin otang sani ham quvladi-mi, deb aytmasa ham, shunga yaqin bo'lg'an «suygan xotiningiz sizni tashlab ketdimi?» degan savolni berdi. Uy egasi boshini chayqadi:

- Tashlab ketishka - ketdi, lekin o'z ixtiyoricha emas, - dedi. Otabek bu so'zdan so'ng buning ham qayin otasi yoki qayin onasi tomonidan zulm ko'rganiga ishong'an edi.

- Yomon odamning yuzi qursin, - deb qo'ydi, bu so'z uy egasiga tushunarlik bo'lindi, shekillik, Otabekka savol nazari bilan qarab oldi.

- Ezmalik bo'lsa ham boshimdan o'tkanlarni so'zlab beraymi, mehmon? - dedi.

O'z sarguzashti bilan farqsizg'a o'xshab ko'ringan bu hikoya-ni eshitishka uning ishtiyoqi ortqan edi:

- Siz so'zlamasangiz-da, men so'zlatmoqchi bo'lib turar edim.
- Manim sarguzashtimda siz kutkan qiziqliq yo'q. Lekin shunday bo'lsa ham, so'zlab berayin, – dedi va yostiqni ko'kragi-ga qo'yib olg'ach, hikoyasini boshladи:

– Men o'zim asli qo'qonliqman. Ota-onamdan yoshliqda yatim bo'lib, tog'amning qo'lida o'sdim. Yoshim 17-18 larga borg'andan so'ng o'z kunim o'zimga qolib, bir o'rtog'imning kengashi bilan bundan yigirma yillar burun Marg'ilong'a kelib, bu kungi ustakorimning otasig'a to'quvchiliq hunariga shogird tushdim. To'rt yil chamasi qilg'an xizmatimdan so'ng haligi usta-korga xalfa bo'lib ishlay boshladim. Boshqa yigitlardek ortiqcha o'rinsiz sarflarim bo'lmag'ani uchun oz zamon ichida uch-to'rt tilla pullik ham bo'ldim. Ishimga ixlos bilan qarag'anim uchun maning to'qug'an ishlarim o'zgalarnikidan qadrlilik yurar va xalq orasida ham otim «usta Alim kichkina» bo'lib shuhratlangan edi. Ma'lumki, bofandalar¹ oldig'a ko'pincha xotin-qizlar kelib, yangi nusxa qidirib yuriydirlar. Maning to'qug'an ishlarim va chiqarg'an nusxalarim hammaga maqbul, ayniqsa, xotin-qizlar uchun mashhur bo'lib, har doim to'quv do'konim yonidan xotin-qizlar ayrilmas edilar.

Kunlardan bir kun hali kishidan qochar darajaga yetmagan o'n uch-o'n to'rt yoshlar chamaliq do'ndiqqina bir qiz kelib, men chiqarg'an yangi nusxa shohidan so'radi. Qizning so'rag'an nusxasi to'qilib va sotilib ketkan edi. Shuning uchun «yo'q» deb javob berdim. Qiz ko'zini jovidiratib turib, «maning uchun to'qib berolmaysizmi?» deb so'radi. Men qizning yuziga qarab, «mumkin emas opa, bir kiyimlik shohi deb nusxa bo'yash og'ir», dedim. Qiz so'zni aylantirib mendan va'da olishg'a tirishar edi. Men so'z orasida yana unga qarab oldim. Yonimdag'i xalfalardan bittasi qizg'a o'la,² «to'qib bering, usta, opani xafa qilmang!» deb qo'ydi. Uchunchi qarashda o'zimda qizg'a qarshi bir yaqinliq his etkan, unga uzoqqina qarab qolishg'a majbur bo'lg'an edim. Garchi qiz aytkan nusxani tayyorlash og'ir bo'lsa ham qandaydir bir kuch ta'sirida haligi qizg'a va'da berib yuboribman. Ul chiqib ketkach,

¹ Bofanda – to'quvchi.

² O'la – tomon.

qanday va'da berganimni o'ylab ko'rib, va'da kuni kelsa to'quy olmadim deyarman, degan so'zni ko'nglimdan o'tquzdim, lekin qizning gunohsiz o'ynab turg'an qora ko'zlar, qizil olmadek taram-taram yuzlari hamon ko'z o'ngimda ko'rinish turar edilar va «maning uchun to'qib berolmaysizmi?» so'zi quloq ostimda takror aytilgandek bo'lar edilar.

Bir necha kun shu yo'sun ikkilanib yurg'ach, nihoyat o'zimga tushunilmagan bir savq¹ ostida va'damni ifoga ham boshlabman, bir kiyim shohi deb, o'ttuz kiyim bo'laturg'an ipakni bo'yash, tanda, arqoq, go'la mashaqqatlari ko'zimga hech ko'rinishdir. Va'damdan ikki kun ilgariyoq shohini to'qib, uning kelar yo'lini poylar edim, ul kelmas edi. Nihoyat va'da kuni ham kelib o'tdi, yana kelmadni. Sizga shuni ham aytib qo'yayki, bir ko'rgan kishingizning tusini albatta uzoq fursat xotiringizda tutolmaysiz, lekin bu qiz to'g'risida man tamom boshqacha holatda bo'ldim: shundoqli, uning qoshini, ko'zini, tusini, qo'g'urchoqdek qad-dini ko'z o'ngimda tuta-tuta tamom bir yillik bilishlardek bo'lib qolibman. Uning tovush ohanglari qulog'im xotirasida u daraja yaxshi saqlanmag'an bo'lsa-da, ammo «maning uchun to'qib berolmaysizmi?» so'zini hozirg'ina eshitkandek bo'lar edim.

Va'da kunidan uch-to'rt kun o'tib ketkan bo'lsa ham hanuz ul kelmas edi. Men uning ko'chasini so'rab qolmag'animdan xafa bo'lar edim. Chunki shohini o'zim eltib berishka ham endi hozirlanib qolq'an edim. Bu kutish kunlarimda na uchundir yonimdag'i xalfa shogirdlar bilan bo'laturg'an muomalalarim ham o'zgara boshlag'an, ya'ni so'zlarim dag'al va tundlikka aylangan, go'yo buning ila Alining kekini Validan olar edim.

Nihoyat va'daning beshinchi kuni qiz keldi. Qizni ko'rish bilan men borliq-yo'qliq holatda qolq'an, bir necha zamon maning uchun so'z topish ham qiyinlashqan edi. Qiz shohini so'ramay menga termulib turar edi. Uning minnatdorchiligini faqat shohi bilan olmoqchi bo'lg'anim uchun bu hol menga og'ir keldi. «Nega va'daga kelmadingiz?» dedim. Qiz o'ngg'aysizlanib, gunohkorlarcha ko'zini yerga tikkani holda so'radi:

– Shohini sotib yubordingizmi?

Yonimg'a qo'yib o'laturg'an shohini qizg'a uzatdim. Ul shohining orqa-o'ngini ag'darib ko'rди va: «Yaxshi to'qibsiz», deb men-

¹ Savq – yo'nalish.

ga umidsizcha qarab qo'ydi. Shohini menga berib qo'lidag'i mayda chaqalarni oldimg'a to'kdi.

- Shohingiz qancha pullik?

Men javob o'rniغا chaqalarni sanab chiqdim, bitta oltmishe pullik tangasidan boshqasi bir pullik, besh pullik zang bosqan chaqalar bo'lib, ko'p vaqtlardan beri yig'ilib kelganligi ma'lum edi. Bergan puli shohining yarim bahosini qoplar-qoplamas bo'lg'anlig'ini aytdim.

- Tag'in qancha kerak? - deb so'radi.

- Uch tanga, - dedim. Qizning o'ychan yuzini yana qayg'u bosdi. Men uning yuzidan katta husndor qizlarda ko'rildirgan bir ulug'liq tomosha qilar edim va uning o'z va'dasiga kela olmag'anlig'i sIRRINI onqlar edim. Bu yosh farishtani bu holda qoldirishg'a ko'nglim bo'lmasdi va dedim:

- Qolg'anini qachon olib kelasiz? - Bunga ham tez javob bermadni va javobsizlik bilan yana o'z holini menga arz qilg'andek bo'ldi.

- Pul topqanda keltirasizmi? - dedim-da, uning javobini kutmay qo'liga shohini tutqazdim. Qiz menga ishonmay boshlag'an edi:

- Menga ishonasizmi?

Men ishonch bildirib o'lturmadim:

- Uyingiz qayerda?

- Ch... mahallasida.

- Kimning qizisiz?

- Sharif miltiqchining qiziman.

- Otangiz qarib qolq'anmi?

- O'lgan. Onam bor.

- Akangiz yo'qmi?

- Yo'q. Bitta kichkina o'g'ul ukam bor.

- Ismingiz nima?

- Saodat.

Shundan so'ng Saodatni shohi bilan jo'natib yubordim. Saodat maning bu ishimga ishonmayg'ina chiqib ketdi. Xalfa shogirdlar: «Tuziksiz-ku, usta», deb menga piching otishdilar. Ammo men Saodat uchun har bir og'irliqni ko'targundek ko'rinar edim...

Uy egasi bo'lg'an usta Alim hikoyasini to'xtatib, Otabekdan so'radi:

- Hikoyam uzayib ketdi shekillik, zerikdingizmi?

Otabek uni ortiqcha bir e'tibor bilan eshitar edi, sarxush-chasiga:

- So'zlay beringiz, - dedi.

Usta Alim davom etdi:

- Menga uch tanganing ahamiyati yo'q edi. Ammo Saodat bilan bog'lanib turishim uchun bu uch tanga ming tanganing ishini qilar edi. Oradan o'n kunni o'tkuzib, uch tanga bahonasi bilan Saodatning uyiga bordim. Saodat xolasining uyiga ketkan ekan, ona-sig'a o'zimni tanitib, devor orqaliq anchagina so'zlashdik: eri o'lib erkaksiz qolg'anidan, ip yigirib ovqat o'tkarganidan va qizining kengashmasdan shohi buyurg'anidan hasrat qilib ketdi; so'zining oxirida yana bir hafta kutib turishimni iltimos qildi. Bir haftadan so'ng aloqani uzib qo'yish maning tinkamni quriturg'an bo'lg'ani uchun ishni boshqa rejada yurgizmakchi bo'lib aytdim:

- O'zingiz ip yigirib, kun ko'rib turgan bo'lsangiz, sizga uch tanga emas, uch pul berish ham og'ir ekan, agarda sizga ma'qul bo'lsa ko'nglimga bir gap keladir, shundoqki, siz erkaksiz bo'lg'anningizidak, men ota-onasiz yolg'iz yigitman... Ko'pincha kir yuvdirish va yirtiq-yamoq vajhlaridan qiynalaman. O'sha sizdagil pul evaziga bir necha vaqt kir-pirimga qarab, yirtiq-yamog'imni yamab bersangiz, qandoq bo'lar ekan... Kampir bu so'zimni mammuniyat bilan qabul qildi va ertasi kunga kirlarimni olib kelish uchun Saodatni yubormoqchi bo'ldi. Shundoq qilib bu kun bog'lanishni yaxshi asoska qurib qaytdim. Ertasiga Saodat kelib kirlarimni olib ketdi. Uch kundan so'ng yuvilgan kirlarni keltirib, to'quv do'konimning yonida anchagina qarab o'lturdi. Men uning kelishi uchun har hafta panjshanba kunini belguladim. Kundan-kun Saodatka qattig'roq bog'lana borg'animni onqlar edim, panjshanbani hayit singari qarshilar edim. Oradan uch-to'rt hafta o'tkandan so'ng qo'lig'a «oyingga eltib ber» deb yigirma-o'ttuz chaqa pul ham berdim. Saodat bilan aloqa qilg'anining to'rtinchi oyida ramazon hayiti keldi. Fitr ro'za bahonasi bilan Saodat uchun sakkiz tepki xon atlas, onasi bilan ukasiga bo'z ko'ynak qilib, Saodatlarning uyiga o'zim chaqirib bordim. Saodat meni yo'lakdan qarshiladi va gunohsizcha qo'llimdan tutib ichkariga boshladi. Men: - Saodat, esingni yedingmi, onang mendan qochmaydimi? - dedim. Saodat tortishida davom etib:

- Qochmaydi, o'zi menga ustakang kelsa qochmayman, degan.

Men Saodatning yo'lboschchilig'i bilan ichkariga kirdim. Ayvonning oldida Saodatning onasi ip yigirib olturar ekan, qizining qo'lida begona yigitni ko'rgach, hayron bo'lib qolg'an edi. Saodat meni havlining o'tasida qo'yib onasining oldig'a yugirdi va:

- Ustakam-ku! - dedi. Onasi nari-berida dakanasini tuzatib o'rnidan turdi. Salom-alikdan so'ng so'rashdiq. Saodat tegimga ko'rpacha yozdi, men qo'ynimdag'ini olib o'rtaga qo'ydim. Fotihadan so'ng bir oz yotsirashib, uyalishib ochilisholmay qoldiq. So'ngra kampir Saodatning manim to'g'rimda aytaturgan so'zlaridan muqaddima qilib dedi:

- Saodat sizni xudda o'z akasidek yaxshi ko'radir, tunov kun iroqi sobun olg'il, deb o'ttuz pul bergen ekansiz. Sobunni olib kelgach, yotib uyqusi kelmadi, voy ustakamdan aylanay, voy ustakamning umrini xudo baxtimga uzun qilsin, deb butun tongni-tong otdirib duo qilib chiqdi.

Bu so'zni kampir so'zlar ekan, men o'ngg'aysizlanib ketib yer ostidan Saodatka qarab qo'ydim. Saodat qizarib-bo'zarib chetka burilib olg'an edi. Kampir davom etdi: - Munchalik bizning holimizg'a qayishg'aningiz uchun besh vaqt namozning oldida men ham haqqqingizga duo qilishni unutmayman va hafta sayin qilib turg'an marhamatingizni ko'rib o'ylayman: xudo bandasiga mehribon, holimizning rahmini yeb saxovatlik bu yigitni bizga uchratdi deb, ko'nglingizdagi har na tilagingiz o'ziga ayyondir. Siz yatimlarning rahmini yesangiz, sizning g'amingizni o'zi yesin. Kampir bir uflab olg'ach, dedi: - Manglayim sho'rlik ekan, bolam, Saodatning Qayumjon otliq bir akasi bor edi, yoshi yettiga chiqib, otasi rahmatlik endigina to'y qilaman deb turg'anda, qizamiq degan bir falakat kasal bilan og'rib dunyodan o'tdi, buning ustiga Saodatning otasi ham marhum bo'lib, bizlarni ora yo'lda qoldirib ketdi. Loaql shu bola bo'lg'anda ham edi, biz bu yo'sun og'ir kunlarga qolmasmi edik, deb o'ylayman, - ko'z yoshisini artib so'zini bitirdi. - Bandasining qo'lidan kelaturgani oh-vohdan nariga o'ta olmas ekan, bolam!..

Men ko'ngil ko'targan bo'ldim:

- Oldingizda yosh bo'lalar ham qizingiz va o'g'lingiz bor ekan, bu kun bo'lmasa ertaga axir siz ham yorug'liq kunga chiqib qolarsiz, ona, - dedim va kelturgen narsamni kampirning oldig'a

surib: – Shu arzimag'an narsani Saodat bilan ukasiga hayitlikka olib kelgan edim, bu aybim uchun albatta mendan koyimassiz, dedim.

– Odamgarchilig'ingizdan o'rgulay, – dedi kampir va og'zig'a kelgan so'zlar bilan duo minnatdorchilik qila boshladi. Boyag'i so'zdan keyin uyalg'anicha bizdan uzoqroqda olturgan Saodat sekingina bizning yong'a keldi va qog'ozg'a o'ralg'an kiyimlikni ochib atlasni oldi. «Bu mengami?» deb mendan so'radi va javobimni kutib ham turmay yo'llik bo'zni oldi. «Bu Sayfiga», dedi. Uning orasidagi odimi bo'zni ko'rub: «Bu oyimga», dedi. Saodat bu narsalarni juda oddiy qilib ko'rdi va soddacha haligi so'zlarini aytib qo'ydi. Go'yo bu narsalarni ilgaridan kutkan edi. Atlasni yaxshilab ko'rib chiqg'ach, yoqtirg'andek bo'lди, bir menga va bir atlaska qarab turib nimadir aytmakchi bo'lsa ham aytalmadidi. Men nima demakchi bo'lg'anlig'ini sezgan edim. Bu orada biz kampir bilan hasratlashib turg'an edik, ul kelib so'zni bo'lди:

– Ustaka, – dedi, men qaradim. – Ro'zamisiz?

– Ro'zaman.

– Ro'za bo'lmasangiz choy qaynatar edim, – dedi. Onasi kului.

– Choyni hayitda kelganimda qaynatib berarsan, – dedim.

– Hayitda kelsangiz osh ham qilib berar edim, – dedi va onasiga qaradi.

– Akangga har narsa qilsang ham arziydir, qizim, – dedi kampir va na uchundir ko'ziga yosh oldi, men ham arang ko'z yoshimni to'xtatib qoldim.

– Bo'lmasa bu kun iftor qilaqoling. – Saodatning bu so'ziga onasi ham qo'shilishdi. Men uzr aytdim. Lekin haqiqatda esa, Saodat bilan birga olturib iftor qilishni ko'ngil istay boshlag'an edi. Uzoq so'zlashib olturdim, bu uydan chiqib ketkim kelmas, bir soat orasida tamoman ochilib-sochilib ketkan Saodatning bolalarcha qilig'ini ko'rib to'ymas edim. Saodat goh men bilan, goh atlas bilan mashg'ul, boyag'i uyalib turishini bir yoqqa yig'ishdirib qo'yg'an, onasi bilan meni kuldirib, anchagina ko'tarilib qolgan latif ko'kragi ustiga «senginadan aylani!» deb atlasni bosib quchoqlar edi. Men bo'lsa go'yo atlas emas, quchoqlang'uchi o'zim bo'lg'andek kayflanar edim.

Men kampir bilan xayrlashib chiqa boshlag'an edim, Saodat «Panjshanba kun boraymi», deb so'radi. Men kampirning ol-

dig'a qaytib bordim-da, aytdim:- Saodatingizning bo'yи cho'zilib qolg'an ko'rinaridir, mundan so'ng mактабдан bo'shag'an vaqtida Sayfini yuborsangiz qalay bo'lar ekan va qo'lim bo'shag'an kezlarda o'zim ham kelib turarman, - dedim. Go'yo kampir ham mendan shu so'zni kutib turg'an ekan, hamiyatimga va aqlimga tahsin o'qudi va qizig'a qaradi. «Ana, eshitdingmi ustakangning so'zini, endi vaqt-bevaqt ko'chaga ham chiqaberma!» dedi. Men chiqaturib Saodatka qarag'an edim, mendan o'pkalagansumon ko'rindi. Ammo maning bu so'zim bekorga emas, balki xalfa shogirdlardan ba'zilarining unga yomon ko'z bilan qarag'anlari ni payqag'anim uchun edi.

Shu yo'sunda Saodatning onasi ham mendan qochmay qo'yib, aloqamiz tag'in ham qattig'lashdi. Kutmagan bu muvafqaqiyatim bir necha kungacha ko'zimdagi uyquni ham qochirib qo'ydi. Uch-to'rt kun go'yo bu kun-erta Saodatka uylanaturg'an kabi hovliqib ham yurdim.

Uncha-muncha narsani ayamag'anim uchun bo'lsa kerak, tez zamonda go'yo Saodatlar oilasining boshlig'i holini olib qoldim. Jum'a kunlari masallig'ni ko'tarib Saodatlarnikiga borar, Saodatning qo'lidan osh qildirib yeb qaytar edim. Saodat kundan-kunga o'sib borar, shu nusbatda husniga husn qo'shilar va men battar uning maftuni kesilar edim. Shu holda oradan ikki yil chamasi fursat o'tib ketib, Saodat ham o'n olti yoshlarga yetib qoldi. Endi maning oshiqona termulishlarim ma'nosini ongliy boshlag'an, negadir «aka» deb qilaturg'an xitoblarni-da tark etkan edi. Ikki yildan beri kampirning oldig'asovchi kirguzishni o'ylab kelgan bo'lsam-da, ammo nima uchundir Saodatdek qizg'a uylanish baxtiga erishmakni o'zimga tasavvur qilolmas edim. Bu to'g'rida bo'lgan hamma umidim Saodatning onasidan edi, balki o'zi so'z ochar va yokim orag'a kishi qo'yar, deb kutar edim. Orag'a boshlab o'zim sovchi qo'yishdan o'ngg'aysizlanar, to'g'risi, o'zimga tushunilmagan bir xavf ostida bu jasoratdan mahrum edim.

Bir kun odatincha Saodatlar uyiga borg'an edim. Osh-suvdan keyin kampir Saodatni o'choqboshi yumishiga yuborib, menga qarab kului:

- Saodatka bir yaxshi joydan kuyav chiqib qoldi. Kecha unash-sak unashkundek ham bo'lg'an edik, biroq sizning maslahatin-gizni olayin, deb sovchilarni qaytardim, - demasinmi, ustimdan

bir chelak sovuq suv quyg'andek entikdim, qanday javob berishka tilim kelmay qoldi. Uzoq vaqt kesak kabi harakatsiz qolg'ach, kuch orqasida tilimni bazo'r shu so'zga harakatlantirdim:

– Joyi yaxshi bo'lsa, o'ylab ko'rish kerak...

Kuyavning kimning o'g'li bo'lg'anlig'ini va qanday kasb qilishini sharh qila boshlag'an edi, sabrim tamom bitdi:

– Undog' bo'lsa kecha sovchilarni bekor qaytaribsiz, – dedim. Kampir manim bu kinoyamga tushunmag'an edi:

– Kuyavning tegi-taxti menga ma'qul bo'lishka bo'lди-ya, faqat endi ish sizning kengashingizga qarab qoldi, siz Saodatka ota bo'lmasangiz ham lekin otaliqdan yuqori ishlarni qilib kelasiz. Endilikda Saodatni uzatishda ham otalig'ingizni ayamangiz, – dedi. Bu so'z bilan yana o'lganning ustiga chiqib tepilgandek bo'ldim. Chayon kabi meni zaharlamakda bo'lg'an kampirning to'g'ri so'zini eshitib turishka ortiq to'zalmadim-da, ertagacha o'ylab javob berishni aytib kampirning oldidan chiqdim.

Chiqg'ach, oyog'i kuygan tovuqdek to'rt tomong'a Yugura boshladim. Epaqalik bir gap esimga kelmas edi. Nihoyat, aqlimni boshimg'a yig'ib, sirrimdan voqif bir oshnamg'a kengash soldim. Ul uzoq o'ylab turmay, ertasi kunga tomonimdan sovchi bo'lib kampirning oldig'a bormoqchi bo'ldi. Lekin butun tuni bilan ko'zimga uyqu kelmay, tikanga ag'nag'an kabi azoblanar edim va sustligim uchun o'z-o'zimni so'kar edim...

Usta Alim hikoyasini bu yerga yetkuzgach, sham'ning so'xtasini miqroziladi va og'zini poylab turg'uchi Otabekdan «zerik-madingizmi?» deb so'rab olib, davom etdi:

– Sovchini yuborib tinchiy olmadim, ishka qo'lim bormas va bir joyda to'xtab turolmas, u yerdan turib bu yerga olturar, ming turlik xayol bilan dovdir sifatiga kirgan edim. Yuborgan kishim tezda qayta bermagach, bir-ikki bora Saodatlar eshigi yonig'a borib keldim. Nihoyat, miyam shishib Saodatning uyi yaqinida bo'lg'an bir yong'oqning soyasida olturg'an edim, sovchim chiqibo qoldi-ku: yuragim orqamg'a tortib ketdi. Va olding'a tushib yuriy berdim, chunki sovchig'a uchrashib haqiqatni ong-lash ham menga dushvor¹ mushkul kelgan edi.

– Shoshma-shoshma, hoy, kuyav! – dedi sovchim. Hazilmand bo'lg'ani uchun ishning chappa ketkaniga ishong'an, uning bu

¹ Dushvor – qiyin, og'ir, mushkul.

«kuyav» degan so'zini kinoyaga yo'yg'an edim, ketaberdim. Ul orqamdan tez yurib yetdi:

- Qani, to'nni yesh! – dedi va to'nimni o'ziga torta boshladi.
- Yuragim yorilishg'a yetdi, hazillashma! – dedim.

Haqiqatan so'zi chin ekan, og'zidan o'pdim. Jiq to/lg'an ko'z yoshimdan ham uyalib turmadim. Sovchim yo'l bo'ylab kampir bilan bo'lg'an hikoyasini so'zlab ketdi: Saodatka bir yildan beri har kun deyarlik sovchilar qatnar, kampir hammasiga ham boshi bog'liq, deb javob berib kelar ekan. Shuning barobarida maning og'zimni poylar yoki kishi qo'yishimni kutar ekan. Nihoyat, bir tarafini chin va bir tarafini so'z olish muddaosi bilan kechagi so'zni menga aytgan va shunga qarab ish qilmoqchi bo'lg'an. Uzun so'zning qisqasi, kampirning javobi: bir qizim emas, yuz qizim bo'lg'anda ham usta Alimga nazir tortdim – bo'libdir.

Terimga sig'mas edim; ikki yillik yurak dardim nihoyat hoziqini topqan edi. Bir necha kun uyalib kampirning oldig'a bormay yurgan edim, o'g'li orqaliq yo'qlatdi. Bordim. Lekin borishimdag'i sezgularimni sizga bu til bilan tushuntirolmayman. Men borliq-yo'qliq eshikdan kirganimda, Saodat kir yoyer edi. Meni ko'r-gach, qizarinib ketdi va yoyilg'an kir ortig'a yashirinar ekan, shah-lo ko'zlaridagi sezilar-sezilmas tabassumning farqig'a bordim.

Kampir bilan uyalishibkina to'y to'g'rilarini so'zlashdik. Kampir ortiqcha takalluflar qilishg'a yo'l qo'ymasa ham, ammo o'zim Saodatning ko'ngli o'ksimasin uchun to'yni katta qilishg'a taraffor edim. Kampir bilan to'y va nikoh kunlarini muqim qilg'ach, men ketishka turdim. Saodat kir yonida menga bir ko'ringandan so'ng, qaytib ko'rinxagan edi. A, men bo'lsam yana uni bir ko'r-makchi va o'ziga bir-ikki og'iz so'z aytmakchi edim. O'choqboshiba qozon yuvar ekan, to'g'ri oldig'a yurib bordim. Ul meni sez-madimi yoki sezsa ham, bilmaganga solindimi, haytovur, orqasi o'gurug'liq engashkan holda ishka mashg'ul edi. Bir o'rim bo'lib tushkan uzun qo'ng'ur sochi uning harakati bilan qo'ltug'i ostida o'ynoqlar edi. Anchagina orqasidan tamoshlo qilib turg'ach:

- Saodat, – dedim. Qaradi. O'choqda yong'an olov issig'idan-mi yoki uyatidanmi uning yuzi qip-qizil olma edi. Qo'lidag'i so-chig'i bilan oldimg'a yaqin kelib to'xtadi. – Eshitdingmi, – dedim. Yerga qaradi. Uni ortiqcha uyaltirmas uchun eshikka qarab yuriy boshladim-da: – Maylimi? – deb so'radim. Javob o'rniga:

– Osh yemay ketasizmi? – dedi. Bu uning ikkinchi turlik qilib aytilgan «mayli» javobi edi. Bir bugina emas, qirq yillik qadrdon xotin tomonidan eriga qilinaturg'an mehribonchiliqning eng lazzatlisi edi. Chiqar ekanman, «Osh yemay ketasizmi?» so'zining kayfiga tamom mast bo'lg'an edim.

Usta Alim shu so'ng'i so'zlarini aytib bitirar ekan, Otabekning qoshlari chimirilib, go'yo o'zining ham shu yo'sun xotiralarining abadiy qaytib kelmaslik – yo'qliqg'a chiqqanlig'ini yana bir karra onqlar edi. Usta Alim davom etdi:

– O'n kun orasida hozirlikni bitirib to'y qildiq. Nihoyat, Saodat meniki bo'lib, saodatlik kunlarim boshlandi. Saodatka bo'lg'an muhabbatim bir daraja sizga ma'lum bo'lg'anliqdan u kunlardagi mas'udiyatimni¹ ham shu o'lchavg'a solib bila olasiz.

Rafiqam Saodat chin sa'ida² edi. Bu yil o'zimga kutmagan daramada bir kuch va istiqomat³ ortdirib, to'y bilan tugalgan boylig'imni qaytarg'an edim. Turishka Saodatlar uyi torliq qila boshlag'anliqdan shu havlini (Jannat opa havlisig'a ishora qilib) hozirg'i qo'shnimizdan sotib olishg'a muvaffaq ham bo'ldim. Qayin onam, qaynim va er-u xotin shu havliga ko'chib kelib tura boshladiq. Kundan-kunga Saodatka bo'lg'an muhabbatim oshqanidek kasbim ham unumlik bo'la boshlag'an, uylanishimning ikkinchi yili haligi qo'shnimizdan o'zingiz ko'rgan boqchani ham sotib olg'an edim. Uylanishimning uchunchi yili Saodat yuklik bo'ldi. Er-u xotin birimiz ota va birimiz ona bo'lmosh'imizni o'ylab quvonar edik. Kechalari yotib uyqumiz kelmas edi. Nihoyat, Saodatning oy-kuni yaqinlashdi... – Usta Alim uzoq tin olishdan so'ng davom etdi: – ... Yaqinlashdi... lekin abadiy baxtsizlik kunlarim, manhus⁴ soatlarim ham yaqinlashdi... – dedi va so'zdan to'xtadi.

- Davom qilingiz, – dedi Otabek, usta Alim bir uflab olg'ach:
- Saodat boladan qiynalib, uch kungacha azoblandi-da, to'rtingchi kuni o'ldi, – dedi.

Otabekning kayfi tarqag'andek bo'lib, ko'zlarini zo'raytirib ochdi va o'zini yostiqdan olib o'lturg'ach, so'radi:

- O'ldi?!

¹ Mas'udiyat – baxtlilik

² Sa'ida – baxtiyor, qutli.

³ Istiqomat – dadillik, mustaqillik, barqarorlik.

⁴ Manhus – navhsga qolgan, badbaxt.

Usta Alim ko'z yoshisini artib:

- O'ldi, - dedi va davom etdi: - dunyog'a kelib ko'rgan bir-dan-bir quvonchimdan ayrilg'an edim. Hayotning hamma umrimga kifoya qilarliq mudhish zARBASINI shodliq ichida qarshilag'an edim. Oylar bo'yincha ko'z yoshimni yog'mur kabi to'kdim. Chunki menga bundan boshqa bir ovinchoq qolmag'an edi. Ko'z yoshlarimning tiyilmag'anini ko'rgan qayin onam Saodatning vafotining ikkinchi yili meni zo'r lab uylantirdi. Lekin bu ikkinchi xotin menga Saodat bo'lolmadi. Haqiqatan saodatim ko'milgan edi. Keyingi yillarda futurdan keta boshlag'an qayin onam qizidan yigirma oy so'ng, o'n bir yoshliq o'g'lini menga tashlab dunyodan o'tdi. Qayin onamning vafotidan so'ng, biylik¹ o'z qo'lig'a qolq'an keyingi xotinim fahsh² suratda ro'zgorimni to'zita boshladi. O'g'riliqcha va to'g'riliqcha qimorboz akasiga in'om qilishg'a kirishdi. Kundan-kunga ishim keyin ketib, ishlaganim ro'zgorga uchurvoq ham bo'lmay boshladi. Yomon xotinning shum qadami bilan uyimdan baraka ko'tarilganligini va barcha barakalarimni rafiqam Saodat bilan birga ko'milganligini onglab, keyingi xotinimni taloq qildim. Endi uchunchi yildirki, xotinsiz yashayman va uylanishni ham o'ylab ko'rmayman. Chunki marhuma Saodat bilan kechirgan kunlarimning totli xotiralari menga abadiy lazzat bag'ishlag'anlaridek, ham achchig'-achchig' yig'latadirlar. Uylanishimga kengash berguchi o'rtoqlarim'a: - Men endi dunyodan o'tkan kishi, bu kun bo'lmasa ertaga yor qabri ustida yong'an sham'da o'zini halok qilg'uchi bir parvona, - deyman.

- Endigi o'ylag'anim faqat qaynimni uylantirish, so'ngra... so'ngra yuzni yoruq qilib Saodat quchog'ig'a kirish... - dedi va darmonsizlang'an kabi yostiqqa yonboshladi. Ustaning bu so'ng'i so'zi Otabekni ortiq asarlantirgan, ko'z chuquri bir-ikki qayta yosh suvi bilan to'lib chiq'an edi.

Ikkisi ham uzoq jim qoldilar. Otabek o'z qayg'usini butunlay deyarlik unutib qo'yg'an, qarshisidag'i yerga singibkina yotqan mujassam ishqidan ko'z uzolmay boshladi. Ustaning moziysida emas, holida ulug' bir ma'no ko'rар edi. Ammo uning istiqbolida bir bo'shliqdan o'zga hech gap uchrata olmasa-da, yana ulug' bir ma'no ko'rgandek bo'lar edi. O'z istiqbolini ham shu ustaniki

¹ Biylik - hukmronlik.

² Fahsh - qabih, xunuk, yaramas.

qabilidan ko'rmakchi bo'lsa-da, buning uchun bir narsa kam-dek, yetishmag'andek kelar, ikkinchi usta Alim bo'lism uchun bir «o'ldi» so'ziga oradan topolmas edi. Keyinroq bu «o'ldi» so'zini qo'shqan bilan ham usta Alim bo'lism qiyinlig'ini onglay boshladi, chunki Otabek Kumush tomonidan so'kilgan va tashlang'an edi. Holbuki, Saodat so'kmagan va tashlamag'an, balki erining bir gunohi sababidan yosh umrini xazon qilg'an va usta Alim qayin otasi tomonidan hayvoncha quvlanmag'an... va qayin ota tomonidan kuyav yo'lig'a tuzoq qo'yilib, Saodatni chiqarib olish fikriga tushilmagan, ya'ni orag'a shaytanat oralamag'an... Bu so'ngg'i fikrni ul o'ylamag'an joydan ilhom qabilidan to'qib olg'an edi, ya'ni o'zining Toshkanddan uylanishiga qutidor tomonidan rizoliq berilishini, hatto uning to'yni o'z qo'li bilan o'tkazib kelishini ilgaridan hozirlanib kelingan tuzoq, deb tushungan edi. Muhokamasi shu yergacha kelib yetkach, usta Alim darajasiga yetish uchun o'zida hech bir munosabat ko'rmadi... Usta Alim yozib bergen o'ringa kirib yotar ekan, o'z-o'ziga aytar edi: «Quvlanishg'a, tahqir etilishka loyiq ko'rilgan Otabek usta Alim bo'lismg'a ham sazovor emas!». Ul uyqug'a ketar ekan, yuragi bolalarini uchurib ketkan karrukning uyasidek bo'b-bo'sh edi.

* * *

Otabek ertagi namozga turg'anda ko'zi Shamshodbekning bazmidan azonda qaytib kelib, dong qotib uxbab yotqan Sayfiga tushdi. O'n besh yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit o'zining o'tkur husni bilan Saodatdan xabar berar edi.

Bir-ikki piyola choy ichkan bo'ldi-da, usta Alim bilan xayr-lashdi.

9. Unutolmasa nima qilsin?

Bu gal Otabekning kutilmagan ravishda Marg'ilondan tez qaytib kelishini O'zbek oyim o'zining juhud domladan qildirg'an jodusining hind sihrini yengganligi, deb so'yingan edi. Biroq Otabekning ko'pisincha mehmonxonada yotib qolishi uni bu to'g'rida shubhaga tushurib qo'yg'an va bunda qanday hikmat borlig'ini bevosita bilib olish uchun birarta romchi domlag'a borish fikriga tushkan edi. Yusufbek hojining bo'lsa bunday mayda

ishlarni tekshirib yurish uchun fursati ham yo'q, uning Normuhammad qushbegi yonidan bo'shabg'an vaqtiga ponsad va beklarnikida kengash va ziyoftalar bilan tugalar edi. Uning diqqatini jalb etkan narsa bo'lsa, ul ham Otabekning tadbihsiz siyosat va ahmoq boshliqlar mavzu'idan olib qilaturlg'an shikoyat va hasratini keyingi kunlarda jumit bo'lib ketkanligi edi. Bu kunlarda Otabekka eng yaqin turg'an kishi Hasanali ota edi. Chunki Otabek bu keyingi kunlarini mehmonxonada o'tkazganlikdan Hasanaliga ham uning yonig'a kirishka va birmuncha so'zlashib o'l turishka to'g'ri kela boshlag'an edi. Shuning uchun Otabekning qayg'uliq hollari, uyqusiz mutolaada o'tkan tunlari va umuman, undagi o'zgarishlar bu to'g'rida Hasanalinini o'ylatsa-da, sababini so'rashg'a botirlig'i yetmas va so'rashni ham foydasiz deb bilar edi. Chunki ul Otabekdag'i bu hollarning sirrini bilgandek, muhabbati orasig'a cho'b bo'lib tushkan keyingi uylanishi alamidan deb qaror qo'ygan edi.

Otabekning orzuliq kelin oldig'a kirmasligi vajhidan O'zbek oyim achchig'landi, nihoyat achchig'ig'a chiday olmag'an bir kuni mehmonxonada Otabek yotar o'rnini yozib turg'an choqda kirib keldi va yozilg'an o'rinni buzib yig'ib tashladi va:

- Mehmonxonada yotaberib nima qilasan, ichkariga kirib yot! - deb jekirdi. Lekin o'g'li endi ilgarigi Otabek emas edi, onasining jekirug'ig'a qulq solmadi-da, qaytadan o'rinni yozib boshladi. O'zbek oyimning g'azabi tag'in ham alanga oldi:

- So'zimni eshitasanmi, kar?!

Otabek sovuqqina qilib javob berdi:

- Kar emasman, lekin sizning bu taklifingiz oldida ham kar, ham ko'rman. Bu to'g'rida siz endi ortiqcha bosh og'ritmang!

- Insofsiz,adolatsiz!

Otabek zaharxanda bilan so'radi:

- Men boshda sizga nima degan edim?

- Nima degan eding?

- Keliningiz mendan yaxshiliq ko'rmas, demaganmi edim?

Siz bilan otam bunga ko'nmagani edingiz, siz buni inkor qilasizmi?

- Ota-onamdan va'da olg'anman deb, shunday xoting'a jabr qilib yura berasanmi?

– Keliningizga jabrni xohlamasangiz va o'zingiz aytkan insofka qaytsangiz, eng oson bir yo'l bor, – dedi va onasidan ma'lum «nima?» deb beraturgan savolni kutib to'xtadi. Ammo O'zbek oyim so'roq o'rniqa labini tishlab boshini ikki yelkasiga tebratdi. – Siz so'rashni tilamasangiz-da, men aytay: keliningizga jabrni xohlamasangiz mendan taloq qildiringiz va bir bechoraga bu yo'sun azob berib yurmangiz! – dedi va bir oz to'xtab davom etdi. – Siz bilgan insofni men ham bilaman. Bir bechorani faqat sizning kayfingiz uchun azob emas, chekkan xo'rlig'ini o'ylab har kuni bir qat etdan tushaman... Agar o'z kayfingizdan kechsan-giz, yaxshi bilingizkim, bir emas ikki jonni azobdan qutqarg'an bo'lasiz, onajon! – dedi.

O'zbek oyim o'g'lining bunchalik qat'iy ketishini kutmagan edi va bu yo'sun qattig' muomalani-da Otabekdan birinchi marta-ba ko'rар edi. So'z qaytarishg'a o'rин topolmadimi va yo jan-jalning ulg'ayishidan qo'rqedimi, haytovur, uzoqqina istehzolanib qarab turg'ach, «esingni yebsan, bolam», dedi-da, mehmonxonadan chiqdi.

Otabek yolg'iz mehmonxonada yotib kun kechirish bilangina qolmadi. Kechalari allaqayoqlarg'a ketib, yo'qolaturg'an odatlar ham chiqardi va bir-ikki qayta ortiqcha mast bo'lg'an holda qaytib, Hasanalinini tamom hayratda qoldirdi. Ul Otabekka nasihat qilishni ham bilmas va bu sirni biravga aytish uchun ham hayron edi.

Bir kun kechasi ul yangi odati bo'yicha allaqayoqqa ketkan edi. Hasanaling ko'ngli bu kun ham bir ishka guvohlik bergandek bo'lib, ichkarida yotkusi kelmadi, o'rinni mehmonxonag'a yozib, darbozani zanjirlab keldi. Agar bu kun ham ul o'sha holda qaytsa, bir narsa demakchi, ya'ni qo'lidan kelgan nasihatni qilmoqchi edi. Uxlamay kutib o'turdi. Ammo ul tungi soat o'n bir bo'lsa ham kelmas, o'n ikkida ham daraksiz edi. Nihoyat, kuta-kuta uyqusи tang qilg'ach, o'rniqa cho'zilib kipragini kipragiga ulab yotdi va uxbor ketkanini o'zi ham sezmay qoldi. Oradan noma'lum bir muddat o'tib darbozaning so'naqaysiz taqillashi-dan cho'chib uyg'ondi va yo'lakka yugurdi. Qorong'uda zanjirni timiskilar ekan, «kim?» deb so'radi va javobig'a «mmmmman» de-gan sarkush tovushni eshitdi. Bu tovush uning yuragini uyushdi-rib yuborg'an va «bu kun ham shunaqa» degan so'zni ko'nglidan o'tquzg'an edi. Zanjirni tushurib, darbozaning bir tabaqasini

ochishi hamono shu tabaqag'a suyalib turgan Otabek Hasanalining oyog'i ostig'a yiqilib tushdi. Hasanali bu kungi kayfning o'tacha ketkanligini payqag'an, yo'lakni tutib ketgan ichkulik isidan o'qchiyozg'an edi. Otabekni suyab mehmonxonag'a keltrurar ekan, ikki ko'zi ichkari havlining eshigida, chunki Yusufbek hojining tunlari tashqarig'a chiqaturg'an odatining shu vaqtg'a to'g'ri kelib qolishidan yuragi taka-puka edi. Otabekni yeshintirrar ekan, rizosiz bir ohangda dedi:

– O'g'lim, sizga shu shaytoni ishning nima zarurati bor?

Otabek mastlarcha kului:

– M-m-menga zarurati bo'lmasa, k-k-kimga bor?!

– Nima bo'lg'anda ham, men bu ishingizdan rozi emasman, – dedi Hasanali va qanday javob eshitishini kutib turdi. Otabek o'rniqa yotib olg'ach, kuchlik qilib bir uflab oldi. Hasanali undan javob kutar ekan, bir ozdan so'ng javob o'rniqa xurrak tovshini eshitdi... Otabekning kutilmaganda bu yanglig' yaramas ko'chalarga kirib ketishiga hech bir turlik ma'nou beralmay boshi qotsa ham, ammo uning ko'z o'ngidan ignaga zo'rlab taqilg'an ip nari ga ketmas edi. Undan so'ng, ikki oylardan beri Marg'ilonni tilga olmasliq-da uni bir oz shubhaga tushirib, «oralaridan birar so vuqchiliq o'tdimi ekan», deb ham ko'nglidan kechirdi. Otabek bilan birga choy ichish maqsadida ertalab Oybodoqning damlagan choyig'a bormay, Otabekning uyg'onishini kutib yurdi. Otabek tushka yaqin uyg'ong'ach, Hasanali choy hozirladi. Dasturxon yozib o'zini kutib olturgan Hasanali yonig'a qisinib-qimtinib Otabek keldi. Tundagi holi esiga tushib bo'lsa kerak, boshini yer dan ko'tarib Hasanaliga qaramas va bir og'iz bo'lsin so'z aytmas edi. Otabekning bu holi Hasanalining nichka yuragiga qattig' ta'sir etkan va o'ylab qo'yg'an nasihatlarni unutib, bekzodani bu og'ir holdan qutqazish fikrigagina tushkan edi.

– Yoshlik – beboshlik, degan ekan mashoyixlar, – deb kulib qo'ydi Hasanali va: – Uy ichidan bitta-yarimtasi sezib qolmag'ay deb juda xavotirda bo'ldim... Haytovur, hech kim payqamapti, – dedi. Otabek tashakkur etkansumon Hasanaliga kulib qaradi va o'zining bu ketishidan rizosizlik bildirgan kabi entikib tin oldi. Hasanali so'zni urintirib Otabekni o'z holig'a qo'ymas edi. Unar-unmasdan bahs qilib, nihoyat, bu unar-unmasning oxirig'a shu savolni ham ulab yubordi:

- Bu gal Marg'ilong'a kechikdingizmi?

Biz yuqorida ham turtib o'tkan edikkim, Otabek na Yusufbek hojig'a, na O'zbek oyimg'a va na Hasanaliga Marg'ilondan tez qaytib kelish sababini aytmagan, Marg'ilon bilan uzil-kesil aloqasi uzilganligini churq etib so'zlamagan, so'ralmag'an so'z-ga javob berilmas qabilidan jimjit alamini ichkulukdan olibg'ina yurgan edi. Ikki oydan beri birinchi martaba Marg'ilon to'g'risidan so'ralg'an savol ham faqat shu Hasanalining keyingi so'zi bo'lib, sirni ochish o'nqovi-da kelgandek edi. Lekin javob tamom haqiqatka mug'oyir¹ va kishini hayratka solarliq bo'ldi:

- Bu kun jo'namoqchi bo'lib turibman, - dedi.

Hasanalining shubhasi bo'shka chiqdi. Choydan so'ng ul o'zining so'zini amalda ko'rsatib, otasidan ham ruxsat olib qo'ydi va peshindan keyin yo'lg'a chiqish uchun hozirlik ham ko'ra boshladi. Uning sirlini bilguchi va «endi Marg'ilonda nima qilasan?» deb so'rag'uchi orada bo'limg'anidek, ul bu so'roqni o'z-o'ziga ham berib qaramag'an edi. Go'yo burung'idek Marg'ilon yo'lig'a oshiqib hozirlanar edi...

Yigirma kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan qaytib keldi. Bu borishdan birar ish chiqara oldimiyo'qmi, bu to'g'rini biz kelasi fasllarning biridan o'rganarmiz.

Kelib Toshkandda bir hafta chamasi turdi, so'ngra yonig'a Hasanalini olib Oqmasjid² shahriga jo'nadi. Ul ikki yildan beri to'xtab qolq'an savdogarchilik ishini qaytadan boshlamoqchi edi...

10. Bizda kim ko'b yig'laydir?

G'ayri mashru³ taloq xati tekkaniga olti oylarcha fursat o'tib ketkan edi. Kumushning go'zallik ta'rifini g'oyibona eshitib, og'zining suvi kelguchi xotinliq va xotinsiz orzumandlar «yotib qolq'uncha, otib qol!» so'ziga amal qilib, qutidornikiga sovchilarni turnaqator yubora boshlag'an edilar.

Albatta, bunda shubha yo'qdirkim, Kumushning erdan chiqg'an xabarini Kumushning o'zidan ham ilgari tushungan va

¹ Mug'oyir – qarama-qarshi.

² Oqmasjid – Qizil O'rda.

³ G'ayri mashru – shariatga zid.

Otabekdan ham ilgari sezgan Homidning sovchisi boshqa sovchilarning muqaddimasi, yoz boshida kelaturgan qaldirg'ochlarning yo'lboshchisi edi. Homidning sovchisi bir martaba kelish bilangina qanoatlanmadi, uch-to'rt qaytalab kelib qutidorg'a Homidning kuyav o'g'ul bo'lislis niyatida ekanligini arzu-niyoz qila boshladi. Natijada Homidboyning sovchisiga berilgan javob shu bo'ldi: «Biz Homidboyni o'zimizga kuyav o'g'ul qilishdan hech bir mone'lik ko'rmaymiz. Ammo qizimiz mundan so'ng er qilmasg'a qattig' isror¹ etadir. Shunga ko'ra Homidboy bizni kechirsin». Boshqa sovchilarg'a ham javob shu edi. Qutidor bilan Oftob oyimning bu javoblari o'zlaricha emas, balki Kumushning ko'ngliga qarab berilar edi.

Biroq Kumushbibining «Man endi er qilib bo'ldim, mundan so'ng erga ehtiyojim yo'q», degan qat'iy javobiga ular uzoq quloq solib turolmadilar, chunki uning bu isrorini «chidamasning so'zi» deb onglar va tuzukrak joyi chiqg'anda, erga berishka ham hisoblari yo'q emas edi. Shunga ko'ra, kelgan sovchilarning o'zlariga yoqmag'anig'a gunohning barini Kumushning bo'yning ag'darib javob berar, ammo ikkinchi yoqdan tuzukrak joyini ko'zlar edilar.

Kutilmagan yerda shaharning eng olding'i a'yon va sarvatdorlaridan² bo'lgan Salim sharbatdor deganning Komilbek ismlik o'g'lidan sovchilar kelib qoldi.

Ota-otaning kutkanlari shunday tegu taxtlik kuyav bo'lg'ani uchun birinchi martaba sovchilarni yaxshi so'zlar va quyuq-syuq oshlar bilan jo'natib, ikkinchi kelishka o'ylashib javob bera-turgan bo'ldilar. Er-u xotin uzoq o'yashib turmay (chunki o'yashaturg'an joy emas edi) sovchining ikkinchi kelishida javob berishka qaror qo'ydilar. Kumushning qarshi tushmagi to'g'risida, albatta, ularning shubhalari yo'q edi. Shuning bilan birga ota-onaning so'zini yerda qoldiradi, deb ham o'yamas edilar.

* * *

Kuz kunlarining oyog'i va qish kunlarining boshi edi. Daraxtlardagi sariq barglar to'kilib tugalgan, yer yuzi o'zining qishqi sariq kiyimini kiygan edi. To'rt tomonining o'ralg'anlig'i soy-

¹ Isror – qattiq kirishish, ahd qilish.

² Sarvatdor – badavlat, davlatmand.

sida yaproqlarini to'kilishdan saqlab qolg'an bu gilos yog'ochlari ham bu kun tungi qora sovuqqa chidalmay, yelning ozg'ina harakati bilan-da barglarini shirt-shirt uzib tashlamoqda edilar. Havo ochiq bo'lib, quyosh tuzukkina ko'tarilgan, ammo uning o'zi ham bu kun uncha ta'siri yo'q, bu kungi qora sovuq quyosh kuchini-da keskan edi.

O'rta eshikdan Kumushbibi ko'rindi. Burung'i to'lalig'i ketib ozg'inlang'an va lekin bu ozg'inlik uning husniga kamchilik bermay, bil'aks yuqorilatqanlar. Kamon qoshlari ortiq mavj urib o'zini ko'rsatkan, bir oz bota tushkan shahlo ko'zlar tag'in ham tim qoraliq, tag'in ham nurlilik kasb etkan edilar. Bu kungi sovuqqa qarshi kiyib olg'an sovsar po'stinining yoqalig'i kishining hasadini ortdirib, nafis bag'baqalarni o'pib yotar edilar. Biroq unda bir kamchilik bordek ko'rinar edi: shahlo ko'zlar burung'i-dek o'ynab turmas va so'ng chekdagi bir og'irliq bilan harakatlanar edi. Bir tomonidan qarag'anda bu og'irliq-da unga bir oliylik, ulug'vorliq bag'ishlag'andek. Kelib ayvon muyishig'a o'lurdi-da, ko'zlarini og'irg'ina harakatlandirib, ketma-ket chip-chip etib to'kilmakda bo'lg'an xazonlarga qaradi va har bir yaproqni yuqorida kuzatib yerga qo'ya bordi. Ul yerga tushkan har bir yaproqda o'zining tarjumai holini o'qur, o'zini-da mavq'iidan ayrilib, hechka chiqib turg'an shu xazonlardan ayira bilmas edi. Ayira bilmadi-da, latif ko'kragini to'rt enlik ko'tarib tin oldi va ko'zları jiq yoshg'a to'lди. Yeng ichidan bir-birisiga o'tquzilg'an ikki qo'lini barobar ko'tarib ko'z yoshini artar ekan, ichkari havlidan Oftob oyim chiqib kelar edi. Ul yer ostidan qizig'a ko'z qirini tashlab mehmonxona eshigini ochishg'a tutindi. Oftob oyimning orqasidan Oyshabibi ham ko'rindi, kelib Kumush yonida to'xtab so'radi:

- Nima qilib tashqarida o'luribsan?
- O'zim, - dedi Kumush qoshlarini chimirib, chetka yuzini o'girdi.
 - Mehmonxonaga kirsang, san bilan ikki og'iz maslahatimiz bor edi.
 - Nima maslahatingiz bor?
 - Oldin kir, bolam, - dedi kampir va Kumushning yelkasiga qoqib turg'izdi. Ular ichkaridagi sovchi xotinlarni yolg'iz qoldirib, Kumushning so'zini olish uchun tashqarig'a chiqq'an edilar.

Ammo Kumush bo'lsa sovchilarning oldidan rizosizlig'ini onglatqandek bir namoyish bilan ketkan edi. Ul mehmonxonag'a kirgandan so'ng ham tersayib toqchalardan nedir axtarg'andek yurina boshladi.

- Toqchada san qidirg'an narsa yo'q, kelib yonimizg'a o'ltur,
- dedi Oftob oyim.

- O'lturganimdan sizga bir pullik foyda yo'q, sovchingizga o'zingiz bilgan javobni beravering!

Oyshabibi qizig'a ma'nolik qilib bir qarab oldi:

- Bolam, axir, ikki og'iz gap eshit-chi oldin! - dedi.

Kumush o'ltura bermagach, Oftob oyim qizishdi.

- Qizim, saning bu qarshilik'ingdan muddaong nima?!

- Siz bilan otamg'a muddaomni necha qaytalab aytdim-ku:
mundan so'ng bu ishni xohlamayman.

- Dunyodan toq o'tasanmi?

- Toq o'tamanmi, yo'qmi, buni tangri biladir.

- Man saning hali ham o'sha uyatsiz eringdan ko'ngil uzolmag'aningni bilaman. Saning bu xomtama'lig'ing koni bola-
lig'ingdir. San yaxshi bilki, mundan so'ng otang ul uyatsizga o'z
uyidan joy bermaganidek, uyatsizning o'zi ham uzil-kesil sani
tashlag'andir. Agar so'zimga ishonmasang, mana buni o'qub
qara, dedi-da, Kumushka bir qog'oz uzatdi va davom etdi. - Biz
buni san unga xat yozg'aningdan so'ng javob o'rnila olg'an edik.
Biroq o'sha vaqtida bu uyatsizning birinchi taloq xatisi ham sanga
yetib ortqanliqdan bunisini sandan yashirg'an edik. Hamon-da
saning umiding kesilmagani uchun bu xatni ham ko'rsatmakchi
bo'ldim! - dedi. Kumush qog'ozni onasidan oldi:

*«Matluqam¹ Kumushbibiga. Manim birinchi xatim bilan siz-
ning menga qilaturg'an erkaliklariningizga bir chek qo'yilg'an kabi
edi. Lekin bunga tushunmabsizmi va yo tushunishka tilamabsiz-
mi, haytovur yana ham eski erkaliklariningizni tark etmabsiz. Xa-
tingizni o'qur va o'zimni kulgidan to'xtata olmas edim. Orzug'a
ayb yo'q, deydirlar. Chekdan oshib qilg'an hujumlariningiz eski
qadrdonlig'ingiz otig'a kechiriladir. Endilikda sizga mendek vafo-
siz va hiylagar bo'lmag'an yangi er topilg'ay edi, deb addoyi Ota-
bek Yusufbek hoji o'g'li, 26-javzo, 1265-yil, Toshkand».*

¹ Matluqa – taloq qilingan.

Maktub uning yurak jarohatini qaytadan tirnab tashlag'an edi. Ko'z yoshini duv-duv to'kib, xatni o'z taxig'a soldi va o'zidan javob kutib turg'an achasi bilan onasig'a dedi:

– Men bu uyatsiz yirtqich bilan yarashmoq uchun umid tutmayman, shuning bilan birga er ham qilmayman!

– Nega? – deb so'radi onasi.

– Negami? – dedi Kumush va yig'lag'an ko'yi javob berib boshladi: – Negaki men o'zimning suygan va muhabbat qo'yg'an erimdan buncha uyatsizlik, bu yanglig' vafosizlik ko'rdim. Endi er degan shu bo'ldimi? Mundan ko'ra dunyodan toq o'tkan yaxshiroq, yolg'iz yurgan tinchroqdir. Shuning uchun qizingizg'a er otidan so'zlamang-da, yafroq kabi titrayturg'an yuragiga dahshat ham solmang!

Bu so'zdan so'ng Oftob oyimning onaliq ko'ngli erib ketkan, ichkarida javob kutib olturg'uchi sovchilarg'a qanday bahona topib kirishni-da o'ylab olturmag'an edi:

– Yig'lama, – dedi. Kumushni mehmonxonada qoldirib, onasi bilan chiqdi.

* * *

Salim sharbatdorniki qutidorg'a nihoyatda ma'qul tushib qolgan edi. Shuning uchun xotini va qizidan so'rab olturmay bir kun do'konidan erkak sovchilar bilan bitishib ham keldi va xotinig'a «men bu kun fotiha qilib keldim, nima bo'lg'anda ham endi qizingni ko'ndirmasang bo'lmaydir», dedi. Ammo Oftob oyimning er otini eshitkanda titray boshlayturg'an qizi bilan uchrashmoqqa aslo toqati yo'q, erining bu so'zini eshitkanda tamom o'zini yo'qotqan edi. Ul qizini ko'ndirish uchun qucidorg'a va'da berganda o'z holini ikki yoqdan oqtanilg'an xanjar orasida qolg'uchig'a o'xshatar, qaysi tomong'a qimirlasa ham muhlik¹

yara olishini aniq bilar edi. Shu kundan so'ng bechora ona ning og'ir kunlari boshlandi. Eriga bergen va'dasini aslo bajara bilmas, bul haqda qizig'a og'iz ochib so'zlay olmas edi. Har kun bozordan qaytib kelib birinchi so'zi «ko'ndirdingmi?» bo'lib qolgan eridan tuni bilan kojish eshitar va kunduzlari Kumushka og'iz ochishg'a yuraksina olmay azoblanar edi.

¹ Muhlik – halok qiluvchi.

Bir necha kundan so'ng qutidor ham endi o'z xatosini ong-lag'an, chunki har kun deyarlik Salim sharbatdornikidan kelib to'y kunini so'rag'uchi kishiga turlik-turlik bahonalar ayta berib zerikkan va uyatidan do'konga tushishni-da tark qilish fikriga kelayozgan edi. Bir kun do'kondan nihoyatda achchig'lanib qaytdi va Oftob oyimni umrida eshitmagan so'kishlar bilan so'kdi: «Qizingni deb shaharda bosh ko'tarib yurolmayturg'an bo'ldim. Ko'ndirsang ko'ndir, bo'lmasa mendan umidingni uz, men endi sanlarning dastingdan shahardan qochib ketmasam bo'lmaydirg'an darajaga yetdim!» dedi. Ertasi kun bechora ona qizig'a mash'um mavzudan so'z ochishg'a majbur bo'ldi. Qizining yonig'a o'ltrib so'zlash o'rniqa yum-yum yig'lay boshladidi. Kumush esa onasini bu holg'a solg'an sirdan voqif, shuning uchun yig'i sababini so'rab o'lturnay, ul ham ko'z yoshisi bilan yuzini yuvmakka tutindi. Ona-bola uzoq yig'lashdilar, ko'z yoshlari bitkuncha bo'zlashdilar.

– Bu kunlardan ko'ra dunyog'a kelmagan bo'lsam edi. Bu tirikligimdan ko'ra, o'lib ketkan bo'lsam edi! – dedi oxirda Oftob oyim.

– Yanglish so'zlaysiz, onajon! – dedi Kumush va: – Siz dunyoda turishka loyiq edingiz, lekin sizning dunyodan to'yishingizga va qon-qon yig'lashingizga sababchi men bo'ldim. Men siyoh baxt dunyog'a kelmagan bo'lsam edi, sizga munchalik kulafatlar, munchalik anduhlar ham yo'q edi. Shuning uchun siz tangridan so'rangkim, tezroq men mash'umani mahv¹ etib, sizga uch-to'rt kun tinchlik bersin, onajon! Sizni bu holda ko'rishka va o'z tilagim yo'lida sizni qurban etishka ortiq toqatim bitdi. Tashlandiq bu qizingiz, qo'lma-qo'l yurg'uchi bu o'yinchiq qizingiz kim-u, sizdek bir mehribon onani qon yig'latish kim? Yig'lamangiz, ona. Sizning to'kib kelgan ko'z yoshlaringizning bir tomchisig'a ham bu tashlandiq qizingiz arzimas, siz otamg'a maning rizolig'imni tashvishlanmay bildiraverengiz. Ul ham kishilar oldida bu baxtsiz qizining ta'nasiga qolmasin. Siz manim yuzimga ezilib qaramangiz, o'ylamay-netmay rizolig'imni bildiraverengiz! – dedi va yuziga to'zg'ib tushkan sochini to'g'rilib olg'ach, davom etdi: – Agar siz menga ortiq achinsangiz, rizolig'imning bir sharti qilib

¹ Mahv – yo'q qilmoq.

Otabekning kayfi tarqag'andek bo'lib, mashshoqqa qaradi:

- Bu kuylarni Farg'onan Marg'ilonida eshitdim... - dedi.

Dutorni sozlash uchun reza kuylardangina olib turg'an mashshoq, Otabek kutmagan joyda «Navo»dan boshlab yuborg'an edi. Kuyning boshlanishi bilanoq uning vujudi zirr etib ketkandek bo'lib keyingi piyolasini bo'shatdi va ixtiyorsiz ravishda dutorning munlik tovshig'a berildi. Dutor tovshi qandaydir o'zining bir hasratini so'zlag'andek, hikoya qilg'andek bo'lib eshitilar edi. Yo'q, bu hasratni ul o'z tilidan so'zlamas edi - Otabek tilidan so'zlar edi... Otabekning ko'z o'ngidan o'tkan kunlari birma-bir o'tib boshladilar-da, nihoyat «anuv» xotiralari, «anuv» hangomalari ham ko'rinish berib o'tdilar... Yo'q, o'tmadilar... uning ko'z o'ngida kelib to'xtadilar-da, shu ko'yi turaberdilar... Dutor bu ko'rinishni uning ko'z o'ngiga keltirib to'xtatqach, bu foji'aga o'zi ham chidab turolmag'andek yig'liy boshladi... Dutor quruqqina yig'lamas edi, balki butun koinotni zirr etdirib va xasta yuraklarni dirr silkitib yig'lar edi... Otabek ortiq chidab turolmadi-da, ro'ymoli bilan ko'zini yashirib yig'lamoqqa kirishdi... Ul ko'z yosHLarini to'xtatmoqchi bo'lar edi. Biroq hozirgi ixtiyor o'zida emas edi - hamma ixtiyor dutorning hazin «Navo»sida, toqatsiz yig'isida edi... Dutorning nozik torlaridan, tilsimlik yuraklaridan chiqg'an «Navo» kuyi o'z nolasiga tushunguchi Otabekdek yigitlarga juda muhtoj edi. O'z dardiga tushungan bu yigitka borg'an sayin dardini ochib so'zlar, yig'lab va ingrab so'zlar edi... Eshitkuchi esa dunyosini unutib yig'lar, kuchini yig'ishtirib yig'lar va hasratu alamini ko'z yosHLisi bilan to'kib yig'lar edi...

Nihoyat «Navo» kuyi uning butun tanidagi suvlarini ko'zi orqaliq to'kdirdi-da, falakning teskari harakatidan shikoyat etib qo'ydi va dunyoda yolg'iz hasratkina bo'limg'anligini bildirgandek o'zining «Savt» kuyini yer yuziga shodliq va so'yinch yog'dirib arz eta boshladi. «Navo»ning sihirlik «savt»i Otabekning ko'z yosHLarini quritdi-da, bir yengillik bag'ishladi. «Navo» bilan yuvilib ketkan uning umid gulzorida yangi chechaklar unib chiqdi...

* * *

Bu o'l turishdan so'ng ul bir oylab bo'zaxonag'a kelmay ketdi. Marg'ilondan qaytib kelgach, yana eski odatida davom eta boshladi...

* * *

Otabekning o'sha voqeordan so'ngg'i Marg'ilon qatnashlari faqat natijasiz quruqqina bir qatnash edi. Bu qatnashning har birisida usta Alimnikiga tushar, ammo hanuz undan o'zining sirrini yashirib, Andijondan qaytib kelishini va yo borishini va yo'l ustidan ko'rib ketish uchun kirganini aytib usta Alimni minnatdor qilar edi. Ul Marg'ilonda ko'b to'xtamas, bir kun, uzoqqa tortilsa ikki-uch kun turib qaytar, ba'zi vaqtlarda yo'l ustidan «Xo'ja Ma'oz» mozorini ham tunab ketar edi. Uning o'n kunlab yo'l mashaqqatini o'z ustiga olib, Marg'ilonda qilaturg'an ishi shu mashaqqatlar evaziga arzug'uliq edimi, yo'qmi, o'qug'uchi buni quyidan onglar:

Marg'ilondan natijasiz, tamoman bo'shka qaytib Toshkand kelgach, Kumushni unutkandek bo'lib uch-to'rt kun u-bu bilan ovinib yurar, so'ngra hafta, o'n kundan so'ng yana Marg'ilon to'g'risida o'ylab boshlar, o'ylab o'yining tegiga yeta olmag'ach, o'zini qayoqqa urishini bilmay qolar, shundan so'ng hamma alamini Chuqur qishloqqa havola qilib, o'n-o'n besh kun bosim ichkanidan so'ng ichkulukdan ham lazzatlanmay qolar va shuning yonida uning ko'ngli bir narsaning bo'yini olg'andek sezinar, go'yo Marg'ilon borsa bir gap bo'laturg'andek, bormay qolsa, keyinchalikda o'zi o'kinaturg'andek... Shundan so'ng to'satdan Marg'ilon yo'lig'a tushibo qolar, yo'lda borar ekan, o'zini to'rt ko'z bilan kutib turg'andek sezilgan Marg'ilong'a har nimadir, bir soat ilgariroq yetish uchun oshiqar edi. Lekin... lekin Marg'ilon darbozasidan kirishi ila uning holi o'zgarib boshlar, yuragi qinidan chiqar darajada o'ynamoqqa olur, ayniqsa, poyafzal rastasiga yaqinlashg'ach, uning bu iztirobi shiddatlanur, poyafzal rastasining yaqini bilan bunchalik o'zgarishda qolg'an Otabek rastaning o'zida qanday holg'a tushmog'ini tasavvurdan ojiz kelur va rasta ko'rindi deguncha otining boshini chapka burib yuborar va orqasidan kimningdir «...boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz... uyatsiz!» toyshi eshitilgandek bo'lar edi... O'z-o'ziga «haqiqatan men uyatsiz», deb qo'yar va shuning ila hamma kutilgan-kuzatilgan gaplar, besh kunlik yo'l mashaqqatlari havog'a ketar, hatto xayolda emas, haqiqatda o'ylab qo'yg'an qayin otasi bilan xotinini shari'atka chaqirish fikri ham unutilar va yo'qolur,

«hiylagarning yuzini qozixonada ko'raymi, o'zi ham qursin, yuzi ham!» der edi-da, otini to'g'ri usta Alimnikiga qarab solar edi.

Otabek usta Alimni juda yuqori darajaga qo'yg'anidek, uning majlisi bilan ham ancha yengillashar, o'n yillardin beri usta Alim yuragida saqlang'an va qabrg'a ham birga ketishi kutilgan ishq tarixini qayta-qayta eshitkusi kelaberar, usta Alim ham o'zining o'lgan Saodati to'g'risidag'i ipidan-ignasigacha bo'lg'an xotiralarini takror-takror hikoya qilib, hikoyasi oxirida: «Peshonamga sig'madi-da, o'ldi», deb qo'yar, bu so'z Otabekning ham yuragiga sovuq suv sepkan ta'sirini berib, ul ham ko'nglidan: «Manim ham peshonamga sig'madi-da, tiriklayin o'ldi», degan so'zni o'tquzar edi. Shu holda ikki-uch kun usta Alimnikida turg'ach, eng so'ngg'i martaba Marg'ilon bilan xayrashkan kabi shaharning har bir narsasiga alvido nazari bilan boqar va boshi og'qan tomong'a ketkandek Marg'ilonning o'ngg'ay kelgan darbozasig'a qarab yo'l olur edi. Qo'qonda bir-ikki kun, Kirovchida uch-to'rt kun, Qurama, Telov va shuningdek, qishloqlarda ham bir necha kunlab qo'na-qo'na nihoyat, Toshkandga kelib yetar yana... yana...

Otabekning Marg'ilong'a borib kelishi shu yo'sunda edi. Uning sirri o'zidan boshqa hech kimga ma'lum bo'limg'anliqdan, orada uning holig'a kulguchi va undan hisob olg'uchi birav ham yo'q, faqat ul hamma hisobni o'z yuragidan olib, o'z yuragiga berar edi. Shu yo'sun oromsizlik va besaranjomlik ichida uning oy-kunlari o'tib turar edi.

12. Jonso'z bir xabar va qo'rqnunch bir kech

Agar olg'an hisobimiz to'g'ri chiqsa, bu gal uning Marg'ilong'a quruq qatnab yurishining yettinchi qaytasi edi. 1267-inchi yilning kuzi – bu voqeag'a o'n sakkiz, o'n to'qquz oylar o'tib ketkan edi.

Ertalabki choydan so'ng, usta Alim o'zining qaynisi bilan oshxonasi yonig'a yangagina qurg'an to'quv do'konlari yonida ipakka ohor berish ila ovora edi. Ammo ul bo'lsa, do'konxonaning ustuniga suyalgan ko'yi qandaydir bir o'y bilan mashg'ul-dek ko'rinar, ustaning Toshkand to'g'rilarida bergen savollariga «shundoq, ha, yo'q, albatta» kabi qisqa javoblar bilan qarshi turar edi. Ul shu ko'yi yarim soatlar chamasi so'zsizlik so'nggi-

da, so'zsizgina ko'cha eshik tomong'a chiqib keta boshladi, usta Alim ko'zini ishidan uzib so'radi:

– Yo'l bo'lsin, Shokirbek?

Otabek yo'lak yonidan javob berdi:

– Shaharni bir aylanib kelmakchiman.

– Juda yaxshi, – dedi usta va: – ammo peshindan kechka qolmang, men oshni damlab, sizni kutib olturaman, tuzikmi?

– Tuzik, – dedi Otabek va yo'lakdan o'tib eshik oldig'a – ko'chaga chiqdi. Chiqishi bilan narigi eshikdan Sodiq ham ko'rinish qoldi-da, Otabek bilan to'qnash keldi. Sodiq iltifotsizgina unga qarab olg'ach, shosha-shosha o'ngdag'i tor ko'chaga yurib ketdi. Otabek esa to'g'rig'a, katta ko'chaga qarab yurdi. Havo bulut edi. Oq bulutlar bo'lg'anliqdan quyoshning nuri uncha kesilmagan, quyosh to'r ro'ymol ichida olturg'an kelinlar kabi yer yuziga suzilib qarar edi. Bulutlarning ohistag'ina sayridan sezilar-sezilmas hafif¹ bir shamol yurib, yengilgina bir izg'iriq ham yuzga kelib to'qunar, bu izg'iriq kishiga uncha rohatsizlik bermasa-da, lekin qayerdadir dog' qilinmoqda bo'lg'an zig'ir moyining ach-chig' isini dimog'qa kelturib urishidan kishiga bir behuzurlik hosil bo'lar edi.

Otabek yo'lning ayrilishig'a borib to'xtag'an edi. Yuzidan ikkilanish holati sezilar edi. Bu holat ikki yo'l ustida voqi' bo'lg'anliqdan onglanmog'i yengil, chunki bir tomonda poyafzal rastasining yo'li, ikkinchi yoqda to'g'ri ko'cha edi. Uzoq to'xtab turmay sobit va kuchlik odimlar bilan poyafzal rastasiga yurdi. Garchi bu ko'cha uning yuziga qizarib-oqarish va bo'zarib-sarg'ayish tuslari berar edi, yana har holda ul sobitqadam edi, o'sha voqeadan so'ng, onalar ta'biriha, «ilon chiqg'an» bu ko'chaga birinchi kirishi, birinchi jasorati edi. Ko'chaning burilishida yana bir oz uning odimlari sekinlashsa ham, lekin oldinlashini qo'y may bo-raverdi. Uzoqdan qucidorning tilsimlik darbozasi ko'rinish turar edi... Darboza yonidagi mash'um tol daraxti ham nomuborak bir ishka guvohlik bergen kabi bo'lar edi. Borliq kuchini asabiyat markaziga yig'ib, tag'in bir qayta darbozagaga qarab oldi. Bu qarashida butun o'tkan kunlarini yana bir qayta xotirlag'andek bo'ldi va ihtizozot² orasida uflab yubordi. Ko'ringan gilos yog'o-

¹ Hafif – yengil, mayin.

² Ihtizozot – titrash, qaltirash.

chlarining ostida bir vaqtarda kimdir birav uni kutib olar edi, endi-chi... Endi kimni kutar ekan? – degan savol miyasini shipi-rib ketdi... Ul Kumushni tamoman o'z muhabbatida boqiy deb bilar va otasining zulmiga mahkum, deb tushunar edi. Shuning uchun ko'rigan gilos yog'ochining kuz bilan sarg'ayg'an bargidek Kumushning za'faron yuzini ko'rdi, o'zi uchun emas, uning qalbi parchalang'andek bo'lди. Hozir ul kutilmagan bir jasoratka molik bo'lg'an kabi edi. Kiraymi, deb o'yaldi, bevosita o'zi bilan onglashaymi, deb jasoratlandi... Lekin... lekin darbozaning qarshisidag'i mash'um tol yog'ochi unga qarab kulgandek bo'lar edi: «Boringiz, eshigim yonida to'xtamangiz, orsiz...»

Ul darbozaga yaqinlashayozgan edi, nimadandir cho'chib chetka burildi. Chunki darbozadan chiqib qolq'an ikki kishini ko'rib, bularning birini qayin otasi bo'lib chiqmog'idan hurkkan edi. Haytovur, chiqg'uchilar begona odamlar bo'lib, olding'a toba yuriy boshladilar. Boyag'i «...orsiz» jumlesi bilan uning kirish fikri tamoman so'ngan edi. Ammo «biravlar» to'g'risida nima bo'lganda ham bir gap eshitmak havasi tug'ilg'an edi. Bu chiqg'uchilar garchi qutidorning iti haqida bo'lsa-da, bir ma'lumot berarlar-ku, deb o'yaldi va ularga yetib olish uchun odimlarini kengaytirdi. Ulardan uch-to'rt odim berida borar edi. Baxtka qarshi ular churq etmaygina ketar edilar. Nihoyat, yuz odimcha borgandan so'ng, ulardan so'z eshitishka to'g'ri keldi; birisi ikkinchisiga dedi:

- To'y bilan nikohni bu kunga qilg'animiz yaxshi bo'lди.
- Nima, juvonga ham to'y boshqa, nikoh boshqa bo'larmidi? Bordi-keldi bitta juvon qizi bor-ku, munga to'yni boshqa, nikohni boshqa qilamiz deganiga hayronman.
- Axir, qutidor ham boovra odam-da, – dedi birinchi kishi.

Jonso'z bu xabarni eshitkan Otabekning hushi boshidan uchkan kabi bo'lди-da, odim uzgan joyida mixlangandek qotib qoldi. Go'yo ustidan bir chelak qaynag'an suvni ag'darg'an edilar-da, butun terisi oyog'ig'a sidirilib tushkan edi... Besh daqiqalab yo'l ustida esankiragan, hushsizlangan ko'yi qotib turg'ach, moshinatori¹ birdan yurib ketdi... «Kishining xotinini taloqsiz chiqarib ol-da, bu kun erga ber», dedi va telbalarcha nima uchundir kilib qo'ydi, o'z-o'ziga so'zlanib Marg'ilon ko'chalarida tentaklar-

¹ Moshinavori – mashinalno, o'z-o'zidan, beixtiyor.

cha Yugura boshladidi. Uning bu kungi holig'a qarash yuraklarni yorg'anidek tasvirga ham qalam kuchi ojizdir...

* * *

Oyning o'n beshlari bo'lsa-da, havoning bulutlig'i bilan oy ko'rinas, chin ma'nosi bilan qorong'i kuzning qorong'i bir tuni edi. Bir necha yuz yillardan beri yashab favqulodda zo'rayib ketkan «Xo'ja Ma'oz» mozorining chakalagi bu qorong'iliqqa bir manba' kabi edi. Kuchlik bir yel turg'an, qandaydir bir ishka hozirlang'an kabi to'rt tomong'a yugurib yurar edi. Mozor chakalagining bir burchagida tutab yotg'an to'nka yonida sochlari o'sib soqolig'a qo'shilib ketkan bir devona bu mudhish qorong'iliqqa qarshi kurashkan kabi gulxanni yondirishg'a tirishar, gulxan taravagidan aylanib qo'lidag'i kasavi bilan to'rt tomonidan kovlar edi. Yel borg'an sayin kuchlana bordi, chakalak tartibsiz holg'a kirib ketdi, bitta-yarimta to'kilmay qolg'an yaproqlar shitir-shitir to'kilishka oldilar, qarg'a va zog'chalar ayni uyqu zamonida tinchsizlagani uchun yelga qarshi namoyish qilg'andek g'o-g'u bilan chakalak ustidan aylana boshladilar. Yel kuchaygandan kuchayib borar va shu nusbatda mozor ichi ham yana bir qat qo'rquunch holg'a kirar edi, yel ketma-ket bo'kurar, bunga chiday olmag'an shox-shabbalar qars-qurs sinar, keksa yog'ochlar g'iyq-g'iyq etib yolborish tovshi chiqarar edilar. Yel ortiqcha bir g'azab ustida edi, yer yuzidagi tikkaygan narsani bukib-yanchib tashlamoqchi bo'lg'andek pishqirar edi. Chinorlardan birisini yerni titratib yiqitdi, devonaning gulxanini ham to'nka-po'nkasi bilan ko'tarib chakalakning ichiga otdi. Butun mozor ichini o't uchquni ila to'ldirib, yana ko'rinishka boshqacha bir tus berdi. Mozorni bu holg'a solg'andan so'ng go'yo shuning uchun g'ayratlangandek bir oz pasaya tushdi, och qolg'an sher kabi pishqirib bo'kirishlari bosilg'andek bo'ldi. Yarim soat chamasi jonsarakka uchrab uchib yurishka majbur bo'lg'an qarg'alar yelning g'azabi bosilg'anini bir-birlariga xabar bergandek g'o-g'u bilan eski o'rinalariga qo'na boshladilar. Ko'kni o'rab olg'an qora bulutlar ham to's-to'ska bo'linib, oy ham qora parda ichidan yarim yuzini ochib yer yuziga mo'ralab qo'ydi. Gunbazning qarshisidagi ikki tup keksa chinorning iskelet kabi quruq shoxlarig'a yel bilan allaqayoqlarg'a uchub ketkan boyqushlar to'pi ham kelib

qo'na boshladilar. Oy parchalang'an qora bulutlar bilan bekin-machoq o'ynag'an kabi hali ko'rinish, hali yashirinar edi. Ul yer yuziga kulib qarag'anda mozorning chakalak qismig'a aytarlik o'zgarish bera olmasa-da go'riston qismidagi do'mboq qabrlarni va ularning ustidagi marmar qabr toshlarini chuqur bir sukul ichida ekan, taqdim qilar edi. Boyqushlar uyasi bo'lg'an ikki tup chinorning qarshisida gunbazga ro'baro'-ro'baro' qilib soling'an ayvon-ziyoratxona bor, ammo oy tik ko'tarilganlikdan ziyoratxona ichi qop-qorong'i¹ edi. Chinor shoxlari tasbih kabi chizilg'an boyqushlar bilan to'lg'an. Ular oy nuridan uncha xursand emaslar, chunki oy yer yuziga kulib qaray boshlasa, ular boshlarini kiftlari ichiga oladirlarda, dum-dumaloq bo'lib siqilib ketadirlar. Oy bulutlar ostig'a kirsa, ular rohatlang'an kabi chig'-chig'-chig', ki-ki-ki qilib sayrab ham yuboradirlar. Bu vaqt shu boyqushlar sayrog'i ichidan ingranish kabi bir tovush ham eshitilgandek bo'ladir.

Masjid manorasidan ruhoniyat yog'dirib munglik azon tovshi eshitildi-da, uyqu quchog'ida yotqan tabiat uyg'onib javob bergen kabi jong'irab ketdi. «Ollohu akbar»ning so'ngg'i takrorida Otabeq ziyoratxona ayvonidan tushdi-da, shildirab oqib turg'an ariq yonida tahorat olishka o'lturdi...

13. Kulib qaramag'an baxt

Endi uning umidi ortig'i bilan uzilg'an esa-da, yuragini yonishi bosilurliq emas edi. Ilon chaqqan kishidek dovdir va besaranjom ko'zları bilan tevarakka bejo-bejo nazar tashlar edi. «Nihoyat, otasi o'z muddaosiga yetdi, qizini yangi kuyavga topshirib tinchlandi, kecha kechasi u...» der edi-da, mundan keyingi og'ulik haqiqatni bir turlik ham o'ziga singdira olmas va buni o'yamaslikka tirishib va o'zini alaxsитmoqqa o'la tevaragiga bejo-bejo nazar tashlar edi.

Endi Marg'ilon qatnab yurishlarga xotima berilgandek va Marg'ilon ham undan «tag'in mendan nima ilinjing bor?» deb so'rag'andek bo'lar edi. Ul «Xo'ja Ma'oz»dan chiqib to'g'ri usta Alimnikiga qarab borar edi va u yerdan otini minib umrlikka

¹ «Xo'ja Ma'oz» ustiga soling'an gumbaz va ziyoratxona ham masjid 1265-inchi yillarda O'tabboy qushbegi tomonidan bino qiling'andir (Mual.).

Marg'ilon bilan vidolashmoqchi edi esa-da, oshna bir kimsa uning ko'z o'ngiga ko'ringandek va begona rahmsiz bir yigitning qu-chog'idan qutilish uchun undan imdod¹ so'rag'andek bo'lar edi.

Usta Alim eshigiga yetayozdi. Tom bir ma'yusiyat ichida boshini quyi solg'an edi, o'tib turg'uchilarni payqamas, laxja cho'g'kabi yonib turg'an yurak o'ti bilan sarxushdek edi. Qarshidag'i Sodiqning eshigidan chiqg'uchini ham payqamay qoldi va bir qarab olsa ham tanimag'an edi. Otabek usta Alimnikiga kelib kirgach, Sodiqnikidan chiqg'uchi Homid uning orqasidan qarab yo'l ustida qotib qoldi...

* * *

Shokirbekning kecha ertalab chiqg'anidan beri daraksiz ketishiga tashvishlanib olturgan usta Alim uni yo'lakda ko'rishi bilanoq so'radi:

– Eyyy, barakalla sizga, Shokirbek, qayog'larda qolib ketdingiz? Juda ham tashvishlandim-da o'zim... Nega bir kunda bunalik o'zingizni oldirib qo'ydingiz?!

Chindan ham ul o'zini tanilmasliq darajada oldirg'an, o'lat tekkan kishilardek ko'zлari ichiga cho'kib ketkan edi. Kirtaygan ko'ziga kuch bilan kulgi tusi berdi.

– «Xo'ja Ma'oz»ga borg'an edim...

– Nima uchun?

– Tunashka.

Usta Alim taajjub ichida yana bir qat uni kuzatib chiqdi:

– Tunadingiz?..

Otabek ayvon peshonasiga olturar ekan, ustani shuhhada qoldirmas uchun dedi:

– Ko'bdan beri bir tunasam, degan xayolim bor edi.

– Buzrukdan so'rayturg'an tilaklarining bor ekanda, – dedi usta Alim va kului. Bu vaqt ikkisi ham yo'lakda yurib kelgan oyoq tovshig'a qaradilar. Qo'pol qilib boshig'a salsa o'ragan, us-tag'a o'xhash rangsizgina bir yigit kirib kelar edi. Usta Alim kelguchining istiqboli uchun ornidan turdi: «Eyy, usta Farfi, keling-keling, bormisiz!» dedi. Usta Farfi salom berib, usta Alim bilan ko'rishdi. Otabek ko'rishishga hozirlanmagan ham edi, ammo kelguchining o'zi qo'l uzatdi-da, «salomatmisiz, meh-

¹ Imdod – ko'mak, yordam.

mon» deb ko'rishib oldi. Ayvong'a o'lturgach, fotiha o'quldi. Usta Alim kelguchini xush omadi qilar ekan:

– Siz ham kelar ekansiz-a, usta Farfi, – deb piching otib qo'ydi. Sog'u salomatlik so'ralib bo'ling'andan so'ng usta Farfi qarshidag'i yangi qurilg'an to'quv do'konlariga ishorat qilib dedi:

– Ishlar katta-ku, usta. Do'konlarni ham qurib yuboribsiz.

– Do'konne qurg'ananimizg'a endi o'n besh kuncha bo'lib qoldi. Fotiha o'qushg'a kelarmisiz, deb kutdim, shu choqg'acha daramgiz bo'lmasdi.

– O'zingizning boshingizdan o'tkan, usta, – dedi. – Biravning kafilini olg'andan so'ng ishni tashlab chiqish qiyin, jum'aning sharofatlari bilan oshna-og'aynilarnikiga borilmasa, boshqa iloji yo'q, axir, o'zingizning ham boshingizdan o'tkan-ku.

– Yo'q-yo'q, – deb kului usta Alim, – men sizga o'xshab do'konning ustida sira tuxum bosqan emasman, simkorni¹

ko'zim qiymaydir desangiz, men ishonar edim.

– Bu gapingiz to'g'ri, – dedi kulib usta Farfi, – jo'jalari tushkir yildan-yilga ko'payib boradirlar, qozonni suvgaga tashlag'an kuminiz janjal.

Usta Alim dasturxon yozish uchun hujrasiga kirganda, usta Farfi Otabekka qaradi.

– Sizniqi qayerdan, mehmon?

– Toshkanddan.

– Juda yaxshi, qani yuqoriga chiqing, mehmon, – dedi. Otabek rahmat aytib joyidan qo'zg'almasdi. Usta Farfi uni yana bir qat ko'zdan kechirib olg'ach, cho'kkalashini buzib chordana qurib oldi. Dasturxon yozilib, ertangi nonishta uchun damlab qo'yilg'an choy olinib kelindi. Usta Alim Shokirbekni yuqorig'a chiqishg'a qistasa ham ul kavshini yeshmay eskicha o'ltura berdi. Undan-bundan so'zlashib choy ichishka boshladilar. Usta Alim bilan usta Farfining so'zlaridan ilgarida bir ustakornikida ishlaganliklari, mundan yigirma kunlar burun usta Alimning ustakor bilan nima uchundir urishkanligi va shundan so'ng o'z uyiga do'kon qurib o'zicha ishlay boshlag'anlig'i onglashilar edi. Usta Farfi undan achchig'lanish sababini so'rasa ham ul qanoatlandirarlik javob bermas, faqat «yomon odam ekan, to'ng'uz» bi-

¹ Simkor – shogirdlarga ishbay asosida to'lanadigan ish haqi.

lan kifoyalanar edi. Shu vaqt Otabek qo'lidag'i piyolasini bo'shatdi-da, usta Alimga dedi:

– Endi menga ruxsat berasiz, usta. Men jo'nayman.

Usta Alim ajabsinib unga qaradi va:

– Nega tag'in ketmakchi bo'lib qoldingiz? Uch-to'rt kun turmoqchi emasmi edingiz? – deb so'radi.

– Marg'ilondag'i ishlarim bitib qoldi, o'zim ham zerikib boshladim...

– Bo'lmasa choy tugalsin, shundan so'ng sizga ruxsat, – dedi usta Alim va bir piyola choy to'ldirib berdi. Otabekning izn so'rashi bilan bo'linib qolg'an savolini usta Farfi davom etdirdi:

– To'g'risini aytitingiz-chi, usta, nima uchun ustakor bilan achig'lashdingiz?

– U sizga aniq aytmadimi?

– Aytmadim. So'rasam, gapni boshqa tarafka chalg'itadi.

– Imonsiz, aytishka uyalg'an, – dedi usta Alim va kimgadir nafratlanib qarag'andek bujmayib qo'ydi.

– Haytovur siz bilan achchig'lashqan sababini so'rasam, gapni chetka buradi.

Usta Alim qo'lidag'i piyolasini qult etib bo'shatdi-da, ustakori bilan achchig'lashish sababini so'zlab berdi:

– Men Homidning qaynim Sayfiga yomon ko'z bilan qarab yurganini sal-pal sezib yurar edim... Urishaturg'an kunimizning ertalabida Sayfini ilgariroq ishka jo'natdim-da, o'zim nimagadir urinib kechroq qolib bordim. Darbozadan kirishim ila ishxona ichidan kimningdir yig'lab-yolborg'an tovshini eshitib ajabsindim va ishxona eshigini ochib kirsam, imonsiz Homid qaynimg'a zo'rliq qilib turg'an ekan. Eshik ochilish bilan cho'chib Sayfini bo'shatdi-da, menga qaradi. Men achchig'imdan nima deyishni bilmay qolg'an edim. To'ng'uz ishxonadan chiqib boshlag'an edi: «Sen bilan otangg'a yigirma yillab xizmat qilib, nihoyat sendan ko'rgan yaxshilik'im shu bo'ldimi?» dedim. Churq etmay chiqib ketdi. Nimagadir, siz, Karim va Ortiqboylar ham ishxonaga kelmagan ekansizlar. To'ng'uz vaqtdan foydalanib Sayfiga yopishqan ekan. Mana, oramizdan o'tkani shul. Uning orqasidan men ham Sayfini olib chiqib keldim-da, ikkinchi uchrashmay, uyga do'kon qurish harakatiga tushdim, – dedi. Usta Farfi ham ustakorning bu qilg'idan nafratlangan edi:

– O'ffa padarla'nati, hali shunaqa ish qildi deng-chi? O'zi odam emas, hali bu uning hunarlarining eng pachog'i, – dedi va tovshini sekinlatib davom etdi: – badbaxt, aqlar ishonmasliq darajada bo'lg'an har bir yomonliqlarni qilar ekanki, biz bilmas ekanmiz.

Otabek usta Alimning hikoyasini iltifot bilan eshitkan edi. Shuning uchun undan so'radi:

– Bu qanday Homid, qora cho'tir kishi emasmi? Men hali uni qo'shningiz uyidan chiqg'an holda ko'rgan edim.

Usta Alim ajabsinib Otabekka qaradi:

– O'sha-o'sha, siz uni qayoqdan taniysiz?

– Uning bilan allaqayerda so'zlashkanim bor edi.

Usta Farfi Otabekka kulgi aralash qarab olib dedi:

– Bo'lmasa, uning qo'lansa so'zlariga xo'b zavqlang'andirsiz.

Otabek ma'nolik qilib iljaydi. Ularning so'zi shu yerga yetkanda ro'yimolda tugiglik bir narsa ko'targani holda Sayfi kirib keldi, salomdan so'ng usta Farfi bilan ko'rishdi va Otabekka qarab dedi:

– Kecha sizni kuta-kuta oshlarimiz sovib qoldi, bek aka.

– Men bu kungami, deb o'yabman, – dedi kulimsiragan bo'lib Otabek.

Sayfi hovliqib bir narsa deyishka hozirlanar edi:

– Bu kun kechasi hammomning og'ilida biravni o'ldirib ketibdirlar, – dedi.

– Kimni? – deb so'radi usta Alim.

– Kim ekanini bilmadim.

Usta Farfi javob berdi:

– Kelishimda qo'rleshilar boshliq o'lukni aravaga ortar ekanlar, o'ldirilgan Salim sharbatdorning o'g'li bechora Komilbek.

– Tavba, – deb qo'ydi usta Alim va so'radi: – o'ldirg'uchi ushlanganmi?

– Ushlanish qayog'da, o'lukning o'zini qidira-qidira zo'rg'a yarim kechada topqanlar, – dedi usta Farfi. Otabek bu xabarni sovuqqina eshitib o'lturar edi va fotiha o'qub turishka hozirlanar edi.

– Gumondor bormi? – dedi usta.

– Gumondor-ku yo'q, ammo bechoraning o'lumi juda qiziq kunga to'g'ri kelishi ajib, – dedi usta Farfi va davom etdi: – Kecha Komilbekning Mirzakarim akaning qizi bilan nikohlari bo'lmoq-

chi ekan. Bechora nikohdan ikki soat chamasi ilgariroq yonig'a bir o'rtog'ini olib hammomga borg'an va bir onda hammom ichidan yo'qolg'an, hatto uning yonidag'i kishi ham qayoqqa ketkanini sezmay qolg'an. Qiznikida hamma tajammulni¹ tay-yorlab, Komilbekning otasidan tortib nikoh qilaturg'an qoziyu quzzotlalg'acha kuyavni kutib o'lturar ekanlar. Bir vaqtida haligi birgalashib hammomga tushkan yigit hovliqib qiznikiga kelgan, kuyav kutib o'lturganlar kuyavdan darak so'rasalar, ul ulardan kuyavni so'rag'an va voqeani aytib, hammomda kiyimlarini ham qoldirib bir onda yo'qolg'anini xabar bergen. Shundan so'ng nikoh-nikohda, osh-oshda qolib kuyavni qidirib ketkanlar. Nihoyat, yarim kechada hammomning tahoratxonasi yonidag'i bir og'ilning oxiridan qonig'a belashib yotqani holda topqanlar. Bechora tahorat uchun og'ilg'a kirganda tovush chiqarmasliq yeri-ga xanjar urib, oxirg'a tiqib ketkan ekanlar. Juda qiziq gap... Kim o'ldirgan va nima uchun o'ldirilgan hech kim bilmaydir, - dedi.

Otabek tamom onglashilmag'an bir holatda qolg'an edi. Bu xabardan quvonishg'a-da bilmas va xafalanishg'a ham yo'l topmas edi. Raqibning o'ldirilishi uning tamom so'nib bitkan umidini yana qaytarg'andek bo'lsa ham, nima uchundir ul bu ishdan o'ziga tinchlik ortdira olmag'an, aksincha, tinchsizlana boshlag'an edi. Bu foji'adan ortiqcha asarlangan usta Alim «voy bechora-bechora», der edi.

- Birarta dushmani borlig'i ma'lumdir, axir? - deb so'rab qo'ydi.

- Albatta bordir, - dedi usta Farfi va Otabekka qarab qo'ydi. Bu qarashdan Otabek borliq-yo'qliq holg'a kirgan edi. Usta Farfi davom etdi: - Dunyoda qanday odam yo'q, deb o'ylaysiz, kishining rizqig'a tupurganlar, oxiratini o'ylamag'anlar hamma yoqda ham to'lib yotibdir, - dedi, yana Otabekka qarab oldi... Otabek yorilish darajasiga borib qaytdi... Usta Farfining bu keyingi qarashini usta Alim payqag'an edi va usta Farfining bu to'g'rida bir narsa bilib-da, so'zlashka Otabekdan mulohaza qilib to'xtadimi, deb o'ylag'an edi:

- So'zlay beringiz Farfiboy, bu kishi o'zimiznikidir, - dedi.

- Nimani so'zlay berayin?

- Komilbekning dushmani to'g'risida bilganingizni.

¹ Tajammul – kerakli narsalar.

– Men sizga bir narsa bilaman, dedimmi? – dedi va kulib Otabekka qaradi: – Bu odamning o'smoqchilashini qarang-a?

Bu so'z bilan Otabek bir oz yengillashdi.

– Menga bir-ikki qayta qarab olg'aningiz uchun bilsangiz ham so'zlashka mendan yodsindingizmi, deb usta o'yladilar, shekillik, – dedi Otabek.

– To'g'risini aytsam, siz bu to'g'rida bir narsa bilasiz, lekin so'zlashka Shokirbekdan cho'chib turasiz, – dedi usta.

– Quruq tuhmatni qo'ying-chi, – dedi usta Farfi.

– Quruq tuhmat emas, bilib tuhmat, – dedi usta va: – Shokirbek siz o'ylagan kishilardan emas, aslo tap tortmay so'zlay bering, – dedi.

– Astag'firulloh, – deb kulib qo'ydi usta Farfi va bir oz o'ylab olg'ach dedi: – Siz bilan menga shu narsaning nima zarurati bor, usta!

– Avvalo so'zlamayturg'an bo'lg'andan so'ng puk berish¹ kerak emas, tildan ilingandan keyin bizga zarurati bo'lmasa ham bilganni aytish kerak, – dedi usta Alim.

Ayniqsa, ustadan ko'ra ham Otabek sabrsizlana boshlag'an edi. Hozirgina o'ylab turg'an jo'nash masalasi ham uning esidan chiqg'an, chunki raqibining qotili kim ekanligini bilib olish ham-madan ham unga qiziq va ahamiyatli edi.

Usta Farfi endi aytmasa bo'lmaslig'ini ongladi, shuning uchun Sayfiga ishonmag'anumol qaradi:

– Jigan, sen yoshsan hali, sening og'zingga ishonch yo'q, – dedi va: – Bir oz do'koningga borib tur, achchig'ing chiqsa ham.

Usta Alim ham qaynisini turishka ishorat qildi va o'rada savzi olib to'g'rashg'a buyurdi. Bola ketkach, usta Farfi ohista-gina dedi:

– Agar gurmonim to'g'ri bo'lsa, Komilbekning qotili Homiddir.

Bu so'z Otabekni ajabsintirg'andek, usta Alimga ham g'arib eshitilgan edi.

– Homid deysizmi?! – deb so'radi usta Alim.

– Homid, – dedi, yana sekkingina usta Alimdan so'radi: – Siz Umarbekni Homidg'a yaqin do'st ekanligini bilarsiz, albatta?

– Bilaman, hamma vaqt yurish-turishi o'shaning bilan edi.

¹ Puk berish – bildirib qo'yish, oshkor qilish.

– Bali, – dedi usta Farfi. – O'sha Umarbek bilan oralarig'a yaqinda bir sovuqliq tushdi-da, mundan o'n kuncha ilgari Homidning bir mudhish vahshati to'g'risida Umarbekdan bir sir eshitdim. Homid Komilbekni o'ldirganda ustida bo'limg'an bo'lsam ham, ammo haligi eshitkan sirimning dalolatiga qarab albatta Komilbekning qotili Homid degan fikrga tushdim... Siz mundan uch yilcha ilgari Marg'ilon kelib Mirzakarim akaning qizig'a uylang'an Otabek ismlik toshkandlik bir yigitni haligi qayin ota bo'l mish Mirzakarim aka bilan qamalib, osilishg'a hukm qiling'anlarida dor ostidan qutqarilish voqealarini xo-tirlaysizmi?.. Albatta yodingizda bo'lsa kerak, hov, biz Sariboyning do'konida choy ichishib olturg'an edik-ku, yodingizga tushdimi?

– Esimda bor, esimda bor, – dedi usta Alim va Otabekdan so'radi, – balki siz tanirsiz, Toshkandda mashhur bo'lg'an Yusubek hoji deganning o'g'li.

– Taniyman, – dedi Otabek va hikoyani buncha uzoqdan solg'ani va o'z ustida gap yurgizgani uchun tong ajab ichida usta Farfining og'zig'a qarab qotqan edi.

Usta Farfi yarim-yarim tovishda davom etdi:

– Ana shu yigitning olg'an xotini juda ham nozanin bir qiz bo'lib, bu qizg'a bizning Homid ham xaridor ekan. Halig'i Otabek qizg'a uylanib qo'yg'ach, bizning Homid tikanga ag'nab, oradan Otabek bilan Mirzakarim akani ko'tarish fikriga tushkan va bo'limg'an chaqimchiliqlar bilan ularni dor ostig'acha tortishg'a muvaffaq bo'lg'an... – (So'z bu yerga yetkanda, Otabek bilintirmaslik qilib bir entikib qo'ydi.) Usta Farfi davom etib dedi: – Ammo xudoning haqni nohaq qilmaslig'i soyasida bir maktub sababi bilan kutmagan joyda dor ostidan najotka chiqg'anlar. Bular oqlang'ach, Homidning o'zi qamataturg'an bo'lib ammo qorbosining yordami orqasida Qo'qong'a qochib qutilg'an va ul yerda ham tinch yotmay O'tabboy qushbegini poraxo'rlikda ayblab, Musulmon cho'loqqa ariza bergen, – dedi va so'zini bu yerda to'xtatib ustadan so'radi: – O'zingiz ham bilsangiz kerak, Homid bir kecha yo'qolib, uch oylab bedarak ketkan va uni qorboshi yigitlari qidirib yurgan edilar.

Usta Alim tasdiq ishorasini berib:

– So'zlay beringiz, – dedi. Ammo Otabek bu dahshatlik haqiqatni eshitmakda bo'lg'an quloqlarig'a ishonmas va o'zini kuch orqasida tutib turar edi.

Usta Farfi tovshini sekinlatib davom etdi:

– Homidning Musulmon cho'loqqa bergan arizasidan so'ng Otabek bilan O'tabboy qushbegi Qo'qong'a chaqiriladirlar-da, so'roqdan so'ng yana oqliqqa chiqadirlar.

Ammo Homid uch oylab Marg'ilon kelalmay yurgach, nihoyat yana qo'rбoshining yordami bilan kelishka ham muvaffaq bo'ladir. Biroq Homid hanuz tinch yotolmaydir. Fursati kelishi bilan yana bir yomonliq qilmoqqa, qutidorning qizini o'ziniki etishka o'ylab yuradir. To'ng'izning baxtiga bu fursat ham to'g'ri kelib, yana yomonliqqa yuz qo'yadir. Shundoqki, Otabekning Toshkanddan ham uylanganini bilib, uning tilidan bir taloq xati yozdiradir-da, Mirzakarim akanikiga kirguzadir.

Otabek o'zini nechog'liq bosib ushlab kelgan bo'lsa ham, lekin endi ichidan qaynab toshib ketkan hissiyotini bosolmadi – «vijdonsiz, to'ng'uz!» dedi-da, ixtiyorsiz o'rnidan turib ketdi. Usta Alim ham o'zini tinch tutolmadni, «Badbaxt, kofir!» deb qo'ydi. Otabekning o'zgarishidan usta Farfi shubhaga tushayozg'an bo'lsa-da, lekin usta Alimning ham unga qo'shilishi uni o'ylatib turmadni, Otabek qaytib o'rniga olturg'ach, ul davom etdi:

– Bu soxta taloq xati to'g'risida Otabekning nima qilg'anlig'i Homidga ham ma'lum bo'lmaydir. Lekin ish Homidning o'ylag'anicha natijalanib, bir necha vaqtadan so'ng Mirzakarim akaning qizini taloq qilinishi xabari chiqib qoladir. Oradan uch-to'rt oyni o'tkazib, bizning Homid Mirzakarim akanikigasovchi kirguzadir. Ammo Mirzakarim aka uning sovchilarini quruq qaytaradir. Bir necha vaqtadan so'ng, Homidning soxta taloq xatisi bilan eridan chiqg'an qiz Komilbekka beriladir va nima uchundir to'ylari bir necha vaqtka kechikib qoladir-da, oradan birar yilni o'tkazib, nihoyat, kecha ularning to'y va nikoh kunlari ekanki, Komilbekning hammomda o'ldirilgan xabarini eshitib turibmiz. Mana men yuqoridag'i sabablarga binoan Komilbekni o'dirguchi aniq Homid, deb o'layman, – dedi.

Usta Alim boshini chayqab:

– Bunda shubha yo'q, nax Homidning o'zi, – dedi va o'zicha:
– Eh, esiz musulmonchiliq, shunchalik ham insofsizlik bo'ladimi,

o'zingning bir emas ikkita xotining bo'laturib, tag'in bir yigitning haloliga ko'z olaytirish... Yana o'zingning bo'ying yetmasligini bilaturib ham, ikki orada bir gunohsizning qonini to'kish – eh, shayton bolasi! – deb qo'ysi.

– Bu bir it! – dedi usta Farfi. – Tomdag'i luqmani o'zi ham ye-yolmaydir, boshqag'a ham yedirmaydir, nax itning o'zi!

Otabek o'z hayotidagi foji'alarining manba'i bo'lg'an bir habisni¹ nihoyat birinchi martaba tanib turar edi. Bu palid dushman-ga qarshi o'zida qo'zg'alg'an bitmas-tuganmas nafrat va g'azab hissiyotini sirining fosh bo'lishidan qo'rqib ichiga yutishka majbur edi. Shundoq bo'lsa ham, ichda qaynag'an hissiyot o'z shaprasini uning yuziga ochiq tashlab turmoqda, ko'zi o't kabi yonar va yuzi yuz xil tuska kirar edi.

Anchagina oradan so'z kesilib qolg'andan so'ng usta Farfi dedi:

– Siz bilan men shu choqg'acha Homidning bunday ishlari bor ekanidan xabarsiz yurganimizga hayron qolaman.

– Hayron qolishg'a o'r'in yo'q, – dedi usta Alim, – siz-ku yaqinda kirib ishlay boshladingiz. Ammo men yigirma yillab shuning uyida qolib sira ham Homidning ichidagiga tushuna olmas edim va hamisha ko'zimga dimlangan qorong'u o'radek qo'rqunch ko'rinar edi, – dedi va bir oz to'xtab olg'ach, bir narsa topqandek harakat yasadi. – Bu gaplarning bosh omili albatta Homid bo'lsa ham, lekin bunda uning boshqa yordamchilari ham bor ko'rindir, yodingizza bormi, ko'pincha chaxchayg'an ko'zlik bir yigit ishxonamizga uni so'rab borar edi?

– Bilaman, bu kunda ham Homid bilan sermuomala, oti Sodiq bo'lib, sizning qo'shningiz emasmi?

– Otangga rahmat! Ana shu yigit bilan uning onasi bu ishda Homidning eng ishonchlik yordamchilari bo'lsa kerakki, ul ikki yildan beri shu qo'shnimnikiga hamisha qatnab qolg'an edi. Sodiqlar o'z ovqatlarini ham o'tquzolmag'an holda faqirlikda yashab yil sayin menga oz-oz yerlaridan sotib tiriklik qilar edilar. Bir yilcha bo'ldi, birdan suv olib qoldilar va Sodiq uylanib ham qo'ysi. Men haytovur, bechora yo'lini topib oldi-yov deb yurar edim. Endi bilsam, Sodiqni uylantirguchi ham shu Homid ekan, –

¹ Habis – yaramas, iflos, nopok.

dedi va Otabekdan so'radi: – Siz hali Homidning qo'shni mnikidan chiqib ketkanligini so'zlab edingizmi? – Otabek tasdiq ishorasini bergach, negadir bir entikib qo'ysi. Haqiqatan, usta Alimning bu keyingi so'rog'i uni entiktirarlik edi. O'tkan kunlarini zahar bilan bulg'ab kelgan bu mudhish dushmaniga qaysi yo'sun bilan javob qaytarish yo'llarini izlab turg'an choqda bu savol berilib, Homid bilan boyag'i uchrashishini unga xotirlatqan va endi ham kulib qaramag'an baxtig'a la'nat o'qtqan edi. Ul o'zining hozirgi hayotini-da ulug' tahlika ostida bo'lg'anlig'ini va bu tahlikaning o'tkandagilarga qarag'anda tamoman boshqacha bir dahshatda bo'lishini onglar edi.

Usta Alim oshxonag'a borib osh qilish harakatiga tushkan edi. Otabekning to'satdan ketish harakatiga tushib qolq'anini ko'rib:

– Bek, shuncha olturganning qatorida yana yarim soatka ta-hammul¹

qilsangiz, oshni yeb yo'lg'a tushasiz. Mana men savzini ham bosdim, – dedi.

Otabek qaytib olturmadi va havlining ortasidan turib uzr aytdi:

– Rahmat usta, men bu kun oshig'ich yurib, ertalab jo'nab ketgan yuklarning ketidan yetib olmasam bo'lmaydir.

– Oshni tashlab ketsangiz xafa bo'laman, qirqa chidagan qirq biriga ham chiday oladir.

– Olturing-o'lturing, mehmon, – dedi usta Farfi. – Oshg'a savzi bosildi – pishdi!

– Men ustuning oshini birinchi martaba yeb yotqanim yo'q, agar savdogarchilik omon bo'lsa, har o'n besh kunda bir kelib ustuning jonig'a ham tegaman, – dedi Otabek va boqchag'a qarab yuriy berdi.

Usta Alim oshg'a savzi bosish bilan ovora edi:

– Men sizni zo'rlamayman, lekin yo'l ustida qorningiz ochib qolsa, o'zingizdan o'pkalang, – dedi.

Otabek maydonda otini supirib egarlar ekan, maydonning g'arbidagi xaroba uyning devoridan bir bosh ko'tarilib munga qarab turar edi. Mundan uning xabari bormidi, yo'qmi, lekin ul bu tomong'a qaramasdan otini egarlash bilan mashg'ul edi. Ul egarlanib bo'ling'an otini havlig'a qarab yetaklay boshlag'anda,

¹ Tahammul – sabr, bardosh, chidam.

havliga qarab turg'an bosh ham devordan quyig'a tushib yo'qoldi. Ul otini havlining o'rtasig'a qantarib qo'yib avvondag'i xurjun va po'stunini olar ekan, usta Farfi bilan xayrashdi. Otni Sayfi yetaklagani holda usta Alim Otabekni ko'chaga uzatib chiqdi va uning qo'l tug'idan olib otka mindirar ekan, o'pkalash ohangi-da dedi:

– Oshni tashlab ketkaningizni unutmang, bek.

Otabek egarga o'l turib olg'ach so'radi:

– Xafa bo'l dingizmi?

– Nega xafa bo'l layin, ammo yo'lda ochiqib qolishingiz uchun sizga achinayotibman.

– Tayyor oshni tashlab ketib, yo'lda ochliqdan qiynalishimni o'zim ham tushunib turibman, usta, – dedi Otabek va, – biroq tuyakashlar bilan Andijonda bu kunga uchrashish uchun va'da-lashkan edim, ularga yetib olib yo'l xarajatlar uchun bir oz oqcha bermasam, ya'ni o'z rohatimni ko'zlab sizni oshingizni kutib qolsam, besh kishini ko'ra-bila turib och qo'ygan bo'laman.

Usta Alim otning jilovidan qo'lini olib so'radi:

– Andijon o'tkan kezlar ringizda yo'l ustidan kirib turishka va'da berasizmi?

– Bo'lmasa-chi, – dedi Otabek, – shu o'n besh kunning ichida sakkiz tepki atlasdan loaqlal ikki ko'ra yig'ib qo'yingiz, yodingizdan chiqarmangiz!

– Yodimda bor, xotirjam bo'lingiz!

– Xayr, xo'sh!

– Yaxshi qol, Sayfi!

Saman yo'rg'a yo'lga tushdi, chovig'a odatdan tashqari bir-ikki qayta kelib tushkan achchig' qamchi zarbi bilan bir onda ko'z-dan g'oyib bo'lib ketdi. Otabekni uzoqlatib usta Alim uyga kirgan ham edi, Jannat opaning eshigi ochildi-da, Sodiq ot yetaklagan holda chiqib keldi. Ul otqa minar ekan, eshik ichida ko'ringan Homid «tezroq!» degan amrni berdi. Sodiq ham Otabek izicha otini haydab yubordi...

Usta Alim Otabekni kuzatib kelib, ayvon peshonasiga o'l turar ekan:

– Tabi'ati juda qiziq yigit-da, – deb qo'ydi.

Usta Farfi so'radi:

– Bu yigit bilan qanday oshnalig'ingiz bor?

– Men sizga o'zog'i yili bir yigitning Homidning darbozasida adashib yurganligini va men bilan birga havlig'a kelib bir kun yotib ketkanligini so'zlab edim, shekillik?

– Ha, ha, hali o'sha yigit shumi?

– Shu. Shundan beri har bir Marg'ilon kelganida va Andijon o'tkanida maning oldimg'a kirmasdan ketmaydir. O'zi juda og'ir va aqllik yigit, buning ustiga qiziq tabi'ati ham bor, – dedi.

– Qizig'i qanaqa, – deb so'radi usta Farfi.

– Juda qiziq, – dedi usta va kechagi voqeani so'zlab chiqdi.

– Kecha ertalab shaharni bir aylanib kelayin deb chiqib ketkan va tushlik oshka yetib kelish uchun va'da ham bergen edi. Men va'da vaqtig'a oshni damlab olturibman-o'lturibman, sira kelsa-chi! Nihoyat, sizdan sal ilgariroq kelib turg'an edi. So'rasam: «Xo'ja Ma'oz»ni tunab qoldim, deydir. Ko'zi uyqusizliqdan bir qarich ichiga tushib ketibdir. Juda ham tabi'ati qiziq yigit.

– Yaxshi yigit ekan, – deb qo'ydi usta Farfi.

Oshni yeb bo'lq'anlarida u yoq-bu yoqdan jum'a tovshi kela boshlag'an edi. Shuning uchun choy ichib olturishka to'g'ri kelmay, usta Farfi usta Alimdan ilgariroq namozi jum'aga qo'zg'aldi va eshikdan chiqishi bilan o'z uyidan kelayotqandek ko'ringan Homidga uchrashdi.

– Ha, usta Farfi, baxay? – dedi Homid.

– Usta Alimnikiga kelgan edim.

– Bo'lmasa, ziyofat quyuq ekan-da!

– Quyuq! – dedi kulib usta Farfi. – Usta Alim o'z uyiga do'kon qurg'an ekan, gilalab¹

yurmasin deb fotihaga kelgan edim.

– Shundoqmi! – deb qo'ydi Homid. Birgalashib keta boshladilar.

– Bo'lmasa usta Alim o'z uyiga do'kon quribdir, deng-chi!

– Do'kon quribdir.

– Arvoх piri bermasdan-a?

– Qishda arvoх piri qilib bermoqchi! – dedi usta Farfi. Yana bir necha daqiqag'a oradan so'z kesilib qoldi.

– Osh qilib bergandir?

– Albatta.

¹ Gila – gina, xafagarchilik.

– Boshqa mehmon ham bor ekanmi? – deb so'rab qo'ydi Homid. Usta Farfi Otabekning Homid bilan uchrashg'anini xotirlag'an edi.

– Toshkandlik bir savdogar mehmoni ham bor ekan, – dedi. Masjidga yaqinlashib qolg'an edilar. Homid yana nimanidir so'ramoqchi bo'lsa ham, usta Farfi shoshib masjidga burildi.

14. Raqib izidan

O'n olti-o'n yetti kunlik oy oq bulut ichidan qo'toslanib¹ ko'rinar edi. Hamma xuftan namoziga kirib ketkan, ko'chalar suv quyg'andek tinch edi. Ko'chaning bu tinch paytidan foydlang'an kabi usta Alimning eshigi yonig'a kelib to'xtag'an kimsa ning kim ekanligini bilish uchun oy yoruqlig'ig'a qarshi tushkan bo'g'ot xalal berar edi. Bo'g'ot panasida va eshik halqasida qadalib birmuncha vaqt nimanidir kutib turg'an bu kishi nihoyat, avaylabgina eshikni olib o'zini yo'lakka oldi. Tag'in anchagina eshikning ichkarigi qismida turg'ach, ochishidag'i ehtiyyot bilan eshikni yopdi.

Oy yoruqlig'i uch burchak ravishda yo'lakka tushib turar edi. Bu noma'lum kimsa oyoq uchi bilan yurib keldi-da, mo'ralab ayvong'a qaradi. Ayvonning toqchasida sham' yonib, Sayfi o'ren yozish bilan ovora edi. Noma'lum kimsa yo'lakning qorong'i qismig'a o'zini olib, ko'zini Sayfidan uzmay tura boshladi, Sayfi o'renni to'shab bo'lg'andan so'ng ayvonning peshonasida yozilib yotqan dasturxon va laganni ko'tarib hujraga kirdi. Yo'lakdag'i majhul kimarsa go'yo shuni kutib turg'andek oyog' uchini onda-sonda tashlab o'zini maydon ichiga oldi...

Bargi to'kilib quruq shoxlari bilan qolg'an maydon ichi tu-manlik oydin, majhul kishi yuzini oyding'a berib, xaroba uy os-tida qadalib turg'anliqdan uning kim ekanligini tanish oson edi. Bu alamzada, zulmdiya yuz eng so'ngg'i kurashka hozirlang'an bir yigit edi...

Otabek xaroba uy devori yonida so'ng chekdagi bir e'tibor bilan ichkariga quloq solmoqda edi. Ichkaridan o'tin yorib o'choqqa o't qalash harakatlari eshitilar, gohi xotin kishining

¹ Qo'toslanib – yaltirab, jilvalanib.

tovshi ham kelib qo'yar edi. Ul bir-ikki qayta ohista odimlar bilan xaroba uylarning u boshi bilan bu boshig'a borib keldi, ya'ni ichkariga oshib tushmak uchun qulayroq o'rin chog'lar edi. Xaroba imoratlarning o'rta bir yeridagi raxnadan oshib tushish qulayroq bo'lg'ani uchun shuning ostig'a shumshayib o'lturdi. O'lturishi hamono qayoqdandir oyoq tovshi eshitkandek bo'l-di-da, sekingga o'lturgan joyig'a yerga singgandek qilib yotib oldi. Oyoq tovshi to'xtab narigi yoqdan usta Alimning tovshi keldi. Usta Alimning xuftandan qaytib kelganligini ongladi va uning maydonga kirish ehtimoli bo'lg'anliqdan shu ko'yи yotaberdi.

Vaqt juda sekin harakat qilar edi. Ul o'zining har bir yurak tepishini sanag'andek o'tkuzar edi. Kuzning yoqimsiz shamoli o'pkani qichitib, yo'talni qistatar, ul chalqancha yotqan ko'yи og'zini o'ramlab ko'mak kutkan kabi ko'kka ko'zini tikkan edi.

Oradan bir-bir yarim soatlar chamasi vaqt o'tib ketdi. Tevarakdan «jannat qushlari»ning bиринчи tovshi qichqirilib o'tdi, shu kezda xaroba havli tomondan bir necha oyoq tovushlari eshitildi-da, ul o'rnidan turib quloiq solishg'a majbur bo'ldi. Bir-muncha vaqt ongashilmag'an so'zlashish tovushlari kelib tur-gach, darichaning g'iyq etib ochilishidan so'ng, bu tovushlar yana ham uzoqlashdilar. Otabek devorg'a intildi va sekingga yuqorig'a ko'tarildi. Buzuq uyning darichasidan narigi qator-dag'i ayvon va undagi o'choqda yonib turg'an o't ko'rindi. Ammo ochiqqina bo'lib uy ichidan kishilar tovshi kelar edi. Ul o'marilmasliq etib devor ustiga mindi va osong'ina xaroba uy ichiga o'zini oldi. Chunki uy tomi o'pirilib ostig'a bosqanliqdan uyning sahni juda ham yuza edi. Avaylab uch-to'rt odim bosdi-da, uyning buzuq darichasi yonig'a kelib to'xtadi va mo'ralabqina havli yuziga qaradi. Qarshidag'i uyning har ikki darichasi ham yopiq, ammo tirqishlaridan sham' yoruqlig'i ko'rinar va boyag'ig'a qaraq'anda sekinroq bir tovushda g'o'ng'ir-g'o'ng'ir so'zlashish eshitilar edi. Oradan o'n besh daqiqa chamasi fursat o'tib tovushlar bir oz yuqorilashib kelmakka boshladi. Bu orada uydan qo'lig'a lagan ushlagan bir xotin chiqdi-da, qozondan laganga bir narsani ko'tara berdi. Otabek guyo shuni kutib turg'andek uzoq bir tin oldi va o'zini chetka burdi. Xotin lagan bilan uyga kirib ketkach, ichidan taqing'an xanjarini qinidan sug'urib oldi-da, damini oyding'a solib boqdi va xanjarining uchini yonboshidan

orqasig'a o'tquzib ushladi, yana uyni kutib to'xtadi. Xotin yana chiqg'an va toboqlarg'a sho'rba suza boshlag'an edi. Uyga bir-ikki qatnab suzilgan sho'rbalarni tashib bitirgach, uyning eshigini bekladi-da, kirib ketdi.

Otabek havlining o'rtasig'a, tut yog'ochining yonig'a ke-lib to'xtag'an va janubda kishi yo'qmi, deb alang'lar edi. Ul bu to'g'rida bir qanoat hosil etkach, bitta-bitta bosib kishilik uyning yo'lak tomonidag'i darichasi yonig'a yetdi va o'zini so'ng chekda ehtiyyotlab daricha ostig'a o'lturdi. O'lturishi hamono dimog'ig'a ichkulik bilan sho'rba isi kelib urdi. Uydagilarning so'zlarinigina emas, hatto tomoq chaynashlarini ham eshitsa bo'lar edi. Ichkaridan kimdir birav shap-shap etib chaynab der edi:

– Endi menga berma, Sodiq, Mutual polvong'a beraver!

Otabek bu tovushning kimnniki bo'lg'anlig'ini bilgan edi.

– Hadeb menga beraverasanlarmi, oralatib Jannat opamga ham berib qo'y, xa-xa-xa!

– Bizning kampirga bersang qaytarmasdan icha beradir!

– Bersa ichaberaman, qix... o'zim xotin bo'lsam ham Mutual polvonlarning o'nini qochiraman, qix...

Bu so'zdan so'ng, uy ichini kuchlik bir kulgi tovshi qopladi. Kulgi bosilg'ach, so'z boshlandi:

– Endi shuni ichasiz, Homid aka!

– Yo'q, Sodiqboy inim, men juda ham bo'lib qoldim, o'zi ham juda kuchlik chiqg'an ekan.

– Ichmasangiz qo'ymayman, nekin...

– Mutual polvonga ber! Siz oling-chi shuni!

– Aniq ichmaysizmi? Kumush opamning salomatligiga ham ichmaysizmi?

Bu so'zni eshitkan Otabek ixtiyorsiz o'rnidan turib ketdi. Jannat opaming xi-xi-xi qilib kulgan tovshi eshitildi.

– Orag'a nozik bir ismni kelturib solmasang, xudo haqqi ichmas edim. Qani bo'lmasa ber-chi, Kumush opangning salomatligi hammadan ham menga kerakdir.

– Xa-xa-xa, nozik joydan ushladimmi?

Otabek bu so'zlarni eshitar ekan, zo'rg'a-zo'rg'a o'zini dari-chaga hujum qilishdan bosib qolg'an edi. Orada birmuncha mayda so'zlar so'zlangach, kimningdir ufff, deb yuborg'ani eshitildi.

– Tag'in nima bo'ldi, Homid aka?

- Bu kungi gap juda ham meni cho'chitib qo'ydi-da, Sodiqboy!
- Maning gapimga nima uchun ishonmaysiz, axir! Yuz mar-taba sizga aytib yotibman-ku, xumsani darbozadan chiqardim, tag'in qanchag'acha orqasidan borib to karvonlarga qo'shilib ketkuncha kutdim, so'ngra qaytib keldim, deb. Agar o'sha ketishi bo'lsa, bu kun xudda Qo'qong'a borib yetkan.
- Ey, san bilmaysan, uka!
- Nekin manga qolsa, shu ishdan hech bir qo'rqturg'an gap yo'q, usta bilan tanishlig'i bo'lsa, uning uyiga mehmon bo'lg'an-dir, savdogarchiligi bo'lsa Marg'ilong'a kelgandir, axir, ketib turg'andag'i so'zini o'z qulog'ingiz bilan eshitdingiz-ku!
- Bu mulohazang tuzik-ku, biroq men bilan achchig'lashqan bir kishinikida mehmon bo'lishi boshni qotiradir, tag'in sizlarning havlilaringiz yonida...
- Agar sirringizdan usta Alimning xabari bo'lsa, ul vaqtida qo'rqsangiz ham arziydir. Ammo menga qolsa u xumpar (Otabekni aytadir) Marg'ilonda xotini borlig'ini ham unutib yuborg'an, deb o'layman.
- Maning bu sirrimni sizdan boshqa hech kim bilmaydir. Umarbek bilan bir oz nari-beri bo'lib qolg'an edik, haytovur tag'in orani ochib yubordiq.
- Undoq bo'lsa tag'in nimadan qo'rqasiz?
- Men uning Toshkand ketishini ko'z bo'yash uchun bo'lg'an hiylami, deb qo'rqaman.
- Xayr, ketmagan ham bo'lsun: ul holda o'zingiz aytkandek qilib to'ppa-to'g'ri ertaga Salim sharbatdorning oldig'a bora-man-da, o'g'lingni Mirzakarim akaning ilgarigi toshkandlik ku-yavi o'liddi, men o'z ko'zim bilan ko'rdim, deyman. Ana undan so'ng xumsaning holig'a maymunlar yig'lasin! Agar ul sirringizi bilgan bo'lg'anda ham allaqachon kelaturgan ishka tushunib olib, Marg'ilondan dumini xoda qildi, desangiz-chi!
- Qix... Sodiqning gapi jo'yalik, - deb qo'ydi Jannat opa.
- Otabek bu so'z dahshatidan titrab ketkan edi. Sodiq davom etdi:
 - Endi ishning bo'ladirg'anini o'ylash kerak, sizning qo'rkoq-lingizni ko'rib, mana Mutal polvon ham uxlab boshlabdir.
 - Uxlag'anim yo'q, hez, doringdan quy-chi!

– Mutualboy o'rtoq, – dedi Homid, – biz biravning yaxshilig'i-ni unutaturg'an kishi emasmiz. O'rtog'ingiz Sodiqboy men bilan birlashib kamlik ko'rmadi, avvali xudo, qolabersa men uni uylantirib qo'ydim... Men birav bilan oshnachiliq qilsam, hatto undan jonimni ham ayamay, ko'nglini olmoqg'a tirishaman.

Sodiq:

– Mutualboy sizni o'bdan yaxshi biladir, Homid aka! Sizning qanday xizmatingiz borlig'ig'a ham qong'an... Ammo uning sizdan bir iltimosi bor ekan.

Homid:

– Nima iltimosingiz bor, Mutualboy?

Mutal (sarxush):

– Bitta ya-ya-ya-rimtadan uch-to'rt t-t-tanga q-q-qarzlarim bor edi, Homid aka.

Homid:

– Oshnalij degan uch-to'rt tanga bilan bog'lana olmaydir, Mutualboy! Men sizga hali aytib qo'ydim: maning oshnalig'im oshnadan jonni ham ayamasliq bilan bo'ladir. Uch-to'rt tanga emas, muhtoj bo'lsangiz o'ttuz-qirq tanga ham so'ray bering!

Jannat opa:

– Ilahi Homidboy murod-maqsadig'a yetsin, qix. Oshna-og'aynidan dunyo ayamaydir!

Bir oz vaqt tanga tovshi eshitilib turg'ach, Homidning ovozi keldi:

– Mana, Mutual polvon, hozirga oz bo'lsa ham shuni olib turasiz, ammo xizmat haqingiz o'z yo'lig'a bo'ladir.

Sarxush:

– R-rahmat, H-homid aka, siz j-jonni ayamasangiz, m-men ham yo'lingizga boshimni tikdim, jamshidning arvoi!

Sodiq:

– Bizning Mutualboy ham quruq yigit emas!

Homid:

– Dasturxonni yig'ishtirib olingiz-chi, Jannat opa!

Lagan-tovoqning bir-birisiga tekkan tovshi eshitilib, Otobek o'zini ohistagina yo'lakka oldi. O'choq boshida bir-ikki daqiqa chamasi tovoq-qoshiq va oyoq tovshi eshitilib turg'ach, Jannat opa havlig'a tushib keldi va qo'lidag'i dasturxonni tut ostig'a

qoqib ketdi. Otabek qaytib kelib daricha ostig'a o'lturgan ham edi, Homidning shu so'zini eshitib qoldi.

- Eshikning zanjiriga bir qarab kelingiz-chi, imon topkur Jannat opa!

Sodiq:

- Qo'rqoqsiz-da, Homid aka, eshikni o'zim zanjirlaganman.

Homid:

- San hali yoshsan, inim Sodiqboy, siz chiqaberlingiz, Jannah opa!

Otabek uchun vaqt ortiq tang va qo'rquunch edi. Xaroba uyga boray desa, Jannah opaning ko'rib qolishi aniq edi. Eshikni ochib chiqib ketay desa, o'lturishning maqsadi hali ochilmag'an bo'lib, butun mashaqqati shamolg'a ketar edi. Joni halqumig'a tqliib tevaragiga alang'ladi va yo'lakdan nariroqda usta Alimning devorig'a suyog'liq turg'an zanbilga ko'zi tushdi. Zanbilning ostig'a yashirinish juda ham xavfli edi esa-da, ammo o'lturishning maqsadig'a qonmay ketish undan ham xatarlik edi. Sir fosh bo'la qolsa, uch dushmaniga barobar hujum qilishni bo'yniga olib qo'ydi. Uy eshigi ochila boshlag'anda zanbilning ostig'a kirib olg'an edi. O'zini nechog'liq siqib g'ujanak qilg'an bo'lsa ham, ammo bir qarash bilan zanbil ostida kishi borlig'ini bilish uncha qiyin emas edi. Zanbil ostida xanjarini qisimlab, go'yo sichqonni poylag'an mushukdek hujumga hozirlanib yotar edi.

Jannah opa yo'lakka tomon yurib keldi-da, zanbil ostidagi ini payqamay yo'lakka burildi. Oydindan eshikning zanjirligi aniq ko'rinish turar edi. Shuning uchun eshik yonig'a borib o'lturmay yo'lakning yarmidan qaytdi. Qaytishi hamono yuqoridan uchib o'tkan bir-ikki moshak qushning chev-chev-chev degan tovshini eshitib ko'kka qaradi. Shimol-sharqig'a to'g'ri otilib o'qdek uchib borg'an moshak qushlarga qarag'anicha yo'lakdan uy tomonig'a qayrilib ketkanini o'zi ham sezmay qoldi. Jannah opa ayvong'a chiqqanda, Otabek ustidagi zanbil to'rt enlik yuqorig'a ko'tarilib, tag'in sekkingina uni bosib tushkan edi. Jannah opa eshikni ochib, uyga kirganda, ul ohistagina zanbil ostidan chiqdi, uning yurak tepishi hali ham shiddatlik edi. Daricha yonig'a yurib keldi-da, hamon hujumga hozirlang'andek ichkariga qulq solib turdi. Jannah opaning «eshik zanjir» degan tovshini eshitkach, rohat tin oldi va daricha yonig'a cho'nqaydi.

Homid:

- Bo'lmasa, dushanba kuni kechasiga bo'lsin!

Sodiq:

- Biz qaysi kunga desangiz ham hozirmiz!

Mutal:

- Menga qolsa, shu topta borsaq deyman!

Homid:

- Yaxshisi dushanba kun, undan nariga o'tkani ham yaramag'andek, berisi ham foydasiz bo'ladir, chunki bir-ikki kun bunga hozirlik ham kerak.

Sodiq:

- Tag'in qanaqa hozirligi bor?

Homid:

- Olib chiqg'andan so'ng, uni Marg'ilon ichida olib turib bo'lmaydir: to rom qilg'uncha birarta qishloqg'a yuborishka to'g'ri keladir. Olib chiqishimiz dushanba kechasingning qaysi paytiga to'g'ri kelishini ham hozirdan aytib bo'lmaydir. Olib chiqg'an zamон Marg'ilondan chiqarilib yuborilmasa, kunduz kuni chiqarish tag'in xavflik. Kechasi ma'lum, Marg'ilon darbozalari yopiq bo'ladir. Shuning uchun birarta darbozabonni qo'lga olib qo'y-mog'imiz, albatta, kerak...

Sodiq:

- Yaxshi maslahat, qutidornikiga qanaqa qilib tushamiz?

Homid:

- Masalaning bu yog'ini ham o'yashimiz kerak ekan, hali!

Sodiq:

- Eng yaxshisi - darbozasidan kirish!

Mutal:

- Darbozasidan kirib bo'lmasa, tomidan oshib tushamiz!

Sodiq:

- Xa-xa-xa, balli, Mutal to'ram!

Mutal:

- Kulishingni bejo qilma, hez Abdikarim! San hali dunyog'a kelib nimani ko'rding-ku, sanga kulish tushib qoldi! Bu bosh dunyog'a kelib nimalarni ko'rmadi-a? Bunaqanggi ochiriq ishlarni endi qilib turipti, deb o'ylaysanmi? Eysa-x-x, Mutal akang nimalarni qilmadi? Xa-xa-xa... Musulmonsan otangning arvoysi, Homid aka! Bir kuni Jonkeldiboy hasratini qilib Hotam to'raning

o'g'lini yaxshi ko'rghanligini, diydoriga to'yolmay besar bo'lg'anini arz qilib qoldi-ku, yonimda Qalandar polvon bor edi, Jonkeldiga, bo'lmasa o'n oqta¹ ber bizga, biz Qalandar bilan birga do'n-diqlichangni muhayyo qilib beraylik, dedim. Jonkeldi o'lib turg'an ekan, qulqoq qoqmay xo'b, dedi. Biz Qalandar bilan tunni yarim qildiq-da, Hotam to'raning havlisiga keldik. Ishning ebini jo'blab qarasaq juda kashal,² devor – tosh hamin!³

Oshib tushishning sira o'nqovi yo'q. Bu ishkalmi ko'rghan Qalandarning tarbuzi qo'l tug'idan tushib «besh oqtani qaytarish uvol-ku?!» dedi. O'zimning sal shunaqanggi kayfim balandroq edi, xanjarchamni qinidan sug'urib oldim-da, to'g'ri Hotam to'raning darbozasig'a borib chaqira boshladim. Bu ishimdan jon-poni chiqib ketkan Qalandar yonimg'a kelib turta boshladi: «Hoy, Mutual, sanga nima bo'ldi?» Men Hotam to'rani chaqira berib «tovshingni chiqarma, xoting'a o'xshag'an yigit», dedim. Qalandar yonimda turolmadi, meni yolg'uz qoldirib ura qochdi. Bir vaqtda haligi Hotam to'ra darboza orqasig'a kelib «kim» dedi. Men tovshimga shoshilishqan tus berib «Men, men, oching tezroq!» dedim. Bechora go'l to'ra darbozani ochib yuborishi bormi, lip etib o'zimni ichkariga oldim va Hotam to'rani qo'lidan ushlab havliga boshladim. Bechora endi meni tanig'an, avzog'imning buzuqlig'ini ham payqag'an edi. Kekirdagiga xanjaramni tirab: «Joningdan umiding bormi, yo'qmi, noinsof!» dedim. Juda tili shishib qolq'an edi xumsaning – «bovv-bovv» deb g'o'ldirab javob beradi... «Bir bechora o'g'lingni deb ko'kragini zaxka berib yotsin-da, san tinchkina o'g'lingni olib yot!.. Qani o'g'ling, yotqan joyini ko'rsat!» dedim. Hotam to'ra dir-dir qaltirar edi, shu ko'yi uni ayvong'a o'zim yetaklab bordimda, o'g'lini ko'rsatdi. Bolani uyqu aralash turg'uzib kiyintira boshlag'an edim, bir tomondan onasi dodlab qoldi-ku, xanjaramni olib unga yugirdim. «Tovshingni o'chir, mochaxar... o'g'lingni o'limga olib borayotqanim yo'q, nihoyati bir piyola choy ichadi-ku – keladi!» dedim. Qisqasi, ilgari dahshat berib, keyinidan yaxshi gaplar bilan ularni ishontirib, bolani olib chiqdim va Jonkeldiga topshirib ketdim... Baxtimga o'sha kuni bitta ham mirshab yo'liqmadidi. Ey-

¹ Oq tanga (*Mual.*).

² Kashal – chatoq.

³ Hamin – u qadar.

y, Sodiqcha, san hali nimani ko'rding-ku, nimangga ishonding, buzoq bo'g'uzlag'andek qilib bir-ikkitani so'ygan bilan odam bo'lding, qo'ydingmi? Gap bilan bo'lib zang'ar kayf ham tarqab ketdi, qani, quy-chi bir-ikkin!

Homid:

– Sizga qoyilman, Mutual polvon, sizning shunaqanggi ishlar-ringizni bilib yurganim uchun bu yerga chaqirtirib keldim-da!

Mutal:

– Shuni bilgan bo'lsangiz bas, bu ishni menga topshirib qo'yabering!

Homid:

– Sodiq aytkandek darbozadan kirishni xohlamayman, chun-ki mirshablarning oyog' usti.

Mutal:

– Bo'lmasa havlining orqasidan tushamiz!

Homid:

– Orqasi havlidir?

Jannat opa:

– Qix, haligi oti qursin... Malikboyning maydoni-da!

Homid:

– Juda yaxshi ekan. Bo'lmasa tomig'a shoti yetarmikin?

Jannat opa:

– Qix, juda balan.

Mutal:

– Balan bo'lsa, zarari yo'q, osoni uyning tegidan teshamiz, qo'yamiz!

Homid:

– Qiyn bo'lmasmikin?

Mutal:

– Hammadan ham osoni teshish, mo'ljalini yaxshi olsaq bas.

Homid:

– Bir-ikki soatda uni teshib bo'larmidi?

Mutal:

– O'zi maydonmi, axir?

Jannat:

– Maydon, qix.

Mutal:

– Yaqinida odam yo'qmi?

Jannat:

– Yo'q, qix.

Mutal:

– Balli, mo'ljalni olib bersalaring, ertadan boshlab qazig'anim bo'lsin.

Homid, Sodiq:

– Balli, rahmat polvon!

Majlisning so'zi shu yerga yetkanda Otabek o'rnidan turib yo'lakka keldi. Eshik zanjiriga qo'lini olib borg'ani holda o'ylanib to'xtadi va eshikni ochmay orqasig'a qaytdi. Xaroba uy orqaliq usta Alimnikiga chiqib ayvon yonida to'xtadi, ularning xurraq va pishillashlariga qanoat hosil etkach, oyog' uchi bilan yo'lakka o'tdi va eshikni ochib chiqdi...

* * *

O'z og'zidan eshitkanimizdek Sodiq uni, Homidning ta'limoticha Qo'qon darbozasidan chiqarib to karvonlarga qo'shilib olg'uncha ta'qib etib borgan edi. Otabek bu ta'qibni juda yaxshi sezganlikdan Sodiq yo'lda qolg'andan so'ng ham yana bir bekat olding'a borg'an va ikkinchi bekatdan yo'lni chaplab, Toshloq darbozasi orqaliq yana qaytib Marg'ilong'a kirgan edi.

Usta Farfining Homid va o'zi to'g'rilaridag'i mudhish hikoyasini eshitkach, Marg'ilonda qolish va qayin otasining uyiga borib onglashish o'rniiga juda oshig'ichliq bilan Marg'ilondan jo'nab ketkan bo'lib ko'rinishi albatta o'rinsizga emas edi. Chunki Komilbek o'ldirilgan bir kunda Homidning ko'z o'ngida qolishi, bilaturib, o'z-o'ziga qabr qazish, qabrg'ina emas nomusni barbob berish va qotilliq ismini olib xalq oldida sharmanda bo'lish bo'lur edi, nuchukkim, biz yuqorida Sodiq og'zidan eshitkanimizdek Homid bu tuhmatdan ham qaytmas va o'z tuhmatini mahkama oldida mantiqiy ravishda isbot ham qila olur edi. Mana ul shu mudhish, boshka tushmog'i aniq turg'an halokatning daf'i uchun Marg'ilondan oshig'ich chiqib jo'nag'an edi. Orqasidan qiling'an ta'qibni payqashi esa, avvalo, bu uning bir mulohazasi bo'lg'an edi, ikkinchi, otini egarlar ekan, devordan o'zig'a qarag'an bosh bilan bu mulohazasini chinga chiqishini bilgan edi. Uchunchi, ko'chada usta Alim bilan xayrashlar ekan, qo'shnining yo'lagida

ko'ringan kishi ko'lagasi yana ta'qib etilishini ta'kidlagan edi.

Marg'ilondan ikkinchi bekatka qo'nib, choyxonada bir-ikki choydish choy ichib uzoq o'ylag'an va Marg'ilong'a qaytish quruq tuhmatka qolish bilan farqsiz ekanligini yana bir qat tushungan edi esa-da, Homidni maydonda muzaffar holda qoldirib ketishni hech bir turlik yuragiga sig'dira olmag'an, g'ayri rasmiy yashirinib bo'lsa ham, Marg'ilonda turishka va turib Homidning mundan so'nggi rejalarini o'rganishka va shunga qarab kurash boshlashg'a qaror bergen, shom bilan asr oralarida Marg'ilong'a kirgan edi. Kelib birinchi kelishida tushkan saroya joylashqan va joylashib tinchiy olmag'an, ya'ni ta'qibini bu kundanoq boshlashg'a qaror bergen. Homidning yomonliq korxonasi usta Alimning qo'shnisini kida bo'lg'anlig'i uchun hech bir taraddudsiz yo'lni to'g'rilab Sodiqnikiga solg'an ediki, biz mundan keyingi gaplarni yuqorida ko'rib o'tdik.

Usta Alimning eshigini ochib chiqg'ach, Sodiqning yo'lagiga qulq solib g'o'ng'ir-g'o'ng'ir kelgan tovushni eshitdi va sekin-sekin yo'lg'a tushdi.

Dushman bilan betma-bet uchrashmoq kuni belgulanganlikdan o'zining bu kungi kutilmagan muvaffaqiyati to'g'risida hech bir taajjublanmas, faqat dushanba kun kechasi bilan miyasi mashg'ul edi. Dushanba kun kechasi bir emas, uch dushman bilan kurash to'g'risidag'ina o'ylar edi. Bu birga uch masalasi bir oz uning miyasini qotirg'an; kishilar yollash, hukumatka bildirish, qutidorni xabardor qilib qo'yish mulohazalarigacha kelib yetkan bo'lsa ham, ammo izzati nafsi bu qo'rqaqligqa tamoman zid turar edi. Bora-bora bu mulohazasini tamoman ko'nglidan chiqarib tashladi; na kishilar yollayturg'an, na hukumatka bildiraturgan va na qutidorni xabardor qilaturg'an bo'ldi. Chunki raqib bilan dildorning uyi orqasida tanho olishmoq, yor oyog'i ostida qonlik tuproqqa qorishmoq – uning uchun juda lazzatlik va shoirona tuyila boshlag'an edi. Saroya kirar ekan o'zicha: Shirin o'lim, – deb qo'ydi.

Garchi kechagi tun «Xo'ja Ma'oz»ni tunab uyqudan qolg'an edi, ammo uzoq vaqt bu kungi gaplarni o'ylab yotdi. Ul uxlab ketar ekan, o'zini goh qong'a belanib yotqan holda, goh Kumushni erkalab turg'an holda ko'rар edi.

15. Dushanba kun kechasi

Bu kungi kech Otabek bilan Homidning hayot va mamot masalalarini o'zining qora quchog'iq'a olg'an qorong'i bir tun edi va bulardan qaysi birlarining so'ng soatlari yetkanligi shu qorong'i tun kabi qorong'i edi. Otabek bu ikki holdan tabi'iy birisini bu soat o'zining ko'z o'ngida ko'rар va shunga hozirlanar edi esa-da, ammo Homidning xayoli faqat gulgina iskar, gul sayriga oshiqinarnar edi...

Olti qarich kenglikda uzundan-uzoq tor ko'cha, tor ko'cha boshida kichkinagina bir eshikcha edi. Shom bilan xuftan o'r-tasida bu ko'cha boshig'a bir yigit kelib to'xtadi-da, tevaragiga kishi bilmas qilib razm soldi. Ko'chada hech kim qolmag'an, yo'l oyog'i bosilg'an edi esa-da, ul uzoqqina qarshisidag'i darboza ichlarini, tom ustlarini, devor raxnalarini kuzatdi va qanoat hosil etib tor ko'chaga ohista-ohista yo'l oldi. Tor ko'chaning yarmisig'a yetkach, to'satdan orqasig'a qayrilib qaradi... Uning harakati bir narsadan shubhalanib emas, ammo orqadan dushman ta'qibi bo'lmadimi uchun edi. Kichkina eshikcha yonig'a yetkanda tag'in haligidek orqasig'a qarab qo'ydi. Bir oz o'ylab to'xta-g'ach, eshikning o'ng tomonidagi devorning buzuq yeridan sekingina ko'tarilib maydonga mo'raladi. Eshikning qulf va zanjiri bo'lmay yuziga yopiq holda turg'an bo'lsa ham, ul eshikka taqilmadi, mashaqqatlanib devorga mindi. Oy shom yeb yaxshig'ina qorong'i tushkan bo'lsa ham, maydon ichining daraxtsizligi uchun tikkaygan cho'b ham ajraturliq edi. Maydonni kishidan holi bilgach, sekingina devordan o'zini maydonga oldi.

Maydon ikki tanob kenglikda bo'lib, janubi qutidor va qo'sh-nisining imoratlari orqasidan va boshqa uch jihatni ham shunga o'xshash binolardan iborat edi. Maydonga yozda nimadir ekilgan, chuqur-chuqur jo'yaklar tortilg'an va yer yog'mur bilan ivib, bo'kib oyoq ko'tarib bosishg'a imkon bermas, har bir oyoq uzg'anda uch chorak loy barobar ko'tarilur edi. Qiynala-qiynala maydonning janubiga o'tdi. Uning chap qo'li tomonida bir uying orqa devori bir bo'yra eni kesib tushirilgan bo'lib qorayib ko'rinar edi. Ul bu kesilgan o'rinni o'tkan kun kechasi kelib ko'rib ketkani uchun qaytadan qarab turmadi esa-da, lekin uning bu binog'a iltifotsiz qarashi mumkin emas edi. Bu tegi kesilgan

bino Kumushning o'z uyi bo'lib, bu uy ichida Otabekning sadatlik kunlarining shirin xotiralari saqlanar va shu daqiqada ham uning hayot tiragi bo'lg'an Kumushbibi olturar edi. Otabek ko'zini to'ldirib binog'a qaradi, go'yo bu qarashda ul dunyo mali bilan vidolashar edi. Uzoqqina binog'a qarab olg'ach, qo'y-nig'a qo'l solib bir qog'oz oldi, xayol ichida qog'ozning taxlarini tuzikladi-da, qaytarib yana qo'ynig'a tiqdi. Shundan so'ng binog'a yana bir ko'z tashlag'ach, maydonning kunbotarig'a yurib, o'n besh odimlab haligi joydan yiroqlashdi. Tom shuvog'ig'a loy oling'an zovur, shekillik, o'rinni kechagi kelishida biqinish uchun belgulab ketkan edi, kelib shunga tushdi-da, qo'lini chakkasiga qo'yib yoni bilan yotib oldi. Garchi osti kesilgan bino bilan Otabek tushib yotqan loyxona bir-birisiga ro'baro' edi. Ammo imoratlarning ko'lagasi va kechaning o'tacha qorong'ilig'i orqasida loyxonada kishi bo'lg'anlig'ini payqash qiyin edi.

* * *

Tun yarim bo'lib, olding'i uxlag'anlar endi bir uyguni olg'an edilar. Maydon eshigi ochildi. Biri orqasidan biri yurib ikki ko'лага maydonga kirdi. Buni payqag'an Otabek xanjarini qinidan chiqarib qo'lig'a ushlag'ach, yuz tuban yerga uzandi... Ikki ko'лага so'zsizgina osti kesilgan bino yonig'a kelib to'xtadilar. Kelgu-chilarning biri Sodiq va ikkinchisi Mutal edi. Tumshug'ini yerga tirab yotqan mushukdek bo'lib Otabek ularni kuzatar edi.

To'xtag'ach, shivirlab Sodiq so'radi:

- Teshilayozg'anmikin?

- Ozg'ina qolg'andir, deb o'ylayman, negaki, paxsaning endan bir gaz chamasi joy ochilg'an!

Mutal tovshini baralla qo'yib so'zlar edi, shuning uchun Sodiq dedi:

- Tovshingni sekinroq chiqarsang-chi!

Mutal belidan teshasini olar ekan, unga javob berdi:

- Hali shundan ham qo'rqaSANMI, balki hali ashulamni ham aytib yuborarman!

- Jinnilig'ingni qo'y, Mutal aka! Men ham yoningda turaymi?

- Turasanmi, yo'qmi - ixtiyor o'zingda!

Mutal kovakka kirib kovlashka tutindi.

- Teshani qattig' solma, - dedi Sodiq.

- Menga o'rgatma, o'zim bilaman.

Sodiq Mutualning ehtiyyotsizligidan qo'rqliki, shekillik, bir oz Mutualning ishiga qarab turg'ach, dedi:

- Bo'lmasa, men eshik yonig'a borib turay, teshildi deguncha hushtak ber.

- Tuzik, hali Homid kuyaving qayog'da qoldi?

- Ko'chaning boshida poylab olturgandir. Hushtagingni eshitkach, uni ham chaqiraymi?

- Chaqir, - dedi Mutual va shitir-shitir kesak tushira berdi.

Sodiq eshikdan chiqg'an ham edi, Otabek sekingina boshi ni ko'tardi-da, Mutual sari shuviy¹ boshladi. Mutual esa yemirilib tushkan kesaklarni tashqarig'a surish bilan ovora edi... Shu vaqt uning qo'ltug'i ostidan uzatilg'an qo'l hiqildog'idan ombir kabi siqib oldi... Mutual kuchlik edi, ammo Otabek undan ham kuchlik edi. Sapchib hiqildog'ini ajratish uchun bo'lg'an Mutualning birinchi harakati bo'shka ketdi-da, chap biqinig'a o'tkir xanjar g'achcha botirildi... Ammo ul hamon bo'shalishg'a kuchanar edi va kuchli qo'l battarroq uni siqar edi. Uch daqiqalik kurashdan so'ng Mutual bo'shashdi, ilgarigi kuchanishlardan qoldi va bir-ikki daf'a to'lg'anib jimgina jon berdi. Otabek eshik tomondan ko'zini uzmag'ani holda Mutualni sudrab o'zi biqing'an loyxonag'a olib bordi va qo'rqbinqina hiqildoqdan qo'lini oldi. Mutualning boshi shilq etib loyxonag'a tushdi-da, mangulik uyqug'a ketkanligi ma'lum bo'ldi... Otabek bitta-bitta teshilgan bino yonig'a kelib eshik tomong'a hushtak berdi, javob hushtagi eshitilgach, tes-huk ichiga kirib olturdi. Teshukning yuqorisidan bir oz tuynuk ochilg'an bo'lg'ani uchun ichkaridan qulqoqqa yengilcha pishilash eshitilar edi... Sodiq yaqin yetkan edi, kesmadan uzoqroqda turib shivirladi:

- Teshdingmi, Mutual?

- Teshdim, beri kel.

Sodiq kesma yonig'a kelib engashdi. Engashishi hamono qo'l hiqildoqqa to'g'ri kelgan edi va xanjar qornig'a botirilgan edi... Sodiq qo'lidaq'i xanjarini bir-ikki qayta solib ko'rsa ham tegdirish uchun kesmaning tubanlig'i xalal berdi, lekin o'zi tetuk edi. Otabek sapchib kesmadan chiqdi va bor kuchi bilan Sodiqni bo-

¹ Shuvimoq – emaklamoq.

sib tushdi... Bosib tushishi hamono allaqaysi yeri achishkandek sezildi... So'l qo'li Sodiqning hiqildog'ida, xanjarlik qo'li Sodiqning xanjarlik qo'lida edi... Bir oz kuchini yig'ib olg'ach, hiqildoqni bor kuchi bilan siqa boshladi. Sodiq xirillar, shunday bo'lsa ham qo'lidag'i xanjarni bo'shatmas edi. Eshik tomondan Homid ham ko'rinib qoldi... Vaqt tang kelgan edi... Sodiqdan ko'kragini qochirib xanjarlik qo'lini bo'shatdi va Sodiqning ko'kragiga soldi. Sodiqning xanjari bir-ikki qayta uning orqasig'a kuchsiz-kuchsiz kelib tekkan edi. Xanjarini ikkinchi urishda Sodiq bo'shashdi va qo'lidan xanjari tushdi.

– Homid akangga juda ham mehribon ekansan, Sodiq! – dedi bosib yotqan joyidan Otabek. – Joningni ham unga qurban qilding!

Sodiq ingranib qo'ydi.

– Kim xirillarydir? – dedi yaqinlashib kelgan Homid.
– Tezroq keling, Homid aka, Otabekni o'ldirdik! – dedi shoshib Otabek.

– Ah! – deb yurib keldi Homid.

Otabek Sodiqni qoldirib, Homidning xanjarlik qo'lini ushlab oldi:

– Mutal o'ldi. Sodiq ham o'lim yoqasida. Enda siz bilan ikkimizgina qoldiq!

Homid qo'lini bo'shatishka tirishar ekan, Otabek salmoqqina qilib dedi:

– Ortiqcha oshiqmangiz, Homidboy, men sizning xanjarlik qo'lingizni bo'shataman hozir, ammo shungacha siz bilan ikki og'iz so'zim bor!

Homid hanuz qo'lini bo'shatishg'a kuchanar edi.

– Kuchanmangiz, Homidboy!

– Mard yigit bo'lsang, qo'limni qo'y!

– Oshiqma, qo'yaman, – dedi Otabek. Shu choqda oyog' ostida yotqan Sodiq ko'tarilib-ko'tarilib o'zini otmoqda edi. Otabek Sodiqdan nariroqqa Homidni boshladi. Homid tig'izliq bilan surildi. Xanjarlik qo'li bilan tuynukka ishorat qilib, Otabek so'z boshladi:

– Siz menden ham yaxshiroq bilasizki, shu uyda sizni al-laqancha mashaqqatlarg'a solg'an, cheksiz jonivorliqlar ishlatskan va hisobsiz tillalar to'kdirgan, nihoyat, shu daqiqag'a keltirib

to'xtatqan birav uxlaydir. Agarda sizning manim tilimdan yozib bergen taloq xatingiz durust hisoblanmasa, bu uxlag'uchi manim halol rafiqam bo'lib, ikki yildan beri men ham uning ko'yida¹ sargardonman. Demak, siz bilan maning oramizda shu birav uchun kurash boradir. Lekin siz shu choqqacha manim ustidan muvaffaqiyat qozonib keldingiz: qora choponchi, deb dor ostilarig'acha olib boardingiz, Musulmonql qo'lig'a topshirdingiz, bu ishlaringiz foydasiz chiqg'ach, ismimdan taloqnomha yozib, ikki yillab rafiqamdan ayirib turishka muvaffaq bo'ldingiz, bu orada gunohsiz bir yigitni ham o'ldirdingiz. Nihoyat, o'g'riliq yo'lig'a tushib ikki yigitningizni manim qo'limda halok qildingiz... Endi menga javob beringiz-chi: bu yomonliqlaringizda siz haqlimi edingiz?

– Haqli edim! – dedi Homid va siltab xanjarlik qo'lini bo'shatib chalqancha yiqildi. Ul qo'lini bo'shatqan choqdayoq Otabek ishini to'g'rilaq'an, ya'ni Homidning qornini shir etdirib yorib yuborg'an edi. Homid holsizlanib yotar ekan, uni besh qadam naridan kuzatib tek turg'uchi Otabek zaharxanda ichida «haqlimi eding?» deb so'radi. Kuchanib «haqli edim!» dedi Homid va qo'lidaq'i xanjarni Otabekka otdi, xanjar Otabekning yonig'a keilib tushdi...

Otabek kushxona o'rnidan eshikka qarab qo'zg'alg'an edi, Homiddan besh-olti qadam narida yotqan Sodiqning «hmmm» degan tovshi eshitildi. Otabek ko'ngli allanuchkalangani holda maydondan chiqdi...

16. O'zni tanitish

Ertasi kun butun Marg'ilon deyarlik Malikboyning maydonida voqi' bo'lg'an ishka juda hayron edi:

– Mutal bilan Sodiq bo'lsa shaharning tomteshar yigitlaridan, ular qutidornikiga o'g'riliq uchun borg'an bo'lsalar – borg'andirlar... Lekin shaharning katta boylaridan hisoblang'an Homidning ishi qiziq. Xayr, Homidning o'g'riliq hunari ham bor bo'lsin, bularni kim o'ldirgan? Qutidor bo'lsa, ertalab uyqudan turg'ach, bu hangamani bilibdir, juda ajoyib!

¹ Ko'y – yo'l, ishq, muhabbat.

* * *

Kun choshkohga yetkanda Otabek saroy darbozasidan chiqdi. Ul o'zining so'l qo'lini doka bilan o'rab bog'lag'an va ko'kratgiga ko'tarib ushlagan edi. Kecha Homid xanjarlik qo'lini siltab tortqanda, xanjar uning bosh barmog'i orasini suyakka yetkuncha shipirib ketkan edi. Uning oyog' olishida ham bir oz oqsoqlanish sezilar edi.

Saroydan ancha uzoqlashqan edi, qarshidan o'ziga qarab kelguchi Rahmatni ko'rdi va chor-nochor so'rashmoqqa to'g'ri keldi:

– Ha, mulla Rahmat, salomatmisiz?

Rahmat oshiqibg'ina uning bilan ko'rishdi:

– Qachon keldingiz, bek aka?

– Kelganimga bir-ikki kun bo'ldi... Nega xafa ko'rinasiz, mulla Rahmat?

Rahmat uflab oldi:

– Eyyy, bek aka, bizning boshka tushkanni dushmaningizga ham ko'rsatmasin!

Otabek ajabsinish tusi ko'rsatib so'radi:

– Nima bo'ldi, uy-ichingiz bilan salomatmisiz?

– O'zingiz bilasiz, bultur padar marhum bo'lg'an edilar, bu kun yana boshimizg'a o'llim tushaturg'an bo'lib qoldi, tog'am Homidni allakimlar chavog'lab ketibdirlar.

Otabek ko'zini olalantirg'an bo'ldi:

– Qayerda, kimlar, yarasi qo'rquunch emasmi?

Rahmat voqeani qayerda bo'lg'anlig'ini so'zlab turmadni:

– Yarasi yomon, hushsiz holda hiqillab yotibdir. Qornini tik-dirmakchi bo'lg'an edim, jarroh bo'lmaydir, dedi.

– Chavog'lag'uchini aytmadimi?

– Til bo'lsa aytadi-da, – dedi Rahmat, – ul yiqilib yotqan joyda yana ikki yigitning o'lugi bor ekan... Shulardan zarb olg'anmi deb o'layman.

– Xudo shifo bersin! – dedi Otabek. Ajralishdilar.

Otabek usta Alimning ko'chasiga burilg'ach, Sodiq eshigida uch-to'rtta bel bog'lag'an kishilarning tobut yasash bilan mashg'ul ko'rib tinchsizlanib ketdi. Usta Alimning yo'lagiga kirar ekan, Jannat opa bilan yana bir xotinning yig'i tovushlarini eshitdi...

Janozaga tahorat olish uchun obdasta yonig'a o'lturgan usta Alim Toshkand jo'nab ketkan Shokirbekni oradan uch-to'rt kun o'tmay qaytib kelishiga ajabsingan edi:

– Keling-keling, Shokirbek... Toshkand jo'namag'anmi edin-giz?!

Otabek ayvonning oldig'a o'lturar ekan, kului:

– Toshkandga borib keldim...

Usta Alim uning hazilini fahmladi-da, tahrarat ola-ola qiziq voqeadan so'z ochdi:

– Marg'ilondan ketmagan bo'lsangiz, o'zingiz ham eshit-kandirsiz, Shokirbek, siz bilan menga tarjimai hollari ma'lum bo'lg'an Homid bilan Sodiqni va tag'in Mutal degan yana bir yigitni Mirzakarim akaning havlisi orqasida o'ldirib ketibdirlar. Yomonlar o'z jazalarini topibdirlar.

– Eshiddim, – dedi Otabek va tag'in kulib qo'ydi.

Usta Alim uning bu kulgisiga e'tibor qilmag'an edi, so'zida davom etib so'radi:

– Siz bularni kim o'ldirgan deb o'ylaysiz?

– Siz-chi? – dedi Otabek va tag'in iljayib qo'ydi.

– Menga qolsa, – dedi usta Alim, – o'ldirguchi albatta Mirza-karim akaning kuyavi Otabekdir... zap ish qilg'an-da, men unga qoyilman. Men uning O'tabboy qushbegiga qilg'an muomalasini eshitib, yuragiga bali degan edim... zap yigit ekan-da!

Otabek o'ngg'aysizlanib ketdi. Usta Alim yuz-ko'zini artib Otabekning qo'lini olib ko'rishmakchi bo'lg'an edi, ko'zi o'ralg'an dokaga tushdi:

– Qo'lingizga nima qildi, Shokirbek?

– Pichoq kesib ketdi...

– Yomon kesdimi?

– Sal.

Usta Alim Otabekning yonig'a o'lturdi va:

– Nega Toshkand jo'namadingiz, birarta mone' chiqib qoldimi? – deb so'radi.

– Mone' chiqib qoldi...

– Qanday mone'? – dedi usta.

– Mone'mi? – dedi Otabek va kulimsirab: – Men sizga bir katta gunoh qilib ketkan edim... Yo'lda boraturib gunohimdan o'kin-

dim-da, sizga tavba qilg'ali Qo'qondan qaytdim... Agar siz gunohimni kechirsangiz, men shu daqiqada Toshkand jo'nayman.

Usta Alim ajablanib Otabekka qaradi:

- Hazillashasiz...

- Hazillashmayman, agar siz kechiraturgan bo'lsangiz, gunohimni ham hozir iqror qilaman.

Usta Alim kulimsirab so'radi:

- Qani iqror qilingiz bo'lmasa.

- Ilgari kechirishka va'da berib qo'yingiz.

- Menga qolsa sizning hech gunohingiz yo'q... Menga nomalum gunohingiz bo'lsa, kechirdim.

- Rahmat, - dedi Otabek va so'radi: - Men kim?

- Sizmi, siz Shokirbek!

Otabek uyat aralash kulib qo'yib dedi:

- Ana usta, manim borliq gunohim sizning shu kungacha meni Shokirbek, deb bilishingizdagina!

- Bo'lmasa, siz kim?

- Gunohimni kechirgansiz-a?

- Kechirganman.

- Men siz bilgan Shokirbek emas, toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li va marg'ilonliq Mirzakarim akaning kuyavi - Otabek!

Usta Alim bir oz o'zini keyinga tashladi va ko'ziga jiq yosh chiqardi.

- Siz-a? - dedi. Kelib Otabekni quchoqladi... Bu favqulodda holg'a tushuna olmay qolg'an Sayfi ishini to'xtatib do'konxonadan qarab turar edi. Usta yig'lag'an holda Otabekni quchoqlab o'pdi-da, ayvonga ko'rpancha sola boshladi.

- Nima qilmoqchi bo'lasiz, usta? - deb Otabek so'radi.

- Men o'zimning yangi mehmonimni ko'rpanchaga o'tquzmoqchi bo'laman, - dedi kulib usta Alim.

- Men sizning ko'rpanchangizga ko'b o'lturiganman, endi men ga ortiqcha takallufingizning hojati yo'q.

- To'g'ri so'zlamaysiz, Otabek, bu kungacha manim ko'rpanchada o'lturib yurgan Shokirbek otliq bir yigit edi. Endi men o'zimning yangi mehmonim bo'lg'an Otabekni siylamoqchi bo'laman... Qani, Otabek, ko'rpanchaga chiqingiz!

Otabek ustanning latifasiga kuldi-da, ko'rpanchaga chiqib o'lturdi. Bu vaqt Jannat opaning «shahid o'lgan bolam» deb yig'lag'an

tovshi eshitildi-da, Otabek gunohkor bir yuz bilan usta Alimga qaradi. Ul esa Otabekning bu qarashidagi ma'noni sezgan edi:

– Zap qilg'ansiz, Otabek, – dedi usta, – yomonlarning jazosi shunday bo'ladir... Yoningizda kishilaringiz bor edimi?

– Yo'q.

Usta Alim Otabekka tushuna olmay qarab turg'ach, so'radi:

– Uch dashmanga qarshi yolg'iz o'zingiz?

– Yolg'iz o'zim! Xudo yomong'a jazo beraturgan bo'lsa, shundeq bo'lar ekan.

Usta Alim tamom ajabda qolq'an edi:

– Subhonolloh! Qanday yuragingiz bor ekan, Otabek! Qo'lingizdan boshqa yeringizda jarohat yo'qmi?

– Yo'q. Bo'ksam ustiga bir oz xanjar uchi tegib o'tkan bo'lsa ham ahamiyatsiz.

– Xudog'a shukur, Otabek! Sizning bu ishingizdan qayin otangizning xabari bor edimi?

– Yo'q edi. Bu ishni hozirg'acha bir o'zim va bir tangri bildi.

Endi bu sirni bilguchilarining uchunchisi siz bo'ldingiz!

– Astagfirulloh! – deb qo'ydi usta Alim. – Raqibingiz Homidni birinchi martaba usta Farfi orqaliq tanig'aningizmi?

– Birinchi martaba tanishim, – dedi uflab olib Otabek, – bunda ham sizning bilan bo'lg'an oshnalig'im ko'mak bergenlikdan sizga minnatdorlik qilishdan ojizdirman.

– Sizning aqlar ishonmasliq qahramonlig'ingizg'a yuragim qinidan chiqish darajasiga yetdi! Otabek, Homidning bu keyingi rejasini qayerdan bilingiz?

Otabek kului.

– Xudog'a shukurlar bo'lsunki, manim tortqan ohlarimni quruqqa yubormay, kutmagan yerdan sirni bildirdi. Men sizga hikoyamni boshidan so'zlab beraymi va yo Homidning rejasini bilishimniginami?

– Boshidan so'zlangiz, Otabek! – dedi hovliqib usta Alim va ish to'qish ila mashg'ul Sayfini savzi to'g'rashqa buyurdi.

Usta Alimni hikoya tinglamak uchun hozirlang'an ko'rgach, Otabek dedi:

– Tahoratning sababi yodingizdan ko'tarildi, shekillik!

– Ko'tarilgani yo'q, Otabek, yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydalik ko'rinaridir... Qani, so'zdan kelng!

Otabek o'zining chin do'stig'a birinchi marta Marg'ilon keli-shidan tortib hikoyasini so'zlab ketdi. Uning uch yil ichida bo-shidan o'tkanlarini bir soatlik vaqtg'a cho'zilib, Sayfi oshni suzib kelganda yo'lda uchrashqan Rahmat bilan hikoyasini tugatdi. Usta Alim Otabekning yelkasiga qoqib der erdi: – Sizda chin yu-rak bor, do'stim. Bu yurakingiz bilan hech vaqt dard qolmaysiz, Otabek! Ammo mendan chin ismingizni yashirib kelganingiz uchun sizni ayblay olmayman. Biroq jum'a kun kechasi Homid izidan manim havlimga kirib, menga o'zingizni bildirmay ketka-ningizga xafa bo'laman, xudoy ko'rsatmasin bir falokat yuz ber-ganda nima bo'lar edi?

Oshdan so'ng usta Alim shunday fotiha o'qudi:

– Dushmanlaringizning yo'q bo'lg'anlari chin bo'lsin, suyagan-ningiz bilan endi mas'ud yashang!

Otabek tashakkur etdi. Tag'in bir oz choy ichib so'zlashqan-dan so'ng, Otabek daftaridan ikkita xat chiqarib dedi:

– Sizga og'ir kelmasa, bir xizmat topshirmoqchiman, usta!

– Buyuringiz!

Otabek qo'lidag'i xatlarni uzatib:

– Men shu soatning ichida Toshkand jo'nashg'a majburman.

Shuning uchun siz bu xatlarni qayin otamnikiga o'z qo'lingiz bi-lan eltib berasiz.

Usta uning bu gapiga tushunolmay qoldi:

– Nega endi Toshkand jo'naysiz, o'zingiz...

– O'zimga mumkin emas, chunki... ikki tomong'a ham o'ng-g'aysiz. Men hozir ketishka majburman, balki o'zingiz ham ong-larsiz.

– Ongladim, – dedi usta va: – gap-so'z bosilayozg'ach, kelmak-chimisiz?

– Balki... – deb to'xtadi Otabek, – xatlarning birisi qayin otamg'a, ikkinchisi unga, – dedi.

– Xo'b.

– Qayin otamg'a yozg'anim qisqa bo'lg'ani uchun siz unga mendan eshitkanlaringizni so'zlab qondirarsiz. Qutidor bilan ishingizni tugatib qaytishingizda uning xatini berarsiz, tuzikmi?

– Ma'qul.

– Uchrashqanining to'g'risida menga ma'lumot yozsangiz, tag'in minnatdor qilar edingiz...

- Bosh ustiga.

Shundan so'ng ikkisi quchoqlashib ko'rishkach, vido'lashdilar.

Otabek eshikdan chiqg'anда, Sodiqni ko'mib kelgan kishilar qur'on o'qub tarqalmoqda edilar.

17. Xayrixoh qotil

Mirshablar tomonidan qo'rboshi mahkamasiga so'roqqa olib ketilgan qutidor qaytib yo'lakdan kirishi bilan ming xil tashvishda o'lturg'uchi Oftob oyim bilan Kumushka qaytib jon kirgan kabi bo'ldi. Kumush otasining oldig'a qanot yozg'an kabi yugirib, uning soqolini silar ekan, so'radi:

- Sizga zarar bermadilarmi, otajon?

- Yo'q, qizim.

Oftob oyim erining bu so'zini eshitishi bilan Xo'ja Bahovaddin yo'lig'a o'gurib qo'yg'an yetti tanga pulini To'ybekaga berib, darrav eshonnikiga jo'natdi va shundan so'ng eridan so'radi:

- Sizga ayb qo'ya olmadilarmi?

- Xudoyg'a shukur, oqlandim, - dedi qutidor. - Chindan ham menda qanday ayb bo'lsunki, o'zimiz ham bu hangamani uyqudan turib payqag'an bo'lsaq. Uyimiz ostini yomonlar teshkan bo'lsalar ham, ammo kishi sig'masliq bo'lg'anlig'i meni oqliqqa chiqardi. Lekin kishi sig'aturg'an bo'lib teshilganda ham, meni ayblay olmas edilar, zeroki, uyimiz ostini teshkan muttahamlar albatta yaxshi niyat bilan teshmagan bo'lib, molimiz va jonimiz qasdida ekanliklari ma'lum edi. Basharti qotil men bo'lib ko'rинганиmda ham, molim va jonim qo'rug'ida o'g'rilarni o'ldirganligim uchun yana gunohkor bo'lmas edim. Harholda, bu foji'a bizga zararsiz bo'lib o'tdkim, buning uchun haq taologa qancha shukur qilsak ham ozdir, - dedi va ayvong'a chiqib tanchaga o'lturg'ach, Kumushdan so'radi: - Achang kelmadimi?

Oftob oyim javob berdi:

- Qattig' og'rib qolibdir, - va so'radi: - Kimlar o'ldirib ketkanini bila olmadingizmi?

Qutidor ajabsinib xotinig'a qaradi:

- Qiziq so'z aytasan-a! - dedi. - Bu ishka butun shahar hayron. Qilni qirqqa yoradirg'an donolar ham bir narsa to'quy olmaydirlar... Ammo manim ko'nglimga keladirgani shulki, bizning

molimizg'a ko'z olayturg'an o'g'rilar besh-olti kishi bo'lib, uyni teshayozg'an vaqtlarida oralarig'a nizo' tushib, bir-birlari bilan pichoqlashqan bo'salar kerak.

Kumush otasining bu kashfiga qarshi tushdi.

- Bu gapingiz to'g'ri emas, ota, - dedi.

- Nega to'g'ri emas?

- Negaki, bir-biravlarini o'ldirishib, bizga zarar bermasdan quruqqina ketmas edilar.

- Tong otib qolg'andir yoki ular ham holdan toyg'andirlar, - deb javob berdi qutidor.

- Bu orada Homid nima qilib yuribdir, o'ziga tuzikkina boy kishi emasmi edi? - dedi Oftob oyim, bu vaqt Kumush sekingina onasig'a qarab olg'an edi.

- Homid tiynati¹ buzuq bir yigit edi, - deb javob berdi qutidor. - Ehtimolki, uning topqan davlati o'g'riliq orqasidadir, kishining davlatiga qarab hukm yurutish qiyin.

- Xudoyimdan o'rgulayki, - dedi Kumush entikib va dahan-shatlanib, - yomonlarning jazasini o'zi bergan. O'g'rilar teshib oldimg'a chiqg'anlarida, men nima qilar edim? Oh, otajon! Men ajalimdan besh kun burun o'lar edim. Qizingizdan ajralur edingiz!.. Meni g'aflat uyqusi bosmag'an bo'lsa, nega bir gazlik paxsani kesar emishlar va boshimdan tuynuk ochar emishlar-da, men hech narsa sezmas emishman.

Oftob oyim boshini chayqab:

- Shuni ayt, qizim! - dedi.

Qutidor:

- Xudoning qanday hikmatlari bordirkim, shu kecha-kunduzlarda bizning tevaragimizda qonli voqealar ko'rila boshlandi: bu kun nikoh deganimizda Komilbekni hammomda o'ldirib ketdilar (Kumushbibi yuzida bir yengillik ko'rildi), kecha uyimiz orqasida bir emas, uch kishi o'ldirildilar. Xudo oxirini baxayr qilsin endi...

- Inshoollo, ishning oxiri xayrlikdir, otajon, - dedi Kumush, - chunki bizning molimizga ko'z olaytirib yomon niyat bilan uymiz orqasini teshkuchilarni yer bilan yakson etdirishi istiqbolumizning xayrlik follaridandir, otajon!

¹ Tiynat – xulq, fe'l.

- To'g'ri aytasan, qizim, - dedi quidor.

Kumush o'zining qo'ng'uroqdek tovshi bilan davom etdi:

- Bu maqtullar¹ kimlar bo'lsa bo'l sin, bizning uyimiz orqasig'a yaxshi niyat bilan kelguchi kishilar emas va bularni tuproqqa qorishdirg'uchi ham bizga xayrixoh bo'lg'an qotil va yo qotillar dir... Bizga muncha yaxshiliq qilg'an kishi kim bo'lsa, ham xudo ajrini² bersin! - dedi.

Quidor qizining so'zini kuchlab tushdi.

- Bizga yomon niyat bilan qarag'an bo'lsalar, xudo jazalarini berdi. Bizga xayrixoh bo'lg'anlarning ham xayri jazalarini berar, - dedi.

Kumushbibi bu qo'rqnunch uyda yota olmaslig'ini bildirgani uchun Oftob oyim To'ybekadan Kumushning buyumlarini ikkinchi uyga tashita boshladи. Quidor esa butun kun mehmonxonasi'a kelib-ketib turg'an ko'ngil so'rag'uchi oshna, yor-do'stlari bilan ovora bo'ldi.

* * *

Shomdan so'ng quidor endigina mehmonlardan bo'shab ichkariga kirgan edi, mehmonxona yig'ishtirib qolg'an To'ybeka quidor yonig'a kelib dedi:

- Sizni bir kishi chaqiradir.

- Qanaqa kishi, tanidingmi?

- Tanimadim.

Quidor erinibgina tashqarig'a chiqdi-da, mehmonxonada olturg'uchi tanish bo'l mag'an kishi bilan sovuqqina ko'rishib so'radi:

- Xizmat?

Usta Alim qutidorg'a kulimsirab olg'ach:

- Ruxsatsiz mehmonxonangizga kirganim uchun kechirasiz, - dedi.

- Aybi yo'q, mulla, - dedi quidor va qarshima-qarshi olturishdilar.

- Yomonlar suiqasidan salomat qutilishingiz muborak bo'l sin!

¹ Maqtul - o'ldirilgan, qatl qilingan.

² Ajr - evaz, mukofot, qaytariq.

– Tangriga qulluq bo'lsin! – dedi qutidor. Mehmonxona qorong'ilanib ketkani uchun havli supirib turg'uchi To'ybekaga darichadan turib buyurdi: – Sham' yoqib chiq, To'ybek!

Sham' chiqishini kutkandek usta Alim boshini quyi solib o'laturar edi. Qutidor «nima yumishing bor menda» degandek qilib unga savol nazari bilan ko'z tashlar va qur'on tinglovchi kishidek bo'lib olturg'uchi majhul kishidan taajjublanar edi. Nihoyat, sham' kelib toqchaga qo'ndirilg'ach, usta Alim muroqabadan¹ boshini ko'tarib qutidorg'a qaradi:

– Mendan taajjublandingiz, – dedi va qo'ynidan maktublarni chiqarib bittasini qutidorg'a uzatdi, – mendan ham bu maktub ajibroqdir, – deb kuldi. Qutidor xatning unvoniga ko'z yugirtirib chiqq'ach, usta Alim aytkandek taajjub ichida xatni ochdi... O'qub bitirgach, ul dahshat va taajjub ichida toshdek qotib qolq'an edi... Agarda uning yonida usta Alim bo'lmag'anda edi, ehtimol, ul qay vaqlarg'acha serryayib qolar edi.

– Jon va oilangiz dushmani bo'lg'an bir badbaxt endi o'z qilmishining jazasini ko'rdi, burodarim Otabek ularning totiqlarini xo'b boblab berdi, – dedi usta Alim va davom etdi: – shuning bilan sizning najib² oilangiz dahshatlik foji'a davrlarini kechirib, endi mas'ud kunlar arafasiga yetdi. Xatni o'qub sizning dahshatlanishingiz emas, quvonishingiz, dushmaningizning yuz tuban qilg'ani uchun haq taolog'a shukur aytishingiz kerakdir!

Qutidor hushini boshig'a yig'ayozdi va uflab tin olg'ach, hayajon ichida so'radi:

– Men bilan Otabekni qamatdirg'an va dor ostlarig'a yuborg'an Homidmi?

– Homid.

– Taloq xati yozg'uchi Otabek emasmi?

– Hosho va kallo,³ Otabek munday gapdan xabarsiz. Uning otidan taloq xati yozg'uchi ham shu badbaxt Homid.

Mundan so'ng qutidor turib ichkariga yugirdi, yarim yo'lданоq tanchada olturg'uchi Oftob oyim bilan Kumushka qichqirdi:

– Sir ochildi!

¹ Muroqaba – mushohada qilish.

² Najib – ulug'.

³ Hosho va kallo – mutlaqo, sira.

Ikkisi ham sachrab qutidorg'a qaradilar-da, bordan so'radilar:

– Nima, qanday sir?

Qutidor tanchaga borib o'lturmadi-da, ayvon peshonasidan turib, qo'lidag'i xatni yuqori tovush bilan o'qub chiqdi:

«Muhtaram qayin otamizg'a!

Siz bilan meni qorong'i zindonlarga tushirib, dor ostlarig'acha tortkan, buning ila o'zining vahshiyona tilagiga yeta olmag'an dan keyin manim tilimdan soxta taloq xati yozib darboza yonidan haydattirishka muvaffaq bo'lg'an va bir gunohsizni shahid etkan Homid ismlik bir to'ng'uzni nihoyat, ikki yillik sargardonligim so'nggida yordamchilari bilan tuproqqa qorishdirishg'a muvaf faq bo'ldim... Sizning shonli havlingiz yonida voqi' bo'lg'an bu kurasch albatta sizni va uy ichingiz ham yor-do'stlaringizni anchagina tinchsizlikka qo'yg'an bo'lsa kerak. Na choraki, yomonlarni sizning havlingiz orqasida rafiqam qasdida bo'lg'anlari paytida uchratishg'a to'g'ri keldi va men bu ishka majbur qoldim. Buning uchun albatta meni kechirarsiz umididaman. Faqat sizning tinchsizlanishingiz va mardumning yuqori-quyi so'zi bo'lmasa, sizga boshqa zarar bo'lur, deb o'ylay olmayman. Sizdan bu ulug' gunohim uchun afu so'rab, haydalg'an o'g'lingiz – Otabek Yusufbek hoji o'g'li».

Ammo qutidor «haydalg'an» so'zini tashlab o'qudi. Maktub o'qilib bitkanda Oftob oyim, ayniqla, Kumush qutidorning boyagi holig'a tushkan edilar. Kumushning bu daqiqadagi holini qalam bilan chizib ko'rsatish albatta mumkin emas edi. Ul titrar edi, ko'karar edi, to'lg'anar edi... Hozirg'i eng kuchlik hissiyotini hissiyotning a'lo ifodachisi bo'lg'an yosh bilan to'kar edi.

Qutidor o'z tomonidan ham izoh berib chiqdi:

– Men bilan Otabekni qamatib dor ostig'a yuborg'uchi, Otabek tilidan soxta taloq xati yozib bir-birimizdan judo etkuchi, Komilbekni o'ldirguchi, uyimiz orqasini teshib Kumush qasdida bo'lg'uchi – hammasi ham shu battol Homid ekan... Ammo bad-baxtni ikki kishisi bilan tuproqqa qorishdirib ketkuchi Otabek ekan!

Oftob oyim titrag'an tovush bilan:

– Uyatsiz Homid, – dedi.

Kumushbibi:

– Bechora begin, – deb qo'ydi.

Uchavi ham yurakni to'xtatib olish uchun anchagacha jim qoldilar.

– O'zi esonmikin? – deb so'radi oxirda Kumush.

– Xatig'a qarag'anda sog', – dedi qutidor.

Oftob oyim so'radi:

– O'zi qayerda emish, xatni sizga kim kelturdi?

Bu savoldan qutidorning esiga mehmonxonada olturgan usta Alim tushkan edi. Ornidan irg'ib turdi-da, xotinig'a javob bermasdan tashqarisig'a chiqdi. Ul usta Alimning qarshisig'a olturganda, mehmonxonaning yuqori darichasi ostig'a Oftob oyim bilan Kumush xat keltirguchining so'zini eshitish uchun kelib to'xtag'an edilar.

Qutidor uzr aytdi:

– Kelturgan xabaringiz ta'sirida sizni unutayozibman...

– Men buni payqadim, – dedi usta Alim kulib, – shu yo'sunda makkor Homidning iblisona dasisisi¹

bir oilani tamom ishdan chiqarayozg'ankim, bu to'g'rida ayniqsa sizga so'zlash ortiqchadir. Ammo arslon yuraklik Otabek ham badbxatni shundog' yanchib tashladikim, bu juda oz kishilar qo'lidan kelaturgan ishdir.

– O'g'rilarni o'ldirganda Otabekning yonida necha kishisi bo'lg'an? – deb so'radi qutidor.

Usta kului:

– Otabekning tanho o'zi! – dedi.

– Uch kishiga tanho o'zi? – qutidor ishonmag'an edi.

– Azamatning yolg'iz o'zi! – deb usta Alim ilgarigi so'zini qaytaladi.

– Astag'firulloh... Nega menga bu to'g'rida xabar bermagan?

– Sizga xabar berib olturishni yigitlik otig'a eb bilmay, hatto menga ham bir narsa sezdirmagan. Men hali bu nuqsoni uchun ayblasam: «Men o'zimning ashaddiy dushmanim bilan tanho kurasib yo jon bermakka va yo jon olmoqqa qaror bergen edim. Shuning uchun hech kimga ham bildirmadim», deydir.

Qutidor bir tomondan dahshatka tushsa, ikkinchi jihatdan Otabekning dav yuragiga hayron qolar edi.

– O'ziga jarohat olmag'anmi? – deb so'radi qutidor.

¹ Dasisa – makr, hiyla, nayrang.

– Bo'ksasi bilan qo'lidan yaralang'an bo'lsa ham zararsizdir.

Usta Alim qutidorning ba'zi bir e'tirozlariga qarshi Otabekning qutidor tomonidan quvlang'anidan tortib, shundan beri Marg'ilong'a yetti-sakkiz martaba kelib ketkanini, har bir kelishida o'zining uyiga kelib tushkanini va qalin o'rtoq bo'lib olg'anlarini, shundoq bo'lsa ham Otabekning o'zidan chin ismini yashirib yurg'anini, jum'a kuni usta Farfidan birinchi marta ba o'z raqibini tanishini, nihoyat bu kungina unga chin ismini ochqanini so'zlab chiqdi.

– Taloq xati-ku soxta ekan, – dedi qutidor, – nega biznikiga bir kelgani bilan qaytib kelmadি ekan?

– Chunki uning so'ziga qarag'anda, siz uni og'irroq tariqa bilan darbozangiz yonidan jo'natqan ekansiz, – deb izohladi usta.

– Toshkanddan uylanishida sizning bilfe'l bosh qo'shishingizni faqat qizingizni undan chiqarib olish uchun qurilg'an bir hiyla ekan, deb o'ylab, qaytib eshikingizga oyoq bosmag'an, hatto xotinini qozig'a chaqirish to'g'risida fikri bo'lsa ham, siz bilan uchrashishdan qochib, bu fikridan ham qaytqan, ya'ni sizning qizingiz bo'lg'ani uchun suygan xotinidan ham kechmakka qaror bergen.

Qutidor hali ham Otabekning ruhiga tushuna olmag'an edi:

– Menden o'zi xafa bo'lg'an bo'lsa, orag'a kishi qo'ysa ham bo'lar edi.

– Shundog' qilsa ham bo'lar edi, – dedi kulib usta Alim, – men hali undan shunday deb so'rasam, «O'zimga ishonmag'an kishi kishi so'ziga kirarmidi, deb o'yladim», deydir. Kuyavingizning qiziq tabiatini shundan ham yaxshi bilib olsangiz bo'ladirkim, shu choqqacha ota-onalari ham bu foji'adan xabarsiz ekanlar.

– Qiziq yigit, – dedi qutidor, – mendan ham katta nodonliq o'tkan.

– Hammasi ham taqdirning ishi, amak, bu orada siz bilan manim hech bir ixtiyorimiz yo'q.

– Albatta yo'q, – dedi qutidor va so'radi: – O'zi siznikidami?

– Bu kun peshinda Toshkand jo'nab ketdi.

Qutidor tushuna olmag'an edi:

– Nega-nega? – deb so'radi.

– Nega... sababini men ham yaxshi tushuna olmadim.

– Qaytib keladirgan vaqtini aytkandir?

– Bu to'g'ini so'rag'an edim, muhmalroq javob berdi, – dedi usta va yonini kovlab xatni oldi. – Bu xat karimangizga bo'lsa kerak, endi menga ruxsat, – dedi va fotiha o'qub o'rnidan qo'zg'aldi.

– Men sizga dasturxon yozdirishni ham unutqanman, qo'zg'al mangiz!

– Rahmat, amak, hozircha meni kechirib turasiz, ammo bapirja kattaroq ziyofatni unutmaysiz, – deb kuldi usta Alim. Qitudor uni ko'chagacha kuzatib chiqdi.

Kumushbibi daricha orqasidan hamma gapni eshitib olg'an va hissiyotini yum-yum yig'lab o'tkargan edi.

* * *

Oftob oyim Kumush bilan boshlashib ichkariga kirar ekan, so'radi:

– Homidning yomonlig'ini bizga ulashdirib yurgan puchuq xotinning shumligi o'z boshig'a yetib, o'lganlarning bittasi o'shaning o'g'li ekan, bildingmi?

– O'lganidan menga nima foyda, – dedi Kumush.

Oftob oyim qizig'a ajablangan edi.

– Foydasini ko'rib turibsan-ku, axir.

– Foydasi Toshkandga ketib qolq'animi?

– Ketib qolq'an bo'lsa, tag'in bir kun kelar.

– Kelmaydi, – dedi o'ksib Kumush, – uning hamma harakati dushmanidan o'chini olish uchun ekan.

– Kim aytди sang'a?

– Xat olib kelganning so'zidan payqadim.

Oftob oyim kuldi:

– Ering sani tashlab ketmas, qo'rqma, qizim, – dedi, – saning boshingg'a tikilgan bu balolarni o'zining shirin jonidan kechib daf' qilg'an Otabek, seni sira ham unutmas, sanga yozg'an xatini otangdan olib o'qub ko'r-chi oldin.

Kumushbibi yig'idan qizarg'an ko'zini katta ochib so'radi:

– Menga xat yozg'anmi?

– Haligi kishi sanga atab dadangga bir xat berdi-ku, bilma dingmi?

– Bilmadim, – dedi. Chunki ul usta Alimning «muhmal javob berdi» so'zini eshitkach, tamoman o'zini unutib, berilgan xatni payqamay qolq'an edi.

Ikki yildan beri suratini ko'z o'ngidan ketkuza olmag'an, Otabekning yuzini ko'ralmay, so'zini eshitma ham yozg'an xatini o'qub eshitish Kumush uchun katta qiymatka molik edi. Otasining yo'lakdan kirishi bilan latif ko'kragi kuchlik tin olish ila ko'tarilib tashlandi-da, go'yo Otabek bilan uchrashaturg'andek yuragi o'ynamoqqa boshladi. Qutidor kelib tanchaga olturg'ach, o'ziga «amonatni topshiring» degan kabi qarab turg'an Kumushka xatni uzatdi:

– Sanga xat.

Kumushbibi uyalib-netib turmadi va kimdan, deb ham so'rab olturmadi, darrav toqchada yonib turg'an sham yonig'a borib xatni ocha boshladi. Sham qarshisida qizarg'an ohu ko'zлari, yosh bilan sing'an jinggila kipraklari, chimirilg'an to'sdek qora qoshlari uni allaqanday bir holga qo'yg'an edilar. Qoshi ustiga to'zg'ib tushkan sochlarini tuzatib xatni o'qudi:

«Oy yuzlik rafiqam, kunduz qoshlik ma'shuqam Kumush xonimga!»

Shayton ustasi bo'lg'an Homidning manim otimdan sizga yozg'an taloq xatisi ila menga qarshi yonib ketkan yurakingizing nafrat o'ti ehtimol endi o'cha tushkandir. Soxita taloq xatini olg'an so'ngingizda menga xitob qilib yozg'an fikrlaringizdan ehtimol endi qaytayozg'andirsiz... Bu xatni yozar ekan, muhabbattingiz bilan to'luq bo'lg'an yurakim mudhish bir haqiqat ehtimolidan yafroq kabi titrar va o'zining to'lib-toshqan hasratlarini, faryodalarini ifodadan adashar edi... Sizga ochib so'zlay, go'zal rafiqam: go'yo manim bu maktubim sizning Komilbek uchun hasratlik yoshlar to'kkan, o'tlik ohlar tortqan chog'ingizda erishar-da unutilg'an, eskirgan, bir yurakning arzini tingliy olmassiz va yonib turg'an yurak o'tingiz bilan kuydirarsiz...»

Ammo xatimni o'qumasangiz-da va marhumingiz uchun tortqan ohingiz o'tida kuydirsangiz-da, manim uchun farqsizdir. Nega deysizmi? Chunki siz manim shar'iy rafiqamsiz – yaxshiliq bilan-da va yomonliq bilan-da men buni isbot qilishg'a hozirman!

Uyingiz orqasida qilg'an adabsizliklarim, xunxo'rliklarim uchun meni kechiringiz... Chunki men bu vahshiylikni ishlashda ixtiyorsiz edim: hayotingizning, nomusingizning saqlanishi buni taqozo etar edi... Albatta men ishonamankim, siz manim bu yax-

shilig'im uchun minnatdorlik qilarsiz. Lekin men bu minnatdorlikka o'zimni sazovor hisoblay olmayman.

Men o'shal kun kechasi dushmanlardan birini o'lirdim-da, so'ng darajada zaiflandim, ikkinchi dushman dan yengilishimni va ko'yingizda jon berishimni aniq bilib rohatlanib ketdim... Manim uchun ko'yingizda va oyog'ingiz uchida jon berish juda shirin edi va ko'bdan beri g'oyam edi. Shuning uchun yaqinrog'ingizda o'l-mak uchun, o'lar ekanman, so'ng daqiqamda yana bir martaba bo'yingizni olib o'lish uchun dushman tomonidan uyingizga ochilg'an tuynukchaga kirdim. Kirdim-da, sizni bo'yingizni oldim, xafif tin olg'anadag'i latif uxlag'an tovshingizni eshitdim... Shu vaqt su-bhonolloh... o'zimda kutilmagan bir kuch sezgan edim, ikki emas, ikki yuz dushman ga muqobala¹ etishka o'zimda qudrat ko'rgan edim... Men o'zimga bag'ishlang'an kuch manba'ini juda yaxshi onqlar edim, mendagi bu o'zgarish manba'i uy ichida uxlag'uchi bir malak edi... Siz edingiz!»

Kumushbibi xatning bu o'rniغا yetkanda qizarinib, bir oz o'quşdan to'xtab oldi va davom etdi:

«Shundan so'ng ikkinchi dushmanni tuynukdan chiqmayoq ishini bitirdim. Bizning foji'amizning asl omili bo'lg'an Homid esa go'yo manim qo'limda mushuk kabi o'yin bo'lg'an, uni kulib turib, o'ynab turib tilimlagan edim...»

Esingizda bormi, meni dor ostidan qutqarib, menga yangi hayot bag'ishlag'aningiz? Bu kecha ham bu ikkinchi o'limdan qutqarg'uchi va ikkinchi martaba menga hayot bag'ishlag'uchi yana siz bo'ldingiz! Shuning uchun minnatdorlik etkuchi siz emas, men bo'lishg'a tegishman!

Sizdan emas, otangizdan bir o'pkalashim bor: soxita taloq xatini manim o'z qo'lim bo'lib, bo'limg'anini ajrata olmag'an. Gumanimcha, bu soxita xat sizga ham ko'rsatilmagan o'xshaydir, chunki, ayniqsa, sizning ko'z o'ngingizdan bu haqiqat qutila olmas edi... Harholda, taqdirning bunchalik o'yinlari turg'an bir zamonda biz nima ham qila olur edik? Bu to'g'rida mendan ham o'tkan joylari bordirkim, sizning birinchi martaba menga yozg'an xatingiz ma'nosidan dahshatlik suratda o'zimni tag'ofilg'a solg'an va xat kelturguchini surishtirmasdan javob xati berib yuborg'an

¹ Muqobala – qarshi turish.

edim. Shuning ila sizni-da, o'zimni-da Homid qo'lida o'yin bo'l-mog'imizg'a katta yo'l ochqan edim.

Ba'zi ehtimollarga qarshi siz bilan ko'rishmak menga muyassar bo'lmadi. Umrimda birinchi martaba ko'ngil orzusig'a qarshi bordim. Chunki manimcha oradag'i qora tikon supirilgan edi. Mundan so'ng hamisha meniki edingiz. Men Toshkandda yuraman, ammo ko'zim o'ngida sizning haykalingiz! Ajabo, busiz men ga mumkinmi?!

Zavjingga Otabek».

Kumushbibi xatni o'qub tugatdi-da, yugirgilagancha uyiga kиrib ketdi. Uning bu harakatidan qutidor bilan Oftob oyim ajabsinishib bir-birlariga qarashg'an edilar. Kumushbibi qo'lida ikkinchi bir maktub ko'targanicha uydan chiqdi-da, sham' yonida ikki xatni bir-birisiga solishtirib ko'rdi. Bu xat Homidning Otabek tilidan yozg'an taloqnomasi edi. Bu ikki xat birinchi qarashdayoq ikki kishi tomonidan yozilg'anliqlarini o'z og'izlaridan so'zlab turar edilar.

Kumushbibi ikki xatni qator ushlab otasig'a ko'rsatdi:

– Bularga qarangiz, ota! Bizni nechog'liq g'aflat bosqan ekan, – dedi.

Qutidor qizining maqsadig'a tushunib ikki turli qo'lni darrav payqab oldi:

– Vijdonsiz, iblis, imonsiz, kofir, – deb qo'ydi.

Kumushbibi Otabekning xatini buklab cho'nchagiga soldi-da, soxita xatni sham'ga tutib yondirar ekan, otasidan so'radi.

– Shu voqeadan so'ng kuyavingiz aniq kelganmi edi?

– Kelgan edi, qizim.

– Bechorani nega haydadingiz-da, nega meni, loaqlal oyimni bu kelishdan xabardor qilmadingiz?

– Men uning kelishini boshqa gapka yo'yib, sizlarga bildirmagan edim...

– Qizingizni taloq qilg'an bir kishini Toshkand degan joydan eshikingizga kelishi sizga g'arib¹ tuyulmag'anmi edi? – deb yana so'radi Kumush.

Qutidor uyalish va o'kinish orasida:

¹ G'arib – ajab, taajjub.

- Jaholat kelsa, aql qochadir, qizim, - deb qo'ydi.

Oftob oyim bilan qutidor Homidning iblisona ishlariga «tavba-tavba» deb muqobala qilsalar ham, ammo Otabekning favqulodda yurakini so'z orasida «baraka topkur, umring uzoq bo'lg'ur» bilan qarshi olar edilar. Kumushbibi esa butunlay boshqa qayg'uda edi. Er-u xotinning so'zlari Otabekning Toshkandga ketib qolishi to'g'risig'a kelib taqaldi-da, Oftob oyim Kumushdan so'radi:

- Senga kelishidan aytkanmi?

Kumushbibi shiltalash nazari bilan ularga qaradi va keskin ohangda javob berdi.

- Aytmagan!

Er-u xotin ma'nolik qilib bir-birlariga qarashib olg'ach, orada uzoqqina sukut boshlandi. Kumush qutidorg'a savol nazari bilan bir-ikki qayta qarab ham qo'ydi.

- Kelib qolsa yaxshi, - dedi nihoyat qutidor, - kelmasa, Toshkandga o'zimiz tushamiz-da, - deb xotinig'a qaradi.

Bu so'z Oftob oyimg'a yoqmag'anliqdan yuzini chetka burdi. Ammo Kumush otasidan rozi qolib, onasig'a qaradi.

- Qizing har qaysi yerda bo'lsa ham sog' bo'lsin, - dedi xotinig'a qutidor. - Eriga topshirib, sen bilan manim tinchkina duo qilib olturganimiz ma'qul o'xshaydir.

- Endi qizingizning bir kami kundash balosi edimi? - dedi sapchib Oftob oyim. Qutidor xotinig'a kulib qaradi:

- Eri yaxshi bo'lsa, kundash balosi nima degan gap?

- Eri ming yaxshi bo'lsin, baribir kundash kundashligini qila beradir. Mashoyixlar bilmasdan «kundash» demaganlar.

Qutidor qizig'a qarab kului va xotinini yupatdi:

- Hamma vaqtga emas, qo'rhma.

- Menga qolsa bir kunni ham ko'b ko'raman, kundash bilan kechirilgan kun - kunmi?

- Kuyavingning shuncha qilg'an jonbozlig'ini unutdingmi?

- Nega unutay, - dedi Oftob oyim. - Kelsin. Mana bosh usti, bolam bir emas ikki. Uldurki,¹ qizimni kundash ustiga yuborishg'a tish-tirnog'im bilan qarshiman.

- Besh-olti kunga ham-a?

¹ Uldurki - shundoqki.

- Necha kunga?
- Menga qolsa bitta-ikkita bolaliq bo'lg'uncha tursin, deyar edim. Sen bunga ko'nmasang, bir-ikki oy turib kelsin, loaqlal. Bir yigit qizingni deb ikki yillab sarson bo'lg'anda, qizingni ikki oylik kundash azobidan hayf ko'rish juda uyat, axir!

Qutidor «bitta-ikkita bolaliq» so'zini aytkanda Kumush qizari�ib yerga qarag'an edi. Oftob oyim erining keyingi so'zi bilan anchagina bo'shashdi:

- Bir oydan ortiqqa men rozi emasman, shunda ham kuyavimning yaxshiliq'i uchun, - dedi.
- Ana endi o'zingga kelding, xotin.
- O'zimga kelsam-kelmasam shartim haligi, shunda ham o'zim birga borib kelaman.
- Albatta, o'zing birga borasan, qudalaring bilan tanishmog'ing ham zarur.
- Qachon yubormoqchi bo'lasiz endi? - deb so'radi Oftob oyim. Qutidor bir oz o'ylab olg'ach, Kumushka qarab javob berdi:
- Otabeq bilan ketma-ket chopishmog'imiz ham uncha ma'qul ko'rinxaydir. Undan so'ng qish kuni arava safari ham qulay ish emas. Shuning uchun oradag'i uch oy qishni o'tkazib jo'narmiz, - dedi. Kumushning uch oy muddatni eshitgach, juda ham hurpayib ketkani uchun bo'lsa kerak, - balki o'zi ham birar oylarda kelib qolar, - degan so'zni-da qo'shib qo'ydi.

(Ikkinch bo'limning so'ngg'i)

UCHUNCHI BO'LIM

1. Musulmonqul istibdodiga xotima

Musulmonqulning aholi ustiga bo'lg'an jabru zulmi haddan tashqari ketdi. Uning istibdodi o'zga shaharlarga uncha sezilmasa ham, ammo markaz – Qo'qon odamlarini juda to'yirdi. Uning o'z kayficha oyda emas, haftada solib turg'an soliqlari fuqaroning terisini shilsa, arzimagan sabablar bilan qora chophon beklarini osdirib, kesdirib turishi xavosni¹ ham esankiratdi. Otig'ag'ina xon bo'lib olturg'uchi Xudoyor ham osdirish, kesdirish va yorlaqash o'z ixtiyorida bo'lg'an Musulmonqul maydonidan olinmag'an fursatda o'zining qo'g'irchoq sifat yuraberishini tushundi. Ko'bdan beri unga yuragida kek saqlab kelib, ammo ne tariqada najotka chiqishini bilmadi. Chunki ul suyanadirg'an Qo'qon beklarini «man» deganlari Musulmonqul va kishilarini (qipchoqlar) tomonidan osilib kesilganlar, qolq'anlari tovush chiqarishg'a majolsiz edilar. Atrof shahar va qishloq beklari ham aksar qipchoqlardan, ya'ni Musulmonqulning o'z odamlaridan, ulardan bir ish kutish yana mumkin emas.

Shahar xalqining har bir tabaqasi deyarlik Musulmonqul dakkisini yeb kelgan, magar ulamo xalqi undan juda rozi, zeroki, Musulmonqulning birinchi istinodgohi² o'zining qipchoqlari bo'lsa, ikkinchisi ulamolar edi. Ul ulamo orqaliq o'z zulmini mashru' bir tuska qo'yg'an, o'zi uchun zararlik unsurlarni yo'qotishda shu ulamolardan «ululamirga bog'iyliq» degan fatvonni olishni unutmag'an edi. Ulamoning bu yanglig' istibdodni «bog'iyliq» rangi bilan bo'yab berishi mukofoti uchun Qo'qon va Andijon kabi shaharlarga ma'lum madrasalarni bino qilg'an va bu madrasalarga xizmati bilan tanilg'an ulamodan mudarrislar ta'yinlag'an edi. Ammo Musulmonqulg'a yaqinlasha olmag'an, ya'ni uning xizmat va marhamatidan chetda qolq'an «nimcha»³ ulamolar ham yo'q emas edilar.

Aztahidil Musulmonqulning otalig'idan qutilishni va mustaqil ravishda hukmron bo'lishni orzu etkan Xudoyor, nihoyat qayin otasi bilan kurashda o'ziga birinchi istinodgoh qilib shu

¹ Xavos – xos, yuqori tabaqa odamlari.

² Istinodgoh – tayanchgoh.

³ Nimcha – ilmi chala.

keyingi sinf ulamoni oldi. Musulmonqul balosidan qutilg'andan so'ng Xudoyorning ularga qiladirk'an in'om va ehsonlari, bera-dirgan mansablarining naqddek va'dasi barakasida bu keyingi tabaqa - Qo'qon mullalari harakatka keldilar.

Musulmonqul tarafdori ulamolar uning siyosatini shari'atka qancha mutobiq¹ ko'rsatib kelgan bo'salar, bu keyingilar ham o'shancha xilofi shar'iy ekanligini isbotka kirishdilar.

Boshda bu harakat albatta «eng ichida» bo'ldi va bu hara-katning boshida Xudoyorning o'zi turdi. Birinchi galda yashirin ravishda Toshkand, Andijon, Marg'ilon va o'zga shaharlarning ishonchlik ulamo va beklariga Musulmonqul istibdodidan qu-tulishda ko'mak berish uchun murojaatnomalar yo'llanildi. Bu murojaatnomalarda Musulmonqulning nomashru' ishlari, Qo'qon odamlarig'a qilg'an jabru zulmlari sanalg'an, keyingi vaqtarda xonning o'zi ham bu zulmlar qarshisida chidab tura olmasliq holga kelganligi so'zlanilg'an, agarda boshqa shahar ulamo va ashrofidan ko'mak bo'lg'an taqdirda bilfe'l Musul-monqulg'a qarshi ko'tarilishka hozir turilg'anlig'i aytilgan edi. Ikkinci galda Qo'qon sipohlarining qipchoqdan boshqa qismig'a yashirin ravishda, umuman anovilarg'a qarshi tashviqot yurgizilib boshlang'an edi.

Andijon, Marg'ilon, Namangan kabi shaharlardan «xon bu ishni maslahat ko'rsalar, biz yordamga hozirmiz» degan qu-ruq va'dalar kelib, ammo Toshkanddagi Yusufbek hoji to'dasi dan amaliy choralarini ham ko'rsatilib yozilg'an javob maktubi oling'an edi.

Maktubda aytilar edi:

*«Siz Xo'qand ulamoyi kiromlarining Musulmonqli xunxo'r-
lig'idin faryodga kelib va shari'ati mustafoni orag'a vosita qilib
yozg'an maxfiy xatlarini oldiq. Biz Toshkand ulamo va ashrofidin
domla Solihbek oxund, mulla Yusufbek hoji, sarkardalardin Qosim
va Niyoq qushbegilar, Karimqul va Muhammadrajab qo'rboshi
ham Qambar sharbatdorlar bir orag'a o'lturishib voqe'an Musul-
monqulining zulm va taaddisi Xo'qand fuqarosi va ayni zamonda
bo'lak shahar va qishloq, kent aholisi ustiga ham bag'oyat oshib*

¹ Mutobiq – muvofiq, uyg'un.

borg'anlig'ini muzokara va mukolama¹ qilishdiq. Biz faqirlari ham Musulmonqli harakati behudasini shari'atga xilof, yurt va el uchun muzir,² xaloyiqning osoyish va umr guzaronlig'i³ vajhiga xalaldir deb bildik. Bul ma'niga ul tojdar amiralmo'minin muvo-faqat⁴ ko'rsatsalar ul beparhez⁵ g'osibi⁶ taxtu saltanatning hay-dalmog'i behroqdir⁷ va yana Toshkand mardumlari bul to'g'rida haqiqat tomonida sobit qadam bo'lmoqqa til berishurmiz. Bashtari siz kiromlar ul beparhez zolimning mingboshiliq vazifasi-din tard⁸ etishka azdilu jon bel bog'lag'an bo'lsalaringiz, biz faqirlarning aqli qosirimizg'a⁹ bir andisha keladir. Andog'ki, Toshkand Xo'qand hukumatidin yuz o'girgan bo'lib xudnafsiga¹⁰ mustaqillik e'lon qilsin. Bu taqdirda itoatdin bosh to'lg'ag'an Toshkand ustiga albatta Musulmonqli zolim qo'shin tortar. Ushbu qo'shin ora-sig'a siz kiromlar o'z odamlaringizni ko'broq kirguzishka ko'shish qilib va yana janobi tojdar ham birga kelsinlar. Qo'shin Toshkand-ga yetkan ba'dida bizlar tashqaridin va sizlar ichkaridin bo'lib Musulmonqulini oradin ko'targaymiz. Bul maslahat faqirlarning aqli qosirlarimizg'a ko'b tafakkurlar ba'dida kelib yana ra'yı sa-vob o'zlarida bo'lg'ay. Ammo bul taqdirda qon to'kilmasdin mud-dao husulga¹¹ kelurmu deb o'ylaymiz. Boz maxfiy qolmag'aykim, Toshkand begi bo'lg'an zot borasida andisha lozim ermas, zero, ul odam fuqaroning osoyishi yo'lida jonbozliq qilg'uchi kishidir. Bizlar limaslahatan¹² nima desak, ul bo'yin to'lg'ammas. Inshoollo, bul andishamiz kiromilarga ma'qul tushkan taqdirda janobi tojdorning ham ray'larini olmoq va imkonni bo'lsa, ul janobning ismi shariflaridin bizlarga pisandnomha yozmoq marjudir.¹³

¹ Mukolama – suhbat.

² Muzir – zararli.

³ Guzaronlik – yashash, hayot kechirish.

⁴ Muvofaqat – hamfikrlik.

⁵ Beparhez – andishasiz, yuzsiz.

⁶ G'osib – bosqinchi.

⁷ Beh – yaxshi, ma'qul.

⁸ Tard – olib tashlamoq, haydamoq.

⁹ Qosir – qisqa.

¹⁰ Xudnafsiga – o'ziga.

¹¹ Husul – hosil bo'lish, qo'lga kirish.

¹² Limaslahatan – maslahat yuzasidan.

¹³ Marju – umid qilmoq.

Toki bizlar ishonch birlan muddaoq'a shuru¹ qilayliq».

Bu xat Xudoyorning qo'lig'a tekkandan keyin xatda ko'rsatilgan tadbirni juda ma'qul topdi va tezlikda o'z ismidan tashakkur va pisandnoma yo'lladi. Ijobatni olg'anidan so'ng yuqorida mazkur Toshkand ashroflari bir majlis qurib o'l turishka Normuhammad qushbegi (Toshkand hokimi)ni ham chaqirdilar. Majlisda xondan va ulamodan oling'an murojaatnomani o'qub Normuhammad qushbegiga eshitdirdilar. Majliska yig'ilg'anlar dan Yusufbek hoji va domla Solihbek oxundlar qushbegining pir, deb inobat qilg'an odamlari bo'lg'anlari uchun elning osoyishi va mamlakatning obodlig'i nomiga bu taklifni, ya'ni Qo'qong'a qarshi isyon etkan bo'lib turishni ul o'z bo'ynig'a oldi. Bundan onglashiladirkim, Normuhammad qushbegi ham o'zining valine'mati bo'lg'an Musulmonqulning tutkan siyosatining yurt manfaatiga xilof deb bilibdir.

Uzoqlamay Normuhammad qushbegi Qo'qondan bosh toblab o'z oldig'a mustaqil hukumat e'lon qilg'an bo'ldi va Yusufbek hujjilarning o'ylag'an tadbirlari ayni kutkan natijalarni bera boshladi. Itoatdan bosh tortqan Toshkandga qarshi Musulmonqulning tepa sochi tik turib, adab berish niyatida safar jabdug'ini tuzdi. Toshkandga qarshi ayniqsa g'azablangan bo'lib ko'ringuchi Xudoyor ham bu safarning tadorikini barobar ko'rishdi va Musulmonqul bilan birlikda Toshkand ustiga chiqdilar. Yo'l ustida ham Toshkand bilan yashirinchcha so'z olishib, xatti-harakat chizishib turishdilar.

Musulmonqul ilg'ori² Chirchiq bo'yig'a kelib yetkanda, qushbegi boshluq Toshkand yigitlari ham suvning berigi yuzida yov kutib turg'an edilar. Tush chog'ida ikki yov bir-birlarig'a qarshi kelishdilar. Qo'qonliqlarg'a dam bermayino Toshkand qo'shuni miltiqlarg'a o't berdi. Musulmonqul kutmagan joyda qo'shundi bir durkumi o'z ustiga hujum boshlab va bir firqasi Toshkand yigitlari tomonig'a qochib o'tdi. Musulmonqulning o'z yigitlari (qipchoqlar) sarosimalikda qolib, Musulmonqulning mudofaa-sini-da va qochishni-da bilmay qoldilar. O'z ustiga chug'irchiq-dek yopirilib kelmakda bo'lg'an qo'qonliq va toshkandliklarga qarshi o'zida kuch yo'qlig'ini bilgan Musulmonqul bir ot va bir

¹ Shuru' - boshlash, ishga kirishish.

² Ilg'or - qo'shining old qismi, avangard.

qamchi arang qo'shundan chiqib qochdi va bir qancha yo'lg'acha quvlandi. Boshluq orqasidan qochmoqchi bo'lg'an qipchoq yigitlariga munodi¹ nido qildi:

– Qipchoq og'aynilar! Bizning hamma adovatimiz Musulmonqulg'a edi! Siz og'aynilar ilgari xon yonida qandog' xizmatda bo'lg'an bo'l salaringiz, endi ham o'sha vazifada qolaberasilalar va lekin Musulmonqulg'a tarafdarlaringiz bo'lsa, tinchlikcha qo'shindan chiqib ketsin!

Qipchoq yigitlari ham bir yerga uyushib, o'z taraflaridan munodi qo'ydilar.

– Biz Musulmonqulni tanimaymiz! Bizning boshlug'imiz Xudoyorxondir!

Shundan so'ng qipchoq va o'zbek birga aralashib ketdi, go'yo hamma adovat Musulmonqul bilan birga ketkandek bo'lib, ikki xalq bir-biri bilan ko'rishdi. O'n minglab xalq yangidan Xudoyorg'a itoat izhor etib, chin xonliq bilan uni muborakbody qilishdilar. Toshkand xalqi izzat-ikrom ostida xonni va Qo'qon sipohini shaharga tushurib, o'rdada uch kun ziyofat berdilar. Ziyofat asnosida ittifoqning foydalari, tarqoqliqning zararlari so'zlanildi. Qushbegi va Yusufbek hojilarning taklifi bilan Musulmonqul o'rniga O'tabboy qushbegi (Marg'ilon hokimi) mingboshi belgulanib, to'rtinchi kun Xudoyorxon qo'shuni bilan Qo'qong'a qaytdi.

* * *

Qish chiqar oldi. Musulmonqul voqeasidan yigirma kunlar chamasi keyin edi. Muhammad Rajab qo'rboshining uyidan ikki-uch qaytalab kishi kelabergandan keyin, Yusufbek hoji ilojsiz qolib borishg'a majbur bo'ldi.

Yig'inda Muhammadniyoz qushbegi, Qosim mingboshi, Qambar sharbatdor, Karimqul ponsadlardan tortib Toshkandning etuklik ashrof va a'yonidan o'n beshlab odam bor edi. Mehmonlar uchun meva-cheva, quyuq-suyuq tortildi. Ziyofat to'kun edi. Yemak asnosida Niyoq qushbegi so'zlab yig'inning maqsadi bilan ahli majlisni tanishdira bordi:

– Og'alar, inilar! Bilindiki, og'aynilar bir tan, bir jon bo'l salar, qipchoq kasofatidan qutilish uncha qiyin tushmas ekan.

¹ Munodi – jarchi.

Mundan bir oy ilgari biz qanday holda edik? Musulmonqulning omonsiz qilichi og'aynining bo'g'zida edi. Xudo hoji akamizning umrini uzun qilib, bola-chaqasining egaligini ko'rsatsinki, avvalo, uning aqllik tadbirni, undan keyin og'aynining bir yoqadan bosh chiqarishi soyasida Musulmonqul balosidan yengilgina qu'tildiq. Ammo bu qutilishni chin qutilish deb bo'lmaydir. Nega desalaringiz, oq it bo'lmasa, qora it tovoq-qoshiqqa tegmakda. Hali biz sahroyi qipchoq elidan uzil-kesil qutilg'animiz yo'q. Anovi Musulmonqul bo'lmasa, boshqa Alimqulning¹

bosh ko'tarishi aniq, – dedi qushbegi va dasturxonadan cho'qinib davom etdi. – Normuhammadning ra'yini deb, hamma ixtiyor o'z qo'limizda bo'lg'ani holda, O'tabboyning mingboshi belgulab yubordiq... Bu ham o'zimizning eng katta xatolarimizdan. Men o'sha kundan beri o'z-o'zimdan bo'g'ilib yuriyman: Musulmonqulning iti bo'lmasa, o'zimizdan mingboshi bo'larliq odam qurib qoluvdimi, deyman. Yo'q, og'alar, temirni qizig'ida suqib qolish kerak! Qachong'acha biz bu sahroyi itlar bilan sanu manga borishib yuramiz? Yaxshisi shulki, bu bosh og'rig'ilarni bir varakay oradan ko'tarib tinchishaylik. Biz shu yerdagi og'aynilar bilan kengashib bir gapka to'xtab qo'ydiq. Ammo bu maslahatning hoji akamizga ham ma'qul tushmog'ida shubha qilmaymiz. Bu o'yimizga xon ham bir narsa demasa kerak. Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, O'sh va boshqa yerlarning og'aynilari ham bu gapdan bosh to'lg'ammaslar. Nega desangiz, qipchoq degan iflos barchani ham jonidan to'ydirdi, – dedi va nosqovog'ini qoqa-qoqa bir otimini tilining tegiga tashladi.

Yusufbek hoji haligi gap so'zlang'anda qo'lidag'i piyolasini chayqatib og'ir bir holat kechirgan va chuqur bir sukutka ketkan edi. Boshqalar bo'lsa Niyoz qushbegining so'zidan keyin bir ko'zdan deyarlik hojining yuziga tikilgan edilar. Hoji miq etmay o'ltura bergach, Qambar sharbatdor o'zining xipcha tovshi bilan qushbegining gapini kuchlab tushdi:

¹ Alimqul (1833-1865) Andijon atrofidagi qirg'iz-qipchoq qabilalaridan birida tug'ilgan. Qo'qon xoni Muhammad Sulton Saidning otaligi (murabbiysi va maslahatchisi). Ruslarga qarshi kurashgan lashkarboshilardan biri. Toshkentning Sho'rtepa mavzi'ida bo'lgan jangda halok bo'lib, Shayxantohur qabristoniga dafn qilingan.

- So'zingiz juda to'g'ri, qushbegi, - dedi, - siz aytkandek, biza ikki yo'l bor: qipchoqni qirib yo'yish va yoki butunlay qipchoq qo'lida qolib ketish.

Yusufbek hoji ko'tarilib Qambar sharbatdorga qaradi va majlisni yer ostidan kuzatib chiqib, yana jim qoldi.

Karimqul ponsad hojini turtmak maqsadida:

- Kengashlik ish tarqashmas, deganlar. Hoji akamiz o'ylashib javob bersinlar-chi, axir, - deb qo'ydi.

- Bilmadim... - dedi nihoyat hoji, - sizlarning muddaonglarga tushunmadimmi yoki tushunsam ham o'zimga yotishib kelmadimi, hayronman.

Niyoz qushbegi boshini qashib oldi:

- Nimasiga hayronsiz, hoji!

- Maqsadlaringiz Qambarbekning aytkanidek qipchoqni kesishmi?

Qushbegi ikkilanmay javob berdi:

- Kesish!

- Sizlarni, - deb istehzolanib kului hoji, - bu ishka nima va kim majbur qiladir?

Qushbegi yoronlarig'a qarab oldi:

- Savolningiz qiziq, - dedi, - sababi bizlardan ham ko'ra sizga ma'lum bo'lsa kerak-ku.

- Durust aytasiz, - dedi hoji boshidagi sallasini olib, - Musulmonqulni haydamoqqa majbur bo'lg'an edik - haydadiq. Barcha yomonliq o'shaning boshi bilan birga ketkandek qipchoq og'aynilar ila totuklashdik, qipchoqning eski adovatlari bitdi... Bas, bizga tag'in nima kerak?

Hojining bu gapi majlisni bir-birisiga alang'latib qo'ydi. Ammo qushbegi sirni boy bermas uchun tirishkandek qilib kului:

- Musulmonqul endi tinch yotar, deb o'ylaysizmi?

- Albatta o'ylamayman, lekin Musulmonqul tinchimaydir deb ho'lu quruq qipchoqqa tig' tortish hech bir aqlg'a sig'adirg'an gap emas. O'zingiz, qushbegi, aytin-chi, biz bu kungacha yomonliqni kimdan ko'rdik? Qipchoq otlig' xalqdanmi yoki uning sanog'liq bo'lg'an bir necha kishilaridanmi?

- Nafsilaqrni aytkanda, biz qipchoq deganning har birisidan ham dakki yeb kelamiz.

– So'zingizda yanglishliq bor, qushbegi! Agar siz nafsilamonga qarasangiz, ikki xalqni bir-birisiga sovuq ko'rsatib, adovat tuxumini sochib kelguchi bir nechagina odam bor... Menga qolsa mamlakatni tinchitish uchun shular to'g'risida o'yash kerak. Nainki, to'rtta muttahamni deb butun bir xalqqa hujum qilish!

– Siz aytkandek, yomon to'rttagina emas, hoji! Sahrodan kelgan har bir qipchoq bizning yelkamizga minmakchi. Bizning tog'imirizg'a tumshug'ini tiqmoqchi – bunga qolg'anda ishni bir oz yengil o'ylab turibsiz, hoji aka!

Qosim mingboshi:

– Hoji akamning hamma gaplari faqat rahmdillikdan aytildir, – dedi, – ammo o'yash kerakki, qipchoq bu kungacha ozg'ina og'aynining qonini to'kdimi? Anovi kun Marajabbek bilan hisoblashib ko'rsak, Qo'qonning o'zidan ikki yilning ichida yetmish sakkiz bek o'ldirilibdir. Hali bu hisobka fuqarodan o'ldirilgan bechoralar kirmaydi.

– Men bu haqiqatlardan tonib turg'anim yo'q, mingboshi. Ammo biz senga sen, deb javob bermasak, bizniki aql va insof doirasidan chiqmasa deyman...

Oradan birav hojining so'zini bo'ldi:

– Aql, insof bilan ish qila-qila endi juda to'ydik.

Hoji sukut qildi, o'zining shunchalik gaplarini havog'a ketib turg'anini, majlisning Niyoz qushbegi ruhida borg'anlig'ini yaxshi sezdi. Mundan boshqa Niyoz qushbegining bunday bir fikrga kelishi uchun uni nima majbur qilg'an – buni ham ochiq ongladi. Niyoz qushbegining barcha kinasi O'tabboyning mingboshi bel-gulangan kunidan boshlang'anini, «men turg'an yerda, qipchoq mingboshi bo'lsinmi!» degan kek orasida bu fikr faqat uning tomonidan maydonga chiqarilg'anlig'i Yusufbek hojining mulohazasidan o'tdi. Majlisning boshqa a'zolarig'a bo'lsa, ish yo'g'idan yumish chiqarishqa talabgor bekorchilar, deb qaradi.

Albatta, el foydasidan ko'ra o'z manfaatini olding'a surg'uchi bu cho'talchi beklarga qarshi hojining sovuqqonliq saqlay olishi va asabiylashmasligi mumkin emasdi.

– Beklar, – dedi, – manim hamma mulohazam yurt, el manfaati nuqtasidan turib aytildir. Men hech bir vaqt inkor qilaolmaymankim, yolg'iz o'z g'arazi yo'lida ish qilg'uchi palid kishilar qipchoqlar orasida bor bo'lg'anidek, bizda ham yo'q emas... Bal-

ki anovilarda o'nlab bo'lsa, bizda yuzlab bor. O'zi bizning ko'zimizga itdek sovuq ko'ringan qipchoq bachcha Normuhammadning el uchun qilib turg'an to'g'ri xizmatini men o'z umrimdagi Toshkand beklari orasida birinchi martaba ko'raman. Buni siz, yaxshilar ham inkor qila olmassiz. Bas, ayb qipchoqda emas, balki uning manfaati shaxsiyasi yo'lida ish ko'rguchi boshliqlarida va qipchoqlar o'ylag'andek gunoh qora choponlilarda bo'lmay, balki uning uch-to'rtta ma'nisiz beklarida!.. Burodarlar! O'russ o'z ichimizdan chiqadirg'an fitna-fasodni kutib, darbozamiz tegida¹ qo'r to'kib yotibdir. Shunday mahshar kabi bir kunda biz chin yovg'a beradirgan kuchimizni o'z qo'limiz bilan o'dirsak, sen falon deb qirilishsaq, holimiz nima bo'ladir. Bu to'g'rida ham fikr qilg'uchimiz bormi? Kunimizning kofir qo'lig'a qolishi to'g'risida ham o'ylaymizmi yoki bunga qarshi hozirlilik ko'rib qo'yg'anmizmi?!

Hoji o'zini tutolmay, ko'z yoshisini oq soqolig'a quyib davom etti:

– Mana burodarlar! Siz o'z qipchog'ingiz uchun qabr qazig'an fursatda, sizga ikkinchilar tobut chopadir. Biz qipchoqqa qilich ko'targanda, o'russ bizga to'p o'qlaydir. Siz dunyoda o'zingizning yagona dushmaningiz qilib qipchoqni ko'rsangiz, men boshqa yovni har zamon o'z yaqinimg'a yetkan ko'raman! – dedi va ro'y-moli bilan ko'z yoshisini artib o'rnidan turdi. – Agarda dunyodan o'tayozg'an bir keksangizning maslahatiga quloq bersalaringiz, bu fikringizdan qayting, burodarlar! Illo Yusufbekni o'ldiga chiqarib, bu shum ishingizdan meni tashqarida hisoblangiz! – dedi va majlisning o'lturing, to'xtang so'ziga quloq solmay, o'lturishni tashlab chiqdi.

Hoji darbozadan chiqmag'an ham edi, Niyoq qushbegi xaxolab kulib yubordi:

– Voy vahmang qurg'ir, hoji! Bu kun ko'knori ichkan ekan, shekillik! – dedi.

Boshliqdan kulgiga ruxsat berilgach, boshqalar ham kulishib, orada ola-g'ovir boshlandi.

– Yo'q, – dedi Qambar sharbatdor, – hoji akaning yoshi qaytib, ko'ngli juda ham bo'shashib ketibdir!

¹ Oqmasjid yoki Olmota yonida demakchi (*Mual.*).

– Voy xo'vari hoji, – dedi Niyoz qushbegi, – oldidag'i ovni ko'r-may, uzoqdag'i yovni ko'radir!

– Xudda-xudda!

Muhammad Rajab qo'rboshi boshini chayqab Niyoz qushbegiga qaradi:

– Men sizga aytib edim-a, qushbegi, – dedi, – hojini har narsa-ga ko'ndirsangiz ham, bu gapka ko'ndirolmassiz, deb.

– Men uni kela bermay ovora qilg'anidan ham payqag'an edim.

– Kecha bir oz xomsigan¹ edi, – dedi Karimqul ponsad.

– Ish buzildi-da, – deb qo'ydi Muhammad Rajab qo'rboshi.

– Nega buziladir? – deb so'radi qushbegi.

– Sirrimiz ochildi, albatta, hoji tinch yotmaydir.

– Sirrimiz hali ochilg'an emas, – dedi ishonch bilan qushbegi,

– agar biz shu olturgan og'aynilar boyag'i gapda sobit qolsaq, sirrimizni yana yashirib ketish mumkin.

– Masalan? – deb so'radi Qambar sharbatdor.

– O'sha so'zimiz – so'z, ittifoqimiz – ittifoqmi?

Majlis tasdiq ishorasini berib:

– Albatta, albatta! – deyishdi.

– So'z bitta bo'ladirg'an bo'lsa, – dedi qushbegi, – hojining ishi juda oson, biz hozir so'zni bir joyga yetkuzamiz-da, birimiz hojining oldig'a borib, maslahatingizni muvofiq ko'rdik, biz yanglishqan ekanmiz, – deymiz. Albatta, hoji ishonadir-da, hech kimga so'zlamay qo'yadir. Biz bo'lsaq, yeng ichida hozirlilik ko'ra beramiz, ana xolos.

– Ma'qul gap, to'g'ri maslahat!

– Ma'qullikka ma'qul, – dedi qushbegi, – ammo gap bu yerda-ki, biz aniq ishka bel bog'laymizmi?

– Bog'laymiz, bog'laymiz!

– Barakalla, – dedi qushbegi, – ma'lum bo'ladirki, hammamiz ham yakdil ekanmiz, endi boshqa gapka o'tsaq ham bo'ladir.

– Xonni ko'ndirib bo'larmikin? – deb so'radi Qosim mingboshi.

Qushbegi kuldi:

– Xon ko'ngan hisob, – dedi.

¹ Xomsimoq – shubhalanmoq.

Bu gap majliska uncha onglashilmadi, shekillik, ajablanib bir-birlariga qarashdilar.

- Izoh, qushbegi, izoh!

Qushbegi izoh berdi:

- Men xonni Toshkanddan jo'natish oldida uning xoli vaqtini topib, bu fikrimni bir daraja arz qilib o'tkan edim, - dedi, - bu fikrim xonga juda ma'qul tushkan bo'lsa kerak, so'zimni e'tibor bilan tinglab turdi va javobida: «Yaxshi. O'yashib, tadbirlari bilan menga fikringizni yozing, men ham o'ylab ko'rарman», dedi. Menga qolsa, bu to'g'rida bizdan xabar kutib xonning uyquisi ham kelmay yotqandir: bizga faqat ishning o'naqayini, topib xondan tasdiq etdirishgina qolg'an.

- Xon tayyor ekan bo'lmasa, - dedi kulimsirab Qambar sharbatdor.

- Tayyor ekan, tayyor ekan!

Shundan keyin ishning o'naqayi to'g'risida muzokara va mu-bohasa boshlandi. Har kim bir turlik fikr bayon qilib, uzoq bosh og'ritdilar va natijada xonga quyidagi noma yozildi:

«Tojdori musulmonon, xoqon ibni xoqon shahanshoji navjuvon, toji sari xushbaxton huzuri humoyun oliylarig'a arzi ubudiyat¹ adosidin so'ngra biz faqirul-haqir sadoqatpeshai benazir qullaridin arzi bandalik shuldurkim, navkarlari doimulavqot² ul janobga qipchoq xaloyiqi beparxezidin birar osibi³ yetarmu deb harosidadirmiz.⁴ Va yana ul haromzoda sahroyilarning ro'yi zamindin⁵ taroshlamay⁶ turib, ul janobi oliyning ta'mini amniyatlari⁷ ham biz qullaricha ko'b xavfu xatar ostida bo'lg'andek taxmin qilinadir. Shul mulohaza va andishalar ba'dida biz Toshkand qullaridin bir nechalarimiz bir yerga jam' bo'lishib, duru-daroz⁸ tafakkur va tahayyurlar⁹ so'ngg'ida azbaroyi ul shahanshohining

¹ Ubudiyat – bandalik, qullik.

² Doimulavqot – hamma vaqt.

³ Osib – ziyon, zarar, kulfat.

⁴ Haros – qo'rquv.

⁵ Ro'yi zamin – yer yuzi.

⁶ Taroshlamоq – tozalamоq.

⁷ Amniyat – tinchlik, omonlik.

⁸ Duru-daroz – uzundan-uzoq.

⁹ Tahayyur – hayratlanish.

ko'b zamonlar boshimizg'a soyabon bo'lmoqlari umidida bar taqdir ul tojdorning xotiri otir daryo muqotirlarig'a¹ pisand tushib ijobat og'oz² qilsalar, bir ma'nini xo'b va sadoqat maqosidig'a³ mahbub⁴ deb bildik. Andog'ki, ul xaloyiqi g'assoblarni⁵ o'n besh sinni solidin bolig⁶ va yetmish yoshidin quyi har bir erkak zotini bilotarrahhum⁷ qatli om⁸ qullaricha sazovordir va illo ul murtad-din⁹ badtar jobir¹⁰ va bexiradlardin¹¹ janobi tojdorg'a xarro'z balki har soat xavf bordir. Ammo bul taqrirni¹² o'shal muayyan qatli om soati yetmag'uncha har bir bexirad va bog'iy bo'lmos'i yaqin majhul odamlardin po'shida¹³ tutilmog'i marjudir. Va lekin ul toj-dor bir soati sa'idi muzaffarni muayyan aylab qalamravlaridagi¹⁴ barcha shahar va ko'yilar, qishloq va kentlarning sadoqati zohir va qalbi tohir¹⁵ qullarig'a maxfiy nomalar ko'ndirib, sakbachcha-larning qatli omig'a amri oliylarini darig' tutmag'aylar¹⁶. Ammo Xo'qandifirdavsmonandning¹⁷ o'zida ul shaqovatpeshalar¹⁸ behad va behisob nufuska molik bo'lg'anlari vajhidin biz Toshkand nav-karlarining i'onati¹⁹ beshakku shubha vojidur. Siz shahanshoji, o'shal soati muzaffarni ta'yin aylab, biz qullarig'a xabar yubor-salar, bunda lozim bo'lg'an odamimizni qoldirib va yana har qa-yusimizg'a tegishlik bir yuz, ikki yuz va besh yuz yigitimizni olib, xaloyiq ko'zida go'yo janobi tojdorning Musulmonqli falokatidin

¹ Muqotir – qatra, tomchi.

² Og'oz – boshlanish, kirishish, ibtido.

³ Maqosid – maqsadlar, muddaolar.

⁴ Mahbub – do'st.

⁵ G'assob – zulmkor, bosqinchi.

⁶ O'n besh sinni solidin bolig' – o'n besh yoshdan yuqori.

⁷ Bilotarrahhum – berahm, shafqatsiz.

⁸ Qatli om – qirg'in.

⁹ Murtad – dindan qaytgan.

¹⁰ Jobir – jabr qiluvchi, zolim.

¹¹ Bexirad – aqlsiz, idroksiz.

¹² Taqrir – qaror.

¹³ Po'shida – yashirin, maxfiy.

¹⁴ Qalamrav – mulk, qo'l ostidagi yerlar.

¹⁵ Tohir – pokiza, pok.

¹⁶ Darig' tutmoq – ayamoq.

¹⁷ Firdavs monand – jannat sifat.

¹⁸ Shaqovatpesha – kulfat keltiruvchi.

¹⁹ I'onat – yordam, ko'mak.

ozodliqg'a chiqib mustaqil sohibi toj bo'lg'anlarini muborakbod qilmoq uchun yurgan bo'lib, i'onatlariga yetarmiz va darboza-din kirishimiz on faj'atan ul galai saklarga¹ hujum boshlab, qatli omga qilich tortarmiz. Va yana maxfiy qolmag'aykim, Toshkand-nning alhol beklik mansabida o'lturg'uchi qipchoq Normuhammad borasida qandog' farmon berg'aylar, bul ma'nida ham ishoratini darig' tutmasalar qullarini andishadin ozod qilg'an bo'lg'aylar. Ushbu boloda² mazkur mahzi³ samarai sadoqat aqli qosirlarimiz xusuli natijasini biz qullarig'a ushbu nomaning qosidi⁴ qo'lidin savob va xatorad va ijobat pisand va napisand javobini irsol⁵ qilsalar va yana o'z fikri bosavoblarini izofa⁶ qilib, qusur va xatolari-mizni tanbeh etsalar, biz navkari bejavhar va bosadoqati befarosatlarni dunyo-dunyo shodu xurram qilib, ul soyaboni marhamat va mehriboni boshafqatning xizmatlariga kamari xizmatni berk⁷ bog'latqan bo'lur edilar, huval-lohul-musta'in.⁸

Sadoqatingiz majlisiga jam' bo'lg'uchi navkarlariningiz (imzolar)».

Bu noma ertasi kun xonga yuboriladirg'an bo'lib, bunga maxsus kishi belgulandi. Majlisning qo'rqnichi Yusufbek hojidan bo'lg'ani uchun unga soxita qarorni eshitdirmak to'g'risig'a Muhammad Niyoq qushbegining o'zi bevosita majlisdan chiqib ketdi. Shuning ila bu majlis tarqaldi.

2. Qorong'i kunlar

Otabek Marg'ilondan qaytib kelgandan keyin o'n kunlar o'tkazib usta Alimdan bir xat olg'an edi. Usta Alim xatida qutidorg'a uchrashqanini hamma mayda-chuydalarigacha yozib kelib aytar edi: «*Siz xiyonatni payqag'uncha qayin otangizg'a qandog' kina saqlab kelgan bo'lsangiz, ul ham sizga o'shandog' kinalik ekan. Meni va oilamni tahqir etdi deb, bu haqoratni umr bo'yi unuta*

¹ Sak – it.

² Bolo – yuqori.

³ Bejavhar – zoti past, nasabsiz.

⁴ Qosid – elchi, xabarchi.

⁵ Irsol – yuborish, yetkazish.

⁶ Izofa – qo'shimcha.

⁷ Berk – mahkam, qattiq.

⁸ Huvallohul-musta'in – Olloh ko'mak beruvchidir.

olmasligini tushunib, o't ichida yurar ekan. Mendan haqiqati holni onglab juda shoshib qoldi, hatto hushi boshidan uchdi. Ichkardan aniq ma'lumot bera olmasam ham, ammo ularning ham qayin otangiz holig'a tushkanlarini mulohaza qildim. Qayin otangiz sizning o'tkan holingizning og'irlig'ini tasavvur qilaolmag'anidek, dushmanlaringizga bergen javobingizni taqdir etish uchun ham so'z topolmas edi. Harholda orangizdag'i kinaning dushmaningiz bilan birga supirilg'anida shubha yo'q».

Maktabning yana bir o'rнida: «*Sizning qayerda bo'lg'anlig'in-gizni so'rag'an edi, men bilganimni aytdim. Kelarmikin degan edi, bunga ham o'zingizning o'shal muhmal javobingizni berdim. Fikrimcha, qishda bo'limg'anda ham, ko'klamga chiqib o'zлari Toshkand tusharlar, deb o'layman».*

Xatning oxirida: «*Sizdan bir kun so'ng Homid o'ldi. Haytovur bir og'iz so'zsiz to'ng'iz qo'pibdir. Men o'lar chog'ida ham sizga bir tuhmat to'qirmi, deb qo'rqqan edim. Qutidorg'a hech bir jarima ortmabdirlar. Maqtullarning egalari hech kimni tutib ko'rsatolmag'anlari uchun mahkamalar ham ishni tekshirmay qo'ydilar. O'ylashimcha, hech kim bilmaganda ham, sirni o'lgan Sodiqning onasi bilsa kerak edi. Ammo uning ham dami ichida, so'rag'an-larg'a xudodan ko'rdir, deb javob berar emish. Bul xotinning qo'lidan har bir ish keladir deb o'ylab, o'tkan kun qayin otangizg'a aytdim: begona xotinni uyingizga yo'latmasinlar va chetdan kelgan taomni yemasinlar deb. Harholda yomondan hazar lozimdir», deb yozar edi.*

Bu xatdan keyin Marg'ilondan tiq etkan xabar bo'lmadi va oradan ikki oy lab fursat o'tib ketdi. Shuning uchun Otobekning kунлари quyosh botib chiqg'an sayin bir onglashilmovchiliqg'a, qorong'uliqg'a kira borib, har soat achchig' va yo suchuklig'i noma'lum bir hol kechirib boshladi. Ba'zi kezlarda ul umid qu-chog'ida shoshib qolar edi va ikkinchi vaqtda yaramas – qora xayollar bilan entikar edi.

Umidlangan kezlarda:

– Oy tuynukdan tubanroqda, bu kun bo'lmasa erta – chimmati qo'lida, paranjasи ustida, sarig'mi, qorami atlas ko'ynagi egnida darbozadan kirib kelgандек va o'pkalangандек...

Ikkинчи bir vaqtda kimningdir quyidag'i gapini eshitar edi:

– Ul o'zining dushmanlarini o'ldirish uchungina Marg'ilong'a

qatnab yurg'an ekan, hisobini tugatdi-da, bedarak ketdi, qoldi. Tuzukroq joyi chiqsa berib qolayliq Kumushni... umri ham o'tib boradir.

Ana shu qora xayol uni chindan yonib turg'an bir o't ichiga tashlar va shu choq o'zini muoxazaga¹ boshlar edi: «Men nega ikki yil sarson bo'lib yurdim-da, bu sarsonliqning natijasiga bo'rib chiqg'anda shunday ahmoqliqqa tushdim?» der va Marg'ilon yo'lini ko'zlar edi. Ammo endi unga Marg'ilon borish o'naqayı sira kelmas: «Men nega keldim-da, endi nega boraman va nima deb boraman? – Qizingizni Toshkand olib tusharsiz deb ketkan edim... Siz olib tusha bermaganingizdan keyin o'zim qaytib keldim deyaymi?» Otabek mana shunday chuchmal azoblar ichida keyingi kunlarini kechira boshladi.

Oy to'lmasdan Marg'ilon qatnab turg'uchi o'g'lini endi uch oylab qo'zg'almay qolishi uchun O'zbek oyim eskicha yana quvonib ketdi. «Keyingi qildirg'an issig'-sovug'im kor qildi, shekillik, birato'lasig'a Marg'ilonni tiliga olmayoq qo'ydi. Endi xotinig'a isib, mehmonxonada yotishni ham barham bersa... har nuchukda duodan qolmayliq», deb Zaynabni domlanikiga qistar edi.

Otabek keyingi vaqtarda savdoga yurishni tark qilib qo'yg'ani uchun Hasanali ishsiz qolg'an, uzun kun uyda bekor zerikanlikdan hojiga aytib, birmuncha dastmoya bilan guzardan baqqolliq do'koniga ochqan edi. Otabek ko'pincha mehmonxonasi-dagi kutubxonadan uni-buni o'qub o'lturar, o'qushdan zerikkan kezlarida Hasanalinig do'koniga chiqar va guzardan ham zerkandan keyin boshi og'qan yoqlarg'a, Salor bo'ylarig'acha ketar va gohi Chuqur qishloq tomonlarig'a ham tushar edi. Ammo tushkani bilan burung'icha ichmas, ikki-uch, ortib ketkanda to'rt oyoq² ila kifoyalanar, ko'z o'nglari oz-oz jimirlashkan, turlik xayollari bir muncha tarqalg'an holda qaytar va lekin Hasanali ham uning bu kayfini juda siyrak sezal olur edi.

O'tkan kun Chuqur qishloqqa tushkan edi. Asr vaqtlarida qaytib guzarga keldi-da, xayolot bilan Hasanali do'koniga o'l-turdi. Otliq, yayov o'tkinchilar to'rt tomong'a qatnab turadirlar, uning bu kungi kayfi o'tacharoq ketkan bo'lsa kerak, ularni g'i-ra-shira ko'zga ilgandek qaraydir.

¹ Muoxaza – tergov, so'roq.

² Oyoq – katta piyola.

Hasanalı bir-ikki uni kuzatkandan keyin so'radi:

- Marg'ilong'a nega ketmay yuribsiz?

Bu savoldan uning kayfi tarqalg'andek bo'lib, ko'zları mosh-dek ochildi.

- Havsala yo'q...

- Qayin otangiz ko'nsa, ko'chingizni olib kelsangiz ham ma'qul edi qatnab yurg'andan...

- Qaydam...

Ilgari shunday savol chog'larida o'zining yolg'on javoblaridan juda xafalanar, Hasanaliga o'tkan gaplarni birin-birin aytib ber-gusi va «manim uylanishimga sen sabab bo'lg'an eding, endi uni mendan ajratdilar», deb undan o'z dardiga davo istagusi kelar edi. Hozir o'zida xafalik, o'ngg'aysizliq sezmagani bo'lsa ham, boshig'a «o'zim borolmasam-da, Hasanalini yuborishim va kezini topib o'tkan gaplarni otag'a hikoya qilishim kerak edi», degan fikr keldi. Bora-bora bu fikr uning boshig'a jiddiy o'rinalashib oldi, shu to'g'ri-da chinlab o'ylab ketib kayfi ham tarqalayozdi. Do'konni yopib, Hasanali bilan birga ketdi - yo'lدا, mehmonxonada birga olturib osh yedi, dasturxon ustida uning o'ylag'ani faqat shu bo'lib qoldi. Biroq bu fikr qaror tusiga kirib keta olmadi, daqiqa sayin tarqalib borg'an kayfidek turlik mone'larg'a uchray boshladi:

- Hali Marg'ilonda ishlar qalayikin? Ular yana aynab qol-mag'anmikinlar? Marg'ilondan bir narsa payqamay turib, kishi-ni ovora qilishg'a arzirmikin?..

Bu kun quyosh ochiq havoda kezishi uchun jim-jim tovlanib, yer yuziga kulib qaradi. Ikki kundan beri quyosh betini qoplab, turlik yerlarga jon suvi sepish ila charchag'an bahor bulutlari burchak-burchakka tarqalib borar edilar. Uyalaridan chiqish bilanoq chumchuqlar chirqillashib, musichalar ku-kulashdilar. Anovi ar-ar terakka uya qo'yishg'a o'ylag'an bir juft karruklar ham vijir-vijir qilishib kengash ochdilar. Podachining tovshini eshitib, dalaga oshiqa'n onasig'a ergashib qashqa buzoq ham mag'rab yubordi. Modasiga tegishkani uchun tomdagi kaptar ham bo'qog'ini chiqarib raqibining tevaragida yag'rin bera bosh-ladi... Qisqasi bu kun uyg'onishdanoq butun koinotning yaxshi tush ko'rib turg'anlig'i sezilar edi.

Bahorning bu kungi sihirlilik kuni Otabekni ham qitiqladi.

Choyini naridan-beri tugatib, Hasanali ketidan guzarga chiqdi. Ul guzarga chiqg'anda Hasanalining qo'shnisi bo'lg'an Ali erinib-kina do'kon taxtasini tushirmakda edi. Otabekni ko'rish bilan do'kon ochishni to'xtatdi:

- Bu kun bo'shmisiz, bek aka?
- Bo'shman.
- Bo'sh bo'lsangiz, Ming o'rukka¹ – qimizg'a borar edik, – dedi Ali.
- To'la qozoq biyalarini yayloqqa solibdir.
- Do'koningiz-chi?

Ali tushirgan taxtasini qaytadan joyig'a qo'yaberdi:

- Dunyoning ishi bitar emishmi, bek aka. Xo'b desangiz, do'konni yopaman.

Otabek yarqirab chiqib kelgan quyoshg'a qaradi:

- Yoping bo'lmasa, – dedi.

Otabek Hasanalining do'koni vositasida Ali bilan yaqinda tanish-qan edi. Ul ichi kirsiz, serkulki, ochiqqina bir yigit bo'lib, bek bilan go'yo ko'b yillardan beri bo'lg'an tanishlarcha muomala qilar edi.

Bekga bu tasodif juda qulay keldi. Chunki uydan chiqishda-noq uning qasdi bu kunni dalada o'tkizmak edi. Et oldilar-da, yayovlashib Ming o'rukka ketdilar.

Ming o'ruk mavzi'i otidan ham ma'lum, bunda ming chog'liq o'ruk daraxti o'sqan uchun bo'lib, Shiblining suvidan boshlab to Salor arig'ig'acha qator-qator o'ruklar edi. Salorning narigi yog'i niydek qir, endigina ko'm-ko'k o't gilami unib chiqg'an edi. Ming o'rukning etagi bo'lg'an Salor bo'yida uch-to'rtta qozoq o'tovlari tikilgan edilar. Ikkisi Salor bo'yig'a yetib, To'la qozoqning kelin-chagiga etni sho'rva qilish uchun berdilar.

Ali o'tovdan kiyigiz olib, Salor bo'yig'a yozdi. Kelinchak yostiq, ko'rpacha tashlab berdi, Otabek hordiq chiqarib yaslandi.

Quyosh ozorsizg'ina qizdirar edi. Yengilchagina eskan shamlol dimog'qa turlik o'lan islarini kelturib urar edi. Bir necha qaldirg'och Salorning oqishi bo'ylab uchar va uchkan ko'yi «val-fajri» o'qur edilar.²

¹ Ming o'ruk – Yangi shaharning bu kungi taxta bozor va qo'y bozor o'rinalidir (*Mual.*). Hozirgi Oloy bozoridan Yunusobodgacha bo'lgan mavze.

² Avom e'tiqodicha (*Mual.*) Qur'onda Fajr surasi (fajr – subh, tong yorug'ligi) tong bilan qasamyod etaman so'zi bilan boshlanib fijr-r-r so'zi bilan tugagani uchun xalqda qaldirg'ochning sayrog'ini shunga o'xshatib

Poyonsiz qirning yuqori-quyi o'rirlari yakrang ko'kat va ko'z ilg'amaydirg'an uzoqliqlari tumanlangansumon ko'rinish berar edilar. Qushlar, qurtlar sayrashi tabiiy bir soz xizmatini o'tab kishiga ifodasi qiyin bo'lg'an bir sezgi solar edilar.

Otabek tabi'atning shu ko'rakam va latif ko'rinishiga maftun bo'lib, bir oz yotqandan keyin «ul ham bo'lsa edi», deb o'yaldi va uzoq tin olib qo'ydi.

Bu kunning ko'rakamligidan olg'an taassurotini Ali ichiga sig'dirolmadi:

– Zap yaxshi kunmi! – dedi.

Otabek ham shu go'zallikni o'ziga tatitmay turg'an dardidan shikoyatlandi:

– Shunday kunlarda kam-ko'sting bo'lmasa...

– Sizning ham kam-ko'stingiz bormi? – deb Ali kulimsiradi.

– Yo'q, deb o'ylaysizmi?

– Hammada bo'lg'anda ham, sizda yo'q deb bilaman.

– Masalan?

– Masalanmi, – dedi kulib Ali, – sizning bilan otangizning obro'si qushbegida ham yo'q, davlat to'g'risida bo'lsa, ochiqarlik yerda emassiz... Ikkita to'tidek xotiningiz bek akam uchun sochi-ni tarab o'lturadir... tag'in qanaqa kamu ko'st?

Kishining baxtini yuzakigina ko'rib hukm qilg'uchi Ali unga qiziq ko'rindi va kulib:

– To'g'ri aytdingiz! – dedi.

– Shukur qilish kerak, bek aka, – dedi Ali va o'zining baxtsizlidan, topqanini ro'zgordan ortdirolmay, shu kungacha uylanalmay kelishidan hasrat qilib ketdi. Otabek uning hasratini diqqat bilan eshitdi, hayotning zarbasi har kimning o'z darajasiga qarab va lekin istisnosiz¹ bo'lg'anlig'ini tushundi.

– Dunyoning ishi shunaqa ekan, mulla Ali, – deb uni yupatib qo'ydi. Ikkisi ham bir necha vaqt jim qoldilar.

– Marg'ilonliq xotiningizdan bolangiz bordir?

– Yo'q...

– Bo'lsa ham turmadimi, uylanganingizga ancha yil bo'lg'an, shekillik?

– Turmadi.

«valfajri»ni o'qiydi, deydilar.

¹ Istisno – mustasno.

Ali Otabekning kamu ko'stini shu bolasizliqdan deb o'ylag'an edi:

– Bolasizliq uchun xafa bo'lish kerak emas, hali yoshsiz, bek aka!

Otabek javob bermadi. Korsonda¹ qimiz keldi. Bek bir-ikki zarangni² ichkandan keyin, yaslanib ko'kka qarab yotib oldi. Ali bor tovshini qo'yib ashula qildi:

*Ko'zlarim yo'l ustida, kelmaydi yor,
Ushbu keng dunyo ko'zimga bo'ldi tor.
Qay qaroqchi oldi yorimning yo'lin,
Mundagi baxtsiz yigit yo'l uzra zor...*

– Qo'shilishmaysizmi, bek aka?

– O'zingiz yaxshi aytasiz, to'xtamang!

Ali borliq ovozi ila hamma hunarini ishlatalib, g'azal tugalguncha ashulani aytib bordi.

– Tuzikmi, bek aka?

– Yaxshi ashulachi ekansiz!

– Undog' bo'lsa ustidan buni ichib yuboring, – dedi kulib, bir zarang qimiz uzattdi. Bek qimizni bir simirishda bo'shatdi-da, entikib uzoq qirg'a qaradi, uzoq qarab turdi-da, yuqoridag'i baytni o'qub og'iz ichidan ming'lladi.

*Ko'zlarim yo'l ustida, kelmaydi yor,
Qay qaroqchi to'sdi yorimning yo'lin...*

– Qo'qong'a ketkan sipohlardan darak eshitdingizmi, bek aka?

Otabekning xayoli bo'linib, Aliga qaradi:

– Eshitmadim.

– Manim akam ham ketkan edi... Oy borib, omon kelishsular-da!

– Akangiz yigitmidi?

– Yo'q, mengan edi. Qo'qon ketayotqan o'rtoqlarig'a qiziqib, borma deganga ko'nmadni. Urush ehtimoli yo'qmi, shunchaki fotiha uchun ketishkandirlar-a?

¹ Korson – yog'ochdan ishlangan katta tovoq.

² Zarang – zarang yog'ochidan o'yib ishlangan kosa.

– Kim bilsin, – dedi bek va bir oz o'ylab qolg'andan keyin, – bo'lmas, – deb qo'ydi.

Korsondagi qimiz tugab, sho'rva ham ichildi. Dasturxonni yig'quchi kelinchakka o'g'ul tilab duo qiling'andan keyin, qo'lig'a o'ttuz chaqa surma puli berdilar va qirni aylanish, binafsha terish uchun turib ketdilar.

3. Qipchoqqa qirg'in

Kechki soat to'rtlarda Qoymos darbozasidan qaytib shaharga kirdilar-da, darbozadan o'n odim narida boshi tanidan oling'an uch kishining gavdasiga yo'liqdilar. Otabek bu holga tushunmadи, chunki ahyonda osiladirk'an gunohkor Eski namozgoh doriga elitilar edi. Shunga ko'ra darbozabonni hujrasidan chaqirib so'radi:

– Bular qanday gunohkorlar ekan?

Darbozabon bekni tanib qo'l qovishtirdi:

– Taqsir, qipchoqlar.

– Gunohlari nima ekan?

Darbozabon yotqan gavdalarga qarab oldi va bekning yaqinig'a keldi:

– O'zları bilarlar-ku, taqsirimning... begimga aytkulugi yo'q...

– Gunohlari nima, axir?

– Axir qipchoqlar-da, to'ram.

Otabek diqqatlandi:

– Qipchoqlar ekanini bildim, ammo gunohlari nima deb sizdan so'rayapman!

Darbozabon qo'l qovishtirg'ancha Otabekka ajablanib qaradi:

– Aniq xabarlari yo'qmi taqsirimning? – deb yana so'radi.

– Yo'q!

– Voy-boyov taqsir, bu kun ertalabdan beri ko'ringan qipchoqni so'yib yurdilar-ku. Gunohlari surishtirilmadi, taqsir, – dedi va o'luklarning yonig'a yurib kelib izoh berdi, – manovisini uyidan olib chiqib so'ydilar, manovisi manim yonimda turg'an darbozabon edi – rahmatlik. Manovisini tanimayman va lekin o'zi qipchoq bo'lsa kerak...

Otabek dahshatlanib yonidagi Aliga qaradi, Ali esa yotqan jonsiz gavdalarga qarab labini tishlab turar edi.

– Kimlar o'ldirdi? – deb Otabek dahshat ichida darbozabon-dan so'radi.

– Bu yerga kelguchilar yigirma chog'liq edilar, o'zimizning Toshkand yigitlaridan ham bor, qo'qonliqlar ham ko'rindilar. O'zları ham qipchoqni qidiraberib, hamma yoqni tozayam g'al-vir qilib yubordilar-da, taqsir... Qo'qong'a ketkan beklardanmi, xondanmi, ishqilib, shunaqa buyruq kepti-da, taqsir... Bizlar xiz-matkor odam – nimani bilaylik, to'ram!

Otabek masalaga tushungandek bo'ldi va dahshat ichida Ali bilan yo'lga tushdi. O'ttiz qadam bosmay, tag'in ikki o'lukka uch-radilar. O'n odimda bir jonsiz gavda...

Endi Ali so'ramay chidamadi:

- Nauzanbillo¹, bu nima degan gap, bek aka?!
- So'ramang!
- Yo'g'-a, – dedi Ali, – axir, hammasi ham gunohkormikin?
- Gunohkor!.. – deb zaharxanda qildi bek. – Musulmonqulni bilarsiz, albatta?
- Nega bilmay, ikki oy ilgari qochig'ini ham ko'rdim...
- Bilsangiz, – dedi bek, – bularning hammasi o'shaning guno-higa o'ldirilg'an o'xshaydir!
- Shu ham gapmi, xudoyo tavba!

Adim sayin bir o'lukka uchrar edilar. Ali sanab kelar edi, gu-zarga yetkanda sanoq yetmishdan ortdi. Hali bu biringa to'g'ri ko'chaning hisobi bo'lib, keng Toshkandning o'zga ko'chalarini ham hisobga olg'anda foji' bir adad tashkil etishi ma'lum. Gu-zarning ichiga kirganda qator chizilg'an qirq chog'liq o'luklarni ko'rdilar...

Kun asrdan og'ib shomga yaqin, shuning uchun guzardagi do'konlardan ochug'i uch-to'rtta, jumladan, Hasanali ham yarim ochiq do'koni oldida o'lturar edi.

– Sog' keldingizmi, bek! Biz bu yerda yuz xil vasvasaga tushib tashvish tortdiq, – dedi Hasanali.

Otabek boshqa xayolda edi. Hasanaling so'zini go'yo eshit-magandek so'radi:

- Bu kun dadam qayerda edi?

¹ Nauzanbilloh – Xudo saqlasim.

– Sizdan keyin o'rdaga ketkan edilar. Bir soatdan keyin shosh-qannamo qaytib keldilar-da, sizni so'radilar, shundan so'ng qayqqa ketkanlarini bilalmadim.

– Qachondan boshlab qipchoqni so'ydilar?

– Otangizni kelishi bilanoq, – dedi Hasanali va entikib foji'ani hikoya qildi. – Ey... bek, rahmsizlik bunaqa bo'lar ekan... Xudda qiyomat bo'lди! Bechoralar nima gunoh qildilarikin? Uyida halol kasbini qilib o'lturg'anlар'acha tutib so'ydilar... Ey bechoralar, qanday gunohlari bor ekan?! Yigitlar tutib kelturib turadir, jal-lod bosh kesib boradir. Bu nogahoniq qazodan eslari chiqib ketkan bechoralar yig'lashadirlar... Ayniqsa, bir bo'yoqchi... xudda xum yonidan tutib kelganlar – qo'li bo'yoq... Ey xudo, men nima gunoh qildim, deb yig'laydir... Chidab bo'lmadi, do'konni yopib qochdim, ko'blar ham qochdilar... tag'in bir...

– Bas, – dedi Otabek. Hasanali hikoyadan to'xtadi, chunki bekning yuragi ezilib oqish darajasiga yetib, Ali Otabek bilan xayrlashmasdanoq qochqan edi...

Uyga borib kechki oshni ham yemadi va otasig'a ham uchrashmadi, go'yo shu yirtqichlar dunyosidan yashiring'andek oq kundayoq to'shagiga yotib, ko'rpasiga burkanib oldi. Uning bu holiga uy ichi tushunganlari uchun, nima qildi, deb so'ramadilar va yonig'a ham kelmadilar...

Yusufbek hoji ertalab choyni Otabek bilan birga ichish uchun mehmonxonag'a chiqdi. Otabek tersaygancha kelib choyg'a o'lturdi, otasig'a salom bermadi. Chunki ul o'z otasini qipchoq qirg'inining bosh omillaridan deb qaror qo'ygan edi. Choy yarimlay yozdi. Oradan churq etkan so'z chiqmadi.

Nihoyat, o'g'lig'a yengillik berish niyatida hoji tilga keldi:

– Xafa bo'lma, o'g'lim.

– Sizlarga o'xshab, – dedi istehzolanib, – quvonaymi?

Hoji o'g'lining qandog' fikrda va nima uchun tersayganini bildi.

– Yanglishasan, o'g'lim.

– Rajabbeknikidagi majlisda, – dedi zaharxanda bilan, – bu yirtqichliqning rejachisi kim edi?..

Hoji entikdi va:

– Rajabbeknikida bo'lg'an majlisni sen bilasanmi?.. – deb so'radi.

– Bilaman.

- Bilsang, - dedi hoji, - manim ustimga mundog' tuhmat ortishdan uyal, bola!
- Rajabbeknikida bu kengash bo'lmag'anmidi?
- Bo'lg'an edi.
- Bo'lg'an bo'lsa, tag'in nega o'zingizni quruqqa olasiz? Yusufbek hoji boladan kulgandek qilib iljaydi.
- Ba'zi yengil muhokamalaring onangnikidan qolishmaydir, Otabek! - dedi. - Majlisdan xabaring bo'lg'an bo'lsa, kim qaysi fikrda qolg'anini ham bilarsan?
- Yo'q.
- Majlisda nimadan babs qiling'anini-chi?
- Majlisda nima muzokarasi bo'lg'anini ham bilmayman va lekin o'sha majlis faqat qipchoqlarg'a qatli om uchun yig'ilg'an ekan, deb kecha ishondim. Majlisingiz a'zolarining sizdan boshqasi nega yigit to'plab, Qo'qong'a ketdilar va ular Qo'qong'a yetmaslaridanoq nega bu vahshat boshlandi?
- Bu muhokamang to'g'ri. Ammo otangni ham shu jonivorlar orasig'a qo'shib o'lturishing qisqalig'ingdir, - dedi. Ko'ziga yosh oldi.
- O'zing o'ylab ko'r, o'g'lim, o'z qo'limiz bilan o'zimiznikini kesishimizdan mamlakat uchun qanday foyda bor? Basharti men bu vahshatka ishtirok qilg'an bo'lsam, qaysi aql va qanday manfaatni kuzatib qo'shilishqan bo'laman? Agarda manim yurt so'ramoqqa va shu vosita bilan boylik ortdirmoqqa orzum bo'lsa, boshqalar dan ham ko'ra o'z o'g'limg'a - senga ma'lum bo'lmasmidi? Nega har bir narsaga yetkan aqling shunga qolg'anda oqsaydir. Nega yong'an yurakimga yana sen ham zahar sochasan?!
- Titralib va to'lqunlanib aytilgan bu so'zlar Otabekni o'kintirdi, o'lganning ustiga chiqib tepish qabilidan bo'lg'an o'z hujumi ning haqsiz ekanga tushundi.
- Yusufbek hoji bitta-bitta yotig'i bilan majlis haqida bayon qilib, o'zining qarshi tushkanini va ularga uqdira olmag'andan keyin, majlisni tashlab chiqib ketkanini so'zlab kelib dedi:
- Birar soatlar so'ng orqamdan Niyoz qushbegi kelib mendan afu so'radi va majlisning u fikrdan qaytqanini, o'zlarining xatog'a ketkanlarini aytdi. Men xursand bo'lib, bu ishning zararini yana isbot qilib chiqdim. Niyoz men bilan xayrashar chog'ida: «Jon hoji aka, endi gap shu yerda qolsin, bitta-yarimta eshitgundek

bo'lsa, biz yerga qararliq bo'lmayliq, o'lturishning katta iltimosi sizdan – shul», dedi. Men bu iblisona aldovga uchib, bu to'g'rida na senga va na Normuhammad qushbegiga og'iz ochmadim va ularning Qo'qong'a fotiha uchun qo'zg'alishlaridan hech bir shubhalanmadim... Eh, shaytonlar!

Hoji bir oz to'xtab davom etdi:

– Kecha ertalab o'rdaga borg'an edim. Sahn yuzida uch-to'rt yuz musallah¹ yigitlarni biravni kutkan holda ko'rdim va iltifotsiz qushbegi mahkamasiga kirdim. Kirsam, Qo'qong'a ketkan Qayum ponsad uch-to'rtta yigit bilan qushbegining qarshisida turibdir. Qushbegi qo'lida bir qog'oz ushlab, go'yo es-hushidan ayrilg'an kabi qotib o'lturibdir. Meni eshikdan ko'rib, so'zsiz-nesiz qo'lidagi qog'ozni menga cho'zdi va boshini tebratib qo'ydi. Men bir narsaga ham tushunmagan holda borib qog'ozni oldim... O'qudim-o'qudim-da, manim ham hushim boshimdan uchib, qushbegi holiga tushdim. Bu qog'oz xonning yorlig'i edi va bunda taxminan shunday gaplar bor edi:

«Biz Turkiston mamlakatining xoni o'z qalamravimiz va sal-tanatimiz uchun qipchoq toyifasini muzir deb bildik. Bu yanglig' hukmimizni o'z qalamravimizda bo'lg'an barcha beklarimizga, hokim va qo'rishi va dahboshilarimizga bildirib buyuramizkim, ushbu farmonimizni olg'an on darhol o'n besh yoshdan to yetmish yoshg'acha bo'lg'an qipchoq er zotini qilichdan kechirgaylar va hech bir silai rahmni vosita qilmag'aylar. Ushbu hukmimizni yeriqa yetkuzishda sustlik qilg'an mansabdar bizg'a itoatdan bosh tortqan hisoblanib, eng qattig' jazomizg'a mahkum qilinur. Bu hukmimizni ijro etkuchi Toshkand hokimi Normuhammad qushbegiga marhamati shohonamiz shuldurkim, garchi sizning qipchoq qavmiga mansubiyatingiz bo'lsa ham, Musulmonqulni haydashda bizga unutilmasliq xayrixohliqlar va xizmatlar ko'rsatdingiz, binoan alayhi siz bu jazodan ma'fudirsiz² va sadoqatingizda boqiy qolib amrimizni ijro etishingizda shubha qilmaymiz!»

Qushbegiga qaradim, ul ham manim og'zimg'a qarab turar edi. «Buyruqni qachon oldingiz?» deb so'radim. Ul javob o'rniga Qayum ponsadga imladi.

¹ Musallah – qurollangan.

² Ma'fu – afv etilgan, kechirilgan.

- Men olib keldim, – dedi Qayum ponsad.
- «Siz Qo'qondan olib keldingizmi?» – deb so'radim. Chunksi sen aytkandek besh-olti kunda Qo'qong'a borib-kelish sira aqlg'a sig'mas edi.
- «Biz beklar bilan Qo'qon yo'lida edik, – dedi Qayum, – yo'l ustida xondan ushbu yorliq kelib qoldi. Niyoq qushbegi men ga yigit qo'shib, bu hukmnomani ijro qilishda yordam bermak uchun jo'natdi».

Bu so'z menga hamma shaytanatni ochib berdi va o'zimning iblislar tomonidan aldang'animni bildim:

- «Ertadan boshlab hukmni ijro qilsaq qalay bo'larikin? – deb qushbegiga qaradim.

– «Men ham shuni o'ylab turib edim...» – dedi qushbegi va Qayumga qaradi.

Qayumning ustodlari ishni keyinga siltashimizni ilgaridan ko'rib qo'ygan ekanlar:

- «Ertaga qo'yib bo'lmas!» – dedi Qayum.
- «Nega?» – dedim.
- «Negaki ertagacha qipchoqlar qochib bitadirlar».

Men Qayumning so'ziga qulq solmadim-da, qushbegidan er taning kengashini so'rag'an bo'ldim. Bu holdan achchig'lang'an Qayum yonimg'a kelib o'lturni.

- «Ovora bo'l mangiz, hoji aka», – dedi.

Uning bu harakatidan achchig'im qistadi:

- «Sizning bilan manim bu ishka aralashmoqqa haqqimiz yo'q!» – dedim.

- «Sizniki bo'lmasa to'g'ri, ammo meniki bor!» – dedi Qayum.

- «Buyruq kimning otig'a?» – dedim.

- «Qushbegining!»

– «Bas, siz bilan men faqat u yordam so'rag'andag'ina ketman ko'taramiz, boshqa daxlimiz yo'q!» – dedim.

Qayum zaharxanda bilan yonini kavlab ikkinchi bir buyruq chiqardi va menga berib: «O'qungiz!» – dedi. O'qudim.

– «Bas, birinchi buyruqni siz olg'an ekansiz, nega yana qush begidan fotiha kutib o'lturnibsiz?!» – dedim o't ichida.

– «Har narsa bo'lg'anda ham ulug'imiz, deb siylab turg'an edim...» – dedi Qayum.

– «Egasini siylagan itiga suyak tashlar, qilmoqchisiz-da, barakalla!» – dedim. – «Boringiz, ustodlaringizning vasiyatini bajaringiz!»

– «Xafa bo'l mangiz, hoji aka!» – dedi Qayum va qo'limdan qog'ozni olib qushbegidan so'radi: – «Nima deysiz endi, bek?»

– «Manim kengashimga kirsangiz, ertadan boshlayliq!» – dedi qushbegi.

– «Sira iloji yo'q, qushbegi! Chunki barcha shahar va ko'y larga ham faqat shu – bu kunga, deb buyurg'an ekan!» – dedi Qayum.

Qushbegi bilan men go'yo tog' ostida bosiriq bo'lg'an edik. Boshimizg'a hech bir gap kelmas edi. Qayum o'rnidan turg'an holda qushbegidan javob kutar edi. Qushbegi ko'b fursat qotib o'lturg'andan keyin, Qayumga qo'li bilan chiqishg'a ishorat qilib: «Bilganingizni qilaberingiz», – dedi. Qayum yonidag'i yigitlari bilan mahkamadan chiqdi. Uning chiqishi bilan qushbegiga dedim:

– «Endi nima qilamiz?»

– «Nima qilar edik?»

– «Axir qarab qolaberamizmi, vaqt tang! Qarshig'a biz ham yigit chiqarayliq!»

– «Qo'yaberingiz, hoji!»

– «Bechora gunohsizlar kesilabersinlarmi?!»

– «Kesilabersinlar!» – dedi qushbegi. Men iztirob ichida unga tushunolmay qolg'an edim. Ul yig'i ichida tilga keldi:

– «Mamlakatning tinchlig'i qipchoqlarni kesish bilan hosil bo'lsa, mayli, kessinlar! Yurtning obodlig'i gunohsiz qipchoqning qizil qonig'a qarab qolg'an bo'lsa, mayli, o'dirsinlar! Agarda najotimiz qipchoq tuxumini quritishda bo'lsa, meni ham ossinlar! Bu palidlarning marhamatiga men ham muhtoj emasman!»

Hozir inodning¹ o'rni emasligini harchand uqdirmoqchi bo'l-dim, ko'n madi. Noiloj, yolg'iz o'zim chiqib qo'limdan kelgancha qipchoqlarni qochirishg'a harakat qildim, tevarakka kishilar yo'lladim. Ammo to'rt yuz jallodning qarshisig'a chiqq'an bir kishining uhdasi albatta bir kishicha edi. Muttahamlar ko'b bechoraning yostig'ini quritishg'a muvaffaq bo'ldilar, – dedi hoji. – Mana, Otabek, haqiqat shul, kishi tushunmasdan turib biravga tuhmat to'qimaydir.

¹ Inod – o'jarlik, qiyiqlik.

Otabek o'zining o'rinsiz gapidan uyalg'annamo yerga qaradi va birmuncha vaqt fikrga ketib olturg'andan so'ng so'radi:

– Yirtqichlarning bu qirg'indan qanday muddaołari hosil bo'larikin?

– Maqsadlari juda ochiq, – dedi hoji, – bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammad o'rniq'a minmakchi, uchunchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Xon ersa Musulmonqulg'a bo'lg'an adovatini qipchoqni qirib alamdan chiqmoqchi. Menga qolsa ortada shundan boshqa hech gap yo'q, o'g'lim. – dedi va bir oz to'xtab davom etdi: – Men ko'b umrimni shu yurting tinchlig'i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilaolmadim. Itti foqni ne el ekanini bilmagan, yolg'iz o'z manfaati shaxsiyasi yo'lda bir-birini yeb, ichkan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizg'a aqlim yetmay qoldi. Biz shu holda ketadirgan, bir-birimizning tegimizga suv quyadirk'an bo'lsaq yaqindirki, o'rus istibdodi o'zining iflos oyog'i bilan Turkistonimizni bulg'atar va biz bo'lsaq o'z qo'limiz bilan kelgusi naslimizning bo'ynig'a o'rus bo'yindirig'ini kiydirgan bo'larmiz. O'z naslini o'z qo'li bilan kofir qo'lig'a tutqin qilib topshirg'uchi biz ko'r va aqlsiz otalarg'a xudoning la'natি albatta tushar, o'g'lim! Bobolarning muqaddas gavdasi madfun¹ Turkistonimizni to'ng'uzxonan qilishg'a hozirlang'an biz itlar yaratg'uchining qahriga albatta yo'liqarmiz! Temur Ko'ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulug'bek va Ali Sino kabi olimlarning o'sib-ungan va nash'u namo qilg'anlari bir o'lkani halokat chuqurig'a qarab sudrag'uchi albatta tangrining qahrig'a sazovordir, o'g'lim! Gunohsiz bechoralarni bo'g'izlab, bolalarini yatim, xonalarni vayron qilg'uchi zolimlar qurtlar va qushlar, yerdan o'sib chiqg'an giyohlar qarg'ishig'a nishonadir, o'g'lim!..

4. Oy etak bilan yopilmas

Choy tugalgan edi. Otabek fotiha o'qub, o'rnidan qo'zg'almoqchi bo'ldi.

– Turma!

¹ Madfun – dafn qilingan.

Yusufbek hoji tarafidan berilgan amirona bu buyruq Otabekni qaytadan o'lturib qolishg'a majbur etdi va otasig'a «nima xizmatingiz bor?» degandek qilib qaradi. Yusufbek hoji bir so'z demasdan sallasini olib tizasiga qo'ydi, bosh qashinib yana salasini kiydi. Dadasining salsa olib bosh qashinishi keyinidan ko'pincha o'zini bir tergav ostida ko'rар edi. Shuning uchun yana bir martaba dadasiga qarab qo'ydi.

Chini bilan ham hojining tusidagi boyag'i hasrat va qayg'u alomatlari yo'qolib, ularning joyini sharq otalig'i vaziyati oldi.

– Marg'ilonda nima ishlar qilding?

Kutilmagan bu savolga Otabek nima deb aytishini bilmay qoldi. Javob o'rnig'a havli tomong'a qarandi.

– Sendan so'rayapman, Otabek.

– Sizga xabar berguchi nima ishlar qilg'ananimni ham ayt-kandir...

– Jo'n odamlar qatorida odam o'ldirib yurdim, degin?

Otabekning yuzida kulimsirash bilindi.

– Jo'n odamlar qatorida emas, – dedi, – majburlar qatorida, zo'rlang'anlar qatorida...

Hoji o'g'lining kinoyasiga tushunmadи:

– Odam o'ldirish uchun seni kim zo'rlab majbur qildi?

– Hali bilmaysizmi?

– Bilmayman, – dedi hoji, – aytishlariga qarag'anda, seni hech kim majbur qilmag'an.

– Meni zo'rlag'an va majbur qilg'an edilar, dada, – dedi zaharxanda bilan. – Yo'qsa, sizning o'g'lingiz bo'lg'an bir yigitning sha'niga albatta odam o'ldirish uyat va nomusdir.

– Kim seni majbur qildi, axir?

– Siz, onam!

– Esing o'zingdami, yigit?

– O'zimda, – dedi o'g'ul, – siz o'zingizning orzu-havasingiz yo'lida meni majbur qildingiz va dushmanlarimga yo'lni katta qilib ochib berdingiz. Men bu jonivorliqni xoh-noxoh ishlashka majbur qoldim.

– Shundog'mi, – dedi hoji o'z gunohi o'kuliga tushkan holda, – undog' bo'lsa, bizni kechir, o'g'lim.

– Sizni gunohkor qilishg'a va gunohingizni kechishka manim haqqim yo'q, dada. Lekin gunohsiz bo'laturib, ham yana

muoxaza ostig'a tushkanim uchun o'zimni mudofaa qilishg'a majburman...

Hoji labini tishlab, boshini chayqadi.

– Xomsut emgan bandamiz, – dedi, – xayr, bu aybni-ku bizning bo'yinimizg'a qo'ysan, darhaqiqat, qo'yishg'a haqqing ham bordir... Ammo oralaringg'a yomonlar oralag'an ekan, shuncha muddatdan beri nega meni xabardor qilmading? Yoki bunda ham birav seni indamaslikka majbur qildimi?

– Hech kim majbur qilmadi, – dedi, – ammo meni shu vartaga¹ tashlag'an do'stlarimdan... ko'mak so'rash ham ma'qul ko'rinnadi...

Hoji boshini quyi soldi. O'g'lining keyingi so'zi unga juda ta'sir qilg'an edi... Nima qilsinki, Otabek to'g'ri gapni aytar edi...

– Biz seni Toshkanddan uylantirsak-da, – dedi nihoyat hoji, – katta xotiningdan ajratish fikrida emas edik. Agar sen shu xayol bilan bizdan sirringni yashirib kelgan bo'lsang, katta ahmoqliq qilibsan, bolam.

Otabek dadasingin bu keyingi so'ziga qarshi hech narsa demadi, go'yo hamma alamini yuqoridag'i ikki jumla bilan chiqarib yuborg'andek jimgina somi'lik² darajasiga tushdi. Ammo natijani tezroq eshitib olish uchun uning yuragi qaynag'an oshdek shopirilar edi.

Hoji davom etdi:

– Kishining boshig'a bir ish tushkanda, darrav biravdan ken-gash va yordam so'raydir. Hatto ota-onasidan ham sir saqlag'an bir yigitni o'z o'g'lum bo'lib chiqg'ani menga qiziq ko'rindir. Qayin otang menga bir xat yozibdir, o'qub-o'qub mazmuniga tushunolmay hayron bo'laman. Oy sayin Marg'ilon borib turar edi-ku, deb o'ylayman. Xatni ikki-uch qayta o'qub chiqg'andan keyin, bil-sam haqiqat shu emish... Mirzakarimning yozg'anig'a qarag'anda, birmuncha yanglishliq undan ham o'tkan ko'rindir va lekin se-ning bolalig'ing oldida uniki holvadir... Yaxshiki, bu aqlsizlig'ing boshqalarning boshig'a ko'ringan... O'zing ayt, agar menga shu kasalingni bir og'iz bildirsang, men qayin otangg'a xat yozmasmi edim, Hasanalinu yuborib haqiqatni ochmasmidim va bu taqdir-da odam o'ldirib yurishlarga qanday hojat qolar edi?

¹ Varta – girdob, halokatli joy.

² Somi' – eshituvchi, tinglovchi.

Otabekning boshig'a bu gaplarning bir harfi bo'lsin o'rashmas va o'zi kutkan natijaga borib yetish uchungina qiyalar edi.

- Shunchalik ishlarni qilib, nega oxirda qayin otangg'a yo'liqmay kelding?

- Shunga majbur edim.

- Marg'ilong'a endi qachon borasan?

Otabek o'ylanib qoldi. Chunki bu «qachon borish» masalasi ni yaxshilab yeshmak kerak edi va uni yeshmak ham qiyin edi, uzoq o'ylag'andan keyin:

- Ma'lum emas, - dedi.

Garchi bekning yuragi hozir bo'lsa ham Marg'ilong'a qarab uchishka tayyor edi. Biroq uning yuragidan ham kuchlik bo'lg'an yana bir narsa bu «borish» masalasini chuvaltirib «ma'lum emas» bir holga qo'ygan edi.

- Qayin otang kelin bolani olib shu hafta ichi yo'lg'a chiqmoqchi ekan, - dedi hoji, - tarixiga qarag'anda xatning yozilg'anig'a o'n kunlab bor, ehtimolki, erta-indin kelib qolsalar, to'rdagi uyni bo'shatdirib, polos yozish kerak edi...

Ul bu gapni eshitar ekan borliq, yo'qliq - ishqilib, allaqandog' qiziq bir holat kechirdi. Issig' bir narsa badaniga tegib ketkandek hurkinib qo'ydi va «nihoyat, endimi?» degandek qilib entikdi. Ko'z o'ngidan biravning surati o'tib sarxushlandi va til bilan onglatib bo'lmasliq bir sog'inish chidamsizligi ichida bu ivir-jivir holatdan gangib ko'z ochdi. Ko'z ochdi, biroq o'ziga «nima deysan?» deb qarab turg'uchi otasig'a muvofiq bir javob berishni bilmadi. Yusufbek hoji esa o'g'lining bu sustlikka o'xshab ko'ringan holini yomong'a yo'ydi. Marg'ilon degan shahardan katta o'zini kichik olib qizi ila kelayotqan Mirzakarim akaga o'g'lining xo'rliq keltirishidan cho'chidi. Shunga binoan Otabekni epaqag'a olish uchun unga kulki tuyulgan bir qancha nasihatlarni chizdi:

- O'g'lim, - dedi, - siylag'anni siylash kerak, endi senga qadrsizlang'an bo'lalar, ammo bizning qoshimizda ularning qadr-qiyatlari yuqori, qutidor bo'lsa ko'z ochib ko'rgan qudamiz, xotining bo'lsa bosh kelinimiz. Agar sen meni otam deydirgan bo'lsang, shularning ko'nglini olmoqqa tirish. Qayin otangdan meni quvladi, deb ko'ngling olinmasin, chunki u bechora ham bir shaytonning vasvasasi bilan bu xatoga tushkan. Harhol-

da, hurmatlarini bajo keltir, Marg'ilon degan shahardan sening yuzingni, deb keladirlar.

Otasining bu so'zлari uning istiqboli uchun yaxshi ta'minotlar berar, go'yo majburiyat ostida ota nasihatini qulog'a ola-dirg'andek bo'yin egib olturar edi.

– Agar ularning kelish kunlarini aniq bilsak, – dedi hoji, – sen yo'ldan qarshilab kirar eding.

Otabek javob bermadi.

– Harholda, uttasi kun mo'ljal, sen chiqmasang ham Hasanali chiqsin yo'lg'a.

– Mayli, chiqsin, – dedi Otabek.

5. Maktub

Hoji shu javobdan keyin o'g'lidan bir daraja qanoatlandi va choyga fotiha o'qub, o'rnidan turar chog'ida yonidan bir xat chiqarib uzatdi:

– Xatning ichidan chiqdi. Kelindan – senga bo'lsa kerak, – dedi.

Otabek maktubni olib otasining ketishini kutib qoldi. Xat sakkiz buklanib, qizil ipak bilan bir-ikki yeridan chatilg'an va Otabekka atalg'an edi. Otasining uzoqlashishini kutar ekan, yuragi yomonlag'an otdek tipirchilar edi. Tikilgan ipaklarni so'kdi va maktubni ochib, och ko'zini ishka qo'ydi:

«Yusuf savdosida beqaror Zulayho ismidan, Majnun ishqida yig'lag'an Layli otidan sizga boshimdag'i sochlarimning tuklaricha behad salom. – Mendan – haddu-hisobsiz gunoh, sizdan – kechirish. O'tkan ishga salavot. Chunki shu ikkiyil ichida kechirgan qora kunlarni eska olish manim uchun o'sha kunlarni qaytadan boshdan kechirishlik singari, ul kunlarni siz unuting, unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so'zimni o'zimning oxirg'i, ham chin baxt islari hidlagan tariximdan boshlayman.»

Siz – qochqoqsiz, nari-beri til uchida menga bir narsa yozg'an-dek bo'lib qochqansiz, ikki yil bo'yи Marg'ilon kelib yurishlarining ni men o'zimcha yeshdim, lekin topib yeshdim: sizning barcha ma-shaqqatlarining – dushmanlaringizdan o'ch olish uchun bo'lg'ani ni ongladim. Yo'qsa, meni ko'rар edingiz, ko'rgingiz kelmaganda ham boshqalar sizni ko'rар edilar, to'yar edilar... Men kabi baxtsiz,

men kabi g'ovg'asi ko'b sizni zeriktirib, jondan to'ydirg'an bo'lsa ajab emaski, qocha boshlag'ansiz... Qochsangiz qochib ko'ringiz, ammo men bu kundan boshlab biravlarni quvishqa bel bog'ladi: otam bilan onam rafoqatlarida¹ xizmatingizg'a – cho'rilik'in-gizga erta-indin yuraman, suyganingiz kundashim oldida qadru qiyamatimning nima bo'lishini ham bilaman... Siz oliyjanobsiz: eski qadrdonliq hurmatiga ko'ngil uchun kulib boqarsiz... Loaql shugina bilan ham baxtsizni mas'uda qilarsiz. Ammo... suyganingiz – kenjangizning jekirishlaridan, qarg'anishlaridan behad qo'rqa-man, o'zimda yo'q qo'rqa-man. Shu yaqin oradag'i uning bilan bo'ladirg'an mas'ud daqiqalaringizda xudo yo'lig'a va'da olingiz – meni og'ritmasin, raqibam keldi deb o'ylamasin. Nihoyati maq-sadim ikki do'stka bir cho'rilik va shu munosabat bilan biravlarini ko'rib yurish...

Xatim oxirinda shuni ham aytib qo'yay: o'ch qaytib, men ham ko'chadan haydalmasam edi, degan xavf hamisha ko'nglimda. Agar Xudo yarlaqab eshikingizda o'rinalashib olsam, u yog'ini o'zim bilar edim...

*Erta-indin ko'zimga yo'l ko'rur,
Yo'l bosishliq ko'ngilga bir umr ko'rur...*

3-hamal, Marg'ilon, Kumushingiz yozdim».

Otabekning so'yinchı ichiga sig'masliq, o'zini yo'qotib qo'yg'an holda iljayar edi. Xatni ikkinchi qayta o'qub chiqib yana so'yina boshlag'an edi, kechagi manzaralar unga ko'rinish bergandek bo'ldilar. Ul seskandi, ko'z o'ngidan kechagi mazlum gavdalar birma-bir o'tib, ul oshig'ich ravishda xatni bukladi va ulardan yashirg'andek cho'nchagiga tiqdi, irg'ib o'rnidan turib ketdi...

Ko'chani bir aylanib kelgandan so'ng, boyag'i manzaralaridan bir oz qutilg'andek bo'lib yana maktub esiga tushdi. Meh-monxonanining darichasiga qiya turg'an holda xatni yana o'qub chiqdi. Lekin bu gal ham xat boyag'idek so'yinch emas, kechagi mazlumlarga ta'ziya tutqandek og'ir ma'no berdi: «Ammo... suy-ganiningzning jekirishlaridan, qarg'anishlaridan behad qo'rqa-

¹ Rafoqat – hamrohlik, yo'ldoshlik, eshlik.

man...» Boya nima uchun so'yinganiga o'z-o'zidan hayron bo'lib boshladi. Chindan ham maktubning bunda ko'chirilgan jumlesi, o'ylab qarag'anda, hech qanday quvonchg'a yo'l qo'ymasliq darajada qora ma'nolik edi. Bu jumla kelasidagi ongashilib bitmagan, lekin bo'lishi aniqg'a o'xshag'an yaramas va tinchsiz bir hayotning go'yo muqaddimasi edi...

Otabek Kumush aytkandek kundash, ya'ni Zaynabdan uncha qo'rqlmasa ham, ammo dardning eng davosizi bo'lg'an onasi to'g'risida yuragi titrasi. Umrining eng qiymatlik kunlarini og'ulag'an, ikki yil bo'yi davosiz dardga mubtalo qilg'an, yaramas va ishonchsiz yo'llarda sanqishig'a sabab bo'lg'an o'z onasi emas-midi? Va raqiblarga, dushmanlarga yo'l ochib bergen shu onaning orzusi emas-midi?

Butun shaharni alg'oq-dalg'oq qilib ko'hliq qiz qidirg'an, nihoyat chiroylilikda tanho, aqlilikda yakto topib, to'ylar, tomoshalar, orzu va havaslar bilan o'g'lig'a «xotin bu bo'libdir!» degan iftixor va mag'ruriyat ila taqdim qilg'an suyukli kelini us-tiga go'yo o'chakishkandek bo'lib keladirgan Marg'ilon parisiga nima va qanday muomala qilar edi.

Kumush kundashining jekirishidangina cho'chig'an bo'lsa, Otabek bu cho'chishni o'zining ko'lagasida qoldiraturg'an onasi to'g'risida tamom aqlini yo'qotib qo'ydi.

6. O'zbek oyim - og'ma, Zaynabning dardi

Yusufbek hoji chala-dumbul tabi'atlik xotinining fe'li xuyini yaxshi bilgani uchun o'tkan voqia'larni, ya'ni Otabek sirlarini unga ochmasliqqa qaror bergen bo'lsa ham, ammo marg'ilonliq kelin va qudalarning kelishlaridan xabar berishni lozim deb topdi. Chunki xotinining marg'ilonliq kelunga bo'lg'an adovatini Otabekdan ham yaxshiroq bilar va uning «O'g'lingiz Marg'ilondan uylanmadni, bir balodan uylandi!» deb qiladirk'an shikoyatlarini hamma vaqt eshitar, doimo issig'-sovuvchi domla, xo'jalarnikida bosh og'ritib yurishini ham bilar edi. Shuning uchun o'z tarafidan O'zbek oyim tushkurni yaxshilab ebka olmoq, yuz qizara-dirg'an ishlarga qarshi choralarни ko'rmak fikriga tushdi.

Cholu kampirning har bir olturishlarida so'z O'zbek oyim tomonidan boshlandimi, albatta noqobil o'g'ul bilan marg'ilonliq

«andi» kelin ustida bo'lar va uning uchun eng ahamiyatlik masala faqatgina shugina bo'lib ko'rinar edi.

Boshqa kezlarda kampirning bu to'g'ridag'i dod-hasratini kulgulik bilan va kam havsalalilik bilan eshitsa ham, ammo bu gal O'zbek oyimning o'sha eski ashulasini ortiqcha bir to'zimsizlik orasida kutar edi. Kampirning dardi g'ozada¹, sichqonning ko'zi donlik ko'zada, deganlaridek, bizning O'zbek oyimizning ham dardi bo'zada edi. So'z urindi, so'zdan – so'z chiqdi, nihoyat hojining kutkanidek o'g'ul hasrati ham boshlandi:

– Ahmoqingiz bir oz esini yig'qan ko'rinaridir, – dedi O'zbek oyim, – haytovur, uch oydan beri Marg'illonni esidan chiqarib qo'ydi.

Hoji kului:

– Issiqsovug'ing kor qilg'andir...
– Bilmadim... Har nuchuk, suv quyg'andek bo'ldi, qoldi. Ilohi em tushkan bo'lzin...

– Ilohi em tushsin, – dedi kulib hoji.

O'zbek oyim erining istehzosiga tushunib qoldi va labi-labiga tegmay bobillay ketdi:

– Nega kulasiz? – debdepsindi. – Bu kungacha kulib-ku, o'g'lingizdan ajrala yozdingiz. Endigina siz ham... xudoyo tavba qildim...

– Zo'ri behuda miyon shikanad.

– Ilohi tojikingiz qursin! – dedi O'zbek oyim. – Men to'g'risini aytsam, bu gaplarning hammasiga siz sabab bo'lmoqdasiz, er. Yakkash kulish, yakkash kulgi! Undan ko'ra o'g'ul-qiz o'sdirishing'a uquvim yo'q, deb aytin!

Hoji tag'in kului:

– Ha, uquvim yo'q, oyimcha!
– Kuling-ye, kuling! Xudo o'lim bersin kulguga! – dedi O'zbek oyim va achchig'i bilan yuzini chetka o'girdi.

– Menga qara, xotin, – dedi hoji jiddiy tusda. O'zbek oyim qaradi. – O'rinsiz chiransang, beling sinadir, deydi tojiklar. Shunga o'xshash o'zing joysiz chiranganingdek, meni ham o'z yoningg'a tortmoqchi bo'lasan.

– Bo'lmasa manim barcha harakatlarim o'rinsiz ekan-da?

¹ G'oz - upa, elik.

- O'rinsiz.
- Nega o'rinsiz bo'lar ekan?
- Sening muddaong, - dedi hoji, - marg'ilonliq kelinni o'g'lingdan ajratib yuborish va bu kelining bilan qoldirish - shundog'mi?

- Albatta shundog'!

- Mana bu harakatingni o'rinsiz chiranish, deydirlar. Nega desang, bilfarz¹ o'g'lingni oldingg'a olsang-da, undan so'rasang, «qaysi xotining bilan bo'lishni xohlaysan? Xohlamag'aningni qo'y», - deb. Ana shu vaqtda o'g'ling nima der edi? Nima deyishi-ni o'zing ham yaxshi bilsang kerak, xotin!

- Bilaman, - dedi O'zbek oyim, - marg'ilonliqning domlasi kuchlik. O'g'lim bechoraning boshini aylantirib, ko'nglini xippa o'ziga bog'lag'an.

Yusufbek hoji o'zini kulgidan yana to'xtata olmadi:

- Yaxshi, - dedi, - sen ham-ku uch yildan beri Toshkanddag'i hamma domla-xo'jalarning eshigiga birma-bir kirib chiqding. Bas, sen ham nega o'g'lingning ko'nglini Zaynabka xippa qilib bog'lay olmadинг?

O'zbek oyim erining bu savolidan hayron bo'lib turmadi:

- Marg'ilonliqning domlasi sihirchi hindi edi. Men bo'lsam, bu yerdan hindi domla topa olmadim.

Hoji endi kulmadi. Chunki xotinining holiga achina bosh-lag'an edi.

- Bundog' aqsliz ishlarni qo'yayliq, xotin, - deb muloyimona so'zlab ketdi, - bir oz aqlg'a yon berib ish qilg'an kishi hech bir vaqt dard qolmaydir. Modomiki, ikkimizning yolg'iz ishonchimiz shu o'g'limiz ekan va uning sog'liq, shodlig'i bizning tirikligimizning tiragi ekan, bas, bizga lozimi uning xursandlig'i nima bilan bo'lsa, shuni axtarishdir. Men yaxshi bilamanki, sen bu ishlarni faqat o'g'lingni ayag'aningdan qilasan va senda shundan boshqa hech bir maqsad yo'q, bu tarafdan qarag'anda seni ham ayblab o'lurish oson emas... Shuni ham yaxshi bilg'ilkim, o'g'lingning oy sayin Marg'ilong'a qatnab turishi seni qancha xafa qilsa, meni ham sendan battar achchig'imni qistatar, hatto ba'zi kezlarda so'kib yuborish darajalarigacha borib qaytar edim. Ammo

¹ Bilfarz – farazan, aytaylik.

sening jahlingni chiqarib kulishim bo'lsa, faqat «o'lganimdan kulaman, yuzimni yerga suraman» qabilidan bo'lib, bunga sen tushunmas eding. Nihoyat, sen aytkandek jonim hiqildog'img'a yetdi-da, o'g'lingni bu gal Marg'ilong'a borma, deb yo'ldan qaytarib qolg'uchi ham men – o'zim bo'ldim...

O'zbek oyim boshini tervatib so'zni eshitib kelar edi. Bu keyingi so'zni eshitkandan keyin boshini ko'ksigacha yetkuzib, «barakalla, rahmat» degandek qilib qo'ydi.

Hoji davom etdi:

- Manim bu to'xtatib, yubormay qo'yg'anidam xabarsizlig'ing uchun bo'lsa kerak, ko'ngling domla-xo'janing duosiga ketib qoldi va men sening so'zingdan kuldim. Chunki haqiqatda buning sababchisi o'zim edim...

O'zbek oyim eridan o'pkaladi:

- Nega, axir, meni xabardor qilmaysiz?
- Bu to'g'rida menda ham ayb bor, – dedi hoji, – sen bilan o'zimning muddaolarimiz bir, deb o'ylag'anim uchun Otabekni koyib to'xtatqanidam so'ng senga kengash solmasdanoq qudalaringg'a bir xat yozg'an va kelin bolani Toshkandga olib kelishilarini so'rag'an edim. Haytovur, so'zimni yerda qoldirmag'an o'xshaylar, bu kun qudadon bitta javob xati oldim. Aqli kishilarning sadag'asi ketsang ham arziydir: «Shu choqg'acha sizlarga ayttirmasdanoq ziyoratlaringizga borishimiz kerak edi. Xatingizni o'qub nihoyatda xijolat chekdik, ayniqsa, kelin boLangiz bek oyimg'a qaysi yuz bilan qarayman, deb yuzini yuldi. Bu adabsizligini borg'andan so'ng albatta yuziga solmaslar, deb ishonamiz», deydir...

O'zbek oyim eriga anqayg'ancha qarab turar edi. Haqiqatan ham hojining ustalig'i O'zbek oyimdek dumbul tabiatlik xotinlarni gangitarlik edi.

Ul xotinining javobini kutib olturmasdanoq, tom ustiga tom yopa bordi:

- Qaysi uyni bo'shatdirsaq ekan? – deb so'radi va javob kutmasdan, – qudalaringni nima bilan kutishni bo'lsa o'zing bilasan: tuya so'yib chorlag'aningda ham kelmaydirgan kishilar, – dedi.

O'zbek oyimning miyasi aynadimi yoki o'zi aytkan sihirchi hindining duosi asar qildimi, har nuchuk, uch yillik adovatlar va

kina-kuduratlar barchasi ham allaqayoqg'a qarab uchib ketdilar va ularning o'rnini «ikki kelinlik bo'lish» masalasi kelib oldi. Uzoq-yaqin xotinlarning «Hoy, O'zbek oyimning marg'ilonliq kelini ham kelibdir, xuddi to'tining bolasi emish. Yuringlar, bir ko'rib kelaylik», degan so'zлari eshitilgandek bo'ldi. Shu choqg'acha Zaynabka yalinib, yalpog'lanib kun ko'rib kelgan bo'lsa, mundan so'ng bir qo'sha kelinni o'zining oyog'lari ostida yalinib yurgan holda ko'rди.

– Har nima bo'lganda ham, tegi nozik, – dedi oyim, – izzati uchun shu uyimizni bo'shatib beramizmi?

– O'zing bilasan.

– Biz to'rdagi uyg'a ko'chib o'tsak ham bo'ladir. Axir, tegi nozik...

Uch yillik kina va adovat o'rniga nihoyatda oliy marhamat va mehribonchiliq kelib olturgan edi. Uch yillik emas, uch daqiqaliq o'zgarishdan O'zbek oyimning yuzi qizarmas va qizarishni ham bilmas, hatto o'g'ul-qiz o'sdirishni bilmaguchi Yusufbek hojidan allaqancha yuqorilarda yurar edi. Yusufbek hoji esa xotinidagi bu kulgulik o'zgarish uchun ajablanmadи va kulmadi, chunki bu kulki tabi'atka molik bo'lg'an xotin bilan endi o'ttuz besh yillab birga yashar edi.

O'zbek oyimni shu holga keltirgandan keyin undan so'rab qo'ydi:

– Zaynabka ham bu xabarni yotig'i bilan aytib qo'yamizmi?

– Siz bilan men bir ishni muvofiq ko'rganimizdan keyin Zaynabka chikora¹, – dedi O'zbek oyim. Mundan uch daqqaq ilgari saodati uchun tirishilgan orzuliq Zaynabning oqibati ham shu bo'lib qolq'an edi.

– Gap unda emas, – dedi hoji, – «umr – murosa» degan gaplar bor, ayniqla, kundashlik ishi qiyin, kosa-kosaga tekkanda g'idi-g'idi gaplar ko'paysa, bizga emas, o'g'lingga ham tativay qoladir.

– Chaqir deysizmi?

– Chaqir.

O'zbek oyim Zaynab bilan Otabekning kutilmagan ravishda ochilib so'zlashib olturganlari ustidan chiqdi.

– O'g'ul-qizning kengashimi?

¹ Chikora – yo'l bo'lsin.

Otabek kulimsirab Zaynabka qaradi, Zaynab esa tuzatinib o'rnidan turdi va qayin onasig'a joy ko'rsatib:

– Shunaqag'a o'xshaydir, oyi. O'g'ul-qizning kengashi xudda shu kunga yig'ilib qolg'an ekan, – dedi va kulimsirab eriga qaradi.

O'zbek oyim olturmadi va uni-buni surishtirib, oylab turmadi:

– Ikkalasiga bir pardan ko'yaklik ol! Birini past, birini baland qilma, bu xotining bo'lg'anda ul ham ko'z ochib ko'rganing... Zaynab, sen men bilan jur-chi, hoji otang chaqiryaptilar, – dedi.

Tomdan tarasha tushkandek qilib so'zlang'an yuqoridagi gaplarga boshda ularning ikkavi ham tushunmadi. Ammo bir ozdan so'ng Otabek aytilgan telva-teskari so'zlarning ma'nosini onglab oldi, onasining nima bo'lsa ham Marg'ilon tarafka og'ish-qanini va o'zining kuchlik bir dushmanidan qutilayozganini bilib, Zaynabni nima uchun chaqirilg'anini ham payqadi. Zaynab esa bir narsa tushunmagan holda qayin onasi bilan chiqdi.

Qayin ona, kelin qarshisig'a kelib olturishkandan keyin, hoji Zaynabka qarab oldi.

– Bolam, Zaynab, – dedi, – biz Marg'ilondagi opang ko'chini olib kelmakchi bo'lidiq... Sen shunga nima deysan?

Zaynab yalt etib qayin onasig'a qaradi, chunki O'zbek oyimning boyagi gapi endi unga onglashilg'an edi. Do'stni dushman yonida ko'rib bilinar-bilinmas qilib entikdi.

– Men nima der edim...

– Gap nima deyish va nima demasingda emas, oyim! – dedi hoji. – Gap shundaki, ul kelgan chog'da egachi-singildek bo'lib keta olasanmi, deb so'ramoqchiman.

– Bo'lib ketarmiz...

– Egachi-singil bo'lib ketarsiz-a? – deb takror so'radi qayin ota.

– Bilmadim...

– Nega tag'in bilmay qolding?

Zaynab birmuncha vaqt oylanib qoldi.

– Qars ikki qoldan chiqadir, – dedi Zaynab, – men yaxshi bo'lg'anim bilan opam yomon bo'lsa, hozirgi bergen va'damdan nima foyda bo'lsin.

– Juda to'g'ri gapirding, bolam, sendan olg'an va'dani undan ham olamiz.

Zaynab sukul qildi.

- Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas, - dedi O'zbek oyim,
- xudog'a shukur, aql-hushi boshida.

- Boshqa gaplarni ko'nglingga kelturma, qizim. Marg'ilonliq kelin bilan sening bizga hech bir farqlaring yo'q, ikkavlarining ham bolamizning qo'shog'i - bolamizsiz!

Zaynab boshini irg'atib qo'ydi. Yusufbek hojining duosidan so'ng, Zaynab Otabekning oldig'a kirdi.

Otabek Zaynabning yuzidagi ma'yuslikni birinchi ko'rishda yoq sezdi. Bir oz jimgina qarshima-qarshi o'lturishdilar, ikkisiga ham so'z aytish o'ngg'aysiz va allanarsa mone'dek edi.

- Nega chaqirg'an ekanlar? - deb nihoyat Otabek so'rab yubordi.

- Bilib turib so'raysizmi? - dedi Zaynab kuchlanib kulgan holda.

- Nimani bilib turib?

- Marg'ilondan keladirgan kishingizni.

Otabek qiyin holatda qoldi va og'zig'a shu gap keldi:

- Munda manim ixtiyorim yo'q... hamma ishni otam qilayotibdir.

- Otangiz qilsalar ham sizning ko'nglingizdagicha.

- Nima ko'nglimdagicha?

- Suyganingiz bilan birato'lasiga qo'shilib olish, albatta, sizning ko'nglingizdagicha...

- Men uni suyamanmi?..

- Albatta suyasiz...

Otabek o'zini tinch ushlagan holda:

- Yanglishasiz! - dedi.

- Hech yanglishmayman, - dedi Zaynab, - siz uylanishdayoq uni suyub olg'ansiz, meni bo'lsa... men ota-onangizning orzularicha, - dedi va ko'ziga jiq yosh oldi.

Otabek og'ir holga tushdi, bu to'g'ri so'z uni tamom esankiratdi va bu haqiqatka qarshi borish; ya'ni yolg'onlash yana og'ir edi. Shunday bo'lsa ham, yolg'onlamay chorasi bo'lindi:

- Boshda... suyub uylanganim siz aytkancha to'g'ri, ammo hozir undog' emas, - dedi.

- Ishonmayman.

- Nega ishonmaysiz, ishoning...

Zaynab bir oz unga qarab turg'andan keyin:

- Ishonmag'animning sababi bor, - dedi.

Otabek tinchsizlandi:

- Sababini... so'zlang...

- Menga uylanganingizga qancha bo'ldi?

- Ikki...

- Shu ikki yildan beri menga bo'lg'an aloqangiz bir zarra ham o'zgargan emas, - dedi Zaynab, - meni xotin o'rnila ko'rmaysiz!

- Bekor gap...

- Bekor gap emas, jonom, - dedi Zaynab qizishqan holda. - Marg'ilondan qaytqandan keyingi kunlaringizni mehmonxonada kechirib kelishingizdan albatta tona olmassiz. Shu ham umid bilan bir yostiqqa bosh qo'yg'an edi, deb manim to'g'rimda o'y lab qaramaslig'ingizning sababi ham o'zingizga...

Zaynab so'zini bitira olmadi, chetka qarab ko'z yoshisini to'kdi. Otabek go'yo tog' ostida qolq'an edi.

- Siz tamom boshqacha tushunibsiz...

- Bo'lmasa, bu gaplarning sababi nima?

- Sababi juda ochiq, - dedi Otabek. Lekin nimani sabab qilib ko'rsatishni o'zi ham bilmash edi.

- Aytингiz, axir?

- O'zingiz ham bilarsiz, deb o'ylayman.

- Men hech narsa bilmayman.

- Bilasiz!

- Xudo haqqi, bilmayman.

- Bilmasangiz... - dedi bek, - bilmaganingiz yaxshi. Sizga o'z og'zim bilan iqror qilishg'a uyalaman...

- Mendan-a, xotiningizdan uyalasizmi?

- Uyalmayinmi?

- Uyalmang.

- Uyalmasam... mizoqim zaif...

Zaynab ishonar-ishonmas unga qaradi.

- To'g'ri so'zlamadingiz...

- Ishonmasangiz o'zingiz biling, lekin haqiqat gap shu, sizdan uzoqda yurishimning sababi ham shunda.

- Ishong'animda ham bu hol tashqarida yotib yurishingiz uchun katta sabab bo'la olmaydir. Chunki men faqat shuning

uchun sizdan o'pkalamayman, – dedi va ko'zini to'ldirib Otabekka qaradi. – Menga sizning mizojingiz kerak emas... O'zingizi!.. – dedi va yig'lab yolborg'an holda Otabekning quchog'ig'a o'zini tashladi. Otabek Zaynabning shu qadar yurak dardi borlig'ini birinchi martaba bilar edi. Bechora Zaynab – jonsiz haykalni o'pib quchoqlar va yolborar edi.

7. Qudalarni kutib olish

Kechagi kirgan savdogarlardan qudalarning bu kun aniq kiring xabarlarini bilgan edilar. Nariroqdan kuzatib kiring uchun Hasanali yo'l ustiga ketkan, Yusufbek hojining o'zi ish boshida turib, Oybodoqqa tashqari havlini tozalatar edi. Ichkarida bo'lsa, O'zbek oyim qo'shni xotinlardan bir nechasini hasharga aytib, hammani joy-joyig'a qo'ydirg'an, havli yuzini ham yog' tushsa yalag'undek holga kelturgan edi. Ammo o'z uyini bo'shatdirib, gilam solib qo'yg'anig'a endi uch kunlab bor, qudalarning ziyo-fati uchun kerak bo'lg'an hamma narsalarni ham hozirlatqan, ular kelib tushdi deguncha, bo'g'izlatish uchun deb, bir g'o'non qo'yni¹ og'ilning ustuniga qantattirib qo'yg'an edi. Kumush bilan Zaynabka atalib oling'an xonatlaslarga ko'ngli to'lmay «har nuchuk-da tegi nozik, bu bo'lsa endi ko'p kiydi, atlasning yonig'a yana bir xitoyi latta olingiz», deb marg'ilonliqning ko'ynagini bir qo'sha qildirg'an, bitta xitoyi jujim mursakni kam ko'rib, yonig'a o'zining qiymat baho zarrin mursagini va ikkita ro'y molga ham qoniqmay, o'zining kelinligidan o'rolmay qolg'an qalmoqi sallachasini qo'shqan edi.

Zaynab ham uncha xafa ko'rinas, qayin onasining buyruqlarini eski holicha bajarib yurar va hozirda uyga kirib olib mehmonlar kelib tushdi deguncha, oldilarig'a yozish uchun das-turxon yasatar edi.

O'zbek oyim hasharchi xotindan biriga tandirga o't qo'yishni buyurdi-da, o'zi Zaynabning oldig'a keldi:

- Dasturxoning bitdimi, bolam? – deb so'radi.
- Bitdi. Tashqarining asali kamga o'xshaydir.
- Kam bo'lsa, darrav ombordan keragicha olib chiq, undan keyin xamiringga o'zing qara, Oybodoqning qo'li tegmas, xamir

¹ G'o'non – ikki yashar qo'chqor.

gup berib ketibdi, – dedi va darichadan ko'tarilib dasturxonlar ni kuzatdi, – dasturxoning tuzik, varaqini esingdan chiqarma, – dedi va o'rta yo'lakda ko'ringan Yusufbek hojini o'ziga imladi. – Beri keling.

Yusufbek hoji boshida oq to'ppisi va egnida oq olacha to'ni bilan ustidan belini bog'lag'an edi. O'zbek oyim yonig'a sekin-sekin yurib keldi:

– Nima gap?

– Dasturxonlarimizga bir qarab qo'ying-chi?

Hoji parvosizg'ina qilib qarag'an bo'ldi:

– O'zingga yoqsa, bo'pti, – dedi.

– Qassob aytkanmisiz, tag'in ular kelgandan so'ng shoshib qolmayliq.

– Qassob tayyor, hozir bo'g'izlatsaq bo'lmaydimi?

– Yo'q, – dedi O'zbek oyim, – osh egasi bilan shirin. Ha, ayt-kandek, qudangiznikiga yuborg'an kishingiz keldimi?

Asal uchun shoshib borg'an Zaynab to'xtab qayin otasining og'zig'a qaradi.

– Borib keldi, – dedi hoji, – Alimbek dalasiga ketkan ekan, xotin qudalar kelishmakchi bo'lishibdir.

Zaynab asalga ketdi. Hoji O'zbek oyimning yonig'a yurib keldi va sekin so'radi:

– Zaynab xafa emasmi?

– Nimaga xafa bo'lar edi.

– Axir, so'rayman-da.

– Tappa-tuzik, – dedi O'zbek oyim, – tashqaringizdan Oybo-doq qutulayozdimi?

– Qutilib qoldi. Mahalladan ham uch-to'rtta kishi aytdim, oshni ko'proq qilish kerak.

– Xo'b.

Hoji u yon-bu yong'a alang'lab olg'andan keyin so'radi:

– O'g'ling qayog'da, ko'rinxaydimi?

– Tashqarida edi-ku.

– Boya shuyoqqa kirgandek bo'lg'an edi.

– Guzar-puzarga chiqg'andir, – dedi O'zbek oyim.

Oybodoq tashqarini yig'ishtirib kirdi. Hoji mehmonxonaga chiqib ketdi. O'zbek oyimning amricha Oybodoq, Zaynab va ha-sharchi xotinlar kulcha yasashg'a o'lturdilar.

Kun tushdan og'qanda hamma saranjom oling'an edi. O'zbek oyim to'yga boradirg'an xotinlardek yasangan, egnida odimi xonatlas ko'ynak, boshida oq shohi dakana, ko'zida surma edi. O'zbek oyimning: «Kelinni xor tutar ekan demasinlar, sen ham o'zingni tuzat», deb aytkani uchun Zaynab ham tamom ipaklarga ko'milib yasang'an, kecha erga tekkan yangi kelinlar suratiga kirgan edi.

Zaynabning onasi – Mohira oyim, opasi – Xushro'ybibi va yangasi Hanifanisolar ham kelishdilar. O'zbek oyimning ko'ngil tortar qo'shnilaridan Karima otin, Sharofat chevar va Mahinabonular ham yasanib-tusanib chiqdilar. O'n chog'liq xotin bo'l shib sovutmachoq dasturxoniga¹ o'lturishdilar. O'zbek oyim majliska marg'ilonliq qudaning odamgarchilikni bilishidan, Otabekni Toshkanddan uylantirishga qarshi lom-mim demay, qaytag'a o'zi kuyavi bilan birga kelib, to'yni o'tkazishib ketkanidan, Marg'i-londagi obro'sidan va davlatidan babs qilib aytar edi:

– Bechoraning bori-yo'g'i peshonasidagi bolasi – shu bizning kelinimiz. Otabekni o'z bolasidan ham yaxshi ko'rib, «O'g'lim bo'lsa shundog' bo'lar edi-da, menden keyin hamma davlatim shuniki, ilohi omon bo'lsin», der ekan.

Mohira oyim allanuchkalangani holatda javob berar edi:

– Ha, aylanay quda, qars ikki qo'ldan chiqadir, deganlar... Buzoq yaxshi bo'lsa, ikki onani ham emar ekan...

Quyoshning qizdirishidan changi chiqib ketkan havlig'a suv sepib turgan Oybodoq tashqaridag'i guldir-guldirni eshitdi va chopib mehmonlar o'lturg'an uyning darichasi yonig'a keldi: «Kelishkanga o'xshaydirlar», dedi. O'zbek oyim gapirib turgan so'zini yarim yo'lda qoldirib, irg'ib o'rnidan turdi va mehmonlar ham unga ergashdilar. Zaynab bo'zarg'an holatda uyiga yugurib ketdi. O'zbek oyim boshliq xotinlar havli yuzasiga tushdilar. Mohira oyim qizi Xushro'yning qulog'ig'a nimadir shivirlab kulib qo'ydi. O'zbek oyim o'rta eshikka borib yetmagan ham edi, nariqi yoqdan qo'shnining bolasi yugurib kirib qoldi.

– So'yinchি bering, bek buvi, kennoyim keldila!

O'zbek oyim cho'nchagiga qo'lini solib besh-o'n pul olib berdi. Bola orqasidan Hasanali ko'rindi:

¹ Sovutmachoq dasturxon – naridan-beri tayyorlangan, supta das-turxon.

– Qani, oyi, ko'rmanani bering-chi, men sizning qochqoq ke-liningizni tutib keldim! – dedi va yo'lakka qarab: – To'xtang, to'xtang, ilgari men so'yinchimni undirib olay.

Yo'lakdan Oftob oyim ko'rindi. Paranjisi boshida, chashmandi qo'lida edi. Hasanali O'zbek oyim bilan tanishdirdi:

– Bu kishi qudachangiz – Oftob oyim bo'ladirlar.

O'zbek oyim Oftob oyim bilan salomlashib quchoqlasha ketdilar. O'zbek oyimdan keyin boshqa xotinlar uning bilan ko'rishib chiqdilar. Hammaning ko'zi along'-jalong' keldi. Kumushni axtarishar edilar. Kumush hali ichkariga kirgan emas. O'zbek oyimning ikki ko'zi yo'lakda, Hasanali bir yo'lakka va bir O'zbek oyimg'a qarab nima uchundir ko'zini qisib qo'yar edi. Xotinlar bilan ko'rishib chetda turgan Oftob oyim qudasi yonig'a keldi: «Uyalib turg'andir», deb kului. O'zbek oyim kulimsirab yo'lak tomong'a:

– Hoy, poshsha kelin! – dedi, – bizlar kutib qoldiq-a, uyal-mang bolam! Hasanalining ko'rmanasi bo'lsa tayyor!

Hasanali yo'lakka qarab imladi. Qip-qizarg'an holda Kumush ko'rindi: paranjisi qo'lida, qora atlas ko'ynak egnida, zangor lat-ta mursak ustida, oq shohi ro'ymol boshida edi. Shahlo ko'zları kulimsirashka yaqin holda uyatlik edilar.

Hasanali tanitdi:

– Mana bu kishi qayin onangiz – bek oyim bo'ladirlar.

Kumush salom berdi va qo'lidag'i paranjisini yerga tashla-di, yugirib kelib o'zini O'zbek oyimning quchog'ig'a oldi. O'zbek oyim ham uni mahkam siqib quchoqlab olg'an, yuzidan shap-shap o'pib aylanib, o'rgular va tikilib-tikilib nima uchun-dir yig'lar edi... Kutib turgan xotinlar, Mohira oyim, Xushro'y va Hanifalar Kumushni ko'rigan on bir-birlariga qarashib lablarini tishlashdilar...

Qayin ona-kelin bir daqiqa chamasi ko'rishib qoldilar. So'ng-ra Kumush boshqalar bilan bir-bir ko'rishib chiqdi. O'zbek oyim har bir xotinni kim bo'lg'anini unga tanitib bordi. Eng keyin orqadan Zaynab ko'rindi. Chunki ul uydan endi chiqib kelgan edi. O'zbek oyim kulib Kumushka qaradi.

– Qani, o'zing tani-chi, kim ekan bu?

Kumush hayron bo'lib qolmadi... Ipaklar ichiga g'arq bo'lg'an Zaynabka qarab olib, unga tomon odim tashladi:

– Zaynab opam! – dedi. Zaynab ham kulimsiragan holda Ku-mushka yaqinlashib keldi... Ikki kundash «esonmisiz, omonmisiz, eson-omon yuribsizmi...» so'zları bilan ozorsiz qilib bir-birining yelkasiga va qo'lтиq ostig'a qo'l yuborishdilar. Ular ko'rishib turg'anda yo'lakdan Yusufbek hoji ko'rinish, qochadirg'an xotinlar o'zlarini chetka oldilar. Hoji ularning oldig'a - yuzaga chiqq'ach, Oftob oyim salom berib ro'ymlari bilan tomog' ostlari ni o'rabi oldi. Hoji qudashasi bilan so'rashib:

– Barakalla, singlim! Haytovur, charchamay keldinglarmi, men sizlarni ovora qildim-ov, – deb uzr aytib kulgan va uyalib borg'an qudachasig'a yengillik bergen bo'ldi.

– Qani, bek otasi, ko'rmanani bering-chi! – dedi O'zbek oyim Kumushni imlab.

Kumush uyalib zo'rg'ag'ina salom berdi va Yusufbek hojining yaqinig'a kelib bo'yin egdi. Hoji qo'li bilan Kumushning yelkasiga qoqib suydi va Kumushning manglayig'a tegizib olg'an o'z qo'lini o'pdi:

– Bizning Marg'ilonda shunday kelinimiz bor ekan-ku, biz bilmay yurg'an ekanmiz-da, – deb tevaragiga qarab kulindi va qo'lini duog'a ochdi. – Bizni shunchalik siylab kelibsizlar, bu yaxshiliqlaringiz bizdan qaytmasa, Xudodan qaytsin. Olloh taolo yoshlarg'a tinch va barakatlik umr bersin. Ilohim taqabbul duo¹ ...

Hamma duog'a yuz siypashdilar. So'ngra Yusufbek hoji Ku-mush bilan Zaynabka qaradi:

– Men sizlarning ko'rishib turg'anlaringizni ko'rib juda qu-vondim, – dedi. – Mundan so'ng ham shu yo'sunda bir-birlarin-gizga egachi-singildek bo'lmoqlaringizni tilayman, – dedi va O'zbek oyimg'a:

– Qani, mehmonlarni ichkariga olinglar, – deb o'zi tashqarig'a burildi.

8. Zimnan adovat

Shundan keyin O'zbek oyim olding'a tushib, qudasi bilan Kumushni uyg'a boshladi. Ularning ketidan boshqa mehmonlar yurdilar. O'zbek oyim yo'l ustidan Oybodoqqa:

¹ Ilohim taqabbul duo – ey xudoyim, duolarimizni qabul et.

- Tezroq choyingga qara, bechoralarning aravada ichagi uzulg'andir, - dedi va Oftob oyim bilan Kumushka, - men sizlardan juda xafaman, - deb qo'ydi.

Oftob oyim Kumushka qaranib javob berdi:

- Aytsangiz, aytmasangiz, biz juda uyatlik bo'lq'anmiz.

Uyning dahliziga kirdilar. O'zbek oyim ularni to'rga taklif qildi:

- Qani, yuqorig'a! - dedi.

Oftob oyim to'rga harakat qilsa ham, Kumush boshqa mehnatlardan uyalib to'xtadi, O'zbek oyim uni qistab tushdi:

- Iymanma, Kumush otin, bu kun-erta bizga yangi kelinsan, uchunchi kundan boshlab sen mug'ombirning boshingda tegirmon yurgizishni o'zim yaxshi bilaman! - dedi. Oftob oyim va keyindagilar kulishdilar. - Yana hali sen manim sobunimga kir yuvib ko'rganing yo'q! - deb qo'ydi. Bu gal Kumush ham kulimsirab oldi.

To'rga Oftob oyim va Mohira qudashalar olturdilar. Oftob oyimning so'liga Kumush, Kumushning yonig'a Xushro'y, Mohira oyimning o'ngiga Hanifa, undan keyin Karima otin, Sharofat chevar va Mahinabonular qator chizilishdilar. Eng oyog'da O'zbek oyimning o'zi olturdi. Karima otin qo'l ochib duo qilg'andan keyin, O'zbek oyim «Xush kelibsiz» qildi. Mundan so'ng hammaning ko'zi ittifoq qilg'andek Kumushka tushdi. Kumush uyalib yerga qaradi. Bir necha vaqt jim qolishib, Mohira oyim Oftob oyimdan so'radi:

- Marg'ilondan yetib kelguncha ham juda bir yerga yetkadirsiyorlar?

- Uncha charchag'animiz yo'q, - dedi Oftob oyim, - o'zi Marg'ilondan Toshkandgacha arava yo'li o'n kunlik ekan, biz charchamayliq deb, sekin-sekin o'n ikki kunda keldik.

- Yo'l loydir? - deb so'radi Mahinabonu.

- Loy emas, - dedi Oftob oyim, - yo'l juda yaxshi ekan - ikki yoqda ko'm-ko'k maysa, qirlarda lolalar, yo'lning juda ham tomosha vaqtি ekan.

So'z navbati O'zbek oyimg'a keldi:

- Kelmaganlaringizda Otabekni endi sira ham yubormasliqqa qaror qo'yg'an edim, - dedi, - booo xudo, o'g'lim, uch yildan beri oy sayin Marg'ilong'a qatnab zerikmadingmi, endi ular ham kelsin, axir, deb yo'lidan to'xtatqan edim.

Kumush Otabek ismini eshitkach, sekingina ko'tarilib qo'ydi. Oftob oyim Hasanalidan hamma sirni o'rganib olg'an, shuning uchun O'zbek oyimning dovdirashiga tushundi:

– Yuzimizga solmasangiz ham juda uyatlik bo'lg'anmiz, – dedi.

Zaynab dasturxon ko'tarib kirdi va mehmonlarga «Xush ke-libbsiz» aytikandan so'ng dasturxonni yozdi. Dahlizdan – Oybodoq qo'lidan yasalg'an barkashlarni olar ekan, bir-ikki qayta yer ostidan Kumushka ko'z yubordi va Kumushning ko'zi ham uning keyingi qarashida to'qnashib oldi. Barkashlar qo'yilib bo'ldi. Oybodoq to'rt choydish choyni mis tekligi bilan kirguzib berdi. Zaynab choydishlar yonig'a mehmonlarga choy quyish uchun o'lturdi. O'zbek oyim chiqib borg'an Oybodoqni to'xtatib so'radi:

– Qassob kelganmikin?

– Boya kelgan edi. Oyimlardin fotiha olib bersangiz, qo'yni chiqarib berar edim.

O'zbek oyim qudachasig'a qaradi:

– Fotiha berasiszmi, quda!

Oftob oyim Mohira oyimg'a qaradi.

– Fotiha beringiz, oyi!

– Qo'y sizga atalg'an, – dedi Mohira oyim. – Fotiha berish sizing haqqingiz, biz bo'lsaq fotihani ko'b bergenmiz...

O'zbek oyim ham «siz bering» degandek qilib Oftob oyimg'a imladi. Oftob oyim uyalinqirab fotiha berdi. Oybodoq chiqg'an dan keyin dasturxong'a qaradilar va «oling-oling» bilan bir-birlarini qistasha boshladilar. Boyag'idek ko'bchilikning ko'zi Kumushda edi. Ayniqsa, O'zbek oyim suqlanib unga qarar va tomoqqa qistar edi:

– Ol bolam, ol! Men tomoqdan uyalaturg'an kishini yomon ko'raman. Yoki eshikdan kirishingdanoq sansiray boshlag'anim uchun xafa bo'ldingmi?

– Xafa bo'lish emas, so'yindim, – dedi Kumush va dasturxon dan cho'qindi.

Oftob oyim:

– Sansirashingiz uch yildan beri Kumushni bolam, deb yurga ningizni bizga ochiq onglatdi. Ayniqsa men buning uchun sizdan minnatdorman.

Karima otin:

– Kishi o'z bolasini sansiraydir, begonani ham sansirasin-chi.
Zaynab:

– Meni ham chimildiqdan chiqishim bilanoq sansiragan edilar...

O'zbek oyim:

– Men yaqin ko'rgan kishimni sizsiray olmayman, – deb max-tang'ansumon bo'lib oldi. – Hoy Kumush, ol, jilla qurisa, anuv va-raqidan bir-ikkita ye, yuraging uzilg'andir.

Kumush uzr aytdi:

– Charchadim, shekillik, – dedi, – ishtihom bo'g'ilg'ang'a o'x-shaydir...

O'zbek oyim kuldii:

– Ishtihong bo'g'ilg'an bo'lsa, charchag'aningniki emas, eringni sog'ing'aningniki, – dedi. Birdan hamma kulib yubordilari. Zaynab ham kulguga ishtirok qildi... Ammo Kumush yuzini chetka o'girgan edi. Ehtimolki, qayin onasining zakovatiga ichidan tahsin o'qur edi.

O'zbek oyim Oftob va Mohira qudalarni dasturxoniga qistadi:

– Oling quda, siz yoshlarni qo'yabering, bularni yigit asrasa, siz bilan meni tomoq asraydir.

Yana kulgi boshlandi. Oftob oyim o'zini tutolmay kular edi. Kumush ham ochiq kulib, kulgi orasida Zaynabka qarab oldi – Zaynab ham kular edi...

Kulgi bosilib tushkandan keyin, Zaynabning yangasi Kumush-dan so'radi:

– Begingiz bilan ko'rishmaganingizga qancha bo'ldi?

Kumush dahshatlanib onasig'a qaradi. Oftob oyim javob berdi:

– Uch oy shekillik.

Xushro'y o'zining zolim ko'zini o'ynatdi:

– Ha, bo'lmasa xolam aytkanlaridek ishtihongiz bo'g'ilg'ani o'shaniki.

– To'g'ri, to'g'ri! – deyishdi xotinlar.

– Men o'zim bilaman, – dedi O'zbek oyim, – jo'rttaga Otabekni uch oy to'xtatib qo'ydim-ku, axir!

Kumushning ko'nglidan kechdi: «Aniq bilasiz, jo'rttaga to'xtatdingiz!»

Oftob oyim kulib javob berdi:

– Jilla uniki bo'lmasa kerak. Manim ham ishtihom bo'g'ilg'andek...

O'zbek oyimning esiga Otabek tushkan edi.

– Hoy, aytkandek, Otabekni ko'rdingizmi? – deb Oftob oyimdan so'radi:

– Yo'q.

O'zbek oyim Zaynabka qaradi:

– Tashqaridamikin?

– Yo'q emishlar... – dedi Zaynab.

O'zbek oyim ajablandi:

– Boya otang ham so'rag'an edilar... – dedi, – qayoqqa ketkan ekan, aqlsiz... Ertalab senga hech narsa demabmidi?

Kumush Zaynabning og'ziga tikildi, Zaynab ham unga qarab oldi:

– Ertalab mendan ust to'nlarini so'rag'an edilar, – dedi, – men to'nni berib qayoqqa borishlarini so'rag'animda, bir joyda ishim bor, degan edilar...

Zaynab zimnan Kumushni chaqib oldi. Kumush loy kabi bo'shashib, Oftob oyim ham og'ir tortdi. Zaynabning qarindoshlari kulgansumon bir-birlariga qarashib oldilar. O'zbek oyim oradan o'tkan sirni payqadi: «Birarta zarur ishi chiqg'andir», – dedi. Shu vaqt darichadan Hasanali ko'rindi, qo'lida bir mesh qimiz ko'targan edi, darichadan turib mehmonlarni «Xush kelibsiz» qildi¹ va qimizni uzatib Oftob oyimg'a qarab kului:

– Qimizni kuyavingiz sizga kirgizdi.

Oftob oyimning hushi o'ziga kelib, Kumushning yuziga qon yugirdi. Anovilar bo'lsa, endi bularning holiga tushib bo'zrayishdilar.

Qimiz bilan yengillashkan O'zbek oyim Hasanalidan so'radi:

– Qachon keldi?

– Hozir.

– Qayoqqa yo'qolg'an ekan, ahmoq?

Hasanali izoh berdi:

– Kecha hoji unga ish buyurg'an ekanlar. Bilmadim, kecha nima bilan ovora bo'lib xizmatni unutkan va bu kun ertalab esiga tushib mehmonlar kelguncha borib kelarman, deb shunga ketkan ekan. Boradirg'an joyi uzog'roqda bo'lib, kechikkan va yo'ldan kelaturib bu gunohiga ikki mesh qimiz olg'an... Hali q-

¹ Xotinlar orasida quldan qochish yo'q edi (*Mual.*).

mizni menga berib: «Kirib ayting, juda uyatlik bo'ldim, kechir-sinlar», deydir, – dedi va kului.

Karima otin:

– Kechirilmaydir, qimiz o'zi nima degan gap, – dedi.

Oftob oyim mehmonlarga qarab chiqg'anidan keyin Hasanali-ga kulib javob berdi.

– O'zimiz juda cho'llab kelgan edik, shuning uchun kechirdik.

– Balli-ball! – dedi Hasanali. – Men kechirganingizni chiqib aytaman.

– Chiqib ayting, – dedi Oftob oyim.

– Siz-chi? – deb so'radi Hasanali Kumushdan.

Kumush baqadek qotib olturgan Zaynabka qaradi va uyalinqirab javob berdi:

– Men ham kechirdim...

– Sizning ikki boshdan kechirishingizni o'zim ham bilar edim,

– dedi Hasanali. Bo'g'oz-qisir uy ichini kulgi bosdi.

Kulgidan so'ng O'zbek oyim:

– Nega o'zi kirmadi? – deb so'radi.

– Qayin otasi bilan so'zlashib olturibdir...

Hasanali ketkandan keyin O'zbek oyim Oybodoqqa qimizni mis tog'orag'a bo'shatishka buyurdi. Qo'y so'yilib tayyor bo'lg'an edi. O'zbek oyim qudachasining ra'yini so'radi:

– Nima buyurasiz?

– Menden so'rab olturmang, mehmonlar nimani xohlasalar, biz ham o'shangas yormiz.

O'zbek oyim tomoq buyurish uchun havliga tushdi. Zaynab mis tog'orag'a ag'darilg'an qimizni cho'michlab kosalarga quyib mehmonlarga tutdi.

9. Hoji etak silkkan

To'rda qutidor, uning yonida mahallaning imomi Yunus Muhammad oxund, yurt og'asi Pirnazar jallodi¹

va Sotiboldi otlig' yana bir keksa olturar edilar. Pirnazar jalloding yonida Otabek va Sotiboldi akaning qatorida Yusufbek hoji edilar. Oyog'da Hasanali meshdan qimiz quyar edi.

¹ Ilgarilardan jalloqlik qilib, hozirda bu kasbni tashlag'an. Ammo jalloid laqabi qolg'an (*Mual.*).

So'z to'rtinchi kuni bo'lib o'tkan qipchoq qirg'ini ustida ketib, Yusufbek hoji bu to'g'rida so'zlar edi.

– Men biz xalqning odam bo'lishimizdan tamom umidimni kesib qo'ydim... Esimni tanig'anidan beri amal demay, mansab demay faqat shu musulmonlar manfaatini ko'zlab kelib, oyog'ida o'zini qushbegi, mingboshi olg'an uch-to'rtta manfaatparastlарdan go'yo yosh bola kabi aldandim... Ululamir bo'lg'an kishi ham shu manfaatparastlarning xarob fikrlariga quloq berib, bizdek odamlardan bu to'g'rida bir og'iz kengash so'rashni unutdi. Holbuki, Musulmonql balosidan uni najotka chiqarg'uchilarning bittasi biz edik. Natijada ersa so'zi – so'z, kengashi – kengash bo'lg'anlar shu uch-to'rtta kalla buzarlar bo'lib, bizga o'xshag'anlarning darajamiz yosh boladek aldanish ekan...

Yunus Muhammad oxund uning so'zini bo'ldi:

– Ey hoji, – dedi, – hamma fasod ululamirda, agar ululamir durust odam bo'lsa, uch-to'rtta muttahamning yomonlig'i hech qayerg'a bormas va buncha gunohsiz bechoraning qoni o'rinsiz to'kilmas edi. Janobi payg'ambari xudo hadisi shariflarida ay-tadirlarkim, «Bismillahir-rohmanir-rohim qola an-nabiyu alay-hissalom: Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata», ya'ni ul sarvari koinot marhamat qilurlarkim, agar bir qavmning ishi noahl odamg'a topshirilg'an bo'lsa, bas, o'shal qavmning qiyomatini yaqin bil, ya'ni halokatiga muntazir bo'l. Bas, bizning korlarimiz ham ko'b fursatlardan beri noahl odamlarning qo'lig'a qolib va har zamon ul nobakorlar bizlarning boshimizg'a anvo'i kulfatlarni soladirlar. Illohi kori badlari o'z boshlari birlan daf' bo'lg'ay.

– Saddaqta yo rasulilloh¹, – dedi hoji va hadisni takrorladi: «Izo vasada al-amru ilo g'ayri ahlihi fantazir as-soata» – voy bo'l-sin biz badbaxtlarning holiga, – dedi. Bir oz ma'yuslanib to'xtadi va domla tarafidan bo'lingan so'zini shu gaplar bilan tamomladi:

– Shu kungacha bo'lmag'anlarg'a bo'lishmoqchi bo'lib umrimming nihoyatiga yetib qoldim, – dedi. Soqolini tutamladi. – Bu soqol shu el qayg'usida oqardi. Bu ko'ngil shu manfaatparastlar ta'sirida qoraydi. Yoshim oltmishe beshka yetib bir vaqt bo'lsin ibodatimni janobi haqqa bevosita yo'naltirg'animni va ko'ngil

¹ Saddaqta yo rasulilloh – to'g'ri aytdingiz, yo payg'ambar.

ko'zim ochilib qilg'an sajdamni xotirlay olmayman. Bu aldani-shim ersa, haq tarafidan bir tanbeh, bo'lmag'anlarga bo'lish-moqchi bo'lg'anim uchun bir kinoyadir. Endi mundan keyingi besh kunlik umrim dunyo mojarolaridan etak silkib to'sha'i oxi-rat tadorikini qilmog'im uchun g'animat ko'rindir.

Bu so'z majliska bir ma'yusiyat berdi. Ko'b vaqt hammalari sukutda qoldilar. Hojining gapi ayniqsa Pirnazar akaga ta'sir qilg'an edi. Ul o'z hunari ruhida mulohazasini so'zladi:

– Yomonlarni bitta-bitta, terib-terib bosh kesmasdan elni tin-chitish qiyin, – dedi.

Bu so'zdan keyin majlis ahli hojining og'zig'a qaradilar. Hoji kulib qo'ydi, bir ozdan keyin:

– To'g'ri aytdingiz, jallod, – dedi, – bu taqdirda yoningizda o'l-turg'an bizning o'g'ulni ham ko'makingizga chaqira olasiz...

Hamma kulib yubordi. Qutidor yer ostidan Otabekka kulim-sirab qaradi. Otabek dadasining kinoyasiga tushunib qip-qizil lavlagidek bo'ldi. Yaxshiki qutidor va Hasanalidan boshqa hech kim bu kinoyaga tushunmas edi.

Pirnazar aka jiddiycha Otabekka qaradi.

– Otabek menga o'xshag'an jallodkina emas, amiri lashkar bo'la oladir. Siz fotiha bersangiz va Otabek amr bersa, men xudo haqqi yomonning boshini olishdan qaytsam, – dedi.

– Bizning kattadan-kichigimizning, – dedi hoji, – topqan-tutqanimiz faqat bosh olish... Biz o'ylaymizki, go'yo bosh olish bilan olam tinchiydir va biz o'z xohlag'animizni qila olamiz. Tuzik, jallod aytkandek, yomonning boshini olmoqqa men ham qarshi emasman va lekin buning nozik shartlari bor: avvalo, manfaati shaxsiyasan kechib, faqat el baxti uchun bosh tikkan-lar jamoasi kerak va bu jamoaning o'z maslaki yo'lida kuzatkan ma'lum bir nishonasi bo'lmos'i zarur. Ana shundan keyin haligi nishonaga qarab intilishda oyog' ostig'a elashkan cho'p-xaslarni supira borish lozim. Mana shundagina to'kilgan qonlar o'rinnik va mashru', berilgan boshlar chin qurban hisoblanadirlar. Yo'qsa, sizning bosh olishingiz ham anovilarning qirg'inidan farqlik bo'lolmas, – dedi va bir oz to'xtab olg'andan keyin afsuslandi, – shu yoshg'a yetib bu xalq orasida haligi jamoani uch-to'rt nafar-dan ortiq uchratolmadim, afsus.

Yana birmuncha gaplar o'tkandan keyin hammalari masjidga chiqib peshinni o'qub kirish uchun qo'zg'aldilar. Otabek ham ko'bchilik bilan birga qo'zg'alg'an edi, Hasanali uni to'xtatdi:

– Siz to'xtangiz, Otabek, – dedi. Kishilar havli yuziga tushkandan keyin, – ichkariga bir kirib chiqmasangiz ayb bo'ladir... Boyag'i ishingizni bo'lsa zo'rg'a yolg'on-yashiq bilan ularning ko'nglidan chiqardim.

Otabek nihoyatda bo'shashqan holda qaytib o'rniغا оlturdi:

– Mayli, bo'lmasa... – dedi.

10. Hasanalinining hiylasi

Kishi ortiqcha qo'rqqanda gangib a'zosi harakatsiz va og'riq holga tushadirkim, albatta buni biz qattig' qo'rqqandan deb bilamiz. Darhaqiqat, bizning qarshimizg'a yo'lbars chiqsa, biz qattig' qo'rquamiz, chunki bizni o'lum kutadir, inson uchun dunyoda o'lumdan qo'rquunch narsa yo'q. Binoan alayhi, biz bundagi qo'rquvni tabiiy hisoblaymiz. Ammo qizig'i shundakim, bizni dunyo baxti kutkanda, bizga saodat bashorati berilganda nega biz o'lum kutkandagi holga tushamiz va uzviy tashkilotimiz (o'r-ganizmamiz) birinchidagi holatni kechiradir?

Otabek ham hozir shu keyingi holatka tushkan edi. Erta bilandan boshlang'an bu holat Hasanalinining keyingi so'zi bilan tamom bir dahshat kasb etdi va hushsizlarcha olturib qoldi.

Hasanali kirgandan so'ng qilinadirk'an muomalani ta'lim berdi:

– Onangiz bilan Zaynab anovi mojarolariningizdan xabarsizdirlar, buni qayin onangiz bilan kelunga ham uqdirib qo'yg'anman. Ular bilan so'rashib, so'zlashqaningizda, go'yo uch oydan berigina ko'rishmaganlardek bo'lingiz.

Otabek bo'zarib entikdi:

– Ul-ku oson... – dedi.

– Qiyini qaysi?

– Shu choqg'acha tushunmadingizmi?

Hasanali Otabekning yuziga uzoq tikilib qoldi...

– Yigit emasmisiz, e barakalla.

– Yigitlik bilan yurakni to'xtatish...

Hasanali ham o'ylab qoldi. Darhaqiqat, Otabekning hozirgi holi nozik edi. Hasanali bir necha qayta bosh qashinib va soqol tutamlab o'yandi. Nihoyat, o'zicha kulindi:

- To'xtang bo'lmasa, - dedi, - men bir ish qilayki...
- Nima ish qilmoqchisiz?
- Siz hozir so'ramang, ammo shu daqiqadan boshlab ixtiyo-ringizni menga topishtiring.

Otabek kuchlanib kului:

- Nima, axir? - deb yana so'radi.
- So'ramang, - dedi Hasanali, - siz tinchkina tahoratingizni olib, namozingizni o'quy bering.

Hasanali shu so'zni aytib mehmonxonadan chiqdi. Otabek Hasanali tarafidan tas'hir¹ etilgandek, turib tahorat oldi va mehmonxonaga kirib «tarobih» boshladi... Oradan yarim soat chamasi vaqt o'tkan edi, Hasanali ichkaridan chiqib keldi.

Otabek esa hanuz ruku'da², sujudda³ edi.

- O'qub bo'lma dingizmi? - deb so'radi darichadan.

Otabek yonig'a salom bermasdan unga qaradi. Bu holga Hasanalinining kulgusi qistab kelsa ham, o'zini zo'rg'a to'xtatti:

- Qani, men bilan yuring.
- Qayoqqa yuraman.
- Ichkariga.
- Tag'inmi?

Hasanali kului:

- Endi kirsangiz bir martaba bo'ladir, - dedi. - Siz... hozir o'rta yo'lakdan sekingina manim uyimga kirasisiz... Xotinlar namoz o'qub yotibdirlar, sizni hech kim ko'rmaydir. Siz kirgandan keyin men eshikni ustingizdan yopib olaman-da, bir ozdan so'ng olingizg'a kelinning yolg'iz o'zini kirguzaman... tuzikmi?

- Tuzik...

- Qani, turing tezroq!

Otabek turdi. Uchrashishka hali anchagina vaqt bor, shuning uchun uning yuragi tinchsumon edi. O'rta yo'lakka kirdilar. Oldindida borg'an Hasanali to'xtadi va uyning eshigini ko'rsatib «o'ting!» dedi. Otabek uning aytkanicha qilib o'zini uyga oldi.

¹ Tas'hir – sehrlangan.

² Ruku' – namozda ikki bukilib turish.

³ Sujud – boshni yerga qo'yish.

Hasanali Otabekni uyga kirguzgandan so'ng kelib eshikni qiyaroq ravishda yopdi va darichani narigi uydan qarag'anda kishi ko'rinnmaslik qilib qiyg'och ochdi. Shundan keyin ul o'zicha nimagadir kulimsirab xotinlar oldig'a ketdi.

Otabek kirguzilgan Hasanaling uyi Oybodoq ona tarafidan tozag'ina yig'ishtirilib, o'rta hollik kishilarning uyidek asbob, jihozlar bilan ziynatlangan edi. Devorlar ganchlangan, shiplar sirlangan, oyog' osti alvon gullik kiyiz bilan to'shalgan va taxmong'a kirpo'sh ko'rpalas osilg'an edi. Otabek kafshini dahlizga yeshdi-da, uy bo'yicha bir-ikki qayta yurindi va entikib nafas oldi. Shu vaqt taxmong'a osilg'an kirpo'sh o'z-o'zidan qimirlag'andek bo'ldi. Bu qimirlashni Otabek payqamadi. Haligi qimirlag'an kirpo'sh birdan ochilib ketib Otabek cho'chidi... Birav taxmonдан унга qarab kulimsirar edi. Otabek titrar edi... Bir ozdan so'ng ikkisi ham o'zlarini birmuncha to'xtatdilar-da, bir-birlariga tomon yurishib keldilar va so'zsizg'ina quchoqlashdilar... Otabek sunbul islik sochlardan ruh olar, Kumush go'yo uning bag'rig'a singib ketkan edi. Bu hol bir daqiqa chamasi davom etkandan keyin bir oz ajralishqan ko'yi uyning oyog'ig'a yurib bordilar va tiza-batiza olturdilar... Birisi ham so'zlay olmas, faqat termulishar edilar. Necha daqiqag'acha shu holatda bo'ldilar. Nihoyat, Kumush kulgi aralash ko'ziga yosh oldi.

– Siz... qochqoqsiz, – dedi.

– Siz...

– Men?

– Siz quvloqsiz.

– Ajab qilaman, – dedi Kumush va shapalog'i bilan erining yuziga sekingina urib qo'ydi.

– Bu yoqqa ham...

– U yoqqa Zaynab ursin.

– Zaynabning... urishka haqqi yo'q.

Kumushning ko'zida haligacha ko'rilmagan bir shodliq o'ynadi:

– To'g'ri aytasizmi?

– To'g'ri aytaman!

– Mana bo'lmasa, – dedi Kumush. Otabekning ikkinchi yuzini ham silagandek qilib qo'ydi. Yana kulimsirashib, termulishib qoldilar...

– Biravning g'amida kuyib qaridim, – dedi Kumush.

- Bekor aytasiz... Meni aytsangiz to'g'ri.
- Siznimi? – dedi Kumush. – Siz endi qirchillabsiz!¹
- To'g'ri gapirmadingiz.
- To'g'ri gapirdim.
- Ammo siz...
- Men?
- Keyin aytaman...

Kumush o'pkaladi:

- Ayting hozir, – dedi va jodu ko'zini allaqanday holatka qo'ydi. Otabek javob o'rnidagi Kumushning yuzidan o'pdi... Kumush o'zini qutqazib o'rnidan turdi.
- Yaxshi qoling endi.

Otabek tushunolmay unga qaradi:

- Nima bo'ldi sizga, qayoqqa borasiz?
 - Marg'ilong'a...
 - Bu kun kech bo'lib qoldi, ertaga ketarsiz.
- Kumush kulib Otabekning yuziga urdi:
- Bizning ovloqda ko'rishkanimizni, – dedi, – oyim va Hasanali otamdan boshqa hech kim bilmaydir, ayniqsa Zaynabingiz bilsa, yaxshi emas.
 - Bilsa nima qiladir?
 - Hech narsa qilmaydir... Yaxshi emas-da, – dedi, – bir ozdan keyin chiqib oyim bilan so'rashing, kirmaganingiz uchun qayin onalaringiz so'yinishib o'layotiptilar.

Kumush yana bir kulib qarag'andan keyin uydan chiqdi. Otabek endi tamom o'zini bosib olg'an, endigi yurak urishi faqat haligi farishta tomong'a oshiqibqina edi. O'zi yolg'iz qolg'andan so'ng nimaga bo'lsa iljaydi va Hasanaliga ilgarigidan ham quyuqroq o'zida muhabbat sezdi. Shu daqiqadan boshlab kechiradirgan mas'ud kunlarini tasavvurdan ojiz va Zaynab to'g'risida o'ylab ham qaramas, boshqa gap esiga-da kelmas edi. Oradan Kumushning uya kirib olishi fursat o'tkandan keyin, uydan chiqdi va parvosizcha mehmonlar olturgan uya bordi. Uning kelishini o'z uyidan ko'rgan Zaynab yugirgancha Otabek orqasidan mehmonlar oldig'a kirdi. Uydagilar Otabekni ko'rish ila

¹ Qirchillash – odatda qorg'a aytildadir. Masalan, qattig' sovuqda yoqg'an qor qirchillaydir. Shundan olib, ayni yetilgan yigitlarni qirchillama yigit deydilar (Mual.).

o'rinalaridan turg'anlar, faqat O'zbek oyim «hap» etkancha o'l-turar edi. Otabek Oftob oyim bilan ko'rishdi... Oftob oyim uni quchoqlab yuzidan o'pdi va ko'ziga yosh oldi... So'ngra kichkina qayin onasi bilan, Zaynabning opasi va boshqalar bilan so'rashib chiqdi va kulimsiragan holda Kumushka «esonmisiz...» deb qo'ydi. Kumush ham «shukur» deb kulindi. So'rashish tamom bo'lg'andan keyin o'l turishdilar. Otabek onasining yonig'a, Zaynab uning yonig'a o'l turdilar. Kumush Zaynabning bu qiliq'ig'a g'ijinib bir-ikki qayta yer ostidan unga ko'z yubordi.

Fotiha o'qilib kuyav qayin onag'a uzr aytdi:

– Avvalo, sizlar kelguncha qaytarman, deb ertalab bir gunoh qildim. Undan keyin mehmonxonadan qo'zg'alolmay, ikkinchi uyatka qoldim...

Oftob oyim:

– Bolamiznikini aybi yo'q.

O'zbek oyim:

– Qimiz kirguzib qayin onangning og'zini ho'llamag'aningda, nax balog'a qolib eding, bolam.

Kulishdilar. Karima otin:

– Kumushoy bo'lsa, sen erimni yashirg'ansan, deb Zaynabning engka-tengkasini chiqardi.

Yana kulgu bir-biriga elashdi. Zaynabning boyag'i ishiga Kumushning g'ashi kelganini aytilmasa, hozir ul ham juda ochilg'an, kular va yer ostidan Otabekka ko'z qirini tashlar, Zaynab bo'lsa Kumushni ta'qib etar edi. Majliska bir oz jimjitlik kirkandan so'ng Otabek ham o'z tomonidan bir kulgu to'qumoqchi bo'lib, Zaynab bilan Kumushka qarab oldi:

– Men bir ishka hayronman, – dedi.

– Nimaga? – deb so'radi Mohira oyim.

– Nega Zaynab semizu Kumush ozg'in?!

O'zbek oyim javoblandi:

– Buning hikmatini mendan so'ra, bolam, – dedi, – Kumushing o'zingga o'xhash serfikr ko'rinaridir, Zaynab bo'lsa menga o'xhash quvnoq.

Otabekni o'ziga o'xhatqani uchun Kumush qayin onasidan rozi bo'ldi. Ammo Zaynab o'zini Otabekdan chetka qoqqani uchun O'zbek oyimg'a g'ijindi.

O'zbek oyimning bu fikriga Karima otin qarshi tushdi:

– Yanglishdingiz, oyi, – dedi, – bundagi farqni Yusuf-Zulayho qissalarini¹ o'qug'an kishi biladir... Uch oy degan fursat ozg'ina vaqt emas, Kumush xonimning ozg'ani sog'inishniki!

Karima otin qosh qo'yaman, deb ko'z chiqarayozdi. Ya'ni Otabek bilan Kumushni Yusuf-Zulayhoga o'xshatib, Zaynab va qarindoshlarini o't ichiga tashlag'an edi.

– O'zbek oyimniki to'g'ri, – dedi Mohira oyim, – Zaynab quvnoq, Kumushnisa manim ko'zimga ham serfikrga o'xshab ko'rinnadirlar...

– To'g'ri-to'g'ri, – dedi Xushro'y.

Kumush bilan Oftob oyim oradan kechkan sirga tushunib jim o'lтурар edilar. Kumush yer ostidan Otabekka rizosizcha ko'z tashladi.

– To'xtanglar-chi, – dedi Otabek, hamma unga qaradilar, – hech qaysilaringiz ham topolmadingiz.

– Topolmag'an bo'lsaq, o'zingiz aytинг! – dedi Sharofat chevar.

– O'zlarining topolmag'andan keyin men aytib nima qilay?

– Men topdim, xax shayton! – dedi Karima otin. – Qizil gulning ham o'z oldig'a, oq gulning ham o'z oldig'a isi bor, demakchi!

Hamma birdan kulishib:

– Xudda-xudda! – deyishdilar.

Otabek kulib o'rnidan turdi va «topolmadingiz, topolmadingiz» degancha uydan chiqdi. Kumush bilan Oftob oyimning ko'ngillari birdek bo'lsa ham, bu kashfdan keyin Zaynab bilan Mohira oyim ancha yengillashdilar. Bu qiy-chuv orqasidan mehnolarga quyuq-suyuq berildi.

11. Kumushning so'z o'yuni

Shomga yaqin mehmonlar tarqalishdilar. Mehmonxonada hoji, qutidor, Hasanali va Otabek qolg'an edilar.

Ichkarida O'zbek oyim mehmonlarni kuzatib bo'lib, Kumush bilan onasidan ho'ppak¹ olar edi.

– Men sizlardan juda xafa bo'lg'an edim. Sizlarni churuk lattaga tugib, toqchag'a tashlash darajasiga yetkan edim. Nahotki

¹ Ho'ppak – gina, o'pka.

uch yil bo'lsa-yu, bir yo'li o'z bilgularingizcha kelmasalaringiz. O'g'lim bechora oy o'tmasdan bo'zchining mokkisidek qatnab tursa... Axir manim ham o'zimga yarasha obro'm bor. Toshkanda kimsan, Yusufbek hoji deganning ko'chiman.¹

Xudoyorxon ham bir kun kechasi kelib bizga mehmon bo'l-dilar... Qushbegining uy ichlari bo'lsa, bir ishni manim kengashimsiz qilmaydirlar... Shuncha obro' ko'rgan bir kishi kelib-ke-lib nahotki o'z qudasidan va kelinidan munchalik obro'sizlik ko'rsa... Shahardagi kattadan kichik erta-yu kech quloq-miyamni yeydirki, hoy, marg'ilonliq kelingizing keldilarmi, nega shundog' kelingizing bo'laturib Marg'ilong'a tashlab qo'yibsiz? Men bo'lsam hech so'z topolmag'anidandan aytaman: – Kelinimning onasi kasal emish... Ikkinchchi vaqtida: – Kelinim bechora munglug²... deyman. Endi ko'rsam miltiqning o'qidek, pushti gulning to'qidek kelinim bor ekan... Men bu adabsizga tag'in o'zim o'ltur-gan uyimni bo'shatib beribman-a, – der edi.

O'zbek oyimning dali-g'ulilig'idan Oftob oyim va Kumush unga juda o'zlashib olg'anlar, uning so'ziga goh kulib, goh uzr aytar edilar. Hozir uyda Otabek bo'lmag'ani uchunmi, nimadan bo'lsa ham har nuchuk Zaynab o'z uyida uymalanishib yotar va mehmonlarni O'zbek oyimning tanho o'ziga tashlag'an edi.

Toqchalarga sham'lar yoqilib, vaqt xuftanga yaqinlashib qolq'andan so'ng uyga Otabek kirdi. Ul kirgandan keyin Oftob oyim bilan O'zbek oyim ular oldida o'lturishni eb bilmadilar-da, sirlashish uchun boshqa uyga chiqib ketdilar. Ularning chiqib ketishini kutib turg'andek, qo'lig'a bir choydish choy ko'targani holda Zaynab kirdi va Otabekdan choy ichib, ichmasini so'radi. Otabek ichmayman, deb javob bergen edi, Kumush orag'a tushdi.

– Men ichaman, o'zingiz ham o'lturing.

Zaynab uncha qistatmadi, o'lturib Kumushka choy quyib bera boshladidi. Kumush uni so'zga solib so'radi:

– Manim balo-qazodek yetib kelishim uchun xafa bo'lg'andir-siz?

Zaynab Otabekka qarab oldi:

– Nega xafa bo'lay, – dedi, – siz kelmaganingizda ham o'zları borar edilar...

¹ Ko'ch – yuk, xotin (ko'chma ma'noda).

² Munglug' – qayg'uli.

– Bormas edilar! – dedi Kumush. – Men bilan urishib kelgan edilar...

Otabek Kumushka yer ostidan kulib qaradi, Kumush ham kulib javob berdi.

– Shu kishi birav bilan urishadirjarmi? – dedi Zaynab. – Ikki yildan beri menga bir og'iz qattig' so'z aytkanlarini bilmayman...

– To'g'ri aytasiz, – dedi Kumush, – bu kishi emas, men urishkan edim... Bu kishida sira gunoh yo'q va arazimizga bir to'ng'uz sababchi bo'lg'an edi.

– Kim balo ekan ul? – dedi Zaynab.

– Bizning shaharning eng yaramasi, – dedi Kumush va Otabekdan so'radi, – siz eshitdingizmi, yaqinda o'shani bir bek o'ladiribdir?

Otabek kulimsiradi:

– Eshitdim...

– O'sha bekning haqiq'a eshitkan kunimdan beri duo qilib kelaman...

Zaynab so'radi:

– Sizlarda qanday dushmanlig'i bor ekan?

Otabek «endi nima deysan» degandek qilib Kumushka qaradi. Kumush bo'lsa parvosiz javob berdi:

– O'sha to'ng'uz uylanmakchi bo'lib manim bir o'rtog'img'asovchi qo'yib yurar edi... Men ersa o'rtog'imni unga tegishdan aynatkan edim. Aynatishim halig'i to'ng'uzning qulog'ig'a yetib, meni bu kishiga chaqibdir. Bu kishi bo'lsa, nega biravni o'rtasig'a tushasan, deb mendan xafa bo'lilar...

«Bu kishi» Kumushning yolg'on uyushdirishidan kului, Zaynab ersa erini oqlab tushdi:

– Ayb sizda ekan, – dedi, – siz ham nega biravning o'rtasig'a tushasiz?

– Ayb mendalikka menda, – dedi Kumush va Otabekka qaradi.

– Nafsilamrga qarag'anda ayb bizning oramizg'a cho'p bo'lib tushkan xolamning qizi Zaynab-da, shundog' emasmi? – deb so'radi.

Otabek sachrab Kumushka yuz o'girdi:

– Bu o'rtag'a Zaynabni nimaga kelturib tiqasiz, endi?

Kumush kului va eski holini buzmadi:

– Siz hovliqmang, bek, – dedi, – tunovi kun xolamnikiga borg'an edim, xolam qizi Zaynabdan shikoyat qilib hamma gapni

Homid cho'chqanining qulog'ig'a yetkizguchi o'z qizi Zaynab gumbaz bo'lg'anini birma-bir aytib berdi, bildingizmi?

Otabek zo'rg'a-zo'rg'a xaxolashdan o'zini tutib qoldi:

- Nima bo'lg'anda ham ayb sizda, nega boshda o'zingiz bu ishka aralashdingiz, axir? - dedi.

Zaynab:

- O'zingizning aralashishingiz chakki-da, - deb qo'ydi.

Kumush jiddiy tus oldi:

- Siz aytkandek Zaynab gumbazda ham ayb yo'q, menga qolsa, hamma gunoh bek otam bilan xon oyimda, - dedi. - Orzu-havaslik joyni qidirmasdan qizlarini bir kishiga berib qo'ya qolsalar, albatta bu savdolar yo'q edi... Nahotki, ikki yildan beri necha bechorani zir qatnatib ovora qilsalar, Toshkand qishlog'i bilan Marg'ilonning orasi ozg'ina yo'lmi, axir?

Otabek xaxolab yubordi:

- Hamon aybni o'z bo'yningizga olmaysiz, astag'firulloh...

Zaynab Kumushdan:

- Bek otangiz bilan xon oyingiz kim?

- Haligi men aytkan o'rtog'imning ota-onalari... Orzu-havas qidirib bechora qizlarini qaritib qo'ydilar.

- Nega siz tayyor kuyavdan o'rtog'ingizni aynatdingiz?

- Davlati bo'lsa ham o'zi teri namoyish edi... Kishi davlat uchun erga tekkandan yerga teksin...

- Albatta, - dedi Zaynab.

Otabek Kumushning so'z o'yuniqa ajablanar va hoy shayton, degandek unga qarar edi.

Kumush yana tinchiy olmadı:

- Bizning urishib qolishimiz uchun Karim sandiqchingning ham daxli bor, - dedi.

Otabek jo'rttaga so'radi:

- Qanday daxli bo'lsin. Sizga qolsa, butun shahar daxldor ekan-da?

- Shoshmang jonim, - dedi Kumush, - nega o'ylamay-netmay eshidiga bosh urib kelgan bir yigitni quvlab soladir?

- Astag'firulloh... uning quvlanishig'a ham Homid sabab bo'lg'an. Homidning yomonlig'ig'a ersa siz sabab bo'lg'ansiz...

Zaynab nimadir so'ramoqchi bo'lg'an edi, Kumush unga yo'l bermadi.

– U ham emas, bu ham emas, – dedi, – hammasi – xudoning taqdiri.

Otabek:

– Ana endi to'g'ri aytdingiz.

Kumush:

– Ikki o'rtada dum qidirib quloqdan ham ajralg'an puchuq oyimning holi ham xudoning taqdiri!

Otabek kuldi. Zaynab keyingi so'zlarga tushuna olmag'an, shunga ko'ra Kumushdan izohlar olmoqchi edi. Kumush unga izohlar uyushdirishni xohlamag'anliqdan so'zni chetka chalg'itib yubordi:

– Necha yoshqa kirdingiz, Zaynab opa?

– O'n to'qquzg'a shekillik.

– Hali siz bola ekansiz, – dedi Kumush.

– Siz nechaga kirdingiz?

– Meni so'ramang, men endi qarib qoldim...

Zaynab unga hasadlanib qaradi va kuchlanib aytdi:

– Hali yoshqa o'xshaysiz-ku.

– Necha yoshqa kirgan deb o'ylaysiz?

Zaynab Kumushning to'lib yetmagan gavdasiga va o'n olti yoshlari chamaliq g'ubor tegmagan husniga hayron bo'lib, mulohazasini aytishdan qo'rqi di. Zaynabka qolsa, ehtimolki, Kumush o'zidan ham yosh chiqar edi.

– Men qayoqdan bilay...

– Yigirmaga kirdim.

– Menden bir yosh katta ekansiz.

– Sizdan albatta kattaman, – dedi Kumush.

Kumushning «albatta kattaman» degan so'zini Otabek ichidan tasdiqladi, uning husndagina emas, aqlda va boshqada Zaynabdan necha barobar yuqorida ekanini o'yladi. Orag'a bir necha daqiqалик so'zsizlik kirdi. Otabek yer ostidan Kumushka nigoh tashlar, Zaynab gilamning popugini chirmab nimaningdir xayolini surar, Kumush bo'lsa hech kimga ham qaramay mudrag'ansumon o'lto'rар edi. Kumushni bu holda ko'rib Otabekning yuragi achidi...

– Yo'lda charchag'an ko'rinasiz, Kumush.

Zaynab gilamdan ko'zini oldi, Kumush mudrashdan so'chidi...

– Qaydam...

- Biz ketaylik, siz tinchib uxpath, - dedi Otabek.
- Mayli... Xuftanni ham o'quy olmaydirg'an o'xshayman.
- Zarari yo'q, - dedi, - yolg'iz qo'rqmaysizmi... Yoningizda Zaynab yotsinmi?
- Zaynabnisa siz bilan yotsin... Men yolg'izliqg'a o'rgangan-man...
- Onangizni chaqirib beraylik bo'lmasa.
- Rahmat.
- Yolg'iz yotib qolganingizni ayniqsa oyim eshitsa...
- Siz bilan Zaynabnisa yolg'iz yotib qolganimni aytmasangiz, hech kim bilmaydir... O'rin o'shami?

Zaynab nimagadir juda ham quvonib ketdi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Kumushni o'rin yozishg'a qo'ymay o'zi par to'shakni olib yerga soldi. Kumush mudrag'an ko'yi Zaynabka tashakkur aytib to'rdagi burchakka olturib oldi. Otabek berigi burchakdan turib uni qo'li bilan yanar va kulimsirab xo'mrayar edi. Kumush mudrag'an ko'yi, suzilgan ko'yi iljayib javob berar edi...

O'rnini solib bitirgandan keyin, Zaynab qanoatlanib uydan chiqmoqchi bo'lg'an edi, uni Kumush to'xtatti:

- Zaynabnisa, - dedi, Zaynab qaradi, - bu kishini tashqarig'a chiqib yotishg'a qo'y mang, tuzikmi?
- Nimaga?
- Nimagaki, dadamning ko'ngliga gap keladir.
- Xo'b, - dedi Zaynab va eshitdingmi degandek qilib eriga qarab olg'andan keyin uydan chiqdi. Uning keticha Kumush Otabekka qattig' qilib aytdi:

- Qani, siz ham uyingizga!..

Zaynab juda ishong'an holda o'z uyiga borib yetdi.

- Chindan aytib yotibman, eshitasizmi?

Otabek o'zini g'aflatka solib Kumushning yonig'a bordi:

- Siz...

- Men?

- Siz quvsiz...

- Men quv emasman, - dedi kulib Kumush, - men hali urushig'liq holdaman, yarashqanim yo'q.

- Boya nimalarni so'zladingiz, sir ochiladimi deb, jonim bo'gozimg'a keldi.

– Nega sir ochilsin? – dedi. – Men siz bilan o'tkan ishlar haqida so'zlashmoqchi bo'lib turar edim – o'zi jo'rttaga kirib keldi. Men ham so'zimni to'xtatmay jo'rttaga boshqa yo'lda aytib chiqdim. Nima, bir narsa payqadimi?

– Payqamadi-ku... Shundog' bo'lsa ham men juda qo'rqedim.

– Hali shu yuragingiz bilan uch kishini o'dirdingizmi, men ishonmayman, – dedi Kumush va Otabekning xanjar tekkan qo'lining chizig'ig'a ko'zi tushdi. – Pichoq yomon kesipti... Chumchuq so'ydingizmi? Qani chiqing, men yotaman.

– Yota beringiz.

– Sizning oldingizda yeshinaymi?

– Uyalsangiz men yuzimni o'girib turay, – dedi va yuzini chetka burdi.

– Qaramang bo'lmasa, – dedi Kumush yeshinar ekan, «bo'lg'an ni yo'q, bo'lg'ani yo'q» degan so'zni besh-olti qayta takrorladi va o'ringa kirib olg'andan keyin ham «bo'lg'ani yo'q, bo'lg'ani yo'q» deb kular edi.

Otabek nihoyatsiz «bo'lg'ani yo'q»dan zerikib qaradi:

– Aldamchi.

– Bu aldashlar – aldash emas, siz hali qarab turing, qochqoq.

– Aniq qo'rqmaysizmi yolg'iz?

– Nega qo'rqay, ikki yil yolg'iz yotib, endi juda o'rgandim...

Ehtimol siz yolg'izliqdan qo'rqarsiz.

– Kinoyangiz...

– Bu kinoya emas, to'g'ri so'zim, – dedi Kumush, – men bu holda yolg'iz ham emasman...

– Bu nima degan so'zingiz tag'in?

– Ya'ni hamrohim bor, deganim – mendan qo'rwmang, deganim...

Otabek yana tushunmadi...

– Hamrohingiz...

– Hamrohimmi? – dedi Kumush. – Hamrohim biravning xayoli, biravning fikri. Bas, bundan ham yaxshi rafiq bormi? Ba'zi vaqtarda bu yo'ldosh uyqudan ham shirin.

Otabek «hamroh»ga tushundi va yotib Kumushning yuzidan o'pdi:

– Lekin men bu so'zingizga ishonmayman.

- Nega ishonmaysiz?
- Negaki, siz anovi... kechasi hamrohsiz edingiz... Pish-pish uxlar edingiz...

Kumush Otabekning yelkasiga qo'lini tashladi:

- O'shal vaqtarda hamrohsiz uxlag'anim to'g'ri, – dedi, – chunki biravlardan butunlay umidim kesilgan, hamrohim menga hamisha umidsizlikgina berar, dahshatimnigina ortdirar edi. Ammo o'sha kunlarda uyqu menga juda shirin bir narsa bo'lib qolq'an, men uyqudag'ina biravlarni ko'rар va kunduzlari ham uyqu qidirar edim. Endi bo'lsa yana yo'ldoshim xayol... Tag'in nima deysiz?

- Hech narsa demayman... Lekin siz ikki yil burung'i Kumush emassiz.

Kumush ko'rпaga burkanib oldi:

- Chiqing... uyqum keldi.

Otabek zo'rg'ag'ina о'rnidan turdi... Ul uzog'lashqandan keyin Kumush sekingina yuzidan ko'rpani oldi va mudroq ko'zлari bilan Otabekka kulimsirab qaradi. Otabek havlidag'i oyog' tovshini eshitib, toqchadag'i sham'lardan uctasini o'chirg'an edi, darichadan Zaynab ko'rindi: «Hali ham shu yerda ekansiz, men sizni tashqarig'a chiqg'ansiz, deb o'ylabman...» dedi. Otabek javob bermay qolq'an sham'larni o'chirdi. Zaynabning «hali ham shu yerda...» so'zi bilan Kumushning ko'zi uyqudan ochilib ketkan edi... Otabek eshikni yopib chiqdi.

12. Kundash – kundashdir

Kumush qayin otasi bilan qayin onasig'a uch-to'rt kunning ichidayoq o'zini ko'rsatib qo'ydi, shirin va aqllik muomalalari bilan ularni o'ziga maftun qildi. Yusufbek hoji – «bu odam farzandi emas – farishta» der, orada Zaynab bo'lmasa «farishta», deb atamoqqa ham hozir edi. O'zbek oyim bo'lsa eski kina va adovatlarni qaytib kelmas dunyosiga jo'natdi. Tevarakdan marg'ilonliq kelinni ko'rish uchun kelguchi xotinlarg'a muomalani yana ham yuqoriqoqdan turib qila boshladi. Har bir «keliningiz ajabmi?» deb Kumushka suqlang'uchi xotinlarg'a, «Manim chin kelnim Marg'ilonda edi-da!» der edi. Goho O'zbek oyimning o'zi ham Kumushning husniga va muomalasiga ajablana boshlar, hojini

ovlog'roqda uchratib qolsa, «alhazar, o'g'lingizdan – uylangan xotinini qarang», deb qo'yari, hoji bo'lsa, «o'zing bilgan sihrchi hindi sening ham boshingni aylantiribdir...» deb iljayganda, O'zbek oyim «rost, bu kelinning husnidan ham boshqa yana tag'in bir alohida xosiyati borg'a o'xshaydir!» deb kular edi. Kumush o'zini ko'rgali kelguchi xotinlardan ko'proq olqish olsa (albat-ta oshkora emas), xotinlarning jo'nashi bilanoq darrav O'zbek oyim Oybodoqdan isiriq tutatdirib avval Kumushka, undan ke-yin ko'ngli qolmasin, deb Zaynabka soldirar, agar Otabek ko'rinib qolsa, uni ham quruq qoldirmas edi.

Egasini siylag'an itiga suyak tashlar, qabilidan qizlari tufayli qutidor va Oftob oyimlar ham juda yaxshi izzat ko'rар edilar. Qu-tidor kelganidan beri bir soat ham uyda bekor qolmay, har kun Yusufbek hojining muxlislaridan birining uyida mehmon va ho-jining suhbatidan mammun edi. Oftob oyimni bo'lsa O'zbek oyim o'tqizg'ali joy topmas, quda so'zi o'rniga, singlim deb xitob qilar, oshni ham uning ra'yini so'ramasdan buyurmas edi.

Kelganlarining o'n beshinchi kunigacha shaharning kazo va kazo xotinlarini qabul qilib o'tkardilar. Ya'ni Oftob oyim Tosh-kandning yuzboshi oyimidan tortib, ponsadboshi, qo'rboshi to o'rda oyimlarig'acha tanishib oldi va ularning har birlaridan kutilmagan darajada izzat, hurmat ko'rdi. Bu oyimlarning har birlaridan – «albatta biznikiga mehmon bo'lmasdan ketmaysiz, egachi»,¹ degan takliflar ham hisobsiz edi. O'zbek oyimning lo-zim topishicha, bu takliflardan faqat o'n chog'lug'i ijobat etila-dirgan bo'lib va birinchi martaba Normuhammad qushbegining xotini Sorabek oyimnikiga, ya'ni o'rdaga borilmoqchi edi.

O'n oltinchi kun mehmon oyog'i tovsillanib, O'zbek oyim Sorabek oyimga o'zlarining borishlaridan xabar yubordi va Hasanaliga aravani qo'shmaqqa buyurdi. O'rda oyimlarining turmushlarini ko'rmagani uchun Kumushning ham ular bilan birga borg'usi keldi va ertalab choy ustida Zaynabni tilga keltu-rib, «Zaynabingiz ham boradimi» deb so'rag'anida, O'zbek oyim: «Zaynab bir martaba borish bo'lsa borg'an», deb javob berdi.

– Men-chi?

– Sen ham bormaysan.

¹ Chorlashdan maqsad maxsus hozirlikdan so'ng chorlag'uchiga kiyim-lar, sarpolar tikdirib mehmonga chaqirishdir (*Mual.*).

Kumushning ma'yuslanib qilg'an sukutidan keyin, O'zbek oyim mundog' izoh berib chiqdi:

- Sen Toshkanddag'i Yusufbek hojining kelini bo'lasan, bolam! Chorlamag'an joyga borish uchun sening kafshing ko'chada qolg'an emas, - dedi.

Otabek qayoqqadir ot minib ketkan edi. Yusufbek hoji bilan qutidor Solihbek oxundning Ko'kaldosh hujrasiga mehmon bo'lib ketkanlar. Faqat bu kun uyda qoladirg'anlar - Kumush, Zaynab va Oybodoq edilar.

O'zbek oyim yo'lakkacha kuzatib chiqg'an Kumush bilan Zaynabka qarab arava yonidan kuldil:

- Ikki kundash uyni xoli topib tag'in yulishmanglar! Oybodoq, sen kundashlardan xabarsiz qolma!

Oftob oyim aravaga minar ekan:

- Xudoy saqlasin, oyi! Shukur, ikkalasining ham aql-hushi boshida! - dedi.

- Bular kundash emas - egachi-singil-ku! - dedi otning jilovidan Hasanali.

- Meni tashlab ketkaningiz alamini Zaynabdan olmasam kimdan olay, - dedi kulib Kumush va darbozaning halqasi bilan o'ynar ekan: - A, yulishamizmi? - deb Zaynabdan so'radi. Zaynab javob bermadi.

O'zbek oyim Oybodoqqa ba'zi ta'llimotlarni bergandan keyin kelinlarga:

- Tushda issig'siz qolmanglar! - dedi. Arava qo'zg'aldi.

Zaynab ilgariroq, Kumush keyinroq ichkariga qaytib kirdilar. Kundashining so'zsiz, nesiz o'z uyiga kirib ketkani uchun o'ylanib, bir oz havli yuzida to'xtadi, so'ngra bu ham o'z uyiga burildi.

Kundan-kunga Zaynabning susayib, o'ziga begonalashib borg'anini ul yaxshi onglar edi. Bu kun bo'lsa o'ynab aytkan so'zi javobsiz ham qoldirilib, bu hol yana uning miyasini qotirdi. Ko'nglida bir xiralik bilan borib daricha yonig'a olturdi. Zaynabning hasadini qo'zg'atmas uchun Otabek bilan muomalada qilg'an ehtiyotlari zarracha foyda bermaganiga hayron, endi qaysi yo'sunda murosani sozlash yo'llarini o'ylar edi. O'n besh kun ichidayoq buncha keskinlashkan Zaynabning ichki adovating bir oyda qaysi darajalarga borib yetishini o'ylar va murosa bu holda ketgan taqdirda bu uyda uzoq qola olmasini fahmlar

edi. Lekin bu uydan chiqib ketishni, bir-ikki oylab Otabekni Zaynab qo'lig'a topshirib qo'yishni yana muvofiq ko'rmas, ya'ni Kumushda ham bir qizg'anchiqlik hissi uyg'ong'an... Fikri shu yerga yetkanda qaysi kunidir Otabekning Zaynabka boshqacharoq qilib kulib qarag'ani va Zaynabning shu vaqtdag'i oydek jozibalik to'la yuzi ko'ringandek bo'ldi... Bu ko'rinishdan so'ng ul sakrab o'rnidan turdi-da, tokchadag'i oynani oldi va o'ziga qaradi...

Ma'lumki, kishi oynaga boqqanda nechog'liq aybsiz bo'lsa ham o'zini bir kamchiligi orqaliq ko'radir. Shunga o'xshash bir qarashda Kumush ham o'z-o'zidan rozi qolmadi. Shahlo ko'zlar, o'siq jinggila kipraklar, qunduz qosh va qora xollar va boshqa latofatlar o'ziga pisand bo'lmadilar... O'zini Zaynabka qarag'anda siqiq, yosh, bolasifat ko'rdi... Oynani toqchag'a qo'yib Zaynabka chinlab hasadlangan holda kelib boyag'i o'rniqa o'lturdi. Anchagina o'ylab o'lturg'andan keyin ko'ngliga «u meni suysa bo'ldi-da», degan gap keldi... O'zining bu hukmiga rozi bo'lmadni, go'yo o'zining suyilishi bir necha oyliqqag'ina o'xshar, Zaynabning to'lg'an oydek yuzi bu suyilishka shu besh-o'n kunning ichidayoq xotima beraturg'andek ko'rinar edi. Shu ko'rinish orasida Zaynabni yana o'z ko'zidan yaxshilab o'tkarmakka va uning husn kuchini sinamoqqa qaror berib o'rnidan turdi...

Kumush kirganda Zaynab daricha yonida to'ppi tikib o'lturar edi.

– Oyim aytkandek, – dedi kulib Kumush, – siz bilan yulishqali keldim.

Zaynab to'ppisini qo'yib o'rnidan turdi:

– Men ham oldingizg'a chiqaymi, deb turg'an edim...

Kumush istehzo bilan kului:

– To'ppi tikib o'lturibsiz-ku, manim oldimg'a chiqarmidin-giz, barakalla sizga, – dedi. Zaynab bir sabab ko'rsatalmay o'ng'aysiz holda qoldi. Darhaqiqat, uning bu ishi ochiqdan-ochiq bolalarcha ketgan edi. Kumush uni o'ngg'aysiz holdan chiqarish uchun tikilgan to'ppini yerdan olib ko'rgan bo'ldi.

– Chokni yaxshi tikar ekansiz, kimga?

– Biravga atag'anim yo'q, axir bittasi kiyar... O'lturing.

Ikki kundash qarshima-qarshi o'lturishdilar. Kumush unga tikilib-tikilib qarar edi... Zaynab boyag'i o'ngg'aysizliqdan hali

chiqib yetmagan, qizarinqirab yerga boqqan edi. Bir-ikki daqiqani so'zsiz kechirdilar.

– Chiqmag'animni ham ko'nglingizga olibsiz-da, – dedi nihoyat Zaynab.

– Nega ko'nglimga olay, men yosh bolamanmi, – dedi, – kelganimga o'n besh kun bo'lmasdan o'zingizni chetka tortib boshladingiz... Men siz bilan egachi-singil bo'larmiz, deb o'ylag'an edim...

– Hali nima bo'libmiz... Arzimagan gapni ham ko'nglingizga olabersangiz...

– Bu arzimagan gapmi? – dedi Kumush. – Uyda hech kim yo'qlig'ini bilaturib o'zingizni chetka tortasiz... Bu esa yuzingni ko'rishka toqatim yo'q deganingiz bo'ladir.

– Qo'ying-chi... O'zingiz har bir narsani ham ko'nglingizga olaberar ekansiz... men unaqa emasman...

Boshlanishda anchayin hazilga o'xshab ko'ringan bu kinnaxonliq kutilmagan joyda jiddiy bir tus olib ketdi. Kumush o'n besh kunlardan beri yig'ilib kelgan achchig'ini birvarakay to'kib soldi:

– Men ko'nglimga olsam arziydirganini bilib olaman, – dedi.

– Oldingizg'a chiqmag'anim yuzingizni ko'rmaslik uchun bo'lg'anini siz qayoqdan bildingiz, manim ichimga kirib chiqmag'andirsiz-ku, axir?

Zaynab ham ancha qizishib oldi. Kumush undan ham oshib tushdi:

– Bilish uchun ichingizga kirib chiqishim shart emas... Ba'zi ishlaringiz ichingizdagini menga ochiq so'zlaydir.

– Qaysi ishlaram?

– So'ramang...

– Bilmagan bo'lsam bildirib qo'ying, axir.

– Aytsam yana achchig'ingiz qistaydir...

– To'g'ri gap bo'lsa achchig'im sira qistamaydir...

Yaqinroqda yumish qilib yurgan Oybodoq eshitmasin uchun sekinoq tovushda:

– Qistamasa, aytay, – dedi Kumush, – eringiz manim oldimg'a kirsa, nega ishingiz bo'lsa-bo'lmasa kirib o'llturib olasiz-da, yolg'iz qolg'animda kirmaysiz?

- Shundog' deyarsiz, deb turg'an edim o'zim ham, - dedi Zaynab, - kirishimni ham ko'nglingizga olg'an bo'lsangiz, endi mundan so'ng kirmaganim bo'lsin.

- Qani to'g'ri gapka achchig'ingizning qistamag'ani?

- Axir, eringiz bilan yolg'iz olturg'aningizda mundan so'ng kirmayin deyapman-ku.

- Egrilikka olmang, Zaynab, - dedi Kumush, - men bu gapni yonimda erim bo'lg'anda kirma, deb aytmadim, balki boyagi so'zimning isboti uchun aytdim...

Bu o'rinda ikkisi ham jim bo'ldilar. Oybodoq darichaga kelgan edi:

- Tushlik osh vaqtি bo'ldimi, nima tomoq qilsamikin?

Kumush Zaynabka qaradi:

- Nima tomoq buyuramiz?

- Sizdan so'rayapti...

- Zaynabnisa yaxshi ko'rgan tomoqni qilingiz, - dedi Kumush.

- Lag'mon qilaymi? - deb Oybodoq Zaynabka qaradi.

- Tomoqqa ishtihom yo'q, o'zingiz bilganiningizcha qilabering.

Oybodoq ketdi. Uning keti bilan Zaynab «tavba» deb qo'ydi.

- Tavba demang, Zaynab... Bu gaplar ayniqsa siz bilan menga kelishmasa ham azbaroyi meni yolg'iz tashlab qo'yg'aningizdan aytdim... Men sizning uyingizga butun umrga kelgan emasman... Atigi uch-to'rt kun qayin ota, qayin onalarimni ko'rib ketish uchungina kelganman. Shunchalikka bir-biravimizdan chetlashib, ming'ayishib yurishimiz kishiga og'ir kelar ekan.

Kumushning «uch-to'rt kuni...» bilan Zaynab yorishib ketkan-dek bo'ldi:

- Voy o'lay, Kumush opa, - dedi Zaynab bo'shashqan ohanga, - chindan ham ko'nglingizga olibsiz deyman. Ko'nglimda ta'riqdek yomonlig'im bo'lsa, ertagacha yetmayin.

«Ketish» so'zini eshitib ond ichib boshlag'an Zaynabka Kumush ichdan kulib qo'ydi va «endi o'lsm ham ketmay, sen qarab tur!» deb yandi.

Shundan keyin oradan gap-so'z to'xtag'andek bo'ldi. Kumush tizasini quchoqlab nimanidir xayolida, Zaynab bo'lsa qatimini uzun tortib to'ppisini tikar edi. Anchagina shu holatda qatim tortqandan so'ng Zaynab sekingina qarshisidag'i g'ayri rasmiy

yovg'a yovlarcha qaradi. Uzoqqina qarab turg'andan keyin o'ziga ham sezdirmaslik qilib entikdi, yana uch-to'rt qatim tortti...

– Siz munchalik qo'rmasangiz ham bo'lar edi...

Kumush bir oz javobsiz qoldi va surilib devorga suyaldi:

– Nimadan ham qo'rmasam bo'lar edi?

– Axir... jek ko'rmasangiz¹ ham... deyman-da...

– Men kimni jek ko'ribman?

– Bilarsiz axir, kimni...

– Uyat, Zaynab!

– Sizni ham uyat!

Yana ikki kundash hujumga hozirlanishqan xo'rozlardek bir-birlarining ustlariga hurpayishdilar.

– Nimam uyat? – deb so'radi Kumush.

– Men erim bilan olturganda ustimga kirma, deyishingiz albatta uyat.

– Avvalo, men bu so'zni sizning haligi qilig'ingizg'a qarshi aytdim. Agar siz buni chinga hisoblag'an bo'lsangiz, men ham sizdan chinda so'rayin: siz eringiz bilan olturganda men ustingizga kirdimmi?

Zaynab bu savolning javobiga qolg'anda bir oz tutiliqdi. Chunki Otabeck Zaynab yonida bo'lg'anda Kumushning kirganini xotirlay olmadi.

– Siz kirsangiz albatta ko'kragingizdan itarmas edim, – dedi Zaynab. – O'zingiz jek ko'rganingiz uchun meni ham o'zingizdek fahmlab kirmaysiz.

– Kishini bo'g'asiz, Zaynab! Gapka temirchilik yaxshi emas!

– Gapka temirchilikdan xudoy saqlasin, ota-bobom temirchi o'tkan emas.

– Kim sizga otang temirchi, deyapti?

– Axir so'zingizning sirasi shunga keladi-da...

– Tavba, – deb kului Kumush, – jek ko'rasan, deb bir aytasiz, o'zingdek fahmlaysan, deb uzib ulaysiz, sen qo'rmasang ham bo'ladi, deb tag'in nina tiqasiz... Mana shuni gapka temirchi, deb aytadilar.

– Rost-da axir, siz qo'rmasangiz ham...

– So'zlay bering.

¹ Jek ko'rmoq – g'ayirlik qilmoq, qizg'anmoq.

- Axir...

Zaynab o'zining xatosini ongladi va gapuralmay g'o'ldiradi. Kumush esa buni sezib Zaynabning o'z og'zidan iqror etdirish ko'yiga tushdi.

- Men tushundim, - dedi, - sen qo'rmasang ham bo'ladi, ering seni yaxshi ko'radi, demakchisiz.

Zaynab ishini to'xtatib bo'zrayg'ancha Kumushka qarab qoldi... Bu xatosini o'nglash uchun esiga hech gap kelmas edi:

- Axir... menga o'xhash sizni ham ishondirib qo'yg'andirlar.

- Sizni nimaga ishondirg'anlar?

- Axir... Men sensiz turolmayman, deb sizga ham aytkandirlar...

- Hech.

- Sizga aytmagan bo'lalar... menga yuz qaytalab aytadirlar...

U kishini sizga ham shunaqlar, deb o'ylabman...

O'zi aslo ishonmag'an shuncha yolg'on gaplarni boyag'i dovdirash holatida ilhom ravishda to'qib yubordi. Uning bu dovdir gaplari g'alaba qozonmoqchi bo'lg'an Kumushni dovdiratti, boyag'i oyna yonida tug'ilg'an shubhasi chinga chiqg'andek bo'ldi va muhokama xususiyatini yo'qotdi. Zaynab to'g'ri aytadi, deb o'yadi, agar uni yaxshi ko'rmaganda, Toshkandga kelishimni kutib o'lturarmidi?..

Zaynab bu yolg'onlash natijasidan qo'rqb, o'ngu ters ishiga yopishdi. Kumush moddiy hayotidan ayrilg'an jonivordek bo'shashdi. Oybodoq ona tarafidan ikki kundash o'rta-sig'a qo'yilg'an tushlik bir necha vaqt sovib yotdi. Zaynabning qo'rqa-pisa «oling, opa»sidan so'ng ikki taraf ham lagandan chimchigan bo'lishdilar-da, birin-sirin qo'lni dasturxon chetiga artishdilar...

Shundan birar soat keyin Otabek qaytib, Zaynab tomonidan qarshi olindi. Ust to'nini yeshib Zaynabka bergandan so'ng, qaysi uya kirish to'g'risida havli yuzasida bir oz taraddudlanib qoldi. Tevaragida g'ildirlab yurgan Zaynabning uyiga kiraberish uchun Kumushning mulohazasini qilar, Kumushning oldig'a kirmak uchun Zaynabni o'ylar edi. Kumush uyda ko'rinnadi, shunga ko'ra «uxlag'andir» deb o'ylab Zaynab bilan kirdi. Zaynab oyog'i olti, qo'li yetti bo'lg'an holda erini to'rt qavat ko'rpacha ustiga o'tquzib, yonig'a uchta par yostiqni uydi. Erining mahsisini artishka ko'maklashib, yelpib qo'ymoq uchun izn so'radi.

Otabek uzr aytib bunchalik mehribonchiliq ma'nosidan so'chib qo'ydi. Otda kelgan bo'lsa ham, kunning issig'lig'idan bir piyola choyga muhtoj edi. Choy so'zi og'zidan chiqmasdanoq Zaynab o'choq boshig'a yugurib ketdi. Uning keti bilan Kumushning uyiga qaradi. Eshik va darichalar ochiq bo'lalar ham uyda birav ko'rinnadi.

Kumush kelgandan beri Otabek kun sayin o'zini siqiqroq bir doiraga kirib borg'anlig'ini sezar edi. Odimini sanab bosish, bir cho'qib sakkiz yoqqa qarash kabi ehtiyotlarga ta'limotsiz zoq o'rganib qolq'an, buning ustiga bir xil o'ngg'aysizlig'i ham yo'q emas edi... Uning o'tkan kunlari, ya'ni Kumushka Marg'ilonda qiladirk'an muomala va aloqasi Zaynabka qorong'i, shu qorong'iliqdan foydalanib Zaynab bilan muomalasi o'zi tilagancha. Ammo endi o'sha holatni davom etdirish mumkin emas edi. Kumushka kulib qarasa, Zaynabka ham shunday qilmoqqa, unga qandog' muomala qilsa, bunga ham shundog' qilishg'a majbur edi. Biroq buning birinchisi yurakdan, ikkinchisi... Birinchisini tavsif qilib ko'rsatish nuchukkim, biz shu o'ringacha ko'b qog'ozlarni qoralab kelamiz, o'qug'uchini ham zeriktirmay orqamizdan ergashdirgandek bo'lamiz, chunki Otabek va Kumush ishqlarida samimiyat, yana to'g'risi, she'riyat bor edi. Ikkinci masala ustiga o'tib tahlil qilmoqchi bo'lsaq, Otabekda majburiyatdan boshqa hech gap topolmaymiz, topgan bilan o'qug'uchig'a qiziqarliq bir narsa chiqmaydir. Qahramonimizning hozirgi «majburiyati» sabablarini muhtaram o'qug'uchilar yaxshi his etsalar ham, yana biz bir daraja o'z tomonimizdan ularni sanab ko'rsatamiz:

Din adolatka buyuradir va ota-onaning hurmatlari ko'ndalang, majburiyatning eng kuchligi ham nozigi – mundan bir necha hafta ilgari Zaynab avval martaba yurak dardini ko'z yoshlari ichida ochib berdi. Hammadan ham mana shu keyingisi Otabekni siqib tashlag'an edi. Bu dard, ayniqsa, Otabekka uch yildan beri sinashta, ul bu dardning achchig'-chuchugini uch yil bo'yi totib kelar va shuning uchun ham boyag'i og'irliqni o'z ustiga olmoqqa majbur edi...

Zaynab unga ikki piyola choyni ichirgandan so'ng so'radi:

– Sizni kech qaytarsiz deb, osh qoldirmag'an edik,sovug'roq bo'lsa ham ozroq olib qo'yg'an edim... Yesangiz?

Otabek ochiqib kelgan edi, «mayli, bering», dedi. Boyag'i gap bilan yeyilmagan lag'mon Otabekning oldig'a keldi. Ustidagi qiy-masi bilan laganning buzilmag'anini ko'rib Otabek so'radi:

– O'zlarинг yemadinglarmi?

– Yedik. Kumush opam ham shu yerda edilar... Lag'monni un-cha xushlamas ekanlar, shekillik, yaxshi yemadilar... U kishi ye-maganlaridan keyin men ham yeb o'lтург'али iymandim...

– Yemagan bo'lsangiz, siz ham olishing, – dedi bek.

Zaynab eridan iymanmay birgalashdi. Xo'rak orasi Otabek Zaynabdan so'rab, Kumushning uxbab yotqanini bildi. Tomoqdan keyin Otabek ham bir oz uxbab olish uchun yotdi. Ko'zi uyqug'a borg'ach, faqat shuni kutib o'lтурган Zaynab qo'lida yelpug'ichi bilan yostiq yonig'a keldi. Eri juda uxbab ketkandan so'ng yelpiy boshladi... Yelpir ekan, Zaynabning ko'zi Kumushning uyida edi...

Zaynab o'zining bu tasodufiy muvaffaqiyatini kundash naza-ridan o'tkuzib olmoqchi va boyag'i da'vosini bir daraja amalda ham ko'rsatmakchi edi.

Zaynab shu holda uzoq fursat erini yelpidi va natijada ma'lum ko'rukni odatdan tashqari bir muvaffaqiyat ichida kundash na-zaridan o'tkazdi: nima yumish bilandir uydan chiqg'an Kumush Otabekning yostig'i yonida qo'lig'a yelpug'ich ushlagan Zaynab-ka ko'z qirini tashlab o'tdi.

Birar soatdan keyin Otabek uyg'ondi. Zaynab ham kundash yuragini un qilg'uchi yel tegirmonini to'xtatmoqqa majbur bo'ldi.

Otabek uya kirganda yostiq betini tartibsiz soch o'rimlari bi-lan chulg'atib Kumush uxlari edi. Otabek bir necha daqiqa uning uyqliq holatiga termulib qoldi va unga rohatsizlik bermas uchun sekingina orqasig'a qaytdi. Uy eshididan chiqar chog'ida yana bir qarab oldi... Endi uyqliq ko'z ochilg'an edi.

– Tinch uxlay bering, men ketaman.

Kumush ko'z yumish o'rniga yostiqdan boshini uzdi va yerga tushkan ro'y molini o'rabi, o'lтурди. Uning ko'zi uyqudan qolg'an kishilarning ko'zidek qizarg'an edi. Otabek qaytib kirdi.

– Nega qo'zg'aldingiz, uxlang, – dedi. Kumush javob bermadi, qovog'i solig' edi. – Ko'zingiz qizarib ketipti, uxlay olmadingizmi?

– Tobim yo'q...

– Xudoy saqlasin, – dedi bek va Kumush yonig'a o'lтурди, – qayeringiz og'riydir?

- Bilmayman, - dedi. Ko'zi toqchadag'i allanarsalarda edi.

Otabek bu ters javobni hazil fahmlab kului va Kumushning manglayig'a qo'lini tegizdi:

- Nega bilmaysiz?

- Qo'lingizni oling.

- Nega olay?

- Menden hazar lozim...

- Sizdan hazar qilmayman...

Kumushning ko'zida bir turlik g'iltilash bor edi:

- Zaynabdan-chi? - deb so'radi.

Otabek daf'atan javob beralmay havli tomong'a qarab qo'ydi:

- Buni... menden ham siz yaxshi bilasiz.

Otabekning alang'lab javob berishi Zaynabning boyagi da'vosini chinga chiqarg'andek bo'lib, Kumush juda ham to'nini teskari kiydi va yuzini chetka burdi:

- Yalhaqlikn¹ qo'ying.

Otabek bu holga tushunolmay, Kumushning ko'ziga jiqtog' an yosh yana uni shoshib qo'ydi. Shundog' ham bo'lsa kulisirab:

- Uyqudan so'l yoningiz bilan turibsiz, - dedi.

- Chunki manim o'ng yonim bilan turg'uzadirgan kishim yo'q...

- Adovat shuning uchunmi hali? - dedi bek va kulib yubordi.

Kumush ko'z yoshisini artdi:

- Ha, shuning uchun.

- Shuning uchun bo'lsa arzimaydi...

Kumush ko'tarilib ketdi:

- Ikki yuzlamalig'ingiz va til tegida til saqlag'aningiz ham arzimaydimi?

- Tushunmay yotibman...

- Albatta tushunmaysiz va tushunishni ham tilamaysiz.

Ul Kumushdan munday ters gaplarni umrida birinchi marta eshitar edi. Bir onda necha xil ehtimollarni o'ylab chiqdi:

- Zaynab sizga bir narsa dedimi?

- Dedi, «Sensiz turolmayman» deb aytkan so'zlariningizni ham dedi.

¹ Yalhaqlik - ikki yuzlamalik.

Unga nima bo'lsa ham ikki kundash o'rtasidan ancha gaplar o'tkani bir daraja ma'lum bo'lib, Zaynabning yolg'on-yashiq gaplar bilan Kumush yuragiga o't yoqqanini payqadi. Ammo boyag'i yarim jiddiy vaziyatini buzmay so'radi.

– Zaynabning so'ziga siz ishondingiz?

– Ishonmaydirg'an gapmi?

– Yaxshi, men unga shunday deb aytkan ham bo'layin, lekin shunda ham sizning xafalanishingiz menga qiziq tuyuladir. Ay niqsa, sizdan bu gap...

Kumush indamadi. Otabek uning orqa sochidan tutib sekina gina yerga bosdi:

– Qani gapuring-chi menga, orangizdan bir gap o'tdimi, – deb so'radi.

– Ha o'tdi, – dedi Kumush va chetka qarab kulimsiradi.

– O'n besh kun bo'lmasdan?

– Mendan boshqa xotin bo'lsa, Zaynabingiz bilan birinchi kundanoq arazlashar edi...

– Xudo xayringizni bersin...

– Kesatmang.

– Kesatmasam gapuring.

Kumushning raqobat o'ti bir oz o'cha tushkan edi, uch-to'rt kunlik mojarodan yaxshig'ina hasrat ochildi. Otabek hasratni yarim jiddiy tinglab bordi. Zaynabning keyingi so'zi va so'nggi yelpitish foji'alari ham hasrat qolipig'a birma-bir kirib chiqdi. Hasrat tugalgandan so'ng Otabekning yuzidagi boyag'i yarim jiddiylik ketib, uning o'rnini o'ychanliq oldi. Ul shu holatda anchagina so'zsiz qoldi va oxirda o'zidan natija kutib olturg'uchi Kumushka qarab kulib qo'ydi.

– Nega kulasiz?

– Chunki yig'lamoqqa arzimaydir.

Kumushning qoshlari chimirildi:

– Zaynabingizning bu qilig'iga men chidalmayman.

– Chidash va chidamasni hozircha bir tarafka qo'yib turayliq, – dedi Otabek, – ammo hammadan ilgari sizdan so'rayman: menga ishonchingiz bormi?

– Bor, ham yo'q, – dedi Kumush va kulimsirab bir oz o'ylanib oldi, – Zaynabning haligidek gaplari kishini shubhaga solar ekan...

- Ammo sizni shubhadan chiqaraturg'an hujjalaringiz albat-ta yo'q emas edi.

Kumush uyalg'annamo yuzini chetka burdi, Otabek tovshini sekinlatib davom etdi:

- O'tkan kun sizdan «Toshkandda qolasizmi, yo'qmi?» deb so'rag'anim ham faqat shunga o'xhash gaplar bilan siz xafalanmang, deb aytilgan edi. Agarda siz siqilar ekansiz, hali ham Toshkandda qolmasligingiz menga ma'qul ko'rindir. Chunki men sizni shuning singari o'rinsiz ozor chekishingizni xohlamayman.

- Siz quvlamasangiz, men Marg'ilong'a bormayman.

Otabek kuldi.

- Agar siz shunga o'xhash arzimagan gaplar uchun manim ustimga hujum qilabersangiz, albatta quvlayman.

Kumush bir xil o'pkalagan boqishda:

- Sizga ishonsam bo'ladimi? – deb so'radi.

- Yuragingizdan so'rang.

- Yuragim... Yuragim ishonma, deydi.

- Bo'lmasa bu yurak so'zi emas.

- Albatta yurak so'zi.

- Yuragingizning ishonma, deyishka birar vaji bordir?

- Bor.

- Bo'lsa aytng.

- Yuragim: quvlanishg'a kim sazovor, deb sizdan so'raydi...
Siz o'z yuragingizdan olib javob bering.

Otabek maqsadga tushundi, daf'atan javob berishka hayron bo'lib qoldi. Darhaqiqat, Kumush eng nozik joydan ushlag'an edi.

Kumush Otabekdan javob kutib o'lturmay yana dedi:

- Boshqalar yuragini sinab ko'rishka qudratim yetmasa ham, manim yuragim ikki narsani o'z ichiga sig'dira olmaydir...

- Sening yuraging ikki narsani o'z ichiga sig'diradir, demak-chisiz.

- Demakchi emasman, – dedi Kumush, – chunki bu hech bir vaqt bo'ladirg'an gap emas...

Kumush hamon yuqorida aytilgan bir ma'norigina ifoda qilmoxchi bo'lar edi. Ammo Otabek Kumushning to'sindan o'zgarib ketkan xarakter qat'iyatiga va bir kundayoq bunchalik masofa-

ni o'tkan keskinlikka juda taajjubda, qarshisidag'ining suratida emas, siyratida¹ qiziq bir o'zgarish ko'rар edi.

— Maqsadingizga yaxshi tushunaman, — dedi oxirda, — har jihatdan qaralg'anda ham siz bu to'g'rida haqlisiz. Ammo o'shangacha... balki buni o'zingiz his etarsiz, deb o'ylayman...

Kumush indamay qo'ydi. Ehtimolki, ul keyingi masala to'g'risida erining fikrini bilib qo'ymoqchi edi...

13. Eson bo'lсаq, ko'risharmiz

Toshkandga kelishning yigirmanchi kunidan qutidor Marg'i-long'a qaytish fikriga tushdi. Hoji va Otabeklar yana bir necha hafta qolishg'a qistasalar ham bo'lmay uzr aytdi: «Uy yolg'iz, faqat To'ybeka bilan Oysha ona; hollari nima kechti, nima qo'ydi ma'lum emas. Boshqa tarafdan o'zimning savdo ishlarim ham o'lda-jo'lda, shunchalik mehmon bo'ldiq. Bas, qilg'an izzat va ikromlaringiz uchun rahmat», dedi. Hojining: «Endi kelin bolani yubormaymiz-da», deb kulishiga: «Manim bolam emas, sizniki, u yer ham, bu yer ham — o'zining uyi, janobingiz nimani muvofiq ko'rsalar, menga ham ma'quli o'sha», dedi. Hoji birmuncha gap aylantirib: «O'rtadan anovi gaplar o'tmagan bo'lsa edi, albatta bu yerda olib qolmas, zeroki, sizning bag'ringizni bo'sh qo'yish insofdan bo'lmas edi. Agar sizga og'ir tushmasa, yurtdagi gap so'z bosilg'uncha birar yil Toshkandda tursin, so'ngra Marg'i-lon borsin, derdim», — dedi. Qutidorg'a ham bu mulohaza juda ma'qul tushib «bu mulohazalari beandoza to'g'ri, albatta munda birar yil turishi lozim va lobid!» deb javob berdi.

Kumushning Toshkandda qolishig'a otasi shunday yovosh qaradi, bu to'g'rida Oftob oyimning fikr va rizolig'i bilan hisoblashish emas, hatto uni ko'ngliga ham kelturib ko'rmadi. Holbuki Marg'ilondon chiqishda Oftob oyimning «Kumushni Toshkandda qoldirmaysiz!» deb qo'yg'an birinchi shartiga qayta-qayta qo'l qo'yg'uchi shu qutidor edi. So'zni cho'zmoqqa hojat yo'q: erlarimizning Oftob oyimlarg'a qarashi hamisha shundan yuqori emas.

¹ Siyrat – ichki holat.

Qaytish xabari Oftob oyim qulog'ig'a yetishkandan keyin uning avvalg'i uchrashishi qizi bilan edi. Chunki eriga qarag'an-da ham ko'broq ixtiyor ni qizida bo'ilg'anini yaxshi bilar edi.

Shu xabarni Hasanalidan eshitishi ila to'g'ri Kumushning yonig'a kirdi:

– Kumush, – dedi kulimsirab, – qaytar emishmiz, dadang aytiptilar.

Kumush qo'lida nimadir tikib olturg'an edi. Ko'zini ishdan olmadi:

– Qaytsalaringiz, xayr-xo'sh.

Bechora ona qizining louboli¹

bu gapidan bo'shashib ketdi va ne zaylda olturib olg'anini bilmadi:

– Nima deysan?

Kumush iljayib onasig'a qarab qo'ydi, yana ishini tika berdi:

– Ketsalaringiz, xayr-xo'sh.

– Sen-chi?

– Men qolaman.

Oftob oyim tushunolmay qizig'a bir necha vaqt tikilib turdi.

Kumush unga qaramay nina sanchar edi.

– Hazilingni qo'y.

– Hazilim emas – chinim.

– Uyat emasmi?

Kumush kuldii:

– Nega uyat bo'lsin?

– Qo'y-chi!

– Qolsam, o'z erimniki, – dedi Kumush, – begona emaski uyat bo'lsa...

Oftob oyim o't ichida qolg'andek toblandi:

– Birav qol, demasa ham, qolaberasanmi?

Kumush ishini yonig'a qo'yib, endi onasig'a qaradi:

– Avvalo, bu yerda qolishimg'a sizdan boshqa hech bir qarshi kishi yo'q. Zaynab sizning yoningizg'a o'tsa ham, biroq uning xohishini menga ahamiyati yo'q.

– Esing o'zingdami, bola?

¹ Louboli – beparvo, beg'am.

- O'zimda, - dedi kulib, - man sizning qizingiz Kumush... Hozir Toshkandda o'z erimnikida o'lturibman...
- Erim, deb tuqqan onangdan kechasanmi, yuzsiz?
- Yo'q, kechmayman, faqat bir necha vaqt sog'inibqina yuraman.

Oftob oyim qizining bu gapini eshitib yig'lab yubordi:

- Onangning o'sha sog'inishqa toqati yo'q, - dedi, - men sani kundashlik uygashonmayman...

- Kundashim bitta bo'lqa, do'stlarim sakkizta.

Oftob oyim ko'z yoshisini artdi:

- Kundash bilan hazil o'ynama, qizim.

Kumush go'yo Zaynab ustiga hujum yasayturg' andek hurpaydi:

- Ul kundash bo'lg'anda, men kundash emasmi?
- Ming qilg'anda ham, - dedi onasi, - sen chin kundash bo'lola maysan.

- Nimaga?

- Nimagaki ering sen tarafda, chin kundashlik va chin dushmanlik Zaynab tarafda.

Kumush kulimsirab onasining qulog'ig'a shivirladi:

- Bu to'g'rida xotirjam bo'ling.
- Nima uchun xotirjam bo'lay?
- Agar Zaynab menga kundashlik qilabersa, kuyavingiz uning javobini bermakchi... Shuning uchun ham manim bu yerda qolishim ma'qul.

- Javobini bersa, qaytib kelishlik qochmas...

- Man ketsam, - dedi Kumush, - hech qachon Zaynabka javob bermaydir.

- Nega bermaydir?

- Shuning uchunki qudachangiz kelinsiz qolaman deb orag'a tushadir, ammo men shu yerda bo'lsam, albatta tiliga kaltak keldir.

Oftob oyim hamon oyog' uzatmadni, qizig'a yalini ko'rni:

- Yosh joning bor, qizim, - dedi, - biravga yomonliq sog'inma, men bilan birga ket, nima qilishsa o'zluk - o'zi qilishsin... Zaynab ham umid bilan bir yostiqqa bosh qo'yg'an.

- Siz tushunmay yotibsiz, - dedi Kumush va eshikdan oyog' tovshini sezib gapni shu yerda to'xtatdi. O'zbek oyim so'zlanib kirdi:

– Nega muncha shoshmoq, yov quvladimi, aqalli bir oy bo'l-sin... Marg'ilon degan yurtdan ot-otlab, tuya qo'mlab¹ kel emishda bir oyg'ina turmay ket emish! – Oftob oyim bilan Kumush uning hurmatiga o'rinalardan turdilar. O'zbek oyim o'ltura-o'ltura so'radi. – Hali eshitdinglarmi?

– Eshitdik, – dedi Oftob oyim, – biz ham shuning mojarosida edik.

– Axir shu ham gapmi, xudda allakimlarga o'xshab.

Oftob oyim uzr aytdi:

– Uyimiz yolg'iz, shunchalik sizlarni ozor chekdirdik... Begona kishinikida ham yigirma kun turayliq-chi... Xudda o'z uyimizdek yayrab-yashnadiq, sharofatlarining soyasida ko'b kishilar bilan tanishdiq, izzat-ikromlaringiz ta'rifidan ojizmiz... Endi navbat sizlarning ham bizning shaharlarga borishlaringizg'a keldi.

– Bekor gap, – dedi O'zbek oyim, – hali qudalarimizni mud-daodagidek siylay olg'animiz yo'q, shu holda jo'natsaq, bizning sha'nimizga yaxshi emas... Men qudamning oldig'a chiqaman, bizga nomus keltirmakchi bo'lsa, ertaga jo'naybersin.

Oftob oyim takror uzr aytdi:

– Bizni uyaltirmoqchi bo'lsangiz mayli, chiqing, agar xursandligimizga qarasangiz, qo'ying. Kumushingiz ham; shuncha turg'animiz bas, endi Zaynabni olib oyimning o'zлari biznikiga borsinlar, deydi...

Ketish orasig'a Kumush ham kelturilib siqilg'ach, O'zbek oyimning haligi odamgarchiliklari keyingi navbatka qoldi.

– Hali Kumush ham ketmakchimi?

Kumush kulimsirab onasig'a qaradi. Oftob oyim uzr aytdi:

– Shukur, sizning oldingizda Zaynabnisa bor. Manim bo'lsa qanot-quyrug'im – shu Kumush. Ayniqsa, Kumushingizga javob bermasangiz bo'lmas, oyi.

O'zbek oyim Kumushka xo'mrayib oldi:

– Yo'q-yo'q, Oftobbonu, – dedi, – sizlarga javob bersam-da, Kumushka yo'q.

– Shu galcha javob berasisz, men sizdan so'rayman.

– So'zingiz yerda qoladir, buv Oftob, bir oz andisha ham lo-zim, – dedi va Kumushka yuzini o'girdi, – uyat emasmi, kelin? Kecha kelding surilib, bu kun ketkin burilib.

¹ Qo'm – tuyaning egari.

– Menda ixtiyor yo'q, oyijon, – dedi Kumush, – sizlar nimani ma'qul ko'rsalaringiz, menga baribir.

O'zbek oyim boshi bilan keliniga rizoliq bildirib, «barakalla» deb qo'ydi. Oftob oyim qizig'a o'qrayinqrab yer tegidan qaradi:

– Albatta Kumush nima ham desin? – dedi, – Kumushning ham haligidek qololmaslig'i faqat meni ko'zi qiymag'ani uchun... bo'lmasa albatta ketmas edi.

O'zbek oyim bir gapdan toymay: «Ketish uyat, Otabek uch yil qatnag'anda qizingiz bir yilgina Toshkandda tursa, nima qipti...» kabi so'zlarni o'zgarishsiz bir maqomda aytilib turg'andan ke-yin Oftob oyim boshqa yo'l tutmoqchi bo'lib, Kumushni uydan chiqib turishka buyurdi. Kumush chiqg'an dan so'ng:

– Qizini menga qoldirishg'a ayadi demang, oyi, – deb qo'ydi, – munda boshqa mulohazalar ham yo'q emas...

– Ayting.

– Aytsam shuki, – dedi bechora ona, – Kumushingizning fe'li xuyi o'zimga ma'lum: erka o'skan, lavzi tez, kundashlikka chiday dirgan siyoqi yo'q, har kun Zaynabingiz bilan g'idi-bidi qilaberib sizni qiy nab qo'yarmikin deyman... Bir kuni kelganda onasi qurg'ur bir og'iz aytmagan edi, deb mendan ranjirmikinsiz deyman... Tana buzoqning turqi tuqq'anig'a tamg'a deganlaridek, albatta menga ravshan... Arazchi desangiz ham shu, ichi qoraliq desangiz ham shunda...

Shuncha to'qumadan O'zbek oyimning yuzida hech bir o'zgarish sezilmadi:

– Albatta unaqa gap har kimda ham bo'ladi, – dedi, – shukur, men bilan hoji otangiz tirik bo'lsaq, undog' gaplarga yo'l qo'y maymiz. Zaynab bo'lsa, xudoning yaratkan maxluqi; urish va araz degan gapni bilmaydir.

– Zaynabingizning fe'li albatta sizga ma'lum ekan, ammo men Kumushni sizga yaxshi, deb aytalmayman.

– O'z bolasini yomonlag'uchini, – dedi kulib O'zbek oyim, – men o'z umrimda birinchi martaba ko'r dim... Undan ko'ra bolamni senga ishonmayman, deb ayting.

– Nega ishonmayin, faqat qozonimdag'ini sizg'a suzib qo'ydim...

– Nima bo'lg'anda ham Kumushka javob yo'q.

- Xo'b qolsin, - dedi Oftob oyim, joni kuyib asabiylashkan edi, - Kumushdan har na yomonliq ko'rsangiz, mendan o'pka qilmang.

- Qizingizg'a yomonliqni o'zingiz o'rgatib ketmasangiz, sizdan o'pkam yo'q.

Ikki quda havli yuzasiga tushkanda Kumush sahn bo'ylab yurinib turar edi. Ular Zaynabning uyiga to'g'ri kirdilar. Zaynab ularni qarshilab o'tqazdi va achinish ohangida Oftob oyimg'a dedi:

- Qaytar emishsizlar, deb eshitdim. Birar oy ham turmas ekansizlar-da.

- Ancha turdik aylanay, buv Zaynab, - dedi Oftob oyim, - endi navbat sizlarning borishlaringizg'a qoldi.

Uchunchi so'zni O'zbek oyim oldi:

- Shuncha aytdim - bo'ljadi, yov quvlaptimi bilmadim. Opoq oyingga qolsa, Kumush opangni ham birga olib ketmakchi.

Zaynab bir turluk holga tushdi. Kuchlangandek qilib:

- Ular nega ketsinlar! - dedi.

Oftob oyim qudasig'a qarab qo'ydi:

- Ketmasa bo'lmaydir, buv Zaynab. Bir chekkasi sizning es-hushingiz joyida, manim Kumush opangizdan boshqa hech kimim yo'q, qolsa-ku mayli, biroq meni Kumushsiz o'lди, deng. Shunga qolq'anda qayin onangiz bir oz tushunmay turiptila.

Zaynab yer ostidan qayin onasig'a ko'z yubordi. O'zbek oyim hanuz tirtishib yotqan qudasig'a qarshi qizishdi:

- Qo'ying-chi, - dedi, - besh-olti kun qizsiz turg'an kishi bir narsa bo'ptimi?!

- Siz tushunmayapsiz oyi... hali tag'in dadasi biladilar.

- Men senga aytay, Zaynab, - dedi O'zbek oyim va endi qudasining gapiga quloq solmay qo'ydi, - opoq oyingning hamma mulohazasi sendanga o'xshaydi. Zaynab siqilmasmikin, ikki o'rtag'a sovuqchiliq oralamasmikin, deb qo'rqadi. Men: Zaynab siz o'ylag'an kelinlardan emas, tegu taxtlik, aslzoda, Kumushni siy lamag'anda ham bizni siylaydi, - desam ham unamaydi...

- Meni xudo uriptimi, - dedi Zaynab.

Oftob oyim qudasining keyingi gapidan ancha siqildi. Go'yo o'zi Kumushni qoldirishg'a tarafdar bo'lsa ham, faqat Zaynabning kundashlik qilishidan qo'rqib turg'andek ko'rsatilgan edi.

– Yanglishyapsiz, oyi.
 – Yanglishsam, yanglismasam, Kumush bu uydan siljimaydir.
 Oftob oyim bo'g'ilib, foydasiz tortishib olturishni tark qildi.
 Endi bu to'g'rida eriga murojaat qilmoqchi edi...

Marg'ilong'acha aravani Hasanali minadirgan bo'ldi. Chunki Marg'ilondan arava minib kelguchi yollanilg'an kishi bo'lib, Toshkandga kelishning ertasi kuni hisobini olg'an edi. Qudalar ning qaytishi chinga aylangandan keyin, yo'l taraddudi boshlandi. O'zbek oyim bo'g'irsoq qovirtirish, talqon tuydirish, to'qoch yopdirish bilan mashg'ul bo'ldi.

Oftob oyim eridan ham qo'lini yuvib qo'ltug'ig'a urgan edi. «Hoji afandi birar yil tursin, deb aytdi. Endi bir yilni o'zimizga ko'rmasak bo'lmas. Ikki oyog'imizni bir etukka tiqishimiz uyatka o'xshaydir», deyishi va so'zga quloq ham solmay – «mehmonxonada hoji bor, sen bilan yo'lakda ezilishib olturolmayman, nomus!» deb burilib ketishi bechorani juda ham esankiratib tashladi. Oxirda Otabekka ham murojaat qilib ko'rdi. Undan ham asli maqsadni hosil qilolmay, faqat ularnikidan jo'yalikroq uzr eshitdi. Otabek qayin onasining fikriga qisman qo'shilib «Nima bo'lsa ham besh-o'n kun og'irliqni manim uchun o'zungizga olasiz. Agar men sizning talabingizni ma'qul qiladirk'an bo'lsam, ayniqsa qizingizning ko'ngliga shubha keladir... Sizga aytkulugi yo'q, bu to'g'rig'a manim aralashmog'im yaxshi bo'lmas. Kundash adovati borasidagi fikrlaringiz to'g'ri va lekin ish u darajalarga yetmas, deb o'ylayman... Juda bo'limg'anda Kumushning o'zini oldingizg'a jo'natarman, xotirjam bo'ling!» dedi.

Oftob oyim shu yo'sun har tarafdan ham umidsizlanib, mengravsb qoldi. Kumushni ko'rgan sayin allanuchka yuragi achir, juddoliq kunlarini aslo tasavvur qilolmas edi. Kumush bo'lsa, onasining hozirgi holiga aching'andek, unga yaqinlashmay, chetlab yurar va ikkinchi tarafdan Zaynabning bir yarim qarich osilib ketkan qovoq-dudog'ig'a istehzolanib tomosha qilar edi.

Yo'l hozirliklari bitib, O'zbek oyimning Oysha kampirga atab tikdirgan sarupolari ham bitdi. Bu kun mehmonlarning eng so'ng'i kechalari edi. O'zbek oyim yarim kechalargacha qudachasi bilan so'zlashib olturdi.

So'ngra Oftob oyim bilan Kumushni yolg'iz qoldirib o'z uyiga yotqali chiqdi. Ona-bola bu kechani birga kechirmakchi edilar. Oftob oyim qudasining ketidan qizig'a hayfsinib¹ qo'ydi.

- Onangni firoq o'tida yondirishdan uyalmading, qizim.
- Nega yonar ekansiz...

- Nega yonmayin axir, dunyog'a kelib sendan boshqa ovin-chog'im bo'lmasa... Agar qo'limdan kelsa, achib va yonib turg'an yuragimni senga ochib ko'rsatar edim... Koshki edi bir shaharginada bo'lsang.

Kumush onasining yuragidagi o'tni hozir sinamasdan ham his etkan, chunki yigirma yil o'z quchog'ida o'sdirg'an onadan ajralish uning o'ziga ham og'ir tuylilib boshlag'an edi.

- Besh-olti oy... hech narsa bo'lmas, oyi. Eson bo'lsaq tag'in ko'risharmiz.

Oftob oyim ko'z yoshisini duv to'kib yubordi. Nechog'liq o'zini qattig' ushlagan Kumush ham sirrini yashirolmadi... Ona-bola bir necha vaqt yig'i ichida bo'g'ildilar.

- Qolishg'a-qolding, - dedi oxirda ona, - ammo qayin ota va qayin onalaringga xizmat qil, yaxshiliqni qo'lingdan berma, ayniqsa, kundashingga yomonliq sog'inma, yaxshiliqidir, yomonliqidir har nimaiki o'zлari qilsinlar, zinhor sen aralashma.

- Manim nima ishim bor...

- Albatta ishing bo'lmas... Shundog' bo'lsa ham, men kechagi so'zingdan cho'chib qoldim. Kundashingning ko'rinishi bayovg'a² o'xshasa ham, ammo o'zi pismiq ekan... Bunday odamdan albatta hazar kerak. Agar oralaringga asovuchiliq tushadirg'an bo'lsa, sen o'chakishib yurma, yaxshisi qayin otangg'a u兹ringni aytib, bu uydan ketish harakatini qil. Men bu to'g'rida ering bilan ham so'zlashib qo'ydim, tuzikmi?

- Tuzik.

- Xudoyg'a shukr, qo'lingda xating bor, o'lganning ustiga chiqib tepkandek xat-xabarsiz qo'yma. Har bir o'n besh kunda xat yozib eringga ber.

- Albatta, siz ham unutmang.

¹ Hayfsinmoq – achinmoq, afsuslanmoq.

² Bayov – sodda, go'l.

Bir oz jim qoldilar... Oftob oyim entikib og'ir nafas oldi va ma'yusona Kumushka qaradi. Kumush o'rinsizcha onasig'a qarab iljaydi. Bu o'rinsiz ishdan Oftob oyim achchig'landi:

– Manim holim senga kulgimi, qizim?

– Yo'q, – deb yana kulimsiradi Kumush, – bir-ikki kundan beri siz aytadirgan...

– Nima men aytadirgan?

– Axir... – deb qizarindi Kumush, – ko'nglim aynar edi, deb aytar edingiz-ku...

Oftob oyimning ham yuzida bir kulimsirash ko'rildi:

– To'g'rimi?

– Bilmadim... – dedi, yerga qarab qizardi, – o'tkan kundan beri ko'nglim aynagandek bo'ladi... Ayniqsa, palov isidan ko'nglim ketadi... Achchig' narsalar yegim keladi...

– Muborak bo'lsin, – dedi Oftob oyim, kului. Kumush ijirg'anib o'zicha allanarsa so'zlandi. Oftob oyim enggashib Kumushning qulog'ig'a shivirladi: – Bu sirni eringdan boshqa hech kimga bildirma, qayin onang ham yengil xotin, ayniqsa, kundashing sezaga ko'rmasin.

Kumush ma'qul ishorasini berdi. Ona-bola bir o'rinni yozib yotdilar. Ko'b vaqtkacha Oftob oyimning ivir-shiviri nabira to'g'risida bo'lib qoldi. Ko'ziga uyqu kelmay «shuni ham ko'rар kun bo'larmikin?» der edi.

Sahar paytida turib choy ichdilar. Subh namozini o'qub, arava qo'shildi. Aravaga chiqadirg'an mayda-chuyda tashilib bitdi. Ot jilovida Hasanali, arava yonida qutidor va hoji so'zlashib turar edilar. Otabek arava orqasig'a narvoncha chiqarib qo'ydi. Xotin-xalaj hamma yo'lakka yig'ilib, Oftob oyim birin-birin kuzatkuchi xotinlar bilan ko'rishib chiqdi. Eng so'ng Kumushni bag'rig'a bosib yig'lab yubordi. Kumush ham o'zini tutib turolmadi. Boshqalar ham yig'idan nasibasiz qolmadilar.

– Xudoyg'a topshirdim, Kumush, qazom yetib ko'ralmay o'l-sam, mandan rozi bo'l!

– Siz ham, oyi!..

Qutidor ham ko'chadan yo'lakka kirib qizining manglayidan o'pdi:

– Ko'rishkuncha, qizim.

– Xayr, otajon.

Yo'lakka Yusufbek hoji yuzlanib umumiyl duog'a qo'l ko'tarildi. Duodan so'ng Otabek to'riq yo'rg'ani chiqarib qutidorg'a tutdi. Oftob oyim yana bir qayta qizi bilan quchog'lashg'ach, Otabekning ko'magi bilan yig'lag'an ko'yi narvonchadan arava-ga mindi va soyabon orqaliq olding'a o'tdi. Qutidor Yusufbek hoji bilan salomlashib quchog'lashg'andan keyin Otabekning qo'ltig'lashi bilan otqa mindi. Otabek ham aravaga, Oftob oyim yonig'a chiqib olturgach, umumiyl «Ollohu akbar!» – dan so'ng Hasanali otni yo'lg'a soldi.

Kumush darboza yonig'a chiqg'an edi:

- Xayr, onajon! Manim uchun buvimni quchog'lab qo'ying. O'rtoqlarimg'a salom ayting!
- Xudoyg'a topshirdim, Kumush, yaxshi qoling, quda!
- Yaxshi boring, buv Oftob!
- Yaxshi qoling, buv Zaynab!
- Yaxshi boring, opoq oyi!

Arava ko'chadan burilg'uncha «yaxshi qoling, yaxshi boring, salom ayting» so'zлari takrorlanib turdi. Arava katta ko'chadan burilib ko'zdan yo'qolg'ach, eng keyinda qolib yig'lag'an ko'yi Kumush ichkariga kirdi. Otabek bir necha bekatkacha mehmonlarni kuzatib borib, so'ngra qaytmoqchi edi.

14. Xushro'ybibi va Zaynab

Xushro'ybibi Zaynabning egachisidir. Mohirabonudan ikki o'g'ul va ikki qiz dunyog'a kelib, to'ng'uchi Azimbek, undan keyingisi Xushro'y (yoshlig'ida Xushro'y o'rniiga Xushra der edilar), uchunchisi Karimbek va to'rtinchisi bizning Zaynab edi. Zaynab egachisi Xushro'ydan yetti yosh chamasi kichik edi. Garchi bu ikki egachi-singil bir qorindan talashib tushkan bo'lmasalar ham, sajiya – xarakterda tanib bo'lmasliq darajada bir-birlaridan farqliq edilar. Sajiyadagina emas, surat va siymo vajida ham katta o'zgaliklari bor edi.

Xushro'y uzun bo'ylik, qotmaroq va zarcha tanlik edi. Zaynab qisqa bo'y, go'shtdor va oq tanlik edi. Xushro'yning harakati yengil va lavzi tez edi, Zaynab loppos va o'nta so'zga arang bitta ja-

vob qaytaradiring'an edi. Xushro'yning ko'zi o'ynab, har soniyada o'n yoqqa alang'lar edi. Singlisi bo'lsa birav bilan betma-bet kelib so'zlashqanida ham ko'zini hamisha bir nuqtadan uzmas edi. Xushro'yga bolaliq chog'idayoq uy ichi va qo'ni-qo'shni «shaddod» deb ism bergenlar, chunki ul kimdan bo'lsa-bo'lsin, aytkanini qildirmay qo'ymas, agar birarta ish uning tilagiga teskari ketsa shovqin-suronni xudda boshig'a kiyib olar edi. Shuning uchun Xushro'yning ra'yini bilmasdan qozon osilmas, unga yoqmag'an gapka og'iz ochilmas, ul bor joyda qadam ham sanalib bosilur edi.

Zaynab egachisining aksicha o'z yaqinlaridan «pismiq» deb ism olg'an, onasi bo'lsa achchig'i chiqg'anda «ming'aymas o'l-gur» deb uni qarg'ar edi. Ayniqsa, quyida zikr qiladiring'an holimiz bu ikki opa-singilning xarakterdagи farqlarini ochib ko'rsatish uchun yetadir:

Mohira oyim har bir hayitdan birar oylar ilgari eriga aytib bolalarig'a kiyimlik oldirar edi. Oldirg'an kiyimlik Xushro'yg'a yoqmasa, darrav yaramag'anini aytib, almashdirib berishka dasini majbur etar va ko'nglidag'ini hosil qilib tinchir edi. Ammo Zaynab bo'lsa o'ziga kelgan kiyimlikka qarshi boshda bir narsa demas, kiyimlik bichilib va tikilib ham arafa kunlari kelib yetkandan keyin hurpayib hech kim bilan so'zlashmay qo'yar edi. Mohira oyim qizining birarta ishdan norozilig'ini payqab «Ming'aymas, pismiq o'lgur, tag'in nima jin urdi seni?» deb so'rag'anida, Zaynab qovoq-dudog'ini solib bir og'iz ham javob bermas edi. Nihoyat ertaga hayit degan kuni Zaynabning hurpayishi yig'i bilan almashar va yig'i orasi maqsad ochilsa ham, ko'pincha natijasiz qolar edi. Birar joyga mehmondorchiliq uchun boradiring'an bo'lsalar, Xushro'y hammadan ilgari e'lon etar edi: «Men ham boraman!» Albatta, uni qoldirib ketish uchun endi hech kimda had yo'q. Ikkinci vaqt: «Men bormayman!» Bu taqdirda uni bir qadam siljitsin-chi! Ammo Zaynab onasi bilan yangasi Hanifa bir joyga otlanadiring'an bo'lsalar, «boraman, bormayman» demas, ular ham yig'lamag'an bolag'a sut berilmas qabilidan indashmasdan mehmondorchilikka ketar edilar. Kechqurun qaytib kelsalar bir burchakda Zaynab yig'lab o'lturnipti:

- Nega yig'laysan?

– Nega meni birga olib ketmadingiz...

Zaynabning shu fe'li balog'atka yetib, erga tekkandan keyin ham o'zgarmadi.

Otabekning Zaynabka bo'lg'an munosabatini o'qug'uchig'a albatta so'zlagulugi yo'q. Eri unga oylab, yillab qaramay qo'yg'a-nida ham ul ih deb tovush chiqarmadi. Otabekning bu holiga qarshi chiqg'uchi va Zaynabni yo'l-yo'ruqqa solg'uchi yana faqat O'zbek oyim ediki, buning sababi ham izzatlik o'qug'uchimizg'a bir daraja ma'lum bo'lsa kerak. Sut bilan kirgan jon bilan chiqar deganlaridek, O'zbek oyimning o'shal vaqtlardag'i tashviqotlari ham uning tarafidan faqat «kelinlik» majburiyati ostida qabul qilinar, masalan, qayin ona – «falonchi domlag'a borib mundog' qil, Zaynab», deb buyurmag'uncha o'rnidan qo'zg'almas va shuning bilan birga erining tashlab qo'yishi to'g'risida onasi, ega-chisi va boshqa yaqinlarig'a churq etib og'iz ochmas edi. Zaynabning bu holiga hukman «erining qarash va qaramaslig'i uning uchun farqsiz edi» deb aytish albatta to'g'ri bo'lmaydir. Chunki kundashining Toshkandga kelish xabarini eshitkan Zaynabni biz yuqorida Otabek quchog'ig'a tashlang'an holda ko'rib edik. Xulosa, Zaynabning bolaliq vaqt bilan hozirgi holini chaqishdirib qarasaq ko'ramiz: yosh Zaynab bir oy ilgari tikilib qo'yilg'an kiyimning o'ziga yoqmag'anini faqat arafa kuni aytib yig'laydir, bu kungi Zaynab o'zining muhabbatini eriga faqat kundashi kelib yetar oldida e'lon qiladir.

Biz yuqorida yosh Xushro'y bilan o'qug'uchini bir darajada tanishdirg'an edik. Endi uning oila hayoti bilan ham tanishdirisha majburmiz:

Xushro'yning erga tegishi ham o'ziga o'xshash favqulodda bo'lg'an edi. Masalan, aksariyat qizlarimiz ota-onasini kimni muvofiq ko'rsa, shunga tegishka majburdirlar. Lekin Xushro'yniki mundog' bo'lmasdi. Xushro'y o'n sakkiz yoshka yetkandan keyin unga sovchilar kela boshlaydirlar.¹

¹ O'rusrular Turkistonni bosquncha qizlar 18-20 yoshka to'lmasdan erga tega olmas edilar. Hatto kambag'allar qizi 25 gacha ham er kutar edilar. Buning sabablari: o'zora urush va qirilishlar bilan erlar xotinlarga qarag'anda oz edilar va ul zamonning xotin-qizlari hozirg'idek azobda emas, erkinroq yashab, yaxshi urchir edilar (*Mual.*).

Tabi’iy, Xushro’yning fe’lini yaxshi bilgan ota-onan uning ra'yini olmasdan turib bir ish qilmoqdan qo'rqadirlar. Olim ponsadboshig'a ma'qul bo'lg'an necha yigitlar, Mohira oyimg'a yoqg'an qancha tegu taxtlik xonadonlar Xushro'y tomonidan rad qilina boradir. «Falonchining o'g'limi?» deb so'raydir Xushro'y va onasidan javob kutmay: «Xudoy ko'tarsin erni. O'shang a tekkanimdan ko'ra, qaro yerga tekkanim yaxshi!» deydir. Bir necha vaqt shu yo'sun Xushro'yning ra'yiga qarab eru-xotin zerikadirlar-da, o'zlaricha bir joyga qudalashmoqchi bo'ladir-lar. Ularning andishasini bilgan Xushro'y boshda bunga qarshi bir narsa demaydir. Ammo uzil-kesil fotiha o'qub, qudalashish uchun uylariga kelgansovchi va quda xotinlarning oldilarig'a kelib betlariga aytadir: «Hali men ersirab qolg'anim yo'q, fotiha o'qub tashvish chekmay uylaringga jo'nay beringlar». Mohira oyim bu yuzsizlikdan yer yorilsa yerga kirgundek bo'ladir. Sovchilar ersa mundog' uyatsiz qizdan alhazar o'qushib jo'naydir-lar. Albatta, ota-onaning bunga qarshi choralar qarg'ish va ran-jishdan nariga o'tolmaydir. Og'asi Azimbekning Xushro'y ustiga ko'targan mushti ham «nega meni urasiz, men falonlik qildimi?» degan haqlik so'z bilan darmonsizlanadir.

Shu voqeadan so'ng sovchilar oyog'i uziladir. Xushro'y uchun hech kim og'iz solmay qo'yadir. Chunki boyag'i sovchilar bu favqulodda muomalani ko'ringan biravga doston qilib o'quy-dirlar. Mohira oyim ta'naga til ochadir: «Endi dunyodan ersiz o'tasan, qizim!» Lekin Xushro'y hanuz pinagini buzmaydir: «Er qurib ketkan emasdир, xohlasam ertagayoq erga tega olaman», - deydir.

O'rtadan bir necha vaqt o'tib Azimbekning o'rtoqlaridan bo'lg'an Nusratbek otlig' bir beknikidan xotin ustiga sovchilar keladir. Mohira oyim eridan fikr so'rash o'rniga qizig'a arz qila-dir va Xushro'y munga qolg'anda qulqoq qoqmaydir. Bu roziliq-ni eshitib otasi va og'asi juda so'yinishadirlar. Zero Nusratbek beklar ichida obro'likroq kishining o'g'li va hozirgi tutib turg'an ishi ham ancha dong'lik bo'ladir. Shuning uchun uning xotinliq bo'lish kamchiligi ham e'tiborg'a olinmaydir. Fotihaning ikkinchi haftasi to'y-nikohlari bo'lib, Xushro'yning Nusratbek bilan chodirda qilg'an birinchi muomalasidan til biriktirib erga tekkani xotinlarg'a ma'lum bo'ladir.

Xushro'y chodirdan chiqmasdanoq choy tashib, xizmat qilib yurgan kundashiga kesatuq bilan hujum boshlaydir. Ikkinci va uchunchi kundarda to'ppa-to'g'ri kundash ustiga sapchiydir. Haf-ta, o'n kun o'tmasdan erini o'z tomonig'a og'ishdirib kundashi yonig'a kirgizmayoq qo'yadir. Ikkinci va uchunchi haftalarda o'choqboshini o'z qo'lig'a olib kundashini ikkita yosh bolasi bilan tomoq vajidan ham siqa boshlaydir. Nusratbek bo'lsa ko'-chaga chiqg'anda beklik da'vosini qilib, uyiga kirganda Xushro'y-bekka mute'. Bechora katta xotin Xushro'yning doimiy hujumiga mahkum qolib, eridan loaqla ikkita go'daklari yuzi uchun bo'l-sin marhamat ko'rmay azoblanadir. Ikkinci oylardan boshlab Xushro'y kundashini bo'g'ib urish odatini chiqaradir va o'rim-o'rim kundash sochini alafdek yulib olishdan ham tortinmaydir.

Tamom jonidan to'yan bechora kundash uchunchi oyg'a chidab borolmay eridan taloq so'raydir. Noiloj Nusratbek ham unga javob berishka majbur bo'ladir. Alamzada bechora ikki go'dakni eriga tashlab ketmakchi bo'lg'anida Xushro'ydan ochiqchasig'a shu gapni eshitadir: «Itdan bo'lg'an qurbanliqqa yaramas! Bolalaringdan umidingni uzgan bo'lsang, itbachchalarining bu uyda qoldir!» Xushro'yning og'zidan chiqg'an bu tahdid bechora ona-ning yuragini uyushdiradir. Darhaqiqat, Xushro'yning bu ishdan ham toymaslig'ini aniq bilib, yig'lay-yig'lay bolalarini o'zi bilan birga olib ketadir.

Xushro'y uch oy ichida tomir yoyib qolg'an bir oilani ildizi bilan yulqib tashlab tinchiydir. Mundan boshqa Nusratbek kabi bir odamni ham o'z ishoratiga qaratadir.

Endi yetti-sakkiz yil bor, ul o'z kayficha yashab keladir. Har narsadan ham mammun, biroq... Shuncha muddatdan beri ona bo'lolmag'anidan xafa, hamma qayg'u hasrati ana shu tug'masliqda. Mundan ikki yilcha burun eri Nusratbek: «Olti yildan beri tug'maysan, ko'rsatmagan tovuping qolmadı. Endi nima qila-miz?» deb kulgan edi, Xushro'y erining maqsadi nima ekanini payqab: «Bolasiz kishi dunyoda turolmaydirg'an bo'lsa, bir oz zaharni boshlab sizga beraman, undan keyin o'zim yeyman!» dedi. Shundan keyin Nusratbek mundog' gapni ikkinchi gapir-may qo'ydi. Darhaqiqat, Xushro'yning bu so'zini hazil deb bo'lmas edi.

15. Esini kirdizdi

«Kundashlik uyda kunda janjal» deganlar. Albatta, buni ayt-kuchi kishi o'ylamasdan va bilmasdan aytmagandir. Jilla, har kuni janjal bo'limg'anda ham haftada, o'n kunda bir to'polon chiqmasa, albatta, kundashni kundash, deb bo'lmas. Nega de-sangiz, bizning ba'zi bir kundashsiz, chiqitsiz oilalarda ham ikki, uch kunda tovoq-qoshiq sinib, tog'ora yangilanganini har qay-simiz bilamiz, bas, endi kundashlik oilalarimizga kelganda-chi, albatta, yuqoridag'i – «kundashlik uyda kunda janjal» maqolini to'g'rig'a, chinga chiqarmasdan chora yo'q.

Men – yozg'uchi, «O'tkan kunlar» hikoyalarini otam mar-humdan necha qaytalab eshitsam ham zerikmas edim, faqat bir joyigina meni zeriktirar edi. Bu kun men shu «O'tkan kunlar»ni qalamga olg'animda ham o'sha o'zimni zeriktirgan faslini tash-lab o'tishka majbur bo'ldim. Darhaqiqat, o'z oramizda kundash janjalini kim bilmasin? Arzimagan gap ustida dunyo buzg'an kundash to'polonlari kimning qulog'ig'a yoqsin? O'qug'uchining qimmatlik vaqtini ayag'animdek, qalamni ham bu g'idi-bididan ozod qilishni muvofiq ko'rdim. Meni kechirsinlar.

Zaynab xafaligi oshqan kezlarda qarindosh-urug'larinikiga yurib chigilini yeshar edi. Uch-to'rt oyning ichida ikki martaba egachisi Xushro'y nikida ham mehmon bo'lib ketdi. Ammo hozir-gisi uchunchi martaba kelishi edi.

– Nuchuk xudo yarlaqadi! – deb Xushro'y singlisini qarshi-ladi. Sunbula¹ oyining mo'tadil havosiga qaramasdan Zaynab marjon-marjon terlagan edi.

– Nega mucha o'zingni oldirib qo'yding, Zaynab! Uyingdan tinchmisan, ering eson-omon yuriptimi?

– Qurib ketsin, – dedi Zaynab va ko'ziga yosh oldi. Xushro'y achinish o'rnilga kuldi.

– Kel, ayvong'a chiq, – dedi, – oyimnikida edingmi?

– Yo'q.

– Uyingdan keldingmi?

– Ha.

¹ Sunbula – 22 avgust – 21 sentyabr.

Xushro'y singlisini o'tqazib, cho'risiga choy buyurdi. Fotihadan keyin «pochcham eson, omonmilar?» deb so'rag'uchi singlisiga:

– Pochchang o'lzin! – dedi achchig'lanib Xushro'y. – Najmidinbek deganning dalasiga ketkan edi. To'rt kundan beri dovu daraksiz, o'ldimi, qoldimi – bilmayman.

Zaynab uch-to'rt oyning ichida kishi tanimasliq holga tushkan edi. Ilgarigi to'lalig'ining yarmisini yo'qotqanidek tusiga qarimsiqlik kirgan, ko'z harakatida ham bir besaranjomliq zohir va bularning ustiga har qachon unda ko'rilgan «og'irliq» o'rniqa asabiylikka yaqin bir vaziyat olturg'andek edi. Zaynab egachising haligi gapiga rizosizliq bildirdi:

– Noshukur ekansiz, opa, – dedi, – pochchamdan nolishingiz yaxshi emas, sizning ham boshingizg'a manim klinikni solsa, nima qilar edingiz?

– Men ham Zaynab bo'ssam, albatta solar edi, – deb kului Xushro'y, – menga qolsa, har kim o'z nafsiga yaxshiliq yoki yomonliqni o'zi hozirlaydir...

– Tavba deng, opa.

– Men shu choqg'acha, – dedi Xushro'y, – bandasiga bosh egishni va bandasi oldida tavba qilishni or bildim va shu orlani-shim orqasida har kimning ustida yurdim...

– Katta gapirmang.

– Katta gapirmsam va gapirmasam, – dedi Xushro'y, – manim fe'lim har kimga ma'lum va hammadan ham senga ochiq... Qo'ychi bu gaplarni, o'zing tinchmisan?

– Tinchligim qursin...

– Aytsang, aytmasang, – dedi opasi, – albatta tinchliging qu-rig'an.

– Quritg'an qurisin...

– Sening tinchlig'ingni hech kim quritg'an emas, Zaynab! Hamma jabrni o'zing-o'zingga qilayapsan!

– Hamisha shu gapni aytib qolg'ansiz, – deb o'pkaladi Zaynab, – dunyoda kim o'ziga jabrni xohlaydir?

– Sen va senga o'xshag'anlar.

– Xudo urar...

– Aytsang, aytmasang, xudo urib qo'yipti.

– Shunday kunlarga men qolay dedimmi?

- Degansan!

Zaynab opasining istehzolik yuziga qaradi va uning nima demakchi bo'lg'anig'a tushunolmadi:

- Degan bo'lsam, ayting...

- Sen manim qanday qilib erga tekkanimni bilasanmi?

- Bilaman...

- Bilsang, bilganingcha tur, - dedi Xushro'y, - endi kelaylik sening erga tegishingga: albatta tona olmassan, sening er qilishda tariqcha ixtiyor va rizolig'ing yo'q edi, ehtimolki, ixtiyor nima, orzu nima o'zing ham payqamas eding. Balki ixtiyor va orzularing ham bo'lg'andir, biroq uni hech kim maydonda ko'rmas edi. Shuning uchun tizgining oying bilan dadangning qo'lida, bosh-qacha aytkanda, ularning tuyaga ortqan yuki, kimga sotsa, qayerg'a jo'natsa, ixtiyorsiz eding... Yodingda bormi, nikoh kunim men kulib, chaqchaqlab aravaga mindim, sen bo'lsang, uydan yig'lab chiqding va eringnikiga yig'lab boarding... Yaxshi, ering senga yoqdi, ammo ering faqat senga yoqqan bilan ish bitmasligini yana xotiringga keltirmading. Ering seni tashlab qo'ydi, sen churq etmading, istiqboling to'g'risida o'ylamading... Faqat g'alvir suvdan ko'tarilgandan so'nggina, sen o'zingni har tarafka tashlay boshlading... Lekin endi bir ming toblansang ham, natija o'zingning fe'lingcha - bitta: sening uchun har kun bir o'lim yoki o'sha uydan boshingni olib chiqish.

Xushro'yning rahmsiz muhokamasidan oqg'an bu haqiqatlar Zaynabni yig'latdi.

- Men shunday bo'lar, deb o'ylamag'an edim...

- Sen o'ylashni bilarmiding? - deb kuldi Xushro'y.

- Birav o'lay desa, siz kulasiz!

- Men yig'lashni bilmayman! Kishilar yig'lag'anda, manim kulgim qistaydir.

- Manim o'rnimda bo'lsangiz, siz ham yig'idan bosh ko'tarmas edingiz...

- Sening yeringda bo'lsam bilasanmi nima qilar edim, Zaynab, - dedi Xushro'y, - dunyosini ost-ust qilar edim, bir tomchi yoshimni yuz tomchi zahar bilan qo'shib tashlar edim.

Zaynab keyingi gap bilan egachisining yuziga ko'tarilib qaradi va Xushro'yning yuzida zolimona bir istehzo ko'rdi.

- Yaxshi, - dedi Zaynab bir xil siniq tovushda, - hamma do'stлaringiz sizga dushman bo'lsin, uch yildan beri sizning so'zingizni aytib, yoningizda kelgan qayin onangiz ham dushmaningiz yonig'a o'tsin: hatto sizni tuqg'an ota-onangiz ham «sabr qil, bolam!» deb quruq so'z aytib oltursinlar... Bas, shu holatda siz yig'lamay nima qilar edingiz?

Xushro'y pinagini buzmay yana kului:

- Dushman o'zi nima degan so'z? - dedi. - Men senga boyha ham aytdim: kishining dunyoda do'sti yo'q, magar nafsiga o'zi do'st; kishining dunyoda dushmani yo'q, magar nafsiga o'zi dushman! Masalan sen o'zing: otangg'a, onangg'a do'stim, deb ishonding, ammo ulardan nima yaxshiliq ko'rding? Bu kun ularning «sabr qil, bolam!» deb bergen kengashlari sening yarangga malham bo'larmi? Albatta, bo'lmas. Boshdayoq ering senga qaramay qo'ydi. Ammo sen qayin onangning va'dasiga va tag'in al-lanarsalariga ishonding... O'zing o'yla, bolani ona tug'adir, lekin unga muhabbatni ham ona tug'ib beradimi? Albatta, bu mumkin emas. Sen bechora shunga ham ishonding. Endi gap nima? Otang senga sabr yediradir, qayin onang bo'lsa, kundashing duosida... sen bo'lsang, yig'i quchog'ida...

- Sizdan o'zimni chaqdир'ali kelgan emasman! - dedi yig'lag'an ko'yi Zaynab, - o'z uyimda ham tegmay chaqdир'an gazandalarim bor... Siz ham manim kuygan jonimga o't yoq-mang-da, agar qo'lingizdan kelsa, bu o'rtang'an singlingizni tinchiting.

- Sen hech tinchiy olmaysan...

- Har narsaga aqlingiz yetadi... Loaqal, bu baxtsiz singlingiz uchun birgina bosh og'ritsangiz-chi... Ustimga shu balo kelgandan beri eshicingizga necha qayta kelib, quruq qaytdim, endigina siz ham...

Xushro'y bir oz Zaynabning yuziga qarab turg'andan keyin:

- Manim kengashimga yurasanmi? - deb so'radi.

- Jo'yalik bo'lsa, nega yurmay.

- Yursang, - dedi Xushro'y, - chiq eringdan.

Zaynab o'krab yubordi:

- O'zim ham shundog' deyarsiz, deb turg'an edim...

Xushro'y:

- Negaki sening dardingning davosi, menga qolsa, faqat shu.
 - Qanday qilib chiqay, axir...
 - Erdan chiqg'anlar qanday qilsa, sen ham shunday qilasan! Zaynab javob bermadi. Cho'ri xotin o'rtag'a dasturxon yozib, choy keltirdi, Xushro'y xizmatchini o'choqboshi yumishlariga buyurib, choyni o'zi quydi.
 - Dasturxonga qara, Zaynab!
 - Ishtihom bo'g'ildi...
 - Manim aytkanimni qilsang, ishtihong ham ochiladir.
 - Erim... erimni ko'zim qanday qiysin.
 - Javob so'rasang, - dedi kulib Xushro'y, - seni taloq qilish uchun eringning ko'zi qiyadimi?
 - Bilmayman...
 - Albatta yaxshi bilasan, qiyadi! Ammo sen ahmoqsan, ko'rpannga qarab oyoq uzatishni, qars ikki qo'lidan chiqishini bilmaysan!
 - Etagingni qoqib ketaber, deysizmi?
 - Chunki shundan boshqa chorang yo'q!
 - Sen hasratda o'l, kundashing yayrab-yashnasin, shumi maqsadingiz?
 - Hozir hasratda emasmisan, kundashing yayramaydimi?
 - Tuzik, - dedi Zaynab, - lekin har qadamda uning huzurini buzaman, bir cho'qitib o'n qarataman.
- Xushro'y kului:
- Bundan nima chiqadi?
 - Ishqilib, kelgindini tinchitmayman.
 - Sen tinchitmasang, - dedi Xushro'y, - boshqalar seni tinchitar...
 - U nima deganingiz?
 - Ya'ni rohatini buzaversang, ering seni qo'yar?..
- Zaynab bu haqiqat oldida o'ylanib qoldi. Xushro'y o'zining vahshiy ko'zlari bilan singlisiga qarab kulimsirar edi. Bu kulimsirash orasi «qo'lingdan nima keladi?» degandek bo'lar edi. Zaynabning tusi shu choqg'acha ko'rilmagan ravishda o'zgarib ketdi. Negadir tinmay oqib turg'an ko'z yoshisi ham quridi va tovshida ham hanuz eshitilmagan keskin bir ohang bor edi:
- Esimni kiritdingiz, opa, - dedi, - rahmat sizga.
 - Rahmatingni menga aytma, - dedi Xushro'y, - ishonsang, yuragingga aytarsan...

16. Oy-kuni yaqin edi

Kumushning oy-kuni yaqin edi. Nabiralik bo'ladirg'an O'zbek oyimning ishi boshidan oshqan, Kumushning oyi tug'masdanoq ul beshik yasatish bilan mashg'ul edi. Doyacha kim, aqiqaga nechta qo'y kerak, nechanchi kunda to'y o'tkaziladir, nechta erkak, nechta xotin aytiladir va kimlar? Mana shuningdek masalalar bilan O'zbek oyimning miyasi juda shishkan edi. Kumushda ko'rilgan ba'zi nishonalarga binoan nabirasining o'g'ul bo'lishida shubha qilmas - «o'g'ul tug'asan, Kumush, men ham Otabekni senga o'xhash yengil ko'targan edim», der edi. Kumushni xizmatdan bo'shatilib, ba'zi o'choqboshi yumishlarini Zaynab idorasiga topshirilg'anig'a endi bir oylab bor.

O'zbek oyim nabira masalasida qancha xursand bo'lsa, Otabek shunchalik xafa, chunki Kumushni ko'rghan sayin usta Alim foji'asini xotirlar edi. Yusufbek hoji ma'lum aldanishdan so'ng yurt ishidan qo'l yuvg'an, ko'b vaqtini mehmonxonada «Qur'on» va «Daloyil»¹ o'qub kechirar, kundash orasi buzilib, o'rtadan so'z chiqg'anini goho eshitsa, ikkala kelinni o'z oldig'a chaqirtirib, ularni qator o'tqazar edi. Avvalo Kumushdan o'pka qilib: «Oyim, har nima siz kattasiz, Zaynab yosh, kattadan-kichikka shafqat lozim, mundog' yaxshi emas!» va Zaynabka qarab: «Bolam, Zaynab otin! Sizdan hali yoshlik g'ururi ketmagan, lekin manim bolam bo'lg'anlig'ingizni siz ham unutmang!» der va shuning singari yumshoq gaplardan keyin ikkisini duo qilib bir-birisiga salom berdirar, «ana, shundog' bo'lsin, opoq qizlarim!» deb ketishka ruxsat berar edi. Ular ketkandan keyin albatta O'zbek oyim eri yonig'a kirar, hoji bo'lsa xotinig'a sizsirab: «Siz ikki kelin ushlashni bilmabsiz, Zaynabka jabr qilg'an ko'rinasiz, ayniqsa Zaynabning ko'ngliga qarashingiz kerak, Otabekka ham nasihattingiz lozim!» der edi. O'zbek oyim shunday kezlarda Kumushning yonini olib «Zaynabni xudoy ko'tarsin, ayb o'zida...» deya boshlasa, hoji uning og'zini arang to'xtatur: «Sekin-sekin, uyat! Qayin ona deganning adl turishi lozim. Zaynab siz bilan manim orzu havasimiz emasmidi?»

¹ Daloyil – diniy kitobning nomi.

Ammo nabira masalasidagi O'zbek oyimning ba'zi bir quyushqondan tashqari harakatlarini ham bosquchi yana hoji edi: «Zaynab bor, Zaynabni unutdingizmi. O'z keliningiz Zaynabni!»

Mundan o'n besh kuncha ilgari Kumush onasig'a bir xat yozg'an edikim, ahamiyatiga ko'ra biz bu o'rinda ko'chiramiz:

«Onajon, kuyavingizning yozg'anlariidan tashqari men sizga shu bilan oltinchi xat yozdim. Ammo sizdan uchta va dadamdan ikkita xat oldim. Ayniqsa dadamning keyingi xatidagi qora xabar bilan dori dunyo¹ ko'zimga toraydi. O'lim haq, ammo bechora bувим jon berar ekan, yonida turib duosini olib qolmag'anim uchun ko'b hasrat chekdir. Ayniqsa, musofirchiligidim yomon asar qildi. Ko'z yoshlarim bilan yuzimni yuvdim. Bu kun beshinchi kundan beri rahmatlik bувим arvohip'a atab qur'on boshladim, xatim qilib bag'ishlayman. Xudo g'ariqi rahmat qilsin, sizga sabr bersin. Endi musofir qizingizning baxtiga siz o'lmandi, omin.

Ba'da ma'lum bo'lsinki, alhamdulilloh kuyavingiz va qudalaringiz salomatdirilar va ularning soyalarida men qizingiz ham o'ynab-kulib yuribman. Sizni va otamni juda sog'indim, agarda og'ir oyoq bo'lmassam edi, qish bo'lishig'a qaramasdan Marg'i-long'a jo'nar edim. Qudangiz – qayin onamning so'ziga qarag'annda, kelasi oyg'a ko'zim yorir emish. Qudangiz meni na yerga va na ko'kka ishonadir, o'n besh kundan beri qo'limni sovuq suvga ham urdirmay qo'ydi. O'zi go'yoki to'yga hozirlang'andek beshik yasab, sarpa tikib yuriydir... Manim bo'lsa nima uchundir yuragimda bir qo'rquv bor... O'tkan xatlarimda kundashim bilan mirosamiz kelishmay turganini kulguluk tarzida yozg'an edim. Nafsila mrda ersa, oramiz juda buzilg'an, men ham o'shal vaqtarda chin kundashlik to'nini kiygan edim. Zaynabning bitmas xusumati esa g'o-libo² manim ikki qatlig'im oshkor bo'lg'an kundan boshlandi. Sizing bosningizdan kundashlik savdosi o'tmagan bo'lsa ham, tus-hunsangiz kerak: biz ikav agar qo'yib bersalar, go'yo bir-birimizni yeb-ichmakchi edik... U kunlardagi holimdan o'zimga endi hisob berishka ham uyalaman... Yaxshiki, bizning mojarolardan qayin otam juda siyrak xabardor bo'ldi. Shundog' ham bo'lsa bu janjal-

¹ Dori dunyo – dunyo tirikligi, tashvishi.

² G'olibo – asosan.

lar goho uning qulog'ig'a yetib qolar va biz ikki yov uning oldig'a chaqirilib nasihatini eshitar va lekin yana yomonlig'imizdan qolmas edik. Siz ranjisangiz ham aytay: qayin otamni o'z dadamdan ham yaxshi ko'raman. Bu yaxshi ko'rishim kuyavingizning dadasi bo'lg'ani uchun emas, balki uning nur ichiga cho'milg'andek bo'lib ko'ringan siy whole family's honor. Siz manim telba so'zlarimdan achchig'lanmang. Agar bu gapimning to'g'riliq'ini bilmakchi bo'lsangiz, Toshkand kelgingizda, qayin otamning nasihatini o'z qulog'ingiz bilan eshititing-da, undan keyin so'zimga qiymat bering.

Shu yo'sun Zaynab bilan uyatsizcha ko'b olishdiq, bu it-mushuklikdan biz zerikmasak-da, kuyavingizning jonidan to'ydi-rayozdiq. Mundan birmuncha ilgari ul biz ikki kundashning yuzimizga: «Agar shu holda davom etabersalaring, ikavlaringga ham barobar javob berib qutilaman!» dedi. Uning bu tahdidi ikkimizga emas, balki bittamizgagina xos edi. Men bu tahdiddan albatta qo'rqedim, ammo «Zaynab tushunib qolmasa, yaxshi edi», deb qo'rqedim. Darvoqi', natija men qo'rqqancha bo'ldi. Zaynab bu tahdiddan so'ng onasining uyiga arazlagannamo ketib qoldi. Ular dan ham yaxshig'ina dakki yegan bo'lsa kerak, bir necha kundan so'ng yovoshqina bo'lib qaytib keldi. Endi shu voqeaga ikki oy chamasi vaqt o'tdi va lekin oramizdan janjal chiqmadi. Men jo'rttaga ba'zi gaplarni teskarilikka olib ko'rsam ham, ul churq etmaydir. Uning bu holi ersa manim uchun yaxshi emas, ul yana ko'b vaqt bizning oramizda tikan bo'lmoqchi...

Kelasi oydan juda yuragim uyushadir... Kechalari ko'kka qarab kelasi oy shu kunlarda yorug'dunyoda bormanmi, yo'qmanmi deyman... Oysha buvim marhum bo'limg'anda, shu oy ichi o'zingiz Toshkandga yetib kelar edingiz. Aza hamma vaqt topiladi desangiz, qizingizning ko'ngli uchun hali ham kelganingiz yaxshi. Dadamga manim arzimni aytsangiz, albatta qaytarmas. Menden dadamga behad salom. Kelasi oydan qo'rqaman... Ko'rishalmasak

¹ Muassir - ta'sirli.

menden rozi bo'ling, dadam va boshqa yoru do'stlar ham. Kumush yozdim. Toshkand, 1269-yil 1-qavs¹ oyida».

Kumush o'z xatida yozg'anidek, darhaqiqat, Zaynab shu keyingi kunlarda yovoshka tortqan, o'n og'izg'a bir og'iz so'z qaytarmas, tinchkina, muloyimgina, ya'ni mundan bir yil burung'i-chicha edi. Qayin ona tarafidan «Opangning ko'zi yorir vaqt yetdi, o'choqboshi ishlaringni endi o'z qo'lingg'a ol!» deb qiling'an taklifni mammuniyat bilan qabul etib, hatto Oybodoq onani ham o'choqboshi yumishidan xalos eta yozg'an, unga faqat havli supurish, uy yig'ish va shunga o'xshash mayda ishlarnigina qoldirg'an edi. Zaynabdagi bu o'zgarish faqat haligi taraf bilangina qolmay, eri to'g'risida ham shundog' edi. Otobek o'z yonig'a kirma, kirdingmi demas va kirmasa, kirmading demas edi. Erining ba'zi bir samimiyati qorong'uroq muomalalariga qarshi Zaynab ham muhmalrak qilib kulib qo'yari edi.

* * *

Oy tug'ib, mo'ljal yaqin yetdi. Marg'ilondan ham Oftob oyimning yo'lg'a chiqish xabari keldi. Lekin Kumushda ma'lum og'riq boshlang'an edi. Og'riqning birinchi kuni Kumush hech kimga sezdirmay yurdi. Ammo ikkinchi kun buni boshlab Otobek, undan keyin O'zbek oyim sezdi. Otobek ma'lum xavf ostida bu sirdan kishiga og'iz ochish uchun o'zida majol topmasa ham, O'zbek oyim darrav Hasanalinini mundan olti oy ilgari belgulanib qo'yilg'an doya xotining a yugurtirdi.

Doya kelgandan so'ng ichkari havli erkak zotidan tozalandi. Kumushni o'qtin-o'qtin og'riq ushlamakda, doya xotin va O'zbek oyim unga o'zлari bilgan udimlar bilan yordamlashmoqda edilar. Kechka tomon dard juda kuchayib ketdi, o'qtin-o'qtin dam-badamga alishindi.

Tashqarida Otobek yo'q edi. Hasanali darboza bilan mehmonxona orasida qo'lini-qo'lig'a ishqab yurinib turar va qayta-qayta axtaxonag'a kirib to'riq yo'rg'aning u yer, bu yerini supirar edi. Hoji bo'lsa xursand va xafaligi noma'lum bir qiyofatda «Daloyil» o'qur edi, har besh daqiqada ichkari tomong'a qulq solib to'xtar, goho darichadan Hasanalinini chaqirib «tinchlikmi» deb so'rар edi.

¹ Qavs – 22 noyabr – 21 dekabr.

Ular masjiddan shomni o'qub kirkach, ichkaridan Oybodoq kechlik olib chiqdi. Undan na Hasanali va na hoji og'iz ochib hol so'ramadilar. Taom ustida Otabekning yo'qlig'i ham his etilmadi. So'zlashmasdang'ina lagandan birmuncha cho'qig'an bo'lidlardar, qo'l artishdilar.

- Xuftan aytildimi? – deb so'radi hoji.

- Eshitmadim... Chiqa bersak ham bo'lar, – dedi Hasanali. Shu vaqt ichkaridan xotinlarning favqulodda qiy-chuv tovushlari eshitilib, ikkisining ham quloqlari tikkaydi va qo'rqa-pisa bir-birlariga qarashdilar. Qiy-chuv orasidan zaif yig'i tovshi ham kelib qo'ydi... Ikkisi birmuncha kulimsirab oldilar, lekin shundog' bo'lsa ham yana churq etib og'iz ochmadilar. Oradan ko'b fursat o'tmadi, ichkaridan Oybodoq yugurib chiqdi va darichadan turib «so'yinch!» dedi. Hoji yonchig'ini kavlay berib «alhamdulilloh» deb qo'ydi. Hasanali ham iljayib yonchiq kavlashka tutindi va:

- O'g'ulmi, holva?¹ – deb so'radi xotinidan.

- O'g'ul!

- Barakalla.

Hoji kulimsirab qo'lidag'i uch-to'rtta oq tanga bilan bitta tillani Oybodoqqa uzatdi – «Tangalarni o'zing ol, tillani doyachaga ber!» dedi. Hasanali so'yinchisini topshirg'andan so'ng duog'a qo'l ochdi: «Olloh taolo umri bilan bergen bo'lsin». Shundan keyin xotirjam bo'lg'an holda xuftanga ketdilar.

Otabek mehmonxonaga yaqinlashishi bilan chaqaloq yig'isini eshitib ixtiyorsiz ichkari havlig'a tomon burildi va yo'lakda onasig'a yo'liqdi. Qorong'u bo'lsa ham O'zbek oyimning tusidagi shodliq belgulari ochiq ko'rinish turar edi:

- O'g'ul muborak bo'lsun, bolam!

- O'zi tetikmi?

- Tetik!

- Oldig'a kiraymi?

- Yo'q, – dedi O'zbek oyim, – chillalik uyga kechasi ko'chadan kelib kirish yaxshi emas... Ichkari kirsang, to'g'ri Zaynabning oldig'a bor. Dadang shundami?

- O'zi?..

¹ Toshkanda «qiz tug'di» o'rniga «holva tug'di» deydirilar (Mual.).

- O'zi yaxshi, xotirjam bo'l, - dedi O'zbek oyim, orqasig'a qaytdi. Otabek ketiga burilib tashqari yo'lakdan kirguchi dasi bilan Hasanali shaprasini oldi va o'ylanib to'xtadi. Ayniqsa, hozirgi paytda dadasi bilan to'qnashish uning uchun bir oz o'ngg'aysizroq tuyulgan edi. Shu yo'sun birmuncha vaqt yo'lakda turib, so'ngra ichkariga tomon yurdi. Zaynabning uyiga o'tar ekan, bir necha qayta Kumush yotqan uy tarafka qarab oldi.

- O'g'ul muborak bo'lsin!

Zaynab erini shu so'z bilan kulib qarshiladi, Otabek ham kulimsirab «qutlug' bo'lsin!» deb qo'ydi. Olturgandan keyin Zaynab o'zicha kulindi:

- Haligi... - dedi. «Haligi» dan keyin aytadirgan jumlasini unutib qo'ydimi yoki o'ylab qoldimi, nima bo'lsa ham aytalmadi. Otabek uning og'zini kulimsiragan holda bir oz kutib «xo'sh, haligi..?» deb so'radi.

- Haligi...

- Uyog'i?

- Oti qursin... ha, aytkandek, oshingizni yeysizmi?

- Yeyman.

- Sovib qolmag'an bo'lsa shu.

Otabek ertadan beri hech narsa yemab edi.

- Qandog' bo'lsa ham, - dedi.

Hozir Zaynabning chehrasi ochiqroq ko'rinsa ham, ammo bu ochiq chehraning zamirida uni jiddiyroq mashg'ul qilg'an yana bir gap bordek, ya'ni ko'rinishdan shoshqanliq va yo shuning singari bir hol uning shu ochiq chehrasi ostig'a yashiring'andek edi. Zaynabning o'n besh daqiqalik muomalasida Otabek yuqorig'i kabi «esdan chiqarish» holatiga bir necha qayta uchradi va oxirda so'ramoqqa majbur bo'ldi:

- Nega holingiz parishon?

Zaynab kuldii:

- Nega parishon bo'lsin.

- Manim ko'zimga parishon ko'rinasiz.

- To'g'ri, - dedi Zaynab, - qo'rqedim...

- Nimadan qo'rqedingiz?

- Tug'ishdan...

- Qiynaldimi?

- Qiynalish ham gapmi, - dedi Zaynab, - o'z ko'zingiz bilan ko'rмаганингиз учун исхонмайсиз.
- Oyim mundog' demagan edi-ku?
- Sizdan yashirg'anlar.

Otabekning yuragi juda uyushib ketdi. Hatto kundashini parishoni xotir qilg'an bu gap Otabekka qandog' ta'sir qilishi ko'b tafsilga muhtoj emas. Bu to'g'rida Zaynabka yana savol tashlab tafsilot olishdan qo'rqliq, ham uzoq o'ltorolmadi. Choyini nariдан-beri ichib, o'runini to'shatib yotdi. Zaynab sham'ni o'chirdi. Hali yotmoqqa vaqt erta edi. Zaynab Kumushlik uyg'a – xotinlar oldig'a chiqib ketdi.

Otabek uxlash учун yotqan bo'lsa ham, haligi gap uni ko'z yumdirmay qo'ydi, o'ng, so'l, chalqancha yotib boqar edi. Lekin Zaynabning «qiynalish ham gapmi?» jumlesi qulog'i ostidan ketmas edi... Kumushning uyidan keti uzilmay kelib turg'an xotinlarning g'o'ng'ir-g'o'ng'iri ham uning uyqusig'a xalal berar va ora-chora go'dakning yig'lag'an tovshi ham eshitilar edi. Bu ma'sum tovushqa qarshi unda bir xil yaqinliq – otaliq hissi qo'zg'alg'andek bo'lsa ham, ammo boshqa qora xayollar ichida tez yo'qolur edi. Shu yo'sun ivir-jivir, achchig' va suchuk holat ichida uxbab ketdi. Bir-ikki kun miyonasidagi kechinmalar turlik rang bilan uning uyquliq dimog'ida akslana boshladilar... So'chib uyg'ondi... Yonida Kumush... Zaynab yo'q edi. Uyquliq ko'zi bilan narigi uyg'a qulqoq soldi, hanuz boyag'i tovushni eshitdi va o'ng yonini bosib ko'rпaga burkandi, mundan keyin tinch uxbab ketdi...

Tush ko'rар edi: «Chamanda gullar ochilg'an emish... Bu gulshan uning o'ziniki emish... Ul rango-rang chechkardan ko'zini ololmas emish. Tevarakka kelgan yovdan xavf bor emish... Xanjarini ushlab yovg'a qarshi chiqg'an emish... Yov qochqan emish... Yov orasida onasi ham bor, otasi ham ko'rinar emish... Qaytib chamanga kirsa, bir sigir gulni bosib, yanchib o'tlab yurg'an emish... Bu holdan o'zini unutkan va qo'lidag'i xanjari bilan sigirga yugirgan emish... Sigir emas, sariq sochlik albasti emish... Darmonsizlang'an va xanjari qo'lidan tushkan emish... Dunyoni qorong'uliq bosqan emish...» So'chib uyg'ondi va o'z yonida uxbab yotqan Zaynabni ko'rди. Haligi bosinqirashdan yuragi gup-gup urar va vujudini ter bosqan edi. Sekingina o'ng yonig'a

ag'darilib havli tomong'a qarab yotdi. Uning ag'darilishi bilan Zaynabning ko'zi ohistag'ina ochilib yana yopildi.

Vaqt saharga yaqin, tevarakdag'i xo'rozlar ketma-ket qichqirar edilar. Yaqin oradagi objuvoz poyko'ping zarbi yerni silkitib-silkitib to'lqin berar edi. Narigi uyda yonib yotqan sham' nuri daricha tirkishidan milt-milt ko'zga ilinur, ammo ship etkan tovush eshitilmas edi. Ul qaytib uxlayolmadidi. Kumushning kechagi qiyinalishi to'g'risida xayollanib ketdi. Subh azoni aytlib, sekin-sekin tong yorib bordi, mahalla masjididan ham azon toshi kelgach, ul tahorat olmoq uchun qo'zg'aldi.

Kumushning yonig'a kirish qulay bo'lsin, deb nonishtani Zaynabning uyida qildi. O'zbek oyim tarafidan kirish uchun ruxsat berilgan edi. Choydan keyin doyacha Kumush yonidan bir oz vaqtg'a chiqib turdi. To'rga Kumush yotqizilg'an, uning oyog' tomonida O'zbek oyim chaqaloqni ko'tarib olturgan edi. Otabek kirganda o'zining siniqg'an yuzi, ichkariga botinqirag'an ko'zi bilan Kumush iljayib unga qaradi. Otabek tutilinqirab, «muborak bo'lsin!» dedi. Kumush javob o'rniqa uyalib yuzini ko'rpgaga yashirdi. O'zbek oyim:

– Berganga qulliq bo'lsin, oltur, – dedi.

Otabek Kumushning bosh tomonig'a olturdi. O'zbek oyim fotiha o'qudi. So'ngra chaqaloqni Otabekka yaqinlashdirib, – toy-chog'imning ko'rmanasini chiqar, dadasi. – Otabek qizarib bolag'a qaradi, Kumush yuzini yana ko'rpgaga yashirib oldi.

– O'zingiz tuzikmisiz?

– Shukur...

– Qiynalibsiz, deb eshitdim...

– Tug'moq hazilmi senga, – dedi O'zbek oyim.

Kumush Otabekni o'ziga imladi va qulog'ig'a shivirladi: «Sizing gunohingizga...»

– Xo'rak qildingizmi?

O'zbek oyim:

– Kechadan beri ichiga issig' kirgani yo'q. Zaynabka aytay sutlik atala qilib bersin, – dedi.

– Albatta! – dedi Otabek va onasig'a bir tilla so'yinchি bergandan so'ng xotirjam lik bilan uydan chiqdi.

Tushlikdan keyin Otabek mehmonxonada kitob mutolaa qilur, dahlizda Hasanali uzilg'an ot asboblarini ulab tikar, Hoji

masjidgami, boshqag'ami ketkan edi. Shu vaqt ichkaridan Oybo-dog chiqib Otabek yonig'a keldi:

– Bek, siz uyg'a kirib chiqar emishsiz, – dedi.

Otabek kitobni belguluk qilib yopdi:

– Tinchlikmi?

– Tinchlik... darrav kiring-chi!

Otabek Oybodoq bilan ketma-ket ichkariga kirdi. Zaynab rangi o'chkan holda Kumushning uyidan chiqib kelar edi.

– Nima gap? – deb undan so'radi Otabek.

– Bilmadim, – dedi, – opam ko'ngillari aynab qusyaptilar...

Otabek eshik yonig'a kelgandan so'ng uydan bir necha xotin paranji yopinib chiqdilar-da, ul uyg'a kirdi. O'zbek oyim jom ushlag'an, Kumush jomga o'qchib qusar edi.

– Nima bo'ldi?

Kumush javob beralmadi.

– Bilmadim... boyatdan beri to'xtovsiz qusyapti, – dedi O'zbek oyim. Qusib charchag'an Kumush holsizlanib boshini yostiqqa tashladi. O'qchib yosha qilg'an ko'zlari bilan eriga qarab oldi.

– Yoqmaydirg'an xo'rak bergansiz.

– Yoqmaydirg'an hech narsa yegani yo'q, – dedi onasi, – o'sha ataladan boshqa xo'rak qilmadi. Undan ham yarim kosagina ichdi. Qolg'ani ana toqchada...

O'zbek oyimning gapi tugamasdan Kumush yana jomga intildi. Otabek uning boshini tutdi.

– Tabib aytdiraymi?

– Aytdir. Manim ham ko'nglimga shu kelib turgan edi.

Otabek Kumushning qusug'i bitkuncha turdi-da, so'ngra yugurib tashqarig'a chiqdi. Hasanali hanuz boyag'i ishda edi.

– Ota, siz yugurib tabibga boring-chi!

Hasanali ishini tashladi:

– Nima gap?

– Keliningiz boyadan beri qusar emish.

Hasanali tabibga yugurdi. Otabek qaytib uyg'a kirdi. Chaqa-loqni Zaynab ko'targan, Kumush hamon qusmoqda... Kumush holsizlanib o'zini yostiqqa oldi. Qovoq ostlari ko'kargan, yonig'a kelgan Otabekka ham qaramoqqa majolsiz edi.

– Tuzikmisiz?

– Ko'nglim...

Otabekning hamma badani titrab ketdi, shundog' bo'lsa ham o'zini qattig' ushladi:

– Qatiq ichirib ko'rdingizmi? – dedi onasig'a.

– Yo'q.

– Qatiq buyuring!

Oybodoq qatiq keltirguncha Kumush yana jomga intildi. Bir-ikki o'qchib qusqandan keyin, Otabekning qo'lidag'i suv bilan og'zini chaydi va piyoladagi qatiqdan bir-ikki ho'plab, o'zini yostiqqa tashladi. Harorati kuchlik, yurak urishi favqulodda tez edi. Otabek uning manglayini qo'li bilan bosib ushlagan edi, bir oz tinchigandek bo'ldi. O'zbek oyim burchakda bola ko'tarib olturgen Zaynabdan chaqalojni olib, uni jomni to'kib kelishka buyurdi. Otabekni manglayda turg'an qo'li qizib ketib, ikkinchi qo'lini almashdirishg'a majbur bo'ldi. Manglayida sovuqliq his etib Kumush ko'zini ochdi.

– Ko'nglingiz bosildimi?

Kumush javob o'rnida yostiqdan qo'zg'aldi. Jom yo'q edi. Otabek shoshib toqchadag'i xitoyi norin tovoqni oldi. Kumush qusti. Bu gal qusuq boyag'i qatiq aralash ko'kimtil va sarg'imtil narsalar edi. Og'zini chayg'andan keyin Otabek qatiqni taklif qilg'an edi, ichmadi va o'zini yostiqqa otdi...

Tabib keldi xabarini eshitib, Otabek jonlang'andek bo'ldi. Uy eshingga jom ko'tarib kelgan Zaynab keyiniga qaytdi. O'zbek oyim ham chaqalojni ko'tarib uydan chiqdi. Otabek tabibning hurmatiga turishni unutib Kumushning manglayini bosqancha olturar edi. Tabib Otabekdan voqeani so'rab bilgandan so'ng Kumushning tomirini ko'rib labini tishlab qoldi va tovoqdag'i qusuqni hidlab qaradi:

– Bu kun nima xo'rak qilg'an ekan?

– Atala.

– O'sha taomdan bir oz qolg'ani bormikin?

– Bor! – dedi Otabek va boyta onasi ko'rsatkan joydan kosani olib tabib qo'lig'a berdi. Tabib kosadan barmog'ig'a bir oz elashdirib yaladi va darrav tuflab tashladi.

– Zahar ichipti!

Otabek sapchib ketdi, tusi qo'rqunch holga kirgan edi...

– Bekor gap!

Tabib Otabekning hozirgi holatidan dahshatka keldi...

– Men hozir daf'i uchun doru yuboraman, – dedi va qo'zg'al-di. Otabek ham uning bilan birgalashib o'rnidan turdi:

– Zaharni kim beradi?

Nima deyishka ham hayron tabib:

– Men... men... o'zingiz o'ylab ko'ring-chi... Men darrav doru yuboray, darrav ichiring, tuzikmi? – dedi.

– Bildim, bildim! – dedi bechora Otabek. – Zaynab, Zaynab... Jalab! Yuboring, yuboring, darrav yuboring!

Tabib ketdi, Otabek telbalarcha yugurib Kumushning bo-shig'a keldi, yuzini ochib manglayini bosdi va o'pdi... Kumush ko'zini ochib kuch bilan so'l qo'lini erining yelkasiga tashladi... Qo'lida chaqaloq bilan O'zbek oyim kirdi.

– Zaynabni chaqir, Zaynabni!

O'zbek oyim tabib so'zidan xabardor edi:

– Zaynab! Zaynab!

Zaynab yugurib uyg'a kirdi. Tusi murdadek oqarg'an edi. Ota-bek Kumushni qo'yib yerdagi atalani oldi:

– Ich muni, ich jalab!

Zaynab orqag'a tislandi... Otabek kosani unga otdi... Zaynab-ning kiyimi atala bilan belandi. Shuning ustiga dahlizdan Yusuf-bek hoji ko'rindi.

– Ket, jalab, ket! Taloqsan, taloq!

«Taloq» so'zini eshitkan Kumushning ko'zi yarq etib ochilib, yana yumildi... Hoji voqeani tabibdan eshitkan, shuning uchun hozirgi fojia' sahnasidan ajablanib turmadi.

– Chiq, Zaynab, chiq! – dedi ul ham. – La'nat sendek xoting'a!

Zaynab chetlanib uydan chiqli... Hoji Kumushning boshig'a kelib o'lturdi. Otabek va onasi oyog' ustida edilar, Kumushning ko'zi yumiq, sochlari yuzi ustida parishon edi. Hoji o'z qo'li bilan sochlarni tuzatib Kumushning ko'kimtil tovlang'an yuzini ko'rди va manglayini bosdi...

– Oyim... Oyim!.. – dedi hoji. Kumush ko'zini ochib besaran-jom unga nazar tashladi va tanib... qo'zg'almoqchi bo'ldi.

– Qo'zg'almang, oyim... qo'zg'almang!

Kumushning ko'z yoshisi chakkasidan oqib tushdi... Hoji ham o'zini to'xtatolmay, Kumushning yoshini artib, boshini siladi:

– Xudo shifo berar, bolam!

Kumush jomga qo'zg'aldi, Otabek kelib qo'lтиqladi, hoji ham uning boshini tutdi... Bu gal qusuq qong'a aylangan edi, burnidan ham bir necha tomchi qon oqdi... Qusub yotg'ach, ko'zi yarqillab ochilib ketdi va tevaragiga betoqat qarandi:

– Oyi... dada... – so'ngra, – begin, – deb ingrandi... Erining yuzini yuziga qo'ydi, uyalg'ansumon ko'zini yumdi...

* * *

Ertasi kun dafn marosimi bo'ldi. Janozag'a Toshkandning har bir mahallasidan deyarlik kishilar ishtirok qildi. Faqat maqtulaning eng yaqinlarig'ina bu tantanaga yetib kelalmadilar.

Bechora ona, bechora ota!..

Uchunchi kun ular ham kelib yetdilar... Ularning hozirgi holini tasvir mumkinmi?!

Yettinchi kun xatmi qur'on qilinib, xalqg'a osh berildi va shu munosabat bilan chaqaloqqa «Yodgorbek» deb ism qo'yildi.

Kumushning yaqinlarig'ina emas, balki foji'adan xabardor bo'lg'an shaharning katta-kichigi Zaynabka beriladirgan jazoni erta-kech kutmakda edilar. Biroq foji'aning o'ninchи kunlariда Zaynabning jinni bo'lib, ochiq ko'yi ko'chada yurgan xabari va og'asi tomonidan ushlanib kishanga soling'an mojarosi eshitildi. Zaynabning jununi qozilar va tabiblar tarafidan ham tasdiq etilgach, uning ustidagi jazo ko'tarildi. Darhaqiqat, aqdan yozib ko'chalarda ochiq kezish va kishanga tushishning o'zi ham Zaynab uchun kichkina jazo hisoblanmas edi.

Foji'aning yigirmanchi kunida yana xatmi qur'on qilinib, butun yurtka osh berilgandan so'ng, bechora bolu paridan¹ aylig'anlar Marg'ilong'a qaytish harakatiga tushdilar. Yodgorbek ham Oftob oyimning quchog'ida ketmakchi, uning olib ketilishi ga qarshi hech kim yo'q edi.

Eng keyingi vido'lashish kuni yetdi. Otabek, qutidor va Oftob oyim (...) qabristonining ikki tup qurig'an chinor yog'ochi orasig'a turg'uzilg'an yangi xishtin sag'ana qarshisida to'xtadilar. Sag'ananing o'ng boshidag'i toshdan o'yib yasalg'an lavha ko'zga chaqilib turar edi:

¹ Bolu par – qanot.

*La ilaha illa-ollohu Muhammadu-rasul-lulloh
Hazihil marqadul munavvaratu lil mazlumatil
mashhudati al-mag'furati.*

*Kumushbibi binti Mirzakarim Marg'inoniy, tarixi tavalludi
1248.*

Vafoti 1269-yil hijriy, jumod-ul-avval.

Bu lavha bir dilporadan husn sanamiga yodgordir.

Bunda madfun kundash balosining namoyon bir qurbanidir.

Ayo charx, etding ortuq jabr bunyod,

Ko'zim yoshlig', tilimda qoldi faryod.

Hayotim lolazoridin ayurding,

Yoqib jonim, kulim ko'kka sovurding.

Bechora ona chidalmadi, qabrni quchog'lab uvvos tortdi. Otabek ham qabr yonig'a tiz cho'kib, ko'z yoshisi bilan tuproq-ni loy qila berdi... Qutidor lavha qarshisida edi. Lavhani o'qub chiqg'andan keyin ul ham piq-piq yig'lab yubordi. Yarim soat chamasi shul holda qoldilar. Qur'on o'qushg'a hech kimda majol yo'q edi. Qarshidag'i binoga Yusufbek hoji tarafidan qo'yilg'an qori bularning holiga tushundi. Sekin-sekin qorixonadan chiqib keldi va narida o'l turib qur'on o'qudi. Oftob oyimning nolasi bosilsa ham, lekin ko'z yoshisi tiyilmadi. Bir ulgina emas, anovlar ham shu holda edilar. Fotiha tortilg'andan so'ng qutidor va Oftob oyim qorig'a pul berdilar. Qori ketkandan keyin har qaysilari o'zlarini bosib alohida-alohida qur'on o'qub bag'ishladilar, so'ngra ohista-ohista yo'l olib qabr bilan vido'lashdilar. Go'yo Kumush «mendan rozi bo'ling!..» deb onasisig'a xitob qilar, Oftob oyim orqasig'a qaray-qaray yig'lab kelar edi...

Otabek ularni uyga qo'yib, qabr yonig'a keldi va tuni bilan shunda qoldi. Erta bilan Hasanali aravani qo'shib tayyorlag'an, mayda-chuyda aravaga tashilar edi. Eng keyinda Oftob oyim Kumushning kiyimlari bilan Yodgorbekni ko'tarib chiqdi, keyin-roq Yusufbek hoji bilan qutidor ko'rindilar. Qutidor vidolashib aravaga chiqg'anda ko'cha tarafdan Otabek kela berdi, kelib otning jilovini ushladi va ot ustiga mingan Hasanaliga - «tushing

otdan!» dedi. Hasanali otdan tushdi. Otabek irg'ib otqa mindi va qutidordan so'radi:

- Otni haydaymi?

Qutidor bilan hoji tushunisholmay bir-birlariga qarashdilar. Yo'lakda turgan O'zbek oyim darbozadan mo'ralab qo'ydi. Qutidor indamagani uchun Otabek o'zicha otni haydab yubordi.

- Xayr!

- Xo'sh!

Marg'ilong'a jo'naydirg'an Hasanali gangib ko'chaning o'r-tasidan hojig'a qaradi. Hoji yo'lakdag'i oyimg'a yer ostidan ko'z qirini tashladi... Otabek ortig'a qaramasdan aravani haydar edi...

17. Xotima

Bir yildan so'ng Otabek usta Alim bilan birga Toshkand keldi. Hoji va O'zbek oyim og'iz ochib undan ranjiy olmadilar. Ul mehmonlar kabi edi. Na otasi va na onasi bilan ochilib so'zlashmadi. Usta Alim bilan bir hafta chamasi Toshkandda turib eng so'ngg'i kech yolg'iz ko'yi Kumush qabri yonida bo'ldi. Kecha oydin, qabriston tib-tinch, uzog'roqdan qur'on tovshi eshitilar edi. Ikki tub chinor butoqlarida qo'nib olturgan uch-to'rtta boyqushlar, qabr yonig'a tizlangan Otabek va yuqori, quyi do'mbaygan qabrlar bu tilovatka somi' kabi edilar. Qur'on oyatlari qabriston ichiga og'ir ohangda oqar edi. Qabr yonig'a tiz cho'kkjan yigitning ko'z yoshlari ham qur'on oyatlariga qo'shilishib oqar edi. Birar soatdan keyin tilovat to'xtaldi. Otabek holsizlanib oyog' uzra turdi va orqasidagi yarim yalang'och ko'lagani ko'rib bir necha qadam qabr tomong'a tislandi... Ko'laga yaling'ansumon unga yaqin yurib keldi...

- Kim bu?

- Men Kumush!..

Otabek tovush egasini tanidi. Bu majnuna Zaynab edi.

- Ket mundan!

- Men Kumush! - dedi yana Zaynab, ammo ketmay iloji qolmadi. Zeroiki, dunyodagi eng yaqin kishisi unga «ket!» amrini bergen edi. Zaynab orqasig'a qaray-qaray Otabekdan uzoqlashdi. Otabek qaytib unga qaramadi, qabr yonig'a tiz cho'kdi...

Ertasi kun O'zbek oyim yig'lay-yig'lay Yodgorbek uchun tikdirgan kiyimlarini o'g'lig'a topshirdi. Otabek usta Alim bilan birga Marg'ilong'a jo'nadi. Bundan so'ng Otabek Toshkandga qaytib kelmadи, bir necha qayta O'zbek oyimning o'zi Marg'ilon borib keldi.

1277-yilning kuz kezlarida bo'lsa kerak, Yusufbek hoji Qanoatshodan¹ bir xat oldi. Qanoatsho Avliyo otadan yozar edi.

«O'g'lingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qo'shunda edi. Olmaota ustidagi o'russ bilan to'qunishmamizda birinchi safimizni shu ikki yigit oldi va qahramonona urushib shahid bo'ldi. Men o'z qo'lim bilan ikkisini dafn etdim...»

Yusufbek hoji xatmi Qur'on qilib, yurtka osh berdi, O'zbek oyim qora kiyib ta'ziya ochdi.

B I T D I.

¹ Qanoatsho – hozirgi Tojikistonning Qorateginidan. Qo'qon xonlari ning bir nechasida amiri lashkar lavozimida, shuningdek Turkiston viloyatining hokimi bo'lgan. Ruslarga qarshi kurashganlardan. Buxoroga elchi bo'lib borganda amir Muzaffarxon tomonidan 1862-yilda qatl etiladi.

Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoqlardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o'g'ul qolibdir. O'g'ullaridan bittasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nom-u nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deydilar.

YOZG'UCHIDAN

Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoqlardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o'g'ul qolibdir. O'g'ullaridan bittasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nom-u nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deydilar.

YARQIY OQIBAHLI

VARDIYA QO'LIBIYATI

MUNDARIJA

Navqiron avlod xizmatida. <i>Nashriyotdan</i>	5
Qodiriy siymosi. <i>Ibrohim G'AFUROV</i>	6
Yozg'uchidan	28
Birinchi bo'lim	29
Ikkinchchi bo'lim.....	147
Uchunchi bo'lim	287
Yozg'uchidan	398

Adabiy-badiiy nashr

ABDULLA QODIRIY

O'TKAN KUNLAR

Roman

Muharrir

Feruza QUVONOVA

Musahhih

Iroda RUSTAMOVA

Badiiy muharrir

Zilola TO'LAGANOVA

Kompyuterda sahifalovchi

Dildora JO'RABEKOVA

Texnik muharrir

Ibrohim INQILOBOV

Litsenziya raqami: AI № 252. 2014-yil 02.10 da berilgan.

Bosishga 25.03.2021-yilda ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 1/32.

Garnitura «Cambria». Ofset qog'oz.

Bosma tobog'i 12,5. Shartli bosma tobog'i 21,0.

Adadi 2000 nusxa. Buyurtma № 77.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlodи» NMMDa tayyorlandi.

«Yoshlar matbuoti» MCHJda chop etildi.

100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:

Nashr bo'limi – (78) 147-00-14; (78) 129-09-72.

Marketing bo'limi – (98) 128-78-43; (93) 397-10-87.

Faks – (71) 273-00-14;

e-mail: yangiasravlovi@mail.ru

«Shu yaqin yillarga qadar bizning xalq turmushdan yiroq afsonalarniqina o'qib kifoyalanar edi. Shu afsonalar ornini bosarli biron kattaroq realistik asar yaratishga niyat qilgan edim. Quvonib aytamanki, niyatimda yanglishmadim. Ro'monlarim o'zbek oilasiga chuqur singib kirdi, kitobxonlarni anavi afsonalarni o'qishdan xalos etdi..»

ISBN 978-9943-27-357-3

9789943273573

**YOSHLAR
MATBUOTI**

/@bookuzbekistan